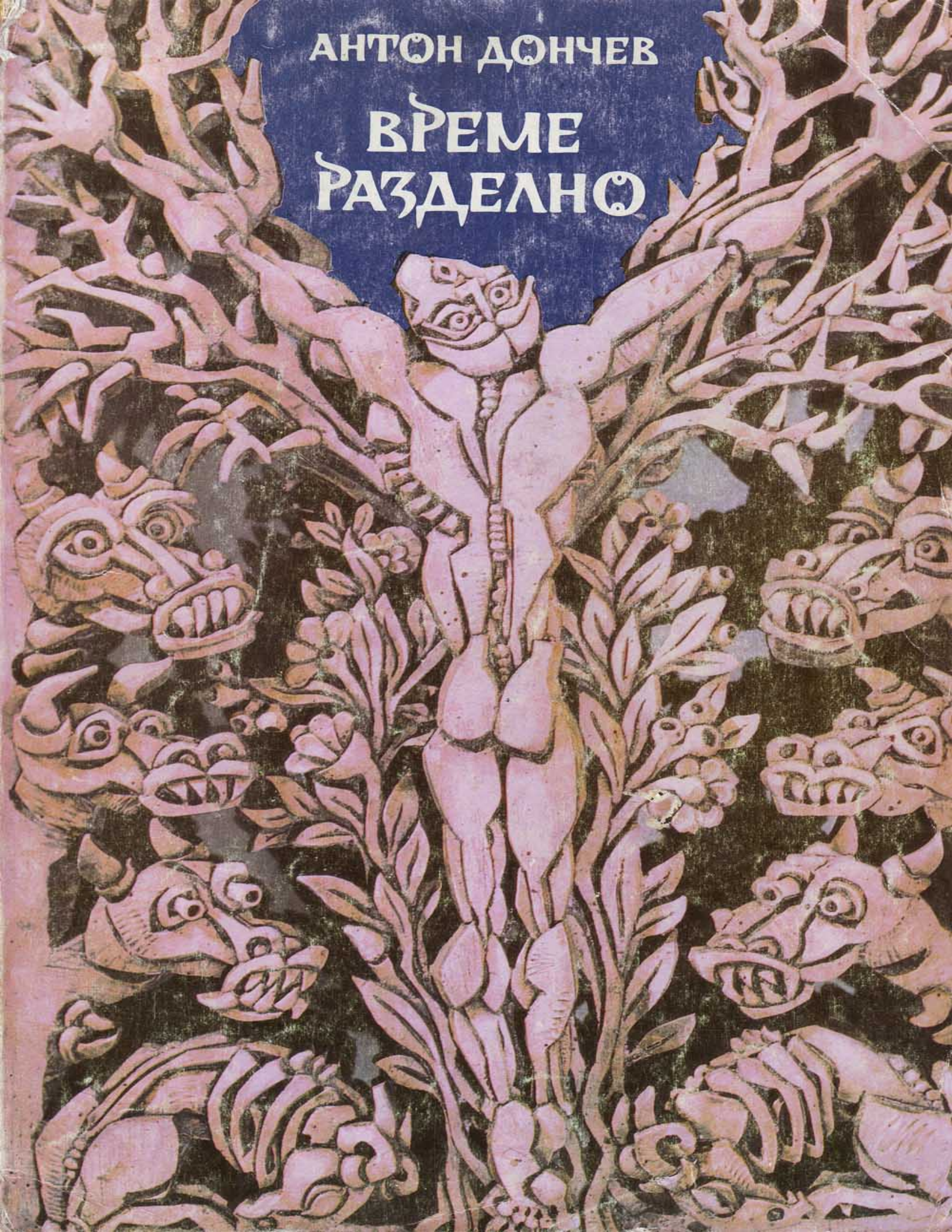

АНТОН ДОНЧЕВ

ВРЕМЕ
РАЗДЕЛНО

АНТОН ДОНЧЕВ

ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО

chitanka.info

ПРЕДИСЛОВИЕ

В тази книга са събрани и подредени записките на двама души — на светогорски монах, наричан поп Алигорко^[1], и на френски дворянин, пленен при Кандия и приел исляма, наричан Венецианеца. И двамата съвременници описват едно и също събитие — разорението и помохамеданчването на родопската долина Елинденя през лятото на 1668 година. Поп Алигорко го е гледал откъм страната на българските родопчани. Венецианеца — от страната на турците. Много пъти и двамата описват една и съща случка и ясно се вижда как различните гледни точки и различното осветление променят очертанията на събитията. Тия повторни, макар и различни, описания почти винаги са избягвани, за да намери място само това от тях, което е по-пълно и по-обективно.

Двата ръкописа са преведени и преработени. Записките на поп Алигорко са написани на чудновата смесица от черковнославянски книжовен език и родопски говор. Венецианеца е писал на френски. Повече съкращения са правени в записките на Венецианеца, защото, макар и някъде да се е мъчил да изтегли на заден план собствените си преживявания, другаде той доста често говори за себе си. Съкратени са и разсъжденията му върху насието, промяната на убеждения и вяра, кръвното родство и духовното братство между хората и върху други подобни проблеми. Поп Алигорко, обратно, по всички начини се мъчи да избегне думата „аз“ и в някои части на записките говори за себе си в трето лице.

Целта на преработката беше двете съставки на книгата да се приближат по дух и език, за да не се чувства така рязко двойното авторство.

А целта на книгата най-добре е изразена от летописците — да не позволи да се изличат от паметта на потомците делата и подвизите на ония силни люде, живели триста години преди нас по великата Родоп.

Преди всеки откъс от летописа на поп Алигорко има няколко реда от народна песен, и тя намерена в записките му.

[1] Виж бележките на края на книгата. ↑

ДЯЛ ПЪРВИ
ЗАЛЕЗЪТ ПРИЛИЧА НА ИЗГРЕВА

ОТКЪС ПЪРВИ

Караибрахим изкачи превала и спря коня си. Пред краката му се простираше долината.

Вдясно от нас слизаше пропаст с червеникави, сякаш ръждясали скали, а в дъното ѝ растяха смърчове. И най-високите дървета не стигаха дори до една трета на каменната стена. Като се наведох от коня, видях отгоре крилата на два орела, които се виеха над гората.

Насреща, на много километри разстояние, се издигаше другият склон на планините, и той стръмен като стената на пропаст, синьочерен от борови гори. Само там ивица снегове разделяше черните гори от сивото небе, а подножието им се губеше в мъгла. Горите се гънеха по склоновете и идеха към нас, като ставаха все по-светли, докато се разтопяваха в най-близките смърчове, които имаха зелени клони, съвсем бледи по върховете на младите вейки. Гледах ги и не можех да повярвам, че ако приближа оная черна пропаст насреща, ще видя същите зелени дървета.

Зад Караибрахим и мене спряха мулетата на двамата ходжи — шейха Шабан Шебил — едноръкия и молла Сулфикар Софта — дебелия.

— Тук ли е? — шепнешком попита дебелият.

Караибрахим не се обърна да му отговори. Тогава аз откъснах поглед от планината пред мене и видях лицето му. Пристигнали бяхме.

Далеч долу, в дъното на долината, течеше река, която бавно се издигаше към върховете, колкото повече се отдалечаваше от нас, а двата стръмни склона на планината се приближаваха един към друг. Три села се виждаха край реката, всяко все по-нависоко и все по-надалеч. Те приличаха на купища скали, защото къщите им; изградени от камък и покрити с каменни плочи. А гредите, които обковаваха плевните, бяха посивели и придобили баграта на камъка. Около първото село зеленееха ливади, пожълтели от цветя. Пръстта на малкото изорани ниви беше светла, с по-тъмни петна, които се разливаха като сенки на облаци. На едно възвишение край първото село белееха стените на замък.

Всичко наоколо беше зелено и черно от гори. Те стигаха до самите върхове и назъбваха с остри дребни зъби очертанията на планините.

Горите спяха. Близките дървета бяха толкова неподвижни, че биха изглеждали вкаменени, ако човек не чувствуваше, че те не са мъртви, а само задрямали. Върховете на огромните ели тънко се очертаваха по сивото небе, нежни като ледените цветя, които мразът оставя по стъклата. Много нежни и много тънки бяха те и дори дъх на дете би ги раздвижил, но дъх нямаше. Имаше само едно бяло прозрачно облаче, замръзнал дъх, което висеше неподвижно над долината. Тясна ивица мъгла се извиваше по склоновете пред нас, опъната по върховете на дърветата, но и тя не мръдваше.

Отзад, откъм дългата редица конници, се чуваха гласове и тропот на копита, но те не нарушаваха околното спокойствие, както хвърлена шепа камъчета не би раздвижила дълбината на огромно зелено езеро.

Караибрахим все гледаше долината.

Слънцето се показва за миг на самия снежен ръб отсреща и освети лицето на Караибрахим. Тогава аз видях, че планината живее, и нейният трепет ме прониза като внезапен мраз.

Зад Караибрахим се вдигаше скала. По нея се стичаше вода, но течението не се забелязваше. Тънката прозрачна струя намяташе скалата със стъклена дреха, която се гънеше невидимо върху бръчките на черния камък. А когато слънцето светна, скалата започна да трепери с безброй ситни блясъци, сякаш цялата планина се тресеше. Трепкаше и тръпнеше прозрачната дреха с ослепителна златна нишка върху всяка гънка и всеки блясък не течеше надолу, а звънеше като струна на едно и също място. Лицето на Караибрахим стоеше неподвижно и съсредоточено в сред сиянието на разтрепераната планина.

Слънцето угасна. На запад, към него, изведнъж се срути сякаш стена и ние видяхме десет, двадесет ката планини, пронизани от невидими лъчи, прозрачни, леки, преплетени една в друга, една зад друга, една върху друга, ту по-тъмни, ту по-светли, докато в дъното не се разбираше къде свършват планините и къде почва небето.

Ние бяхме в сърцето на Родоп. Два дни бяхме вървели дотук и най-малко два дена път имаше до върховете на ония прозрачни планини, които витаеха пред нас.

И целият конен отряд — Караибрахим, аз, двамата ходжи, двадесетте спахии и стоте конни оръженосци — слязохме от конете и коленичихме върху червените разкъртени плочи на древния римски път, за да възхвалим аллаха с вечерна молитва. И тъкмо едноръкият ходжа издигна глас, над планината се разнесе ехото на камбана. Някъде в горите имаше манастир и монасите като нас изпращаха деня и слънцето.

Звънът се носеше над планината чист и прозрачен като далечните върхове, диплеше се като тях, ту по-тъмен, ту по-светъл. Звън срещаше ехото си и ехото се връщаше към нов звън, а елите се издигаха нагоре като шпиловете на църковен събор и върховете им се очертаваха на небето като черни, тънки кръстове.

Плач се надигна в гърдите ми и аз наведох по-ниско глава, докато устните ми повтаряха думите на мохамеданската молитва. Ни подигравката, ни отчаянието, ни смирението не успяха да изкоренят старата вяра.

Звънът на камбаната и припяването на ходжата отекнаха и се стопиха почти едновременно.

Караибрахим се изправи и подсвири тихо на коня си. Арабският жребец коленичи, Караибрахим прекрачи през седлото и конят без усилие се изправи, като метна назад благородната си, чудесна глава, с меки устни, разширени червени ноздри и блестящи очи.

Отрядът започна да се спуска към долината. Слънцето се беше скрило, но денят в планината не си отиваше.

— Трябва да попитаме някого — обади се пак дебелият ходжа. Нашият водач избяга още вчера.

Отляво, откъм стръмния склон, се разнесе биене на звънец. Две дребни червени крави пасяха на жълта поляна над скалите, а до тях беше коленичило малко говедарче и гледаше надолу към нас.

— Кажи му да слезе — обърна се по турски Караибрахим към мене.

— Слез! — викнах аз.

Говедарчето измъкна отнякъде дълга свирка и я наду.

— Слез! — викнах аз отново.

Говедарчето сложи двете си разперени педи на носа и почна да движи пръсти, все едно че свиреше на невидима свирка.

Ходжата изруга, Караибрахим бръкна в червените дисаги отдясно на седлото и извади пищов.

Овчарчето стана, свирна на кравите и хукна нагоре по жълтата поляна. Червените кравки скачаха след него като кози, звънците им често биеха, говедарчето се смееше.

Караибрахим прегъна лявата си ръка в лакътя, вдигна я пред гърдите си и отпусна върху китката ѝ дясната ръка с пищова. Дребното говедарче тичаше върху широкото дуло, обковано със сребърни цветя. Жълтозелена торба с цвета на поляната се мятеше на рамото му.

Дълго бягаше говедарчето върху дулото, докато се скри между правите, могъщи ели. Караибрахим свали пищова си. От гората долиташе смехът на говедарчето, по-звънлив от звънците на кравите. Ехото го връщаше, сякаш се смееше планината.

— Защо не стреля, ага? — попита дебелият ходжа. Караибрахим не отговори, загледан в камъните под копитата на коня.

Дебелият ходжа смигна на едноръкия ходжа. Оня му върна смигането и понеже беше и с едно око, лицето му за миг стана сляпо и страшно.

Пропастта вдясно се изгуби, пътят влезе в гора, после излезе на открито. Вдясно и вляво се простираха наклонени поляни, а тъй като пътят беше вдълбан в земята, тревите идваха на равнището на конските глави.

Вдясно по поляната бяха побити огромни каменни кръстове, някои по-високи от човешки ръст. Древни, прастари камъни бяха това, запазили само очертанията на кръст, огризани, разтопени, повечето повалени по тревата. Те нямаха цвят на камък, а изглеждаха като обагрени с различни бои, защото бяха целите покрити с лишей — оранжеви, виолетови, светлозелени лишей, като цветята по поляната. Лишеите росли един върху друг, на широки цветни петна, росли и умирали и нови лишей росли върху умрелите лишей. Един кръст, близо до пътя, беше току-що пречупен, та се виждаше камъкът — бял пясъчник, светъл, недокоснат, без ни едно петно. Под лишейте камъните оставаха млади, девствени и чисти.

По-долу от древните каменни кръстове белееха дървени кръстове и побити паметници. Там стояха изправени двама души. Когато приближихме, видяхме, че единият държи в ръцете си човешки череп.

За пръв път срещам Манол.

Двамината души стояха по-високо от нас и тревата закриваше от погледите ни гроба, какъвто навярно имаше пред тях.

Единият беше едър, но толкова широкоплещест, че не личеше високият му ръст. Черната му коса падаше на раменете, хваната през челото с ремък, къса черна брада обграждаше лицето му. Намяташе го тъмночервена, къса до коленете дреха, вързана на гърдите. Изпод дрехата се белееха ръкавите на ризата му, с червено вземо по китките. На кръста имаше кожен надиплен пояс, само с един затъкнат нож, а под силяха носеше друг, червен пояс. Бели навуца с черни ремъци стягаха под коленете кафявите му гащи, обръбени с черни гайтани.

Другият беше свещеник или монах, със светла дълга коса, с дълго расо — косата изрусяла, та побеляла, а расото посивяло, та позеленяло по плещите от слънце и дъждове.

И двамата бяха гологлави.

На ръба на поляната, над пътя, изскочиха четири-пет огромни овчарски псета, рунтави като мечки, с железни оглавници на вратовете и с оголени зъби.

Когато се изравнихме с овчаря и попа, Караибрахим спря коня си. Двамата ни гледаха мълчаливо отгоре, тъй като бяха по-нависоко, а чернобрадият все държеше бялата мъртвешка глава в ръцете си, пред гърдите.

Кучетата дълбоко, заплашително ръмжаха. Чернобрадият вдигна ръка и те легнаха над пътя, главите им протегнати напред върху тревата, а очите им като че ли обърнати към небето.

Караибрахим ми кимна. Аз не проговорих, а с ръка дадох знак на хората да слязат на пътя.

Чернобрадият се наведе полека, ръцете му се загубиха в тревите. Когато се изправи, държеше черен калпак. Той тръгна през гробищата, като се отдалечаваше от нас, а попът вървеше след него. После слязоха на пътя — чернобрадият скочи неочаквано леко от поляната, а попът се подпря с ръка. Стъпиха ли на пътя, чернобрадият нахлупи калпака си и тръгна към нас. Той беше с цървули, а попът вървеше бос.

Те спряха пред конете.

Караибрахим и Манол се загледаха един в друг. Сега Караибрахим гледаше отгоре, а Манол — отдолу. Знаех, че Караибрахим е ядосан, макар нищо да не личеше по лицето му. Овчарят не биваше да налага калпака си пред турския ага, защото

шапката е знак на свобода и достойнство, а на раята приляга да стои покорно, с непокрита глава.

— Попитай го говори ли турски — рече Караибрахим. Човекът поклати отрицателно глава — беше разбрал Караибрахимовите думи, но не знаеше или не искаше да говори по турски.

— Попитай го как се казват тия села — чух гласа на Караибрахим.

Човекът мълчеше и аз повторих питането на български.

— Просойна.

— А второто?

— Заград.

— А третото?

— Подвис.

Караибрахим и Манол се гледаха в очите. След първия поглед Манол вече не ме погледна. Хвана ме яд и мъка, защото разбрах, че ме е преценил и повече не иска да се занимава с мене, като че ме нямаше. И след това, когато се срещнем, той не ме поглеждаше — все едно че не бях там.

— А тая бяла къща?

— Конакът на Сюлейман ага — отговори Манол.

— Как се казва проходът, през който преваляме?

— Милото господи.

Гледах в очите и на двамата. Караибрахим имаше присвити, проникателни очи, едното малко по-тясно от другото, като че непрестанно се прицелваше. Маноловият поглед беше като ръка — човек го усещаше по себе си как дири, сякаш иска да намери нещо. Той винаги търсеше нещо в лицата на хората. И като ръка можеше да помилва или да удари болно място. Да прибере и да хвърли.

Усещах, че гневът на Караибрахим расте. Той беше срещнал силен, тежък човек — виждаше се, че овчарят е като голямо дърво и дълбока вода — буря трябва, за да го разклати, скала да се срине, та да вдигне вълна. Но имаше нещо в погледа му, което ме караше да мисля, че стига да улучиш, и от най-лекия полъх ще трепнат листата и ще се залюлее водното огледало.

От падането си в плен и от страшните часове на кораба свикнах да стоя настрана и да гледам. Да видя какво ще стане. Не се бърках. Не

оставях нищо да проникне до сърцето ми. Но сега усетих някакво вълнение, като разбрах, че тия двама мъже ще се сблъскат.

Караибрахим гледаше Манол. Бръкна в пояса си, измъкна пара — не видях това, усетих го — и я хвърли в краката на Манол. Среброто притаено издрънча. Караибрахим благодареше за думите на Манол. Обиждаше го.

Овчарят не се наведе да прибере парата.

Караибрахим подкара напред коня си. Овчарят не се отмести. Конят се надвеси току над него. Чух, че кучетата ръмжат.

— Ела.

Обади се попът — мълчал досега.

Овчарят прекрачи встрани и Караибрахим мина.

Чак сега погледнах попа. Две сини, огромни от светлината очи сияеха на лицето му. Изглеждаше още млад, пълен с радост към света.

Аз минах с коня си край него и той затвори очи, може би от облекчение. Светлината по лицето му изгасна и както щом слънцето се скрие зад планина, се виждат по-добре горите, дотогава замъглени от лъчисто було, тъй и аз видях лицето му. Хлътналите очни кухини, бръчките край очите, напуканата, обгоряла сякаш кожа, бледите устни на страдалец. Попът беше вече немлад и уморен човек.

Дали двамината са чакали на пътя да се изниже край тях цялата редица от ездачи, всеки от които можеше да вдигне ятагана и да ги съсече, или са се качили в гробищата, разбрах чак когато пътеката изви далеч напред и аз хвърлих поглед надире. А сто и двадесет ездачи, един зад друг, по пет крачки разстояние помежду си, и всеки кон, дълъг три крачки, това е много нещо, това са хиляда крачки, четвърт час път в планината, безкрайно много време.

Те стояха на пътя.

Обърнат назад, дочух, че Караибрахим тихо казва нещо на едноръкия ходжа. Различих думите: „После счупете кръстовете...“

Тогава разбрах защо беше тръгнал Караибрахим със своя конен отряд през дивата планина — той идваше да обърне тая долина под краката ни в правата вяра.

ОТКЪС ВТОРИ

*Снощи, овчарко, минаха до три синджир
със робе. Първият синджир, овчарко, все тези
млади девойки. Вторият синджир, овчарко, все
тези млади невесты. Третият синджир, овчарко,
все тези млади юнаци.*

В година 1668 от рождението на Христа бога наш, две години след като великият везир Ахмед Кюпрюли обсади Кандия, в месец тревен, който е петият месец от началото на годината, се извърши великото пленение на свещените кръстати гори, наричани Родопа. А в предишните години се случиха знамения, които ние по своята слепота не можахме да разгадаем.

Черна сянка затъмни месечината и всички помислиха, че идва залезът на полумесеца.

Падна град, всяко парче като пестника на възрастен мъж, та убиваше небесните птици, както летяха, и дивите зверове, както се криеха в гората.

Тръпки разтърсиха земята и събориха градове и села, съборили и Мосул, а високи вълни потопиха корабите в пристаните.

Когато се запали унгарският град Офен и се разтопиха дори топовете по стените, и се изстребиха робите в килиите, намериха изгорели шестнадесет двойки роби християни, оковани двама по двама, прегърнати посрещнали смъртта от пламъците.

А предната година се случи неплодородна, та овчарите ядяха голо месо, пък другите хора — треви и корени. Великият везир пусна развалени пари и хората вече не вярваха на среброто, та търговията и занаятите се объркаха. Турците събираха данъци за десет години напред, защото на страната на венецианците се намесиха франки, германци и испанци и краят на Критската война не се виждаше. Венецианци слязоха на българска земя, на един ден път от столицата на султана, а венециански кораби стреляли с топове по самия турски

султан, когато ходел на лов в подножието на Родопа. Видях овчари, които бяха прегръждали венециански моряци, с железни шапки на главите и с кръстове на гърдите. Арнаутите, които караха стада от Македония към Цариград покрай Бяло море, казваха, че по техните планини скоро ще се развеят знамена.

В тая усилна пролет тръгнах от Светогорската обител с една торба преписани свещени книги, за да отида в Родопа с овчарите, които се връщаха след зимуването по пасбищата край Бяло море. Агнетата бяха заякнали и играеха около майките си, вълната беше остригана и продадена. И тръгнаха овчите стада на север към родните планини заедно с птиците, които се връщаха при гнездата си.

Живееше в село Подвис човек на име Манол. След името на всекиго се казва името на баща му, защото мнозина са с еднакви имена и човек с едно име е самичък, а името на баща му го свързва с другите хора, та се знае откъде е протекла кръвта му и какъв е коренът му. Ала Манол не знаеше ни името на баща си, ни на майка си. Той беше пръв в своя род. Пръв от голям род, макар и без големи корени, и когато внукът му казваше, че е Манол, син на Момчил, син на Манол, то беше голямо име.

Вървели три синджира клети роби. Първи синджир — под пръстен девойки, втори синджир — под мустак момчета, трети синджир — под венец невести. Маноловата майка — никой не знае името ѝ — носела на гърди Манол и как го е наричала, и това никой не знае. И като секнало млякото ѝ, та и силите ѝ, разпасала шарена престилка и вързала люлка между два бора. И сложила в люлката пеленачето си — когато ветрец повее, той да го залюлей, когато дъждец завали, той да го окъпе, когато сърна помине, тя да го накърми.

Не минала сърна, ами минал Караманол, хайдутинът. От девет години, откак турците отвлекли жена му и изклали синовете му, Караманол завардил два прохода — и Рожен, и Ешек Кулак, — та не давал пиле да прехвъркне. А което прехвърквало, то се и не връщало. Никой не го знаел где ношува и где зимува, защото ходел винаги сам, с една пушка и два пищова. На деветата година жлъчката му преляла и почнал да коли де когото срещне. Дори изровил из гробовете труповете на враговете си, та трошел костите им с дрянова тояга и мраморни камъни.

Гонели го трима бейове и двама султани. Тогава се вдигнали против него и юруците и той разбрал, че иде краят му. Когато Дауд ага, бащата на Сюлейман, го попитал от един висок връх през дълбока река защо бие трупове, Караманол му отвърнал, че му остава малко да живее, та прави всичко напук, да предизвика и бога, и дявола.

Тоя Караманол взел пеленачето от люлката и го понесъл със себе си през горите, а подире му вървели пет потери, заклели се, че брадите им няма да видят бръснач, докато го не хванат. Караманол слизал в селата, дирел жена с гръдно дете, давал ѝ да накърми и сирачето и пак хващал планината. Бейовете режели гърдите на майките, които давали мляко на Караманоловия храненик, удряли децата им в камъните на праговете, до всяка кърмачка седял сейменин с пушка, ала страхът на жените от Караманол бил по-голям, а може би майчината им милост била по-голяма. Така Караманол слязъл в сто села и сто майки кърмили храненика му. Когато малкият Манолчо почнал да се изправя на крака, Дауд ага със сребърен куршум ударил Караманол, ала не можал да стреля втори път, защото Караманол го устрелил в сърцето. Раненият хайдутин се довякъл до воденицата на дядо Галушко Белия и му дал детето.

Три дни смъртно раненият Караманол рязал и дълбал цевта на пушката си, която девет години вардила два прохода, та направил от нея кавал. А когато надул кавала и кавалът просвирил, потътрал се назад в гората — да умре някъде в пущинаците като див звяр, да не могат враговете да се гаврят с главата му. На храненика си оставил само железния кавал.

Дядо Галушко нарекъл детето Манол, на името на побацима му, а когато пораснал, почнали да му викат Манол Стоте братя. Макар че по-добре можеше да бъде, ако му викаха Манол Хилядата братя, защото сто майки го бяха кърмили и по цялата Родопа растяха с него млечните му братя.

Какво слънце грееше над онова Беломорско поле, каква трева зеленееше под копитата на белите агнета, как се мъглееше отдалеч Родопа, когато по Гергьовден стадата се вдигнаха като сиви и черни облаци, та тръгнаха към планините! Всичко живо беше плъзнало по полето и планината — да работи, да се радва, да се плоди, докато над него синее небето и докато тъпче хубавата божия земя, а не легне в нея. Какви яки овчарски нозе биеха утъпканите пътища, какви мишци

опъваха гайтанлиите гащи, какви чумбаси се вееха и какви червени бузи се издуваха, като свиреха с гайдите и кавалите! Къде са те сега? Добре, че човек не знае какво го чака. Торбите бяха пълни със стафиди, смокини, портокали и разни дарове за либета, сестри и майки, които гледаха сега снеговете по върховете на Родопа и чакаха.

Петнадесет хиляди овце имаха трите села Просойна, Заград и Подвис, край реката Елинденя, под манастира „Свети Илия“, Колко ли хубави мъже вървяха край тях — двеста, триста? Половината овце бяха на Сюлейман ага, другите на селяните. А колко овце брояха юрушките стада, които идеха след тях — черни стада, бели стада, пъстри стада, — никой не знаеше.

До натоварените мулета и коне вървеше празен оседлан кон. Стопанина му го заклали още подзиме, като се скарали арнаути и наши на един мост, та сега връщаха коня му, да се разтъжи жена му и да облегне чело на студеното седло. А бил той женен само от пролетта. Ала се говореше тихо, че невястата му, като чула страшната вест, не нахлупила до вежди черен ръченик, ами дръпнала назад бяла кърпа, да се ветрее русата ѝ коса, и взела да не залоства вечер портите си. Овцете на убития ги продали, с тях и кучетата му, а пет кучета се върнали и понеже нямаха стадо, давеха се с останалите псета, които бяха три пъти повече от овчарите. Затова тия пет псета вървяха с Манол Стоте братя, когото и бесните кучета не лаеха. И най-злото куче се смиряваше пред погледа му и лягаше в краката му, та овчарите думаха: „Добре, че не си роден крадлив, Маноле.“

А когато полето почна да се повдига и ни лъхна снежният дъх на планината, овчарите се приготвиха да подредят стадата, за да минат през първите планински села. От всяко стадо стопаните извадиха еркичите, които носеха чановете, и ги събраха на една поляна. Трябваше да се избере елчийт, който да върви най-напред и да носи тюмбелека. Имаше еркичи за чудо и приказ, по-едри от магарета, ала два се издигаха една педя над другите и носеха една педя по-дълги рога. Единият еркич беше на Манол, а другият на Вражу кехая. И като се чудеха овчарите кого да изберат, някой рече да отсекаят право дърво и да ги претеглят, а друг рече да ги възседнат и да видят кой ще отиде по-надалеч. А имаше наблизко едно нанагорнище, хиляда крачки дълго. Вражу поиска всеки да възседне своя еркич, което беше несправедливо, защото Вражу беше нищо и никакъв човек, по снега да

мине, следа няма да остави, и тежеше два пъти по-малко от едрия Манол. Ала Манол не се отказа и като възседнаха еркичите си, тръгнаха по хълма нагоре. И малко преди върха еркичът на Манол падна, а Вражувият се изкачи догоре. И нему дадох да носи големия тюмбелек и да върви най-напред.

А Манол не бутна падналия козел, само махна с ръка на сина си Момчил, който побеляваше от яд. Да го заколи. — Ама, тате... — рече Момчил.

Манол го погледна и Момчил извади ножа си. Имаше Манол поглед — черна мравка на черен камък да види.

На другия ден тръгнаха стадата през Родоп. Най-напред вървеше елчийт с тюмбелека, след него петдесет и два еркича, всеки със сребърен чан. Четири пълни дизии чанове — два с каба чанове и два с джирици — звъняха през планината, та се носеше над нея звън и песен, по-сладка от песента на Света гора, когато звънят камбаните на манастирите. А овните с чанове бяха безчет, ала ходеха по-ситно, люлееха чановете на енгън учестено, та не беше песента им празнична като на еркичите. Сто каба гайди свиреха зад еркичите. И всеки овчар надуваше я кавал, я пискун от върба, я пищялка от беломорска тръстика. А по-младите овчарчета свиреха с треви и крушеви листа. Лаеха кучета, гърмяха пищови, блееха агнета.

Вървах в реката от живинки, от хора и от животни, а сърцето ми беше като огледало. Падаше върху мене радостта и божият благодат като лъч върху огледалото и аз отправях тоя лъч, накъдето се обърнеха очите ми, и благославях хората и животните, и врабците отстрани на пътя, и тревите, и облаците. Не бива човек да насочва божията благодат, накъдето той иска, бог знае по-добре кого да огрее. А моето огледало излезе и замъглено, и счупено.

Вечерта при мене дойде Манол и ми рече да избързаме напред, защото трябвало да свършим нещо, та да му помогна.

А мислех, че се сърди за еркича и иска да е по-далеч от хората и веселбата.

На другия ден преди поник слънце, ето, дойде Манол и водеше два оседлани коня. А с него вървах и петте кучета на умрелия овчар, защото Манол не смееше да ги остави при стадата.

После звънът на стадата остана зад нас и едва се чуваше иззад бърчините. Ала вече не се различаваха отделните чанове и не биеха

сякаш нестройно, ами пееха отдалеч някаква песен, та на човек се искаше да чуе и словата им. И Манол ми каза:

— Преди три години, когато стигнах Плачлив камен, научих, че предния ден е умряла жена ми.

По тия места има обичай, щом умре човек, да го заравят, където поискат, и някои ровят мъртвците и в дворовете си, а изтекат ли три години, тогава изравят костите, измиват ги и като ги турят в дървено сандъче, оставят ги в костницата при църквата. И видях, че Манол носеше в дисагите си не дарове, а сандъче за костите и мях с мляко. И преди се чудех за млякото, защото до предой, когато се отделят агнетата от майките им, грехота е да се пие овче мляко.

Пътувахме цял ден по преки пътеки и кучетата тичаха с нас, а преди заникслънце стигнахме до превала Милото господи, където имаше прастаро гробище. Там беше заровена Маноловата жена.

И като слязохме от конете, тръгнахме между каменните кръстове. Незнайни люде християни поискали да оставят памет за себе си, ала времето ги беше надвило и оронило словата и имената. Останали бяха само кръстовете.

Тук по високото доскоро беше имало сняг и поляната беше цялата мокра, а тревата още къса и жилава. И когато стъпеше човешки крак върху нея, шупналата земя се надигаше и изпълваше стъпките ни с вода. След нея се изправяше и тревата и след миг нямаше стъпки. И шушнеше, и шумолеше, та гробищата се пълнеха с шепот, сякаш кипеше младо вино, сякаш под земята ставаше нещо тайно и скрито за хората над нея.

Манол коленичи пред гроба на жена си, който беше хлътнал през зимата, и почна да го разравя с широкия си нож. А пръстта гребеше с ръце и слагаше до себе си. И разни дребни животинки мърдаха в шепите пръст, а земята все шушнеше нещо. Скръстил ръце, шепнех молитва.

Тогава се показва скелетът, ала най-напред се оголиха костите от кръста до коленете и кафявожълтата паница на женската утроба, разтворена, сякаш смазана от тежестта на пръстта. И имаше тя баграта на земята, на още мокра паница от непечена глина. В костите на тая утроба бяха узрели Маноловите синове, тия кости се бяха разтваряли да излезе от тях плодът, за да ги изпълни нов плод.

Полека-лека, като милваше костите, Манол ги разкри една по една и накрая извади жълтата мъртвешка глава. И както стоеше на колене на ръба на гроба, така и остана, като държеше в двете си длани черепа на жена си и я гледаше с наведено лице. Тъй беше седял той преди години, та беше държал в дланите си главата на жена си, топлите ѝ длани и тежките ѝ коси. А не се познаваше дали черепът е на стар, или на млад, на мъж или жена, на хубав или на грозен — беше си само една мъртвешка глава.

За много глави ще се говори в тия летописи, преди да се напише „амин“, и стояха сега те на раменете на людете, усмихваха се и гледаха.

Тогава Манол тихо издума:

— Нищо не пише на челото ѝ. А тя казваше, че всекиму пише на челото какво ще му се случи.

И като извади бяла кърпа, той почна да измива с мляко кост по кост и да ги бърше, и да ги слага в сандъчето. А в това време се разнесе звънът от камбаните на скрития в гората манастир „Свети Илия“.

Едва звънът отзвъня, и кучетата, които лежаха край каменните кръстове, скочиха на крака и почнаха да ръмжат. И се чу тропот на конски копита.

И на завоя на пътя се показва Караибрахим, разорителят на долината Елиндения. След него идеха кръволиците му.

И застанаха един срещу други Караибрахим и Манол, единият на кон, а другият стъпил на земята.

А Караибрахим беше хубав като паднал ангел и облечен като сарацин. Червена копринена дреха, цялата обшита в злато и сребро, падаше до коленете му. На лявата му ръка имаше жълт щит, под дясното му коляно — зелено копие. На пояса му висеше ятаган, а в кобурите от двете страни на седлото се показваха сребърните дръжки на пищови, заострени като клон на грабливо пиле. Пушката му беше на гърба, в червена кожена капия. На главата носеше чалма от бял памук, в средата с дъно от пурпурночервена сърма, а на тюрбана се вееха черни пера. Шепи скъпоценни камъни имаше по него и коня му, а конят струваше два пъти повече от скъпоценните камъни.

И той не ни говореше, а думаше всичко на един конник до дясното му коляно — човек чужденец, нито турчин, нито българин, с

меко лице и мека брада, със занесена усмивка на хубави устни.

Само две-три слова си казаха Караибрахим и Манол, а гневът на Караибрахим растеше. И когато той подкара коня си към Манол, един от двамата им щеше да умре, ако не бях рекъл на Манол да се дръпне. И дали не сгреших, като се изпречих на пътя на съдбата, защото Манол навярно щеше да убие надменния Караибрахим и тогава халът на Елинденя щеше да е по-друг. Ала тогава пък нямаше да се сторят тия чудни дела, за които хората ще приказват, докато над Родопите се чува българска реч.

Един по един минаха край нас турците и всекиго от тях Манол погледна в очите. Нито един турчин не вдигна ръка, а още по-чудно е, че псетата дори не изръмжаха.

Когато отмина и последният конник, попитах Манол защо тъй втренчено гледа всеки човек. А той ми отвърна:

— Диря да видя лик, подобен на синовете ми, а в синовете си диря лика на баща си и майка си. Защото всеки човек, когото срещам, може да е мой брат.

Преди тридесет години над Родопите мина черната буря на девшурмето, кръвния данък, и хиляди родопчани отидоха да се бият под свещеното знаме на пророка.

— Тия са спахии — рекох му, — а отвлечените българчета стават еничари. Еничарите вървят само пеша, пък тия бяха конници.

— Зная — отвърна ми той.

И повече и дума не продума за турците, а не можеше да не се разтревожи, защото те отиваха към неговите села.

Когато се върнахме при гроба, Манол ме накара да напиша на челото на жена му годините на живота ѝ. А написах с въглен само годината на смъртта ѝ, та сложих кръст, защото, като помисли човек, само годината на смъртта и само смъртта имат значение и само чрез смъртта си хората показват какво струват.

Манол положи черепа върху другите кости, набра китка пресни цветя, та сложи и тях върху костите и като взе сандъчето, тръгнахме към воденицата на дядо Галушко Белия.

ОТКЪС ТРЕТИ

*У Недини слънце грее. То не било ясно
слънце, най ми било сама Неда — с черни очи
еленови, с дълги клепки босилкови, с бели зъби
бисерови, с тънка снага самодивска.*

И когато стигнахме дядо Галушковата воденица, която е на извора над село Подвис, Манол слезе от коня си и го поведе. Излязохме ли на поляната пред воденицата, видяхме Елица, стъпила на мраморния камък отдясно на вратата, да реше с костен гребен косата си. Защото Елицината коса, когато се разплетеше, се влачеше по земята, та трябваше да я реше стъпила нависоко. А когато я заплетеше, косата ѝ стигаше до средата на прасците и плитките бяха дебели колкото ръката ѝ. Цветът на косата беше като на кестен, който току-що се е излюпил от зеленото си яйце.

Тогава Манол се спря и загледа Елица. Видях на лицето му израз, що не можах да разгадая. Зъбите му бяха стиснати, а устните леко разтворени. Очите му не видях.

Елица скочи от камъка и се затича насреща му и косата ѝ се влачеше след нея по тревата. Манол беше израсъл при дядо Галушко, който по негово време не бил дядо, а двадесет и пет годишен момък. Когато Маноловият син Момчил бил на три години, родила се Елица, та Елица и Момчил расли заедно и Елица била на Манола като дъщеря.

Тогава Елица погледна Маноловото лице и се спря.

От есента, откак не я бях виждал, тя беше узряла с една година, а сега, като я погледна Манол, узря с още една година. Тя сведе клепки, та не видях и нейните очи, а устните ѝ подпухнаха и гърдите ѝ издуха бялата риза.

Погледнах Елица, преместих поглед и на Манол. Видях го с други очи — млад беше още той, едва на четиридесет и нещо години, брадата му чернееше без бял косъм, гърбът му беше прав и плещите дръпнати назад.

Дълго мълчаха те, на крачка един от друг, и вместо да проговори първа Елица, пръв проговори Манол:

— Добър вечер, Елице.

Надвечер беше вече, макар да беше по-светло, отколкото горе на превала, защото лъхна вятър и небето се избистри, а орехът си шушнеше нещо.

— Добре дошъл, Маноле — отвърна Елица.

И за пръв път не му каза „бате Маноле“. Стоеше срещу му и не знаеше какво да прави. Друг път го прегръщаше през врата и диреше в торбата му, да види какъв дар ѝ носи.

Много пъти съм виждал как жените не знаят какво да правят, щом застанат пред Манол, как кършат ръце и хапят устни — тъй изплашените сърни треперят и се щурат пред решетката на затворената мечка, макар да знаят, че тя нищо няма да им стори.

А Манол все стоеше неподвижен и гледаше девойката — докато Елица се обърна, вдигна косата си на лакът и притйча във воденицата.

Манол потърка челото си и бавно прекрачи след нея. На вратата из тъмнината на воденицата излезе и застана Севда, младата вдовица на заклания овчар, чиито кучета вървяха с Манол. Като я видяха, кучетата се втурнаха към нея и завряха глави в престилката ѝ. А тя не отпусна ръце над тях, а стоеше на вратата, сложила длани над белия си врат. Вярно излезе, че на главата ѝ няма черен ръченик и русата ѝ коса златееше открита. А беше хубава като Магдалина или като Далила, която взела силата на Самсон.

Като я видя на вратата, Манол забави крачка, после изви и се обърна с гръб към нея, та се загледа в извора. Това не беше извор като извор, а езерце, широко двадесет крачки. И в средата му биеше из сърцето на земята водна струя, висока човешки ръст и широка колкото кръгла софра. И хвърлената нагоре вода падаше надолу като водопад, като Елицината коса, само че беше сребърна. И като падаше в езерото, бучеше и клокочеше ден и нощ.

— Доведох ти кучетата — рече Манол, ала все стоеше с гръб.

— Маноле кехая — тихо рече жената, а всред клокоченето на извора гласът ѝ се промъкваше и точеше мек като паяжинна нишка. — Маноле кехая, защо не ме вземеш? И ти вдовец, и аз вдовица, ще си бъдем lika-прилика.

А той не ѝ отговори и дори не я погледна.

— Страх ли те е? — попита го тя.

Тоя път Манол я погледна през рамо, ала пак нищо не й рече. И като че ли забрави думите ѝ, унесен в свои мисли.

— Не ти ща ни венчилото, ни попа — ниско и притаено заговори Севда и се чуваше, че в гласа ѝ няма наглост и присмех. — Прибери ме в къщата си да облегна глава на мъжко рамо. Омръзна ми да слагам глава на студено заглаве — и то кораво като камък.

— Кой чака на прага, когато заникне слънцето? Кой пее нощем, като се покаже месечината? — рече ѝ Манол.

— Момци са това, Маноле, момчета, и не могат да стоят мирно. Мъжко рамо ми трябва мене, а не само ръка да посяга.

А Манол каза:

— Не се ли свениш от попа?

— Не е мъж той и не ме разбира. А ти ходиш вдовец като мене ето три години.

Манол отвърна:

— Не ходя като тебе.

— А не видях ли очите ти, като гледаше годеницата на сина си?

— Мълчи.

Тихо ѝ го рече той, ала тя цяла се разтрепера, прибеля и потъна назад в тъмнината на воденицата.

— Отче Алигорко — рече ми след малко Манол, — извикай дядо Галушко.

Сякаш го беше страх да влезе във воденицата, където се скриха двете жени.

Елица и Севда вътре не видях. Дядо Галушко очукваше воденичен камък. Докоснах го по рамото, че беше пооглушал, повече от бученето на водите и тракането на воденицата, отколкото от старост, защото не беше твърде стар, макар и побелял. А му думаша Белия още преди да побелее, заради брашното и душевната чистота. Той чукаше и провлачено си пееше нещо, а под краката ни шумеше водата.

Той се обърна и ми се усмихна, а такава усмивка имаше само той — весела, печална, мъдра и кротка.

— Добре дошъл, попе — рече ми той. — Няма зърно, няма. Глад ни чака.

А усмивката му и думите му поотпуснаха сърцето ми, което ме стягаше от срещата с Караибрахим.

— Долу в Просойна слязоха турци — рекох му аз.

И добавих, като видях, че се задъха и очите му заблестяха, защото преди тридесет години с девшурмето прибраха и един негов син. Казах му като на Манол:

— Не са еничари, а спахии. Води ги един арнаутин. Много са.

— Синовете ми са вече големи, не могат да се превиват и агите няма да ги приберат. А внуци нямам — рече дядото, ала усмивката му беше крива.

Казах му:

— Манол те чака.

— Манол ли? — рече той. — Не съм чул да тръгват от селата за среща на овците при Плачлив камък.

Попитах го:

— Мирчо няма ли го? А той ми отвърна:

— Пасе кравите.

Отвърна ми вече на вратата, защото обичаше Манол като свой син, от една година нагоре го беше гледал.

А навън стояха отново един срещу други Елица и Манол. Тя беше заплела косата си и сложила бяла кърпа на глава.

— Защо се решиш на поляната, да се плашиш от хората? — попита я Манол.

— Тук си стои камъкът, откак го помня — отвърна му Елица. Тогава Манол се наведе, прегърна мрамора, който му стигаше, кажи-речи, до кръста, напъна се, вдигна го и като прекрачи тежко няколко крачки, пусна го на земята на скрито, до ореха. Дървото се разтресе и от него капнаха пожълтели реси.

А като се обърнах, видях до мене Севда, излязла нечуто след Елица от другата врата. Дишаше пресекнато и гледаше като уплашена.

ОТКЪС ЧЕТВЪРТИ

Пътят слизаше стръмно надолу и копитата на конете чаткаха върху облите камъни на калдъръма. Все още от двете страни се вдигаше могъща стара гора, ала всеки път, когато излезехме на поляна, виждахме напред и вдясно плочите от покривите на първото село и всеки път те идеха по-близо. А голямата бяла къща, конакът на местния ага, все още събираше последната светлина на деня и светеше пред нас, на отсрещния склон на планината.

Не видяхме кога излязоха конниците из къщата. Видяхме ги, когато пресичаха изгърбения каменен мост над реката — около 30–40 души, които бързаха да ни посрещнат. От високото се виждаше как пришпорват конете си.

Срещнахме се извън селото, там, където пътят пресичаше широка поляна. Щом излязоха от гората, водачът на хората от селото спря коня си. Конниците му излизаха вляво и вдясно от него и се нареждаха като извит лък, издут към нас. А ние идехме насреща им в права редица, като стрела.

Приближавахме ги ходом и преди да спрем, успях да ги разгледам. Начело стоеше възрастен човек на огромен кон, от ония, които на Запад отглеждаха от векове. Преди те бяха бойни коне на тежките рицари, сега теглеха огромни коли и оряха с двойни плугове. Чудно беше, че такъв кон е попаднал в сърцето на Родопите. Хората бяха въоръжени, ала личеше, че са възседнали набързо конете си — някои язدهа без седла, едни бяха без шапки и в косите им стърчеше слама, ръцете на други бяха кални. Сварили ги бяхме, като работят, тия слуги войници, ала държаха оръжието си с привикнали, опитни длани и ни гледаха изпод вежди, без страх. Около агата имаше пет-шест души, обкичени с пищови, ножове и ятагани, върху стъкмени коне — тия навярно бяха телопазители.

Караибрахим спря коня си пред агата и без да проговори минута, че и повече, разглеждаше хората пред себе си.

Тъй като по всички начини се мъчех да избягвам всяка неприятност и усложнение, веднага долових, че и тук назрява

сблъскване. Ние идехме отгоре, от вратата на благополучието, както наричаха Цариград, и гледахме отгоре надолу, а тия хора бяха у дома си и сякаш нито видът ни, нито броят ни можеха да ги изплашат и да ги накарат да ни погледнат отдолу нагоре.

— Кой си ти? — попита Караибрахим.

— А ти кой си? — попита човекът върху огромния рижав кон. Гласът му беше съвсем спокоен, спокойно беше и гладкото му лице с бяла брада, подстригана един пръст високо. Всичко по него беше подредено — чалмата, брадата, чертите на лицето му, моравата му дреха и белите му пръсти. Седеше на коня леко приведен, без да се пъчи, с отпуснати мускули, гледаше с отворени очи, без любопитство — силен, уверен човек, надвил себе си. Всеки косъм от брадата му го слушаше. Не предизвикваше, но и не отстъпваше.

— Аз съм спахията Караибрахим, пратеник на везира Мехмед паша, аллах да благослови името му. Това са мои хора.

Караибрахим беше напрегнат, като превито надолу дърво. През цялото време той се оглеждаше наоколо, като че ли се готвеше да скочи. Ако човекът насреща му приличаше на сит звяр от котешки род, Караибрахим беше сокол. Ако човекът насреща беше изгладен като речен камък, Караибрахим беше остър като кремък.

— Аз съм Сюлейман ага.

— Нося ти поздрав и заръки от везира.

Караибрахим само извърна глава и до него застана писарят му, та му подаде няколко свитъка.

— Ето ти писмо от Мехмед паша.

Сюлейман ага кимна и един от хората му подкара коня си напред. Писарят целуна печата и подаде свитъка на Сюлейманаговия човек.

— Ето писмо от бейлербега на Румели до каймакамина на нахията Просойна — рече писарят.

— Аз съм — каза Сюлейман ага.

— Ето писмо от кадията на Филибе до тукашния кадия.

— Аз съм — каза Сюлейман ага.

— Ето писмо от шейха Вани до ходжата на Просойна.

— Да не би да си и ходжа? — обади се Караибрахим.

— Не съм — рече Сюлейман ага, — имаме си ходжа. За пръв път в очите му като бяла искра светна присмех.

— Защо ни посрещате като разбойници? — попита Караибрахим.
— Хората ти още не свалят ръце от пищовите си.

Сега видях, че Сюлейман ага не носи никакво оръжие, нямаше дори пояс, за да пъхне в него нож. Ала от дясната му страна стоеше на бял кон главатарят на хората му, човек без косъм по лицето, къосе, и двете му ръце лежаха върху дръжките на пищовите му. Къосето държеше главата си леко привдигната и гледаше с широко отворени очи. Погледът му беше особен — открит, любопитен, безсрамен. През очите му се виждаше сърцето. Вътре нямаше нищо. Празно беше. Едното му око гледаше Караибрахим, другото — мене.

— Защо не прати човек да ме предизвести, та да те посрещна, както подобава? — попита Сюлейман ага.

— Като отвориш писмата, ще разбереш — отговори Караибрахим. — А сега води ни, защото ще мръкне.

Сюлейман ага замислено го гледаше. Струваше ми се, че лесно мога да прочета мислите му. Той беше господар на тая долина, навярно много-много не усещаше, че има други хора над него. Никой не му се месеше, никой не му заповядваше. И сега идеше един нахален спахия, водеше сто души конници и сам се канеше на гости.

— Добре дошъл — рече Сюлейман ага. — Не се помни в нашите села да сме върнали някого.

Той пак си беше домакинът, а ние — гостите.

Той дръпна коня си, подковата от конници се счупи пред нас и Караибрахим тръгна напред. Поколебах се дали да го последвам, защото тук нямаше нужда от преводач, говореха турски, ала усетих, че той ме вика до себе си. Когато почти се изравнихме с агата, оня изви коня си и тръгна да ни води. Зад мене се нареди къосето телопазител с голото лице и голия поглед.

Когато излязохме на нова широка поляна, Караибрахим мина напред и застана до агата. Огромният жребец на агата, усетил, че друг жребец иска да го задмине, почна да ръмжи като мечка. И целият приличаше на мечка, с къси крака и огромна глава, с рунтава грива и опашка. Не можеше да изцвили, ръмжеше. А Караибрахимовият жребец зацвили ясно и пронизително.

— Ага — не се стърпях аз и минах от другата му страна, — откъде имаш тоя кон?

Той полека извърна глава към мене:

— Ти не си турчин.

— Франк съм — рекох аз.

Той посочи някъде към върховете, които се издигаха пред нас:

— Там има развалини, казват им Турлата. Преди двеста ли, триста години ли имало франкска крепост. Франките отглеждали такива коне. Дядовците ми ги взели от тях и отбирали жребчетата и кобили, които да им приличат. Не са такива коне за планината, ала ги отглеждали.

Триста години дядовците на тоя човек бяха отглеждали коне, които не бяха за планината. Не току-така агата беше тъй подреден и изгладен — триста години реката беше изглаждала камъка. Без да искам, щях да кажа, че зная моя род от времената на Карла Велики.

Когато агата отново тръгна първи, Караибрахим тихо ми каза: — Посрещнаха ме тридесет и девет души. Три и девет — дванадесет. На добро е.

Веднага го разбрах. Диреше в числото на посрещачите предзнаменование. И аз бях войник, ловец бях, играч бях, дуелирах се — не може човек да се опази от предсказания и лоши или добри признаци, от заклинания, карти и муски. Ала у Караибрахим това беше като болест. Хем той смяташе, че всичко е предопределено, хем непрестанно диреше знаците, които съдбата — според него — непрестанно му даваше. Броеше куршумите в торбичката си, дърветата край пътя, войниците си, посрещачите. Гледаше с кой крак става и с кой крак тръгва конят му. Но усещах, че онова, чувството за голямото предопределение, все е по-силно от тия дребни запитвания до съдбата.

— Тридесет и девет се дели на тринадесет — рекох аз. Видях го, че цял почерня, и се учудих, че така дълбоко взема моите думи. Влизахме вече в селото.

Още не мръкваше. Откога беше залязло слънцето зад върховете, а небето още светеше.

Затова можах да видя чудото на просойненския камен мост. Върху оградата на моста жените и девойките бяха наметнали изпраните си халища — готвеха се да посрещат овчарите. Какви халища бяха това, какви багри, какво богатство — не мога да го забравя. Халище до халище стояха едно до друго от двете страни на моста. Изгрев гореше до залеза, цветна поляна се ширваше между

синьозелени потоци, снежни преспи открояваха виолетови вечерни гори.

Каменно беше селото — сивокафяво, с цвета на сърна зиме, сиви бяха камъните, плочите по покривите, гредите на плевниците. А върху изгърбения мост над реката се извиваше дъга.

Дори Караибрахим спря коня си.

Тогава от другата страна на моста се втурнаха жени и деца, та взеха да грабят халищата си. Мятаха ги върху плещите си, а краката им се преплитаха под мократа вълна и по следите им капеше вода. Смъкнаха горите, поляните, преспите, угасиха изгревите, залезите и пожарите. Остана белият мокър камък, извит в две дъги, като две стени на крепост. След час и влагата от халищата щеше да изсъхне.

Планината скриваше от нас богатствата си и ни показваше своите студени каменни гърди. Тия халища не бяха прострени да посрещнат нас, неканените гости.

Караибрахим гледаше, присвил и двете си очи. Хората сякаш бягаха от погледа му.

А спахиите зад нас зашумоляха, дочуваха се възклицания на почуда, възхищение и радост. Те се радваха на яките женски кръстове, на голите прасци, на очите и на пазвите. Както вълча глутница след дълъг бяг спира и се облизва пред най-послед намерените кошари, тъй и спахиите преглъщаха пред богатото село. Баници имаше тук, кокошки и пъстри халища, на които можеш да тръшнеш стопанката. А мъжете блееха с овцете из Беломорието. И работата можеше да се обърне така, че същите жени и моми да излязат на робското пазарище в Одрин.

Сюлейман ага посочи към конака си: — Там има място за всички. Караибрахим само кимна и подкара коня си. Преброих тридесет и шест прозореца на конака, само на стената, която гледаше към нас. Тя се гънеше като стена на крепост и през всеки шест прозореца напред се издаваше по една широка стая с три прозореца. Прозорците бяха на втория кат, първият кат беше построен от камък, с тесни бойници. Ала камъкът почти не се виждаше от зелен здравец, тук-таме почервенял. По тия места още като зидат, слагат между камъните корени здравец. Горният кат белееше варосан, покривът беше от плочи, три високи врати се отваряха под прозорците, а на десния ъгъл имаше каменна кула. Оттатък кулата в ниското се виждаше църква — църква с кръст отгоре и с кръстове на гробове

наоколо. Досами църквата почваше зид. На зида стоеше изправен човек и гледаше към нас. Трябва да имаше до него петдесет крачки и се виждаше, че косата му е жълта. Караибрахим попита, както яздеше до Сюлейман ага:

— Какъв е тоя човек на оградата?

— Русин, коняр.

— Какъв е — правоверен или неверник?

— Неверник. Купих го от един капитан на галера.

— Тогава е роб?

— Роб е.

— Ага, продай ми го.

Сюлейман ага сякаш не се изненада от странната молба.

— Броил съм за него шест хиляди акчета — равнодушно рече той. — Ако още го искаш, твой е.

Караибрахим измъкна от десния кобур на седлото пищов и без да спира коня си, стреля срещу човека върху оградата. Конярят вдигна ръце на главата си, олюля се, плесна с длани и падна назад. Изчезна от зида.

Сюлейман ага дори не обърна глава.

Караибрахим ми рече:

— Падна назад.

Има поверие, че трябва да се гледа накъде ще падне първият убит в битката, за да се разбере кой ще я спечели. Ако от твоята войска първата жертва падне назад — ще отстъпиш, ако падне напред — ще победиш. То се разбира, че ако назад падне първият убит от враговете, победата е твоя.

— Аго, то важи само за битка — тихо му рекох аз.

— Битка е — рече той и гласът му изкънтя сред тътнежа на копитата, защото тъкмо влизахме в тъмния тунел на двора. Пътят ни минаваше под сградите, за да излезе във вътрешните дворове.

Какво помня от тая първа вечер? Изморен бях, гледах и слушах като през мъгла.

Помня как очаквах да изляза от мрака на тунела при входа и как влязохме в друг, зелен мрак, като под вода. Целият вътрешен двор беше покрит от клони на огромно дърво, платан, или както тук му казваха, чинар. Бащата на Сюлейман ага пощадил дървото и изградил около него сградите. Имаше още два вътрешни двора. Премерих после

стените на двора, бяха повече от двадесет и пет крачки на всяка страна. Дървото покриваше половин декар земя. Имаше шест клона, кората му беше съвсем гладка, жълтозелена, та цялото дърво изглеждаше обелено. Дънерът му трябва да имаше десетина крачки обиколка.

Това дърво сега го няма. И шестте му клона се счупиха, когато воеводите обесиха на тях повече от сто души турци на един път. А дънерът изгоря, когато подпалихме конака.

Нашите хора от Караибрахимовия отряд ги пръснаха по стаите на средния вътрешен двор. Когато самият Сюлейман ага развеждаше хората по стаите им, Караибрахим дума не каза. Само за себе си поиска стая, която да не гледа към църквата на неверниците.

Но когато видя къде слагат конете ни, поиска конят му да се отдели.

Прав беше. Да се ритне и осакати такъв кон би било престъпление.

Турците умеят да отглеждат такива коне, за които ние, французите, не можем и да сънуваме, въпреки че се хвалим с конете си. Когато пленяваме турски коне, ние ги разваляме за шест месеца. Когато турците пленяват наши коне, за шест месеца ги оправят. Добрият турски кон не знае какво е бич и пръчка. Всеки ден не му се дава една и съща храна, а се храни според това, какво е правил през деня. И се храни в определено време, все едно че правоверен чете молитвата си. Развежда се броени крачки. И конете се държат малко мършави, не като нашите. Пълен, загладен, красив наглед кон не се цени. А кон като Караибрахимовия и двадесетгодишен щеше да бяга така, както е бягал на пет години. Хубав турски кон струва от осемдесет до сто и двадесет дуката. Караибрахимовият кон струваше поне двеста. И Караибрахим беше платил сто дуката да му напишат свещените муски, които беше вплел в гривата му — да не го урочасат.

Когато спахиите видяха, че всички са настанени в конака, почнаха да роптаят — надявали се бяха, че ще тръгнат из селото. А когато научиха, че ще се плаща храната за хората и конете, и то храна, взета от селяните, взеха да беснеят.

Всеки четири къщи щяха да се грижат за един кон. На всеки десет коня се даваше по едно момче конярче. За кило овес се плащаше 12 аспри, за центнер слама — 8 аспри, за ока хляб — една аспра, за ока месо — 3 аспри, за товар дърва — 5 аспри.

А един спахия получаваше по него време 12 аспри на ден. Вместо да забогатее, те щяха да развържат кесиите си. Ами ако трябваше да плащат и за слугите си? Освен двадесетимата спахии и слугите им — повечето турци — имаше власи и молдавци, татари, кюрди, черкези и араби — всичко сто и двадесет души. Само за хляб трябваше да се дават сто и двадесет аспри.

Ядосаните спахии отидоха при Караибрахим. Той ги гледаше, присвил едно око, и пресмяташе нещо. Може би се радваше, че Сюлейман ага е разгневил хората му.

Тогава дойде кьосето, което гледаше с насмешливия, безсрамен поглед, и съобщи, че агата плаща всичко, защото спахиите са гости.

Спахиите поблагодариха скромно — все пак бяха дворяни, — а Караибрахим още повече присви очи.

Стигнаха бяхме. За пръв път от пленяването ми при Кандия спирахме някъде. Към тая долина бяхме се стремили и бяхме вървели досега.

Излязох от конака и заставах на няколко крачки от портата. Огледах се.

Над мене имаше звездно небе, около мене — планини. Планините стояха като ограда — не се виждаше кой връх е по-напред и кой по-назад, сякаш в тъмнината по-задните бяха приближили и се изравняваха с по-предните, та стояха в черна, равна стена. Над голяма стена по небето грееше някакво сияние — на запад, на север и на юг, — сякаш зад планините горяха пожари. Светлата ивица по-ясно очертаваше линията на върховете, назъбени от еловите и борови гори, като че по оградата бяха набучени остриета, за да не може никой да премине.

Над главата ми небето беше по-тъмно, с ярки, спокойни звезди. По него летеше облак, но толкова прозрачен, че не закриваше звездите, а само разсейваше блясъка им. Чувах как някъде под конака тече река.

Планините дишаха заплаха, а небето и реката обещаваха покой. И аз бях спокоен, дишах дълбоко студения въздух и гледах звездите.

Жив бях. Аз бях пленникът Абдуллах и пленникът Абдуллах живееше.

Изглеждаше ми чудно и невъзможно, че някога съм бил френски благородник с гръмка титла. Чудно ми се струваше, че сега някъде там, на юг, зад тия планини, се намираше Крит и на него Кандия. Спомних

си пустите улици, покрити с парчета мазилка, гюлета и трупове, надупчените стени и насипите, хлъзгави от кървава кал. Не можеше да има такова нещо. Имаше само кръг планини, парче небе над тях и в средата — робът Абдуллах.

Спомних си за Джулиано от Каподистрия, който оставил турците да влязат в крепостта му, а после вдигнал и тях, и себе си във въздуха. Спомних си как се възхищавах от храбростта му. Да, но той беше мъртъв, а пък аз, Абдуллах, живеях.

Абдуллах нямаше ни минало, ни бъдеще. Абдуллах нямаше цели. Имаше само една цел — да оцелее. Да живее. Той нямаше път, но беше открил, че човешките пътища не водят доникъде. Важното беше, че върви. Той имаше крачката.

Лишен от сродници, от приятели, от богатство, Абдуллах беше открил, че притежава най-важното — беше жив. Коприната, перата, броните, любовниците, празненствата, ловът закриваха за френския благородник, неговия предшественик, това най-важно нещо. Абдуллах остана гол и почувствува, че живее.

Какво струваше всичко друго? Аз бях Абдуллах и имах мига. Абдуллах имаше този миг, звездите, планината. Вековете преди него, вчерашният ден, денят утре и вековете след него — те бяха чужди. Какво струваха звездите, планините, въздухът, ако Абдуллах нямаше мига? Целият свят тънеше в тъмнина, Абдуллах го осветяваше, като държеше своя миг в ръка — като свещ. За този миг можеше да се даде всичко.

Животът ме лъхаше в лицето като вятър, летеше над мене като облак, течеше в краката ми като река. Може ли да хванеш в шепата вятъра, облака, реката? Можеш ли да ги задържиш? Да не ти се изплъзнат? Да живееш, значеше да имаш и да нямаш. И да не поискаш да имаш.

Абдуллах беше разбрал — щом нищо не можеш да задържиш, не бива да посягаш. И Абдуллах не посягаше — той се радваше на единственото, което имаше — на мига, — и се мъчеше да му се радва, без да поиска да го задържи. Защото след него идваше друг миг.

Оставаше ми само една крачка до щастието — да победя мисълта, че миговете щяха да имат край, че един миг ще бъде последен и след това аз — Абдуллах — ще си отида. А вятърът ще духа, облаците ще летят, реката ще тече. И мене няма да ме има.

През деня успях да победи тая мисъл, нощем тя ме побеждаваше. Сега беше вечер и не можех да определя кое беше по-силно — дали радостта, че имам мига, или страхът, че човек не може да има нищо.

Затова не исках да се прибера в конака, стоях пред портата — гледах звездите.

Казвах си:

„Радвай се! Живееш!“

Знаех, че това спокойствие около мене ще изчезне, че тая тиха долина ще кънти от писъци и стонове и ще се озари от пожара. Това беше следващ миг. Събирах сили, за да мога и тогава да запазя спокойствие, да стоя настрана, да не посягам. Все пак не вярвах докрай на Абдуллах — много отскоро го познавах.

Можех ли да помогна някому? Никой никому не може да помогне. Мигът не се заема.

Стресна ме Караибрахим. Той винаги се движеше безшумно. Каза ми, като огледа планината, без да вдигне поглед към небето:

— Дадох ти отделна одая, до одаята на Сюлейманоговия билюкбаши Дельо. Слушай добре какво ще се говори.

Трябваше да подслушвам. Изследвах внимателно Абдуллах — не го болеше много. За мига можеше да се плати всичко.

Стаята ми беше широка, с три прозореца, цялата обкована с дърво. Двете стени бяха целите в долапи. Отворих ги — бяха празни. Дървото още миришеше на смола, а може би благоуханието идеше от прозореца, под който почваше гората.

Още първата вечер имаше какво да кажа на Караибрахим. Пред съседната врата спряха стъпки, чух непознат глас — груб и прям, пълен с присмех. Помислих, че е на Дельо, и после разбрах, че не съм сбъркал.

— Каквото и да сториш, все ще сбъркаш. Ако на царен угодиш, на овчарене ще развалиш. Ако на овчарене угодиш, царен ще разсордиш. Затова прави каквото се сетиш, ала запомни — на твоя забитлик е дошел краят.

— Мълчи, куче — отвърна гласът на Сюлейман ага. — Още те храня, та да ме лаеш.

Легнах си, ала не успях да заспя. Аз бях жив, но и всичко около мене живееше.

Живееше къщата. Живееха стените, покривът, вратата, прозорецът, подът. Нещо скърцаше, пукаше, шумолеше с невидими стъпки и се наместяше за сън. Живееше не само това, което виждах, но и сърцевината на дървото и на камъка.

А през прозореца нахлуваше другият, големият живот. И той оживяваше къщата с люлеенето на цветето в саксия на прозореца, полъхването на въздуха в стаята, с ответното проскърцване на старата врата.

Навън живееше вятърът, живееше гората, живееше реката. И всеки пееше своята песен.

След тая първа нощ стотици нощи поред съм слушал песента вятъра, песента на гората и песента на водата. Тихи, едва чути и, песни с пълно гърло, песни на буря и порой. От песента, а то човек се радва, че е под покрив, а навън пее планината, до момента, когато той разбира, че покривът му е само измама и че планината може да направи и с покрива му, и с него каквото си иска.

ОТКЪС ПЕТИ

За пръв път Караибрахим и Сюлейман ага разговаряха на кьошка към вътрешния двор с чешмата. Освен тях двамата там бяхме аз и тримата ходжи — шейхът Шабан Шебил, молла Сулфикар Софта и имамът Хасан, син на Велко.

Мислех си, че всичко е предопределено, и исках само да видя как Сюлейман ага ще запази достойнството си. Как довчерашият господар на долината ще се подчини на Караибрахим, без да се унижи. Какво друго можеше да стори той? Не мислех за хората, чиято съдба щеше да се решава. Всъщност тя беше вече решена. Но аз бях жив.

Караибрахим беше махнал чалмата си и стоеше гологлав. Плешив беше и бръснеше останалите косми по главата си, та черепът му лъщеше. И никъде по тялото си той не търпеше ни косъм — освен мустаците си и рога от косми в средата на челото. И други плешиви съм виждал, по чиито чела остават снопчета редки косми, ала кичурът на Караибрахим наистина приличаше на рог. Косата му навярно навремето е стърчала нагоре, защото кичурът имаше твърди, прави косми, а може би и Караибрахим да ги мажеше с, нещо, за да стоят прави.

Караибрахим беше сух и кожата му гладка и лъскава, като ремък, върху който бръснар точи бръсначите си. Толкова беше сух, че не изглеждаше да е останала в него влага — ни пот, ни слюнка. да не говорим за сълзи. Като го гледах, спомнях си, че спартанците смятали за срам да се изпотят или да се изплюят, защото непрестанното налягане на тялото би трябвало да изпари и изсуши всички тия излишни течности. Когато след време видях кръвта на Караибрахим, учудих се.

Сюлейман ага плесна с ръце и поиска кафета за всички, а Караибрахим отказа и рязко рече:

— Старият Мохамед Кюпрюли забрани кафето.

Личеше, че иска да се заяде, че е дошъл да обвинява и да напада.

Сюлейман ага спокойно отговори:

— Стариат Мохамед Кюпрюли, да бъде свята паметта му, забрани кафето, ала синът му, сегашният велик везир Ахмед Кюпрюли, да се възвеличи името му, отново позволи на правоверните да го пият.

Караибрахим все така рязко каза:

— Великият везир е пред Кандия, хванал за гушата неверниците. И всеки правоверен, където и да е, трябва да мисли как да му помогне.

И той втрепенено гледаше Сюлейман ага, а пък агата от своя страна спокойно го разглеждаше, докато сърбаше кафето си.

Не виждах какъде можеше да се хване агата, та да събори Караибрахим. Сега Караибрахим ми се виждаше изчукан от излъскан камък. Ни жилка не трепваше и не тупаше по лицето му и черепа му. Хваща ли се лъскав камък? Само като гледах кичура на челото му, мислех си, че трябва да има някаква тайна слабост, за която човек би могъл да се залови.

— Всеки ден мисля за Ахмед Кюпрюли — рече Сюлейман ага. — После ще ти покажа сабята, която ми подари пред Белград, когато еничарите прерязаха въжетата на палатката му, защото не искаха повече да се бият. Аз съсякох най-близкия до мене.

И гледаше Караибрахим. Караибрахим му каза:

— И остана жив? Къде бяха другарите на убития? Сюлейман ага обърна изпитата чаша върху паничката. Разклати я и рече:

— Около него.

И двамата се гледаха в очите. Смътно предусещах нещо. Сюлейман ага сякаш знаеше, че Караибрахим е еничарин, и искаше да го дразни.

Караибрахим се върна отново при Кандия:

— Когато великият везир ни събра около себе си, преди да ни изпрати насам, той ни рече: „Помнете, че Родоп е бряг на Средиземно море, а никой не може да владее морето, ако не е негов брегът. Щом се обърнете на връщане, да видите само минарета и нито един кръст.“ А на агата на еничарите, най-доблестния меч на падишаха, рече: „Сега битката пред Кандия се решава по бреговете на морето. Ти ми трябваш тук, ала там трябваш хиляди пъти повече. Иди в Цариград и разпни Родопите накръст. Мехмед паша да тръгне от север на юг, а пък Абди от изток на запад. Където се срещнете, вдигнете голяма джамия.“

Щом великият везир беше заповядал, щом самият ага на еничарите, вместо да седи пред Кандия, беше дошъл да потурчва

българските земи, какво още чакаше Сюлейман ага, та не правеше темане и не казваше „евала“?

— Когато падишахът, винаги победител, да се умножат годините му, беше на лов в Деспот, а то не е много далеч оттук — рече Сюлейман ага, — с него беше и агата на еничарите. Познавахме се още от персийския поход. Той ми подари чифт сребърни пищови.

От малката долина към широкия свят тръгнаха нишки като паяжина — към Кюпрюли, към агата на еничарите и ето — дори към самия султан. Сюлейман ага добави:

— А падишахът, винаги победител, ми подари златен лък, защото от сто крачки улучих мечка и елен с богати рога.

Караибрахим мълчеше.

Сюлейман ага вдигна обърнатата чаша и се загледа в причудливите криволици на кафето.

Целият беше в коприна, с виолетова посребрена дреха, с пръстени по ръцете. Но ми се струваше, че почвам да виждам под дрехите му тялото на борец, намазано с масло. Речеш ли да го хванеш — плъзга се.

Ставаше интересно. А в това време овчарите идеха със стадата си и свиреха с гайди и кавали. Пък жените им трепереха зад залостените врати.

Тогава грубо викна шейхът Шабан Шебил. Пожълтjала беше чалмата му, имаше жълто око, жълта брада, жълти зъби. Навярно страдаше от някаква жълта болест. И тя навярно се казваше жълтеница. Цялата му кожа беше и тя жълта, като стар пергамент, на който са написани гнъсни тайни. Като го гледах с едно око и една ръка, мислех си, че сигурно и не чува с едното ухо. А окото му беше мътно, като мръсна вода, като помия, и човек не знаеше какви чудовища се въдят долу, в тъмнината на водите. Няколко пъти, без да ща, се докосвах до единствената му ръка и потрепервах. Все едно че докосвах змия — толкова жилава, корава, напрегната беше ръката му. Силата на двете ръце беше се събрала в нея, та мускулите изпъкваха, издуваха се и трептяха. А силата на погледа му се събираше в единственото му око.

Тоя човек ме вцепеняваше, усещах, колкото пъти ми се усмихнеше, че ми се повдига. Тогава отново се намирах в люлеещия се трюм на галерата, сред мрака и изпразненията си. И всеки, който минеше, можеше да направи с мене каквото си иска.

Шейхът викаше:

— Падишахът, да бъде свято името му, още щом наследи баща си, с все сили се зае да сложи неверниците на мястото им. Спомням си, беше година 1035 от егира, когато заместникът на пророка на земята видя от двореца си, че пратеници на князете на Влахия и Молдавия носят червени чорапи и жълти пантофи. И заповяда да ги пребият от бой, и ги пусна да си ходят боси. А после самият падишах ходеше преоблечен из Цариград — да ни даде аллах там да прекараме дните си — и водеше след себе си двамина преоблечени палачи. И където видеше неверник с цветна дреха, буташе го на палачите и още на самото място му режеха главата. И като срещнаха арменска сватба, винаги победоносният видя, че женихът носи жълти чорапи. Пред очите на невестата отрязаха главата му. И вместо да спи в обятията ѝ, заспа на гробището. За едни жълти чорапи! Сам падишахът повели да режат глави! А какво видяха изумените ми очи във вашата долина? Първото нещо, което видях, беше овчар с червен плащ. Жените ходят като облечени на сватба, с червени престилки, с бели кърпи, със златни наниз по гърдите. Казано е — неверницата да носи най-много железен гердан, а дрехата, която се вижда, да е черна, най-много синя. А поясите да са от конски косми. Защо видях жени на коне? Откак еничарите поеха обет да ходят пеша, неверниците не бива да се качват на кон. Ако са болни — могат да се качат на магаре, и то седлото да не прилича на турско, а да бъде самар за дърва.

— Ходжа — рече му Сюлейман ага. Той внимателно гледаше петната в чашата от кафе — изглежда, се вълнуваше от тайнствените знаци. — Ходжа, сто крачки пред конака ми и сто крачки зад конака ми никой неверник не бива да стои на коня си. Слиза и си сваля калпака. Иначе остава без глава. Скоро отрязах една глава за такова нещо и сега плащам на вдовицата, защото покойният остави шест дребни деца, които мрат от глад.

— Ала инак признаваш, че яздят!

— Тук няма коли, ни лодки. Всичко минава по конски и магарешки гръб. Хората не могат винаги да вървят пеш.

— Признаваш, добре. И да не признаваш, така е. Аз те видях как държеше за ръката твои хора и разбрах, че са неверници. А е казано, че правоверният не бива да подава ръка на неверник.

— Ходжа — прекъсна го Сюлейман ага, — ти яде ли тая сутрин хляб?

— Ядох — троснато, но с учудване отвърна ходжата.

— Пи ли мляко?

— Пих.

— Хапна си и месо, нали?

— Така е.

— Зърното са го сели неверници, млякото го е доила неверница, агнето го заколи неверник. И моята къща я пазят неверници. Как може да ме осквернява ръката, която ме храни? Щом това, което влиза в тялото ми и минава през сърцето ми, е дадено от неверник, може ли да ме оскверни докосването на ръката му?

Едноокият ходжа млъкна объркан. Пъхтеше, бършеше врата си и окото му светеше зловещо, ала събираше сили да се пребори отново с агата.

Караибрахим млъкна.

Обади се моллата Сулфикар Софта. Дебел беше той, сякаш беше налепен целият от топки. Някой си беше играл да нанизва топки и направил човек. Една топка — глава. Две малки черни топчета — очи, едно червено топче — носле. Направо до главата, без врат, голяма топка — коремът, глътнал гърдите и плещите. По две топки една до друга за ръцете — едната топка до лакътя, другата — от лакътя надолу. Пръстите, като броеници от топчета, по едно за всеки прешлен. Мазник, лицемер, кръвник.

— Нека оставим неверните и си спомним за правоверните. Видяхте ли забулена жена в конака? Аз не видях и не успях да различа правоверната от неверницата. Всички са с открити лица, всеки мъж може да ги мърси с погледа си. И казват, че целите планини били пълни с юруци — турци, правоверни, а жените им с непокрити лица. Къде гледаш ти, Хасан ходжа, питам те аз? А защо по вратите на къщите няма знаци къде живеят неверници? Да оставим, че има къщи на два ката. Ами ако влезе просяк мюсюлманин и призове над дом на неверник благословията на аллаха? Голям грях е това, ходжа.

— Тук няма просяци. Тук не се проси. И в трите села има ачик одая.

Кой каза това, не си спомням. Все едно кой — Хасан ходжа или Сюлейман ага.

Хасан ходжа стоеше със скръстени крака и гледаше другите двама ходжи в очите. Беше като брат на Сюлейман ага — подреден, с равно подстригана брада, надвил себе си.

Ачик одаи се казваха стаите за странноприемници, където всеки пътник можеше да отседне и да има покрив над главата си, постеля и храна.

— Какви са тия ачик одаи? — джафкаше дебелият ходжа. — В ачик одаята трябва да има нарочен прозорец, с преграда и с поставка, която се върти. Храната се слага зад преградата, жената завърта поставката и храната отива при пътника. А жената стои зад преградата.

— Тук и в харема ми няма прегради и решетки — каза Сюлейман ага.

И пак всички млъкнаха. Мълчеше и Караибрахим. Едноокият, след като дълго време мърда с устни, дрезгаво проговори:

— Чух нещо, ага, ала не го повярвах. Ти ще кажеш. Вярно ли е, че данъка джизие го събирали българите помежду си и го носели на тебе?

Не разбрах примката, но Сюлейман ага сигурно веднага е разбрал накъде бие ходжата. Въпреки това той спокойно отговори:

— Вярно е.

Ходжата тържествуващ се развива:

— А знаеш ли ти, че джизие е откуп, възнаграждение, което неверникът дава, защото не сме го убили, защото сме го оставили жив, да тъне в заблуда и грехове? Знаеш ли ти, че джизие е наказание за неверието на неверника? Затова, щом се приеме ислямът, джизие се премахва. А ти го събираш с други хора. Джизие се плаща от всеки българин, всеки за себе си. И той ще стои прав, и ти ще си седнал. И ще го удариш с юмрук по непокорния врат и ще му викнеш: „Плати джизие, о враг на единия бог.“

Ходжата стана, размахва ръце, удари юмрук във въздуха. От устата му летяха слюнки и като го гледах срещу светлината, все едно че изригваше искри и разтопено желязо. Сюлейман ага бавно избърса с длан челото си — навярно ходжата го беше наплюл.

— Виждал съм как събират джизие. После агата, който го събираше, дойде при мене и ми се оплака: „Сега ме чака бой с пръчки, защото не ми достигат две пълни кесии.“ А пък когато ние платихме

джизие, дадохме на чиновника две кесии бакшиш. Кой е по-полезен за държавата на падишаха?

Отново мълчание. Единствен аз не бях проговорил. И какво дирех тук, между тия хора? Защо ме беше довел Караибрахим? Сюлейман ага ме загледа. Мълчанието стана непоносимо. Изкашлях се. За свой ужас усетих, че ще проговоря, какво — сам не знаех, само да не мълчим. Коленете ми се разтрепераха, сърцето ми се разтупа, кръв писна в ушите ми.

— Джизие в тая долина вече няма да се събира. Джизие не се плаща от правоверни. А когато аз напусна тая долина, в нея няма да има вече неверници. Ага, ти прочете ли писмата?

Говореше Караибрахим, отдъхнах си. Сюлейман ага само кимна с глава.

— Тия писма повеляват на каймакамина, на кадията и на агата Сюлейман, син на Дауд, с всички сили да помогне на мене, Караибрахим, да разсея заблудата на неверниците. Каквото е било, няма вече да го бъде. Не струва да говорим за него. Кажи, ага, как мислиш ти, че ще е най-добре да спасим неверниците? Защото, вместо да се радват, те навярно дни или месеци ще упорствуват в заблудата си. Така се е случвало на много места. А ти познаваш хората си.

Мина вече времето на извъртането. Всички чакаха отговор.

— Ага — рече Сюлейман ага, — в трите села има петнадесет души правоверни. От тях само десетина са турци, другите през своя живот са познали истината, а бащите им са били или още са останали неверници. И моят ходжа се казва Хасан, син на Велко, и баща му е жив. Моят билюкбаши и ковчежникът са българи неверници, а писарят и събирачът на данъци са турци. Семейните ми са българи, ратаите ми са българи. Кажи ми ти, какво можем да ти помогнем?

Отново тежестта се прехвърли на Караибрахимовите рамене. Той бързо се отърва от нея:

— Дай съвет, ага. Помни писмата, мисли, отговори ми.

— Сега в селата има, кажи-речи, само жени — бавно заговори Сюлейман ага. — Мъжете са овчари, малцина са занаятчии и рибари. Всички се връщат сега от бреговете на Бялото море. Карат и стадата. С тях има петима турци. Мислиш ли ти, че сега е време да се заемем само с жените?

Едноокият ходжа облиза изсъхналите си устни и пак отвори уста. Окото му светеше трескаво и неуверено, клепачът му премигваше.

Сюлейман ага вдигна ръка да го спре:

— Само ще ти кажа, ходжа, че с овцете от трите села идват триста души, всичките въоръжени. С тях трябва да има триста пищова, сто пушки, двеста-триста лъка. Тук всеки стреля с лък.

— Кой им даде оръжие? — писна дебелият молла Сулфикар Софта. — Ти си виновен! Запретено е неверник да носи оръжие, нож не бива да носи, а те имат триста пищова!

— За мечките и вълците са, ходжа — сериозно му рече Сюлейман ага, ала ми се стори, че очите му се смеят. — Как могат овчарите да ходят по тия гори без оръжие? Миналото лято само мечките изядоха четиридесет мулета и катъри, овцете не сме броили.

— Кога се връщат мъжете? — попита едноокият ходжа.

— Утре са на Плачлив камък — каза Сюлейман ага. И гледаше към Караибрахим.

— Закъснели сме — рече ходжата.

— Дойдохме навреме — рече Караибрахим. — Аз знаех кога ще се върнат мъжете. Агата право каза — ще ги чакаме. Ще им кажем за милостта, която падишахът е решил да им подари, да ги направи равни на еничарите си. Те ще си помислят. Не много време, седмица или две. Защото великият везир е при Кандия и чака радостни вести.

Караибрахим се изправи в знак, че разговорът е свършил. Стана и Сюлейман ага.

Какво излезе? Всичко се отложи. Ала какво спечели Сюлейман ага? В началото мислех, че за него има само един изход — да се подчини. Имаше ли той някакъв избор?

Долу, на двора, билюкбашията Кеманчиджоглу, истински разбойник, пресрещна Караибрахим и му пришепна:

— Ага, тук мирише на лошо. Караибрахим го погледна.

— Ей, аллах, на лошо ми мирише. Не се радвам аз на тоя конак. Язык за пътя — тюхкаше се билюкбашията. — Тръгнахме с торби, а в тях може да сложат главите ни. Дошло ли ти е наум, че за една нощ могат да ни изколят?

— Имаме стражи — рече Караибрахим.

— И защо сме всички в конака?

— Ако бяхме по къщите, по-лошо щеше да е. Не се вайкай, ами си отваряй очите. Хайде, гит!

После Караибрахим ме погледна остро и изпитателно в очите.

— Вярваш ли? — попита ме той.

Повдигнах рамене. Всъщност дали това не беше изборът на Сюлейман ага? Малко ли местни владетели се бяха вдигали против властта на падишаха? Дали господаруването не му беше по-мило от мирната глава?

Тая нощ сложих пицова си под възглавницата. А с пицов под главата не се сънуват хубави сънища — ако сънуваш или ако изобщо заспиш.

ОТКЪС ШЕСТИ

*Ще те питам, да ми кажеш —
имате ли в село деца, в село деца за
вземане,
за премлади еничари?
Зачуло се яничарство, Димо ле,
де ще мама да те скрие, Димо ле,
дали в гора, или в вода, Димо ле?...*

И още същата нощ, на деня, в който Манол срещна Караибрахим и видя Елица, тръгнахме пеша от воденицата към село Подвис. Ала се забавихме, защото Манол искаше да дочака сина си Мирчо. А когато момчето дойде, каза на баща си:

— Татко, срещнаха ме турци и един ме замеряше с пищова си, ала пищовът му не хвана.

И колкото и да се боеше от баща си, та стоеше мирен пред него, показва му как се е присмял на турците. Манол нищо не му рече.

Дошло бе най-дълбокото време, когато виделото, което си е отишло, и виделото, което ще дойде, са равно далеч от човека. Ала ние си тръгнахме, макар овчарите да са много суеверни, защото навярно Манол не се боеше, щом вървеше със свещеник. Побоявах се и аз и добре, че беше изгряла пълна месечина, та не се пребихме по пътя. А Мирчо ту тичаше пред нас, ту оставаше зад нас, като козле или куче, и дори в тъмнината намираще гъби смръчки и ги слагаше в торбата си. И говореше, и се смееше, като не можеше да сдържи радостта си, че вижда баща си. Манол нищо не му казваше.

Стигнахме село Подвис, което е третото, най-горното село в долината Елиндения. Селото спеше, само реката шумеше между къщите. Това село цялото е в дъре, защото хората не посмели да откраднат от орната земя за къщите си, та ги построили на гол камък. И окото се радва, като гледа къщите и плевните, надвесени над реката, ала дворовете са малки и каменисти. Реката до днес нито веднъж не

беше прииждала, защото еловият лес над селото пие водата на планината и спира снега. Лесът е бранище, заповедна гора, и в него не бива да се чува глас на брадва. Само овчарите, когато слизат през буря, могат да дълбаят по елите кръстове, та да не ги бие небесен гръм. Разправят, че когато веднъж някой си подвисчанин започнал да сече една ела, тя заплакала с човешки глас, а от раната потекла кръв. И ръцете на оня изсъхнали. Не зная вярно ли е, разправяли са ми го, ала е вярно, че без тая гора Подвис ще слезе надолу по реката. През тая гора минахме ние по тайна пътека и изведнъж излязохме тъкмо пред Маноловата къща.

А къщите и плевните са построени една до друга, опрели гръб до гръб, та гледани отвънка, приличат на дълъг зид. Това е да не могат да влизат в селото лоши хора и зверове. Маноловата къща беше на края и Мирчо, като прескочи зида, дръпна дървото отвътре, та влязохме в двора. Макар да беше нощ, виждаше се месечината, че бурени растат между камъните, а здравецът от зидовете беше тръгнал по стъпалата.

Тогава Манол се оплака за първи път тая нощ:

— Къщата се рони, а няма кой да я гледа. Къща без жена не е къща.

И в това време отново се чу отдалеч камбаната на манастира „Свети Илия“. Игуменът биеше камбаната, защото тук много се боят от най-дълбокото време, та черковният звън да освети нощта. Иначе горяните чакат да пропеят първи петли.

А Манол се спря на двора и се загледа в месечината. И видях, че се усмихва.

— Като глас на човек е тая камбана — рече той. — И дори да лежиш на постелята си, щом го чуеш, знаеш какво време е навън. Зиме засипаният чан удря кратко и глухо и не звъни на изпроводяк — сякаш е пукнат. Пролетес, духне ли белият вятър, иде разпилян и тревожен звън. Щом духа северният вятър, звънът идва отдалеч и пак е пълен с тревога, ала пролетната тревога е друга. Подзиме звънът е чист и бистър като изворна вода. И денем, и нощем гласът на чана се носи над планината. Най-хубаво се чува среднощ — денем гласа му го глушат хиляди други гласове. А когато удари за последен път — чуваш ли го, — иде едно слабичко, треперливо, нетърпеливо почукване — като че ли чанът иска още да звъни.

И когато млъкна, а на месечината още трепереше екотът на камбаната, дочу се едно злокобно и страховито виене на псе, та покри и удави сребърния глас. И второ виене му отговори, и тъй виеха псетата, такава смъртна мъка идеше от воя им, че на човек му се изправяха косите и хлад протичаше по гърба му. И трето псе се обади още по-проточено и ужасено, та месечината взе да свети студена като мъртвец.

Манол скръцна със зъби и прегърна през рамо Мирчо, който се сгуши под червената му наметка.

— Темната дупка — рече Манол.

Тъй се наричаше една черна и дълбока яма — кладенец ли, пещера ли — горе над селото, без зрак и без дъно. Там хвърляха бесните псета, или зли псета, или псетата на съседа, а клетите гадини, като разбираха, че трябва живи да се изпоядат, виеха, та подлудяваха и трите села.

— Чуваш ли — тихо думаше Манол, — чуваш ли воя на Белчо, на Вълчан, на Мечо? Ето пак се обади Вълчан!

А така се казваха три от кучетата на Севдиния мъж, които днес още търчаха около нас. Затова не повярвах и му казах на Манол, а той ми отвърна:

— Кога е сварила ли? Кой е помогнал ли? И сам игумена може да е накарала да ги бутне. И самичка може да ги е бутнала. Не е жена тя, а дяволица.

И се прекръсти. Изкачихме стъпалата и влязохме бързо в къщата, сякаш безнадеждният вой ни гонеше. А вътре ни лъхна гробовен хлад, защото цяла зима не беше пален огън в горницата.

Тогава Манол запали огън и като лумнаха пламъците, сърцата ни се отпуснаха, защото огънят не само осветява, ами и освещава всичко, и с огън се пъдят нечистите сили, щом се заселят в изоставен дом.

— Татко — попита Мирчо, — защо не слезеш в Темната дупка да извадиш псетата?

— Сине — отвърна му Манол, — има пещери, дето не може да слезе и баща ти. А казват, че Темната дупка слизала към долната земя и псетата вият, защото виждат страшни неща.

— Знам, че като поискаш, и ще слезеш — рече момчето.

— Иди в плевнята и донеси сено да приготвим одърите — рече му Манол.

А Маноловата къща беше голяма, с горен и долен кат, имаше прозорец и огнище с комин. Повечето къщи имаха само един кат и една одая за добитъка и хората, а огънят се кладеше по средата на одаята и излизаше през дупката по средата на покрива.

Манол пхна в огъня една борина и я запали. А вятърът идеше от много страни, та той въртеше борината като ръжен, за да се пази от пламъка, който все се хвърляше към него. И от борината капеше запалена смола, та гореше като тамян на дребни зърна в пепелта. Когато борината се поуспокои, Манол я даде на Мирчо и му рече:

— Полека притваряй вратите, да не прищипеш някой от тия, които ходят посред нощ.

Защото твърде не вярваше, че звънът на камбаната е изгонил всичко нечисто от планината.

Тогава Мирчо излезе, а Манол се оплака за втори път тая нощ:

— Прости ми, отче, не мога да те приема, както подобава, защото без жена е моят дом. А овчарова къща без жена е като чан без език.

И обърна глава настрани. А там, в тъмнината, проблеснаха на пламъците на огнището сребърните Манолови чанове.

Говореше се, че Манол намерил в дълбока пещера сребърно съкровище. И на всяка пара бил изсечен Орфей, оня певец, дето приспивал с кавала си лъвовете и тирани и слязъл в долната земя през Темната дупка. Други казваха, че на парите имало хора, които се любели. Говореше се, че Маноловият побацим, хайдутинът Караманол, оставил на храненика си две дисаги бели акчета, макар да се знаеше, че Караманол пиел кръв, ала кесии не вземал. Както и да е, Манол дал сребро, за да му излеят в Неврокоп руси чанове. И среброт било повече от медта. Да тежали петдесетте чана двеста оки, пак сто оки сребро имало вътре.

Никога Маноловите чанове не бяха окачвани на врата на кози и овни. Говореха, че Манол чака да събере стадо с петдесет еркича и тогава да извади чановете си. А такива стада имаха само юруците, чии го овце са общи, и Сюлейман ага. Излизаше, че нивга горите нямаше да чуят Маноловите чанове.

И стана Манол, та отиде до чановете си. Стояха те до стената, окачени на четири реда, всеки ред по една пълна дизия от 13 чана, подредени на всеки ред от първия глас до последния. Две обелени

елови стъбла бяха сложени на магарешки нозе, четири пръта лежаха от стъбло до стъбло, а на прътовете висяха чановете. И огънят играеше по тях, ала те оставаха неми.

Тогава Манол почна да почуква с нокът по чановете. А те цяла зима бяха мълчали, та запяха притаено и радостно, като овчарова невеста, която среща мъжа си. И гласовете им бяха наистина сребърни.

И като заслушах, разбрах, че Манол караше чановете да пеят песента „Бяла съм, бяла, юначе, цяла съм света огряла, един бе Карлък останал, че беше в мъгла отънал...“

После Манол хвана с две ръце стъблата, които носеха чановете му, и почна да ги тресе. И все по-силно и по-силно ги тресеше той, докато най-напред цялата къща се обърна в камбана, а после се обърна в камбана целият свят и месечината биеше като сребърен език.

Като сребърни водопади ме заляха гласовете на чановете и не можех да си поема дъха, и сребърни води минаха през мене, та отнесоха где каквото имаше черно и лошо. И останах пред чановете гол и чист като пеленаче. И в тая нощ разбрах приказката за камбаната, която правила стопанина си с всеки удар на езика си по-млад с една година. Такива чанове можеха да направят човека като нероден.

И не помня кога Манол е спрял да звъни. Той стоеше с гръб към мене, с отпуснати ръце, а пък аз бях вече изправен с лице към него. И в горницата се носеха духовете на отзвънелите гласове.

Манол каза:

— Чанове трябва да сложите в черквите си.

А Мирчо влезе с наръч сено и не притвори зад себе си вратата, ала навярно не помнеше за нечистите сили. И видях по лицето му да светят сълзи, та избърсах и своите очи. Обърна се и Манол и аз видях, че ликът му приличаше на лика, когато гледаше Елица.

И Манол каза още:

— Един чан да се пропука, един да не е настроен на гласа си, и цялата песен ще изтече в земята.

А разбрах, че не говореше само за чановете.

Тогава седнахме край кръгла софра, покрита с каквото Манол извади от торбата си. И Манол се оплака за трети път тая нощ.

— Кръгла и къса е софрата ми, малко хора събира. И малко мои хора седат край нея. А душата си бих дал за дълга и широка трапеза, за много синове и дъщери.

Когато накрая прекръстих софрата, Манол събра трохите от кърпата, та ги хвърли в огъня. И рече на сина си:

— Сине, върви и ми донеси от дисагите онова сандъче, що мирише на пресен бор.

И Мирчо донесе сандъчето. Манол го сложи на софрата и каза:

— Сине, коленичи срещу мене. В това ковчеже са костите на майка ти.

Момчето нито се смути, нито се смири повече, защото, откак чу воя на псетата и звъна на чановете, стоеше мирно и свито, като птиче пред буря.

И Манол му рече:

— Знаеш ли защо казваме на турците поганци?

— Не зная — отвърна му Мирчо.

— Има едни страшни космати хора, с едно око по средата на челото. Те се казват поганци. Добре, че господ ги пуска по земята само две недели — едната преди Коледа и едната след Коледа. Те ядат човешко месо. Когато срещнат, изядат го. Ала има и по-страшно. Понякога хванат ли някого, те го карат да вкуси с тях човешко месо. И той става като поганците. Може да го гледаш, откъдето си искаш, той си е като другите хора. Има си жена и деца, къщи и ниви, оре и жъне. Овце не може да гледа, който пипа овце, трябва да е чист човек — свети цар Давид бил овчар, той ни закриля от поганците. И най-напред на овчарите ангелите казали, че се е родил Христос. Пък и ние се пазим с билки и с ножове. Та такъв човек, щом дойде уречената неделя, нощем се превръща в поганец и яде хора. И баща си, и децата си може да изяде. А Мирчо му рече:

— Татко, ами турците, щом са поганци, защо ядат хора през цялата година? И защо тяхната неделя не свършва?

— Ще свърши. Може и да е близо краят й. Който им е дал власт, той може и да си я вземе. Слушай по-нататък. Турците, като поганците, понякога, щом хванат човека, карат го да стане като тях — и той да яде християните. И най-много обичат да превръщат в поганци ония, които сами не могат да изядат.

Тогава Мирчо поиска да му рече нещо, ала Манол вдигна ръка и заговори нататък:

— Преди тридесет години, когато бях момче като тебе, в нашите села дойдоха турципоганци. Събираха деца, да ги научат да ядат хора.

Да ги заведат в своята земя, да ги направят еничари — тъй се казват тия поганци. Проплака мало и голямо. И една майка хвърли сина си в кладенеца. Аз бях сираче, нямах нийде никого — нито да ме бутне в кладенец, нито да ми разправи за поганците, както аз сега разправям на тебе. Навсякъде щом тръгнат поганците да събират деца за еничари, най-напред дават сираците. И право е — ако се върнат някога, да не могат да заколят баща си. Мене ме гледаше дядо Галушко. Имаше той тогава двоица други синове — Добрил и Страхин. И аз му бях за син, ала ония двамата му бяха синове рождени. И майка им беше жива, ти не я помниш. Дядо Галушко даде на поганците своя втори син, Страхин. А мене запази, защото нямаше кой друг да ме закриля. Ако ме беше дал, сега аз можеше да се върна в долината, за да търся нови деца за поганци. Как го правят, не зная, ала който вкуси с тях човешко месо, вече не се отучва — навярно всеки човек си е звяр.

— А може да не идват за деца — рече Мирчо.

— Дај боже — тежко издума Манол. — Ала навярно за това идат, защото водят голяма война и поганците им се свършват. Взеа ни всичко. Остава да ни вземат децата. Слушай сега и вече не се обаждай. Аз имам двамина синове — тебе и батя ти Момчил. По закона, ако вземат еничари, трябва да дам единия от вас. Момчил е надхвърлил години, остава да дам тебе. Ала аз не те давам.

— И аз няма да се дам — обади се момчето. — И да ме хванат, няма да стана поганец.

— Мълчи! — строго му рече Манол. — Ти си още много малък и не знаеш нрава на поганците. И никой от нас не знае вкуса на човешкото месо. Може да е много сладко. Важното е да не го вкусваш. Три работи искам от тебе, не са четири, и са тежки за детинските ти плещи. Ала гледал ли си в гората как до огромния смърч, що и двамина не могат да обгърнат, понякога се извива младо буково дръвце, дебело колкото твоята ръчица? А вдигнеш ли глава нагоре, виждаш, че върховете им са един до друг в небето. Такова дръвце трябва да бъдеш ти и да се вдигнеш нависоко, макар и да са малко годините ти.

— Поганец няма да стана — тихо и упорито повтори момчето.

— Три бащини заръки имам до тебе и искам да се закълнеш, че ще ги изпълниш. Не те ли хванат турците, ще ги забравиш. Ала никой не знае божите пътища. И тъй, слушай! Ако те хванат турците, когато те поведат на излизане от долината, ще минете по Сюлейманаговия

камен мост. Първата ми заръка е, като минете по моста, вързан-невързан, да се хвърлиш в бързея. Водата ще те отвлече. Може да те удави, може да те изхвърли жив, ала никой не ще те намери, ни жив, ни трупа ти, защото по брега на реката няма път. Запомни ли?

— Запомних, татко — рече Мирчо.

А Манол помълча, преди да каже втората си заръка:

— Втората ми заръка е, ако не можеш да се хвърлиш от моста, щом стигнете Милото господи, спри се и се обърни назад. Все едно че искаш да видиш за последен път Елиндения. Обърни се така, че гърдите ти да бъдат към каменните кръстове. Аз ще съм скрит в гробищата и ще те устреля право в сърцето. Да стоиш и да не мърдаш.

— Ами ще можеш ли да избягаш? — попита Мирчо.

— Гората е до мене. И да ме настигнат, то ще са двама-трима. Ще ги заколя курбан за тебе.

— А каква е третата ти заръка? — запитва го момчето.

— Третата ми заръка е, ако не се хвърлиш от моста и ако не те убия горе на Милото господи, щом се стесни пътят при Девицата, да скочиш в пропастта. Там хората могат да вървят само един след друг. Ако смогнеш, дръпни някой след себе си. Водата може да те влече и да те извлече жив. Ръката ми може да трепне и да не те улуча в сърцето. Ала от пропастта жив няма да излезеш. Там се хвърлила някога една девойка, затова на скалата ѝ викат Девицата. Щом е можала да се хвърли жена, какво остава за тебе? Това са те, трите ми бащини заръки. Чу ли ги, татъвото?

— Чух, тате — отвърна момчето.

— А сега, закълни се — рече Манол. — Закълни се върху костите на майка си и върху този нож.

И Манол изтегли широкия нож, с който разкопа гроба, избърса го в наметалото си и го сложи върху сандъчето. А когато момчето отвори уста, спря го и рече:

— Чакай!

И се обърна към мене:

— Отче, ти нали носеше свещени книги в торбата си? Дай една, да хване по-здраво клетвата.

Отговорих му:

— Нося, ала са само от стария завет. И Соломоновия еклесиаст нося.

— Нищо — рече Манол, — той нали е бил християнин.

— Цар Соломон е живял преди Христа.

— Все едно. Важното е, че не е бил турчин.

И аз сложих книгата на мъдрия и отчаян цар върху сандъчето с костите, до ножа, и Мирчо се закле върху кости, нож и екlesiаста, като повтаряше дума по дума това, каквото рече преди него баща му. Аз стоях безпомощен край тях и все още ми се струваше, че съм пеленаче, както след песента на чановите. И Мирчо ми се стори по-стар от мене.

А накрая баща му вдигна ръка, та го погали по сведената глава за пръв път, откак се срещнаха.

Дълго мълчахме, щом детето свърши клетвата си, и чухме отново воя на псетата. И Манол се обърна нататък и ниско издума:

— Мълчете, прокълнати души. Като дойдат стадата, ще ви хвърля една ялова овца.

А като разбрахме, че не ще можем да заспим, Манол ми рече:

— Отче, прочети нещо.

И аз затърсих в торбата.

— Не, от тая книга прочети — рече Манол, като посочи екlesiаста. — Да знае Мирчо върху какво се е клел.

И на светлината на огъня почнах да чета Соломоновия екlesiаст.

„Суета на суетите, всичко е суета... Каква полза за човека от всичкия му труд, в който се труди под слънцето? Едно поколение преминава и друго дохожда. А земята вечно стои...”

Окото не се насища с гледане, нито се напълня ухото със слушане. Каквото е станало, това е, което ще стане. И каквото е било извършено, това е, което ще се извърши. И няма нищо ново под слънцето...”

Тъй четох аз екlesiаста, стих подир стих, и с тръпнене чувах като през сън виенето на кучетата, докато най-после чух камбаната на манастира да бие утринна молитва. И млъкнах. Нищо не рече и Манол.

А когато погледнах към прозореца, нощта навън ми се видя черна, ала като станах и надникнах, видях — ето, раждаше се виделината и идеше новият ден.

ОТКЪС СЕДМИ

Събудих се и като погледнах през прозореца, видях само върхове на дървета. Гледах ги отгоре не само защото бях на втория кат на конака, но и защото склонът се спускаше надолу. Земя не се виждаше — само върхове на дървета. Една единствена светла поляна зеленееше горе високо сред горите. Насреща планината се вдигаше стръмно нагоре, и тя до върха покрита с гори.

Върнах се и легнах отново на постелята си. Върховете на близките дървета сега се губеха върху основата на планината. Ала една ела я надхвърляше с върха си и се очертаваше на небето. А небето светлееше.

Жив бях. Почваше нов ден.

Присмях се на нощните си страхове. Спомних си как слухтах да чуя нещо в съседната стая — не защото Караибрахим ми беше казал да подслушвам, а защото треперех за кожата си.

Гледах планината, докато тя почервения от изгрева — ала не със светлата червенина, която осиява сините върхове на Алпите. Тая планина постепенно стана червена, като печена керемиди, леко зелениясала, защото отдолу все пак избиваше тъмнотеленият цвят на горите.

Станах и слязох на двора. Излязох от конака. Жена плискаше от ведро сребърна вода и се готвеше да премеете калдъръма. Миришеше на смола, на влага и на студ.

Пред мене цъфтеше младо черешово дърво. Долу в равнината вече червенееха черешите, а тук цъфтяха бели цветове. Дъжд ли! беше превалял, или това беше роса, не зная, ала дървото беше цялото покрито с капки. Тих вятър го полюляваше. И капките блестяха. Ту една светваше, ту друга, с различни ярки цветове, с всички цветове на дъгата — сякаш черешата беше наметната със сърма, обшита с мъниста. Капките бяха стотици и стотици искри искряха и гаснеха по дървото.

Спрях погледа си на една капка. Тя трепереше, играеше, тръпнеше, сякаш се страхуваше да не се откъсне и да падне долу. А

може би земята я влечеше като всяка пропаст? Огромна беше тая капка — ту зелена, ту червена, ту синя.

Като омагьосан бях, като рибар, който вижда в бездната да свети бисер. Неволно пристъпих към дървото. Блясъците изчезнаха. Дървото посивя. Гледал го бях досега срещу слънцето и щом измених мястото си, то скри от мене прелестта си.

„Глупако! — горчиво се присмях на себе си. — Не разбра ли, че не бива да приближаваш? Нито да посягаш? Стой настрана, глупако!“

Отидох до дървото, сграбих тънкото му стъбло и го разтърсих.! Заваляха тежки капки и напълниха врата ми. Затворих очи и вдигнах ръце. Студените капки се стичаха по клепките ми. Хубаво беше.

Отдръпнах се и погледнах дървото. От него още се ронеха капки и бели листица на цветове. Дошли бяха пчелите — те ги събаряха долу.

Наоколо замириса на някакъв странен бурен. Обърнах се. Жената метеше с метла, току-що вързана от зелени, твърди бурени.

Пресните треви оставяха по плочите зелени петна, та вдигаха лек прах и упоителна, дива миризма.

Тогава видях белите нозе на жената, която се навеждаше с гръб към мене. Лицето ѝ не видях. И в мене се надигна такова желание, тъй усетих топлата ѝ кожа, косите ѝ, дъха ѝ, смесен с дъха на тревата, тъй я пожелах, че едва не заплаках. Това беше друг човек, жена, на две крачки от мене.

Усетих, че в гърлото ми клокочи хъркане, а в гърдите ми нещо ръмжи. Обърнах се и избягах.

Когато влязох във вътрешния двор, една прислужница се приближи към мене и ми рече:

— Ела, господарката те вика.

Едва пристъпих по стълбите след нея, и чух дълбоки стонове, като на човек, когото мъчат. Изпотих се от уплаха. И защото се качвах нагоре, стоновите ставаха по-ясни и разбрах, че стене жена.

На чардака седеше на ниско столче дебела жена и плетеше нещо с дебели куки, с червена и жълта прежда.

И върхът на планината, която се виждаше през клоните на платана, беше жълточервен. Дрехите на жената бяха като на господарка.

Ала как ѝ стояха копринените дрехи! Ах, колко дебела беше Гюлфие! Коприната се опъваше по бедрата ѝ, все едно че бяха наметнати извитите бутове на мъжовия ѝ фламандски кон. Отпред се издуваше така, сякаш държеше в пазвата си две торби брашно. Имаше кръгло лице, непокрито, без вежди, и както на много дебелите жени, не се познаваше възрастта ѝ, защото сланината опъваше и излъскваше кожата ѝ. Очите ѝ блестяха, устицата ѝ се смееха, бузите ѝ червенееха. Струваше ми се, че ако дръпна една от куките ѝ, та я бодна по бузите, ще зацвърти червена струйка, като от пробит мях с вино. Нещо напираше в нея и я издуваше, където можеше. Сигурно не беше много стара. Такава беше Гюлфие.

Тя ме разглежда мигдва с черните си, дребни очи, а устните ѝ все се смееха, сякаш мислеше нещо весело и се готвеше да ми го каже. В това време отново се чуха дълбоките стенания. Обърнах се — Гюлфие стоеше на чардака — и през отворената врата на стаята срещу нея видях да лежи жена на постеля с отметната настрани глава. Мократа ѝ коса блестеше. Червената завивка върху корема се мърдаше и се гънеше, сякаш отдолу бяха пъхнати котки, които се мъчеха да се измъкнат на светло.

— Не се плаши, ражда — чух гласа на Гюлфие.

Трябва да не съм изглеждал много добре, защото тя почна да се смее. Имаше тънък женствен глас и кръшен смях.

— Вие, мъжете, лесно правите деца, ала ви е страх да гледате, като се раждат.

И като погледна към момичето, което ме беше довело на чардака, викна ѝ:

— Какво слухтиш мари? И тебе това те чака. Или не виждам? Тичай в кухнята и донеси най-хубавото, каквото намериш.

Тъй се показваше почит към слугите — носеше им се да ядат, защото винаги бяха гладни. Гюлфие ме мислеше за слуга. И така го каза.

— Искам да те попитам нещо за господаря ти. Всъщност слуга бях. Защо ме доядя?

— За какъв господар питаш? — рекох аз. — Нямам господар. Тя ме гледаше вече без усмивка, строго и може би с укор.

— Как се казваш? — попита ме тя. — Аз към Гюлфие. Сюлейманаговата жена.

— Абдуллах.

— Чий?

— Ако ти кажа името на баща си, ще ти кажа много неща, които ми се иска да не си спомням.

— Защо?

— Когато изчезнах в битката пред Кандия, моите другари даваха за мене толкова злато, колкото тежи тялото ми, с бронята и оръжието. Седемдесет оки злато. Има ли толкова злато в цялата ви планина? Те ме мислеха за умрял.

— А защо не дадат за живота ти тяло поне половината? И самият султан не би отказал двадесет хиляди жълтици.

— Няма път за мене назад. В жилите на френския крал тече моя кръв. Как да се върна с чалма?

Защо ѝ говорех тия неща? Нима дирех уважението ѝ? На тая дебела, лъснала от пот туркиня? Гюлфие ме гледаше замислено.

— Нищо не ти струва да лъжеш — рече тя. — Ама нищичко. Можеш да кажеш, че си самият крал на франките. Какво ти струва? Ала си мисля, че говориш истината. Ела седни пред мене, на ей това столче.

И все тъй ме гледаше, когато седнах пред нея.

— Все едно е дали са давали за тебе двадесет големи кесии със злато. Нали ти нямаш ни една?

В това време слугинята донесе паница с кисело мляко, пилаф, медени сладки и кани с червен шербет.

— Яж и пий — рече ми Гюлфие. — Това ядат у нас и слугите, и господарите.

Сама посегна и взе да тъпче една след друга дребните сладки в розовата си устица.

— Защо ядеш толкова? — рекох ѝ аз.

Не усещах никаква преграда между нея и мене. Сякаш ни свързваше някаква тайна. Струваше ми се, че сме отрасли заедно с нея.

— Само тая утеха ми е останала — рече тя и се закиска. После се наведе към мене и тихо ми рече: — Ето го, за него исках да те питам.

И по страните ѝ избиха червени петна.

Обърнах се. Към нас идеха Караибрахим и местният ходжа Хасан. Минаха край нас, завиха по чардака и седнаха край оградата, която се падаше под прав ъгъл към мене. Като видях заблудения

поглед, с който дебеланата следеше Караибрахим, почнах да се смея. Представих си я гола до сухия и изстискан Караибрахим.

— Албанец е — рекох аз. — Жена не съм виждал да поглежда, ала като види дебел кон, извърща главата си.

Тя се беше съвзела и клатеше глава:

— Не е хубаво да ми се присмиваш.

Не изглеждаше много обидена. А на мене смехът ми мина, като си помислих, че Караибрахим е дошъл да слуша какво си говоря със Сюлейманаговата жена. Щом можех да бъда предател в негова полза, не можех ли да предам и него?

Видях, че ходжата държи в ръцете си някакви листи, и го чух да говори:

— В Присойна има 156 ханета, от тях само три на правоверни, и 15 вдовици. В Заград има 123 ханета, от тях три на правоверни, и 21 вдовици. В Подвис има 109 ханета, нито едно на правоверни, и 7 вдовици. В трите села има шестстотин мъже от осемнадесет до шестдесет години, които могат да препашат нож.

Ходжата разправяше на Караибрахим за долината Елиндения. Гюлфие каза:

— Еничаринът е дошъл да гледа съда на агата. Тъй говореше тя за мъжа си — агата.

— Не е еничарин — казах аз. — Спахия е, албанец. Тя поклати глава:

— Агата е научил, че е еничарин. Крие той. А може да е албанец.

Наистина Караибрахим се беше облегал на оградата на чардака и хем слушаше ходжата, хем гледаше надолу. А ходжата говореше:

— Хората тук сеят ръж, овес, ечемик и малко леща. Косят ливади за сено на добитъка. Жените гледат малко лен и коноп. Има и много пчели, за меда. Ала без овцете не биха могли да поминуват. Агата Сюлейман, син на Дауд, има 7300 глави овце, селяните — около 7500...

Преместих столчето си и също погледнах от чардака на двора. Не се смущавах, че не беше много любезно да показвам гърба си на Гюлфие.

На двора, до огромния дънер на платана, седеше на пъстър килим Сюлейман ага. До него седеше писарят му, с оловна мастилница, паче перо и хартия на коленете. Пред агата имаше

четирима души с гръб към мене. Виждах завързаните им отзад ръце. Обикаляха ги въоръжени хора на агата. Чух един от вързаните да казва със задавен глас:

— Син съм на Вражу кехая.

— Всички сме синове на аллаха — равнодушно рече Сюлейман ага.

— Говориш така, защото нямаш синове — все тъй задавено отвърна момъкът.

— Може да е за това, не зная. Ала по-добре е да съм без син, отколкото да имам синове като тебе.

Гюлфие се размърда. И тя премести с пъхтене столчето си и надникна от чардака.

— Бездетна съм — тихо рече тя.

— Защо го съдят? — попитах аз.

— Закачил е мома на извора. Рекъл й лоша дума, поискал да вземе китката от пазвата й. Ей я там под навеса, плаче на рамото на баща си.

Погледнах и видях група хора от другата страна на платана. Видях и Караибрахим, и ходжата над тях. Ходжата говореше:

— Хората тук не са богати, ала не роптаят против съдбата. И не завиждат на другите за богатството им. Не се оплакват, не проклинат бога. Суша, глад, смърт — щом ги съжалиш, ще ти отговорят — божа работа. Ако им се засмее късметът, първата им работа е да сторят хайрет — да внигнат чешма, мост, параклис. Най-голямата им надежда е, че един ден ще вдигнат ачик одая.

Караибрахим безстрастно слушаше ходжата и гледаше към двора. Казах на Гюлфие, като й посочих с брада Караибрахим:

— Кръвта на свети Бекташ цери без детството. Свети Бекташ беше светия на еничарите.

Тя поклати укорително глава, без да ме погледне. Гледаше към двора.

Надникнах и аз. Двамина сеймени влачеха през двора момъка. Най-напред той се блъскаше мълчаливо, но като влезе под тъмния свод на вратата, взе да вика. Гласът му кънтеше.

— На какво го осъдиха? — попитах аз.

— Ще го пъхнат в чувал и ще го бутнат във водопада, гдето е зад конака.

— Ще го убият? За едно бъркане в пазвата?, Гюлфие спокойно ме гледаше отдолу. Както беше вдигнала глава, гушите ѝ не личаха и брадичката ѝ приличаше на сърце.

— Тук е така. Има само четири наказания. За блудна дума и посягане агата хвърля от урвата. За кражба — беси на ей тоя чинар. За разбойничество — разстрелва на поляната насреца. За влязъл добитък в чуждо място — застрелва добичето, а на стопанина удря двадесет тояги по петите. Комуто не отърва — да си седи на опакито.

И аз бях дворянин, и аз бях съдил. Но тоя съд ме разтърси.

Не ми се гледаше повече, дръпнах столчето си и почнах да търся сред гласовете, които идеха от двора, гласа на ходжата пред Караибрахим.

— Хляб и сол да има, та другото е лесно, тъй говорят тукашните селяни — разказваше ходжата. — И още — каквото и да туриш в корема, той пак ще да иска. Ала много обичат хубавото. Само че не се трепят да спечелят богатство. Не продават душата си за пари и никога не мамят. Крадат само овцете на съседа, ала тъй като всеки краде от другия, накрая имат пак по толкова овце. Повече се надяват на бога и на ръцете си.

Един сладък женски глас ме накара да се обърна:

— Господарке, господарке!

Зад мене безшумно беше дошла една млада жена, облечена в селска носия, с боси нозе и руси коси. Севда беше.

Севда имаше съвсем младо лице, лице на момиче, но вече с бистрината на узряването. Ако ми кажеха, че е вдовица, нямаше да повярвам. А имаше в нея нещо, въпреки младостта ѝ, което караше всеки мъж да мисли, че може да получи всичко, което душата му поиска, та и още да остане.

Гюлфие се обърна:

— Какво искаш мари?

— Разбрах, че са ти дошли много гости, та рекох, че дириш жени да шетат. Сама душа съм, ако ме искаш, да дойда в конака.

— Знам аз какво дириш. Върви сега при Стокя, ей я там, ражда, стой при нея, после ще видим.

— Олеле, господарке, хич не отбирам от деца.

— Да не си мома мари, Севдо? И от деца скоро ще отбираш. По стъпалата се изкачи Дельо, телохранителят на Сюлейман ага. Ходеше и

се клатеше, та дъските на чардака скърцаха. Везаният със сребро елек беше разгърден, червеният му пояс беше смъкнат и се влачеше след него, влачеха се на две педи и ремъците на навущата му. Разпасан и нехаен, той излезе наред със Севда, клекна и почна да я гледа отдолу нагоре с откритите си, безсрамни очи. Тя хвърли поглед към него, потрепера като сърна, когато усети вълк, и се връцна, та влезе в стаята при родилката. Делъо се завъртя на пета и продължи да я гледа.

И аз гледах жената, като седна до постелята. И изведнъж — как падаше светлината върху нея — лицето ѝ се промени. По него плъзнаха сенки. Те прогизваха от самата бяла плът, както полека се появява гнилото там, където е пипан с корави пръсти мекият плод — там, където после плодът ще загние. Те изникваха от двете страни на устата, край носа, под очите, където след време трябваше да легнат хлътнини и сенки и да направят сега младото лице порочно и хищно. Тайната светлина разкриваше бъдещето.

Сякаш усетила погледа ми, младата жена се обърна към мене.

Изчезнаха тъмните петна от натъртено, сенките и грозното пророчество. Към мене беше обърнато чистото лице на девица.

— Хубава жена — казах аз.

— Разпасана кучка — рече Гюлфие.

— Хубава жена. Като я мразиш, защо я пускаш в къщата си?

— Аллах, за какво? Как за какво? Да гледам сеир. Да гледам как мъжете се увъртат около нея, как се лигавят и заприличват на дърти магарета. А накрая ще я омъжа за най-дъртия и най-грозния, да проклина младините си.

Клекналият Делъо се изправи и дойде при нас.

— Както ожени и мене. Нали, Гюлфие? — рече той провлечено.

— Млък, Делъо. Мене няма да уплашиш.

— Чувай, Венецианецо, нали така те думат? Дойдох тук млад и зелен, а тя ми даде една баба. Нищо не можах да сторя. Всичките хора на агата е изпоженила, един ерген няма. Стои край хорото на момите и момците и гледа. На юнака ще избере джудже, на вариклечкото ще даде едра и яка мома, да го гони нощем с възглавници. А тя се киска. Дяволица си ти, Гюлфие, не си жена.

Гюлфие се кискаше.

— Дадох ти къща бе, неблагодарнико. Чеиз дадох на жена ти. Като не ти харесва, заколи я бе, Делъо. Толкова народ си изклал.

Той стоеше насреща ѝ, гледаше я с любопитство и се люлееше ту на пети, ту на пръсти. Усмиваше се, приказваше нехайно, не се разбираше ядосан ли е, или се подиграва.

— Ще ти върна аз, Гюлфие, ей богу, ще ти върна.

— Да ми викаш „господарке“. Защо си дошъл?

— Агата каза да му се обадиш.

Гюлфие потътра столчето си, без да става, и както продължаваше да плете — тя за миг не беше оставила куките, — викна от чардака:

— Кажи, ага!

Погледнах и аз. Съжалих веднага. Двама души премятаха през дебел клон примка за бесене, други двама бяха повалили върху калдъръма обречения клетник и го притискаха с колене.

Агата вдигна поглед нагоре:

— Аговице, Калинкехайовият син е оставил годеницата си, имаш ли една мома да му дадеш?

Гюлфие запляска с пълните си ръце:

— Ела горе, ела! Имам! Севда се хвърли в краката ѝ:

— Майка да си ми, аговице, не ме давай на Шагун.

— Каква майка съм ти аз, кучко! Толкова стара ли ме имаш? Не се бой, не ти е дошло времето.

Отдолу, откъм навеса с хората, писна някаква жена — не разбрах дали беше момата с разкъсаната пазва, или изоставената годеница.

Гюлфие седна, по стълбите се чува стъпки.

Ходжата през цялото време говореше на Караибрахим. И сега, в кратката тишина, послушах отново гласа му:

— Такава е долината Елинденя и такива са хората ѝ. Каквото имах да казвам, казах ти го. Ето тефтерите със списъците за данъците и за мерите. Ако искаш, питай.

— Какви поданици ще станат на падишаха! — рече с възхищение Караибрахим.

— Те и сега са поданици на падишаха — спокойно отговори ходжата.

Караибрахим се изправи. Изправи се и ходжата.

— Защо ти казват син на Велко? — попита Караибрахим.

— Тъкмо в хилядната година от егира, преди четиридесет и шест години, ме взеха за ходжа. Такава беше заповедта на

блаженопочиващия султан Мурад Четвърти, да е свято името му. Да се вземат деца от Родопите, за да посеят после семената на правата вяра.

Караибрахим идеше към нас. Зад него вървеше ходжата.

— Ти говориш като войник. Кратко, както обичам — рече Караибрахим.

— Бил съм в персийския поход, при първата обсада на Кандия, и в Унгария. Със Сюлейман ага.

— Лошо си сял, ходжа.

— Сюлейман ага не позволяваше на хората да променят вярата си.

Караибрахим вдигна вежди.

— Да, не им давах — рече Сюлейман ага.

Той беше изкачил стъпалата и дошъл до Гюлфие и мене. Аз станах прав, той с ръка ми даде знак да седна отново. Зад него се тълпяха хора.

— Не давах да променят вярата си, защото помаците — тъй викат другите на българите мохамедани, а те самите се наричат ахряне, — защото ахрянете остават настрана и от българи, и от турци. И вместо да помагат за разпространението на правата вяра, те се затварят в селата си.

— Когато цялата планина приеме правата вяра, няма кой от кого да се дърпа.

— Когато цялата планина приеме правата вяра — повтори Сюлейман ага. — Така е.

И се обърна към жена си.

— Аговице, водим ти жениха. Къде е невестата? Сеймените му избутаха напред един прибелял момък с безумен поглед. Ръцете му все още бяха вързани на гърба. Гюлфие сияеше:

Ето я на, в одаята. Дръпнете се бре, човекът да види жена си.

Хората се поотдръпнаха и момчето видя родилката, която почна да вика.

— Какво прави тя? — объркано затита той.

— Ражда — рече Гюлфие. — Ала е мома. Отвържете ръцете му. Давам ви къща и прикя. Хайде, целувай ръка.

А нещастникът, щом усети ръцете си отвързани, покри с длани лицето си — да не гледа. Гюлфие се смееше.

— Глупако — рече му тя. — Ами ако беше взел ялова жена. Или ти се иска да скочиш от урвата подир Вражувия син?

В това време клонът на платана, протегнат към нас, почна да се тресе, сякаш брулеха плодове. Риташе обесеният.

Момъкът падна на колене и като притисна лице в ръката на Гюлфие, почна да плаче.

Сюлейман ага се обърна:

— Има ли още за съдене?

— Ние, ага, за ливадата.

Напред излязоха двамина старци, побелели, ала държливи.

— Помня. Е, чия е ливадата?

— Моя, ага — рече единият.

— Моя, ага — рече другият. Сюлейман ага им каза:

— Мислих, мислих и не можах да разбера чия е ливадата. Тъмна е вашата работа. Само аллах може да знае кой е прав и кой е крив. И нека аллах ви съди.

Той се обърна към Делъо:

— Делъо, дай ми пищовите си.

И като ги взе, дръпна колелцето за искри на единия пищов.

— Ей два пищова. И двата са пълни, ала единият няма да гръмне. Ще завържем очите ви, всеки ще вземе пищов и ще го опре в корема на другия. Като кажа „стреляй“ — ще натиснете спусъците. Който остане жив, негова е ливадата, умрелият е лъгал.

Яките старци стояха ни живи, ни умрели.

— Делъо, завържи очите им — рече Сюлейман ага.

— Аз се отказвам — обади се с побелели устни единият старец.

— Аз се отказвам — повтори другият. Сюлейман ага ги гледаше, с двата пищова в ръце.

— Кучета — рече той, — значи, не вярвате, че бог ще посочи виновния? Не вярвате в божията правда? Или и двамата лъжете? Значи, ливадата не е ваша. Тогава тя е моя.

Не се разбираше подиграва ли им се, или им говори сериозно. Те стояха с наведени глави, ала си отдъхнаха с облекчение.

— Махайте се! — рече агата.

Хората един по един заслизаха по стълбите. Женихът остана при невестата си, да чака детето си. Караибрахим и ходжата отминаха по

чардака. Сюлейман ага гледаше след тях. Тръскането по клона на платана затихна.

Когато агата пристъпи да си ходи, Гюлфие го хвана за полата на виолетовата дреха.

— Ага — рече му тя, — знаеш ли, че тоя човек тук е роднина на краля на франките?

Потънах от срам. Вярно беше, а се чувствавах като човек, който лъже и се хвали.

Агата ме гледаше — по-остро и по-изпитателно от жена си. Стоях с наведена глава и се усещах, че ушите ми са червени. И без да вдигам поглед към агата, усетих, че той ми повярва.

— В моите жили не тече кралска кръв — рече той. — Ала моите дядовци са владеели тая планина и три пъти са се вдигали против царете си. И три пъти царете са им давали дъщерите си за жени, и три пъти са пращали товари злато и убийци, за да им дадат дядовците ми ключовете на планината. А пък на мене е останала тая долина. На името на моя працядо Слав са наричали цялата планина Славиеви гори, а Деспот е наречен на титлата му. Аз съм само ага.

Чудех се, като слушах, че не крие горчивината в гласа си. Не му приличаше.

А Гюлфие му каза:

— Ага, тая сутрин си стъпал с левия крак. Сюлейман ага каза:

— Надникни от чардака и ще видиш обесения. За кражба. Иди до оня прозорец и ще чуеш предсмъртното охкане на хвърления в урвата. За блудство. Аз ги осъдих. За да има мир в долината. Аз хвърлям от урвата за блудни думи, а скоро по тия села ще има повече разчекнати жени, отколкото в гората има разцепени от гръм дървета. Аз беся за открадната черга, а скоро къщите ще зейнат празни като изкормени пилета. Аз застрелвам разбойника, а скоро разбойниците ще станат повече от честните хора. Бия с тояга за премазан клас в нивата, а скоро изпотъпканите ниви ще обраснат в бурени. Ето ги двама убити. Защо съдя, щом утре за такива дела Ще хвалят? Съдия ли съм? Или съм убиец?

Можех ли да му отговоря?

Той се обърна и си отиде.

Гюлфие клатеше глава.

— Мъчно му е за брата — рече тя. — Сюлейман ага уби родния си брат, за да има мир в планините. Заради реда пожертвува брата си. И сега, като вижда какво ще стане, струва му се, че всичко е било безцелно. Затова го боли. Затова казва, а пък може и така да го усеща — че е убиец.

ОТКЪС ОСМИ

*Спиш ли, Милке ле, разбуждай се.
Турци земя, Милке ле, поробиха,
де бе старо, Милке ле, погубиха,
де бе младо, Милке ле, потурчиха.*

Помни, господи, заради страданията на сина си всичките ни скърби и върни на враговете ни със същото зло, което те сториха на нас, и още притури към него, защото те се смееха, когато ние плачехме, и викаха: „Хо! Хо!“ — и думаха: „Къде е вашият бог, та да ви избави?“ А на Мехмед паша, боже, стори така, че пред него да убият синовете му, пък после да избодат очите му, за да не вижда нищо повече и да вижда това през всичките дни, които прекара в тъмнина.

Бежанците дойдоха тъкмо на Предой, на големия празник, когато се бележи на рабошите чии овце колко мляко са дали и всеки очаква да получи за ока мляко през тоя ден ведро мляко до подзиме. И получи ведро сълзи.

За пръв път от черната чума преди много години жените и децата не излязоха да посрещат мъжете си на Плачлив камък, където ги бяха изпратили подзиме, та радостта на посрещането да изравни мъката на тогавашната раздяла. Ручаха гайди и свиреха кавали и ръцете посягаха към торбите с даровете, когато — ето — показва се Плачлив камък и до него стоеше само Манол, изправен и мрачен. Като разбраха овчарите, че турци има в селата им, а; майките, жените и дъщерите им стоят вкъщи зад залостени порти, млъкнаха гайди, кавали и пищялки. Ала чановете продължиха да бият, защото нямаше кой да изтръгне езиците им. И овцете вървяха напред като на заклание.

После хората се поуспокоиха, като разбраха, че турците стоят в конака и не мърдат. Колко надеждица трябва човеку да се стопли сърцето му? Ала веднага изпратиха пратеници, едните към Чепино и Якоруда, другите към Смолен и Райково, да разберат какво е станало с

лявата и дясната ръка на Кръстогорието, щом змия пепелянка е посмяла да свие гнездо в сърцето му.

И дойде Предой, а по ливадите не плъзнаха жени и деца, не се чуваха викове и песни. Мъжете стягаха мандрите, ала половината бяха на село, а и умът на другата половина, които останаха с овцете, беше там. Най-добрите овчари караха овцете по най-сладките пасища и внимаваха съчка да не ги подплаши, та да намалее млякото им, а не знаеха кой ще пие това мляко. Закла се овенът и кръвта му потече по столчетата за доене, та тъй да се лее млякото.

Тогава дотърча Мирчо и от тичане не можеше да отвори уста. А Манол търпеливо го чакаше да проговори. И каза момчето: — Идат бежанци от Чепино.

А баща му три пъти го накара да рече същото. Момчето повтаряше:

— Идат бежанци от Чепино.

И Манол разбра що значат тия думи и що искат турците в село. Притегли момчето до себе си и само рече:

— Не децата ни искат да правят еничари, а всички нас искат да направят еничари. Да видим сега, сине, дали бащата ще има сили да стори това, което искаше от сина си.

За чудо неவிжданo останаха недоени овце на Предой. Празни останаха ведрата и запретнати ръкавите на овчарите, а устните им станаха по-бели от млякото, което капеше от пръстите им.

Дойде времето. Падна мечът, който ден и нощ висеше над главите на българи християни. Дойде второто разорение на Родоп, защото поробителят първия път ограби царството ни, ала ни остави вярата и езика. Сега идваше да ги вземе, за да остане българин само име, което след време ще се забрави. Сбъднаха се тъмните пророчества за плен и смърт, за времена, когато живите ще завиждат на мъртвите.

На Млечна поляна ги посрещнахме ние — тях, клетите бежанци от турския плен и гняв. Ние стояхме на билото и нямахме сили да слезем към тях, а те полека се изкачваха нагоре, потънали до колене в жълти цветя, сякаш не вървяха по полегнала поляна, а се качваха по стръмен връх.

И техните очи, и нашите очи сякаш сънуваха. И те, и ние искахме да се събудим. Те искаха да повярват, че всичко е сън и ей сега ще пропее петелът и всичко ще свърши. Ала петелът не пропяваше и

те продължаваха да сънуват — плен, пожари, насилия, кърви; чуваха стонове и писъци. Не можеха такива неща да стават наяве, сън беше всичко и той трябваше да свърши.

И ние сънувахме, ала сън пророчески. И виждахме да идат насреща ни не хора непознати, а нашите жени, деца и бащи. Ето тая старица е майка ти, оная жена е невестата ти, това пеленаче е детето ти. Нека знаеш ти, че те стоят въщи, а ти стоиш на поляната, какво е дървото, запретило портата ти, какво са зидовете, какво са ръцете и кучетата ти? А дали, докато седиш тук и гледаш, твоят сън не се сбъдва долу, в селото?

И каква пролет беше, господи, какво лято идеше! Люляката цъфтеше. Цъфтяха дървета и цветя. Реката беше пълна с жаби кряк, поляните — с щурчова песен, гората — с птичи гласове, небето — с жужене на пчели и пеперудени криле. Под облаците се мяркаха ластовици, във водите се стрелкаха пъстърви.

А бежанците идеха и вече виждахме съня в очите им. Водеше ги една стогодишна баба, а бабата я водеше едно петгодишно дете. Бабата беше толкова прегърбена и пречупена в кръста, че главата ѝ стоеше наравно с главата на момченцето.

И двете лица стояха едно до друго — лицето на старостта и лицето на младостта.

— и двете ниско до земята, току над върхове те на тревите.

Бежанците дойдоха, та седнаха изнемогнали в краката ни. Само бабата и момченцето останаха прави — двете лица наравно едно до друго. И двете гледаха нагоре към нас. А ние не проговаряхме. И детето пусна един едър сив (заек, който носеше, и заекът започна да хрупа трева.

— Ти ли водиш тук, ти, с черната брада? — попита бабата. А Манол тихо отвърна:

— Аз, майко. Как те викат? И бабата рече:

— Сребра съм аз. Баба Сребра. Маноловият глас поукрепна, като ѝ каза:

— Златна да е ръката ти, която е повела тия хора. Откъде идете?

— А като се обърна към онемелите овчари, викна им: — Тичайте до мандрите и вземете ведрата с мляко.

Тъй дойде баба Сребра, основателката на Момчилово, начело на стотина измъчени люде. Дано семето им покрие Родоп.

И докато чакахме млякото, детето стъкна огън и стопли голям камък. Бабата го взе и го притисна до корема си — ръцете ѝ — почерни от почернелия камък. Детето седна, сложи глава на гърдите ѝ, та задряма. А ръката му лежеше върху заека, който се укроти и затихна. Така стояха те — старото сбръчкано лице и дрипавата обгорена руба, всичко разкривено и начупено, като клоната на прастар дъб, и по средата — един плод топъл и чист, гладък и извит — кръглата главица на детето.

— Боли ли? — попита Манол.

А бабата, като сложи едрата си почерняла ръка на сърцето, рече ни:

— Тук боли повече.

И ни разказа за пленението и разоряването на Чепино, както това е записано и в други книги и летописи.

„Когато турският емир цар Мехмед, наречен Ловец, започна война в Мора, та изпрати 105 ладии войска по море и 150000 по суша, тогава дойдоха в Пловдив град шест паши, та преминаха през Пещера. И Мехмед паша с много еничари дойде в Чепино на Костандово и събра всички попове и кметове, та ги окова във вериги и каза:

— Бре, хаинлар! Вас Али Осман падишах ви обича, та не давате царевото. Само когато трябва, помагате на пашовата войска. И ние ви обичаме като нашите еничари, а вие сте искали да вдигате глава против вашия цар.

Тогава бан Вельо и протопоп Константин отговориха:

— Честити везирю, нашите момчета доскоро са били с вашите войски по Тунос, по Трабулос и Мисир. Че какво грозно видяхте от нас?

А пашата каза:

— Вие лъжете. Мене ми обади карабашот — черноглавият, владиката във Филибе — проклетият пловдивски митрополит Гавриил.

А тези казаха:

— Той не ни заповядва на нас, тъй като не му даваме верим — данък, — та ни клевети.

И пашата отговори:

— Нали и вие сте гяуре, защо не давате? Ето че сте асии — бунтовници.

И заповяда на еничарите да ги изколят всичките. Тогава някой си Кара имам Хасан ходжа измоли от пашата да ги опрости, ако се потурчат. И на Гергьовден се потурчиха бан Бельо, протопоп Константин, поп Георги и поп Димитър и всички кметове, и всички попове от другите села. И тъй като имаше голям глад, пашата остави още четири ходжи да ни потурчват и които се потурчат, ще им дадат жито за ядене. Които не се потурчиха, едни изклаха, други избягаха по горите, а къщите им изгориха.“

Това разказа бабата, а другото не е ли написано в родопските летописи? И не пише ли там как Хасан ходжа изпрати много коне в град Пазарджик, та докараха жито от Беглик хан и го стовари в църквите „Света Петка“ и „Свети апостол Андрей“ в Костандово и раздаде на потурчените къщи по две мери ръж и по две мери просо? И не се ли знае по цялата Родопа как Хасан ходжа за кашмер накара потурнаците, та разрушиха всички църкви от Костенец до Станимака — тридесет и три манастира и двеста и осемнадесет църкви? Така по божие то благоволение бяха разсипани българите в Чепино. А за края на Кара имам Хасан ходжа ще се рече, когато му дойде времето.

Докато баба Сребра разправи за разорението на Чепино, дойдоха ведрата със суровото мляко и аз грабнах едно ведро, та тръгнах между хората. И като нагазих между мъката им, напусна ме мъжеството ми и започнах да плача и аз като жена. И очите ми се замъглиха, та не виждах ужаса по лицата им, ала чувах думите им.

— Заклаха мъжа ми пред прага ми — рече една жена.

— Разчекнаха дъщеря ми — рече друга.

— Гори в утробата ми — рече трета. — Отче, ако родя турче, ще се удавя с детето.

А един мъж отказа да пие и ми рече:

— Брат ми стана турчин.

Една млада невяста пъхаше гърда в устата на пеленачето си, ала то мятеше глава и плачеше, защото гърдата бе пресъхнала. Тогава тя се мъчеше да излее мляко в устата му, ала то се давеше.

И спомних си плача на Еремия. Дори вълците подават съсци Да кърмят вълчетата си, а нашите майки нямаха мляко за децата си.

Манол откъсна трева, потопа я в млякото, смукна и като коленичи, сложи сламката в детската устица. И детето му се усмихна.

А Манол скръцна със зъби и прехапа сламката и в очите видях да светят сълзи.

В това време бабата ме извика и аз я попитах:

— Къде е вашият поп?

Тя ми отговори:

— Попът се отрече първи. И ми каза:

— Извикай оногова — като сочеше Манол. И тя каза на Манол:

— Бог да ти върне за млякото и грижата. Ала нека трима от хората ти вземат по едно ведро и тръгнат през гората. Там останаха мнозина. Ей тоя, който лежи по очи и не иска да пие, ще гиводи, защото гневът му ще го крепи.

А после му каза още:

— Ти ни нахрани, ала не можеш ни храни, докато децата порастат, та да платят за бащите си. Кажи ни място, където да направим ново село.

Манол поклати глава и рече:

— Няма насам място за село, дори ние сме построили къщите си в дерето, за да не крадем годната земя. А всичките тия поляни, гдето ги виждаш, са на юруците. И как ще построиш село? Малцина са мъжете ти.

И той погледна тълпата изнурени люде, налягали по поляната, Наистина малко бяха мъжете, десетина души, а бежанците трябва да бяха стотина. Другите бяха старци, жени и деца. И като построяха село, с какво щяха да живеят в него? Ако се събереше всичко,; което носеха, пак нямаше да се събере покъщнина за един дом.

— Ще живеем под един покрив. Ето, оня там носи нощви за хляб. Тоя носи верига за огнище, оная жена — черен котел. Мъжете ще се пръснат на работа и ще има брашно за нощвите, дърва за огнището и чорба за котела — рече баба Сребра.

А Манол все клатеше глава и пак каза:

— Щом се пръснат да работят, кой ще построи селото? Кой! ще сече дърва и ще ги свлича? Кой ще кърти корени да освободи оран? Малцина са мъжете ти.

Тогава бабата, като се ядоса, викна му:

— Мъжете, та мъжете. Ако бяха мъже, щяха да защитят селата си, а не да правят нови села. А пък ако искаш да знаеш, един мъж стига на много жени. Жени ни трябва, та да родят деца, да запълнят

планината. Турците да колят и още да останат. Виждаш ли — тя посочи заека, — само едно животинче имам, а то е зайкиня, гдето ражда всеки месец, и след три месеца ще раждат дъщерите ѝ.

— Не смея да те поканя в нашето село, защото не се знае какво ще има да става — тихо ѝ каза Манол.

— И да ме каниш, няма да дойда — отвърна му бабата. — Няма да ставаме просяци. Не ми се бяга пак. А ти, Маноле, не се сърди за думите ми, а мисли за своята жена и за децата си.

— Нямам жена, вдовец съм — рече Манол.

— Вдовец ли си? А колко деца имаш? — попита баба Сребра.

— Двамина синове — рече ѝ Манол. А бабата се смая и му рече:

— Ти ли? Грехота е мъж като тебе да има само двоица синове. Я се погледни какъв си? Да вземеш да се ожениш, че да зарадваш някоя жена. Да ти народи деца, да ти се народят внуци. Хубави като тебе. Виждаш ли ги тия? — рече тя и посочи бежанците по тревата. — Десет млади вдовици имам, не ги гледай сега, че са такива. Вдовица вземи, и то която е раждала, да знаеш, че семето ти няма да падне по камънаците. Която искаш, вземи.

А какво тайно нещо е женската душа — невестата, която кърмеше със сламка детето си, взе, че скри сухата си гърда, загърди се, зачерви се и наведе надолу очи.

— Избрал съм си — рече Манол.

Видях, че сам се уплаши от това, което каза. Обърна се и викна на хората си да отидат да донесат агнета.

— Днес е голям ден — рече той. — Курбани се колят. Ще ги изядем заедно.

А бабата отвърна:

— Слушай, Маноле, и не ми се сърди. Днес е голям ден. На днешния ден се отделят агнетата от майките им, а овните от овците. Турчинът дели дете от майка да го направи еничарин и баща от детето му — да го заколи. Не искаме курбани. Посочи ни земя за село. Ако ти не знаеш къде има земя за село, кой ще знае? Няма ли — ще тръгнем напред, докато намерим.

А в това време се разнесе вик отдалече:

— Бате Манолеее!

Викаше Горан. А викаше от връх Чернокан и се чуваше при нас, на Млечна поляна.

И Манол застана на билото, сложи длани на устата си и викна:

— Кажиии!

Та бежанците се стреснаха и останаха вкаменени, такъв беше гласът му.

— Какво имааа!

Тъй Горановият глас дойде до нас и се блъскаше от връх на връх като вълна. И Горан се виждаше малък като палец. Манол чакаше, докато страшното „ааа“ отзвучи в небето и падне в долините, пък после почака още, защото не знаеше какво да извика. И накрая викна:

— Бежанцииии!

И сега се понесе едно „иии“, по-страшно и по-пронизително от „ааа“-то, като смъртен вопъл.

Горан се позабави, навярно приказваше с някого а после дойде:

— Идааа!

Нека се помни, че тъй говориха в тоя ден Манол и Горан на Предой — когато дойдоха бежанците. От Млечна поляна до връх Чернокан, докъдето има два часа път. Като вдигнеха ръце, викът им идваше след това, както гърмът иде дълго след светкавицата. Това се написа, както си беше, има още живи да го помнят.

А Горан дотича, едва пламнаха огньовете, и с него бяха Шерко и Момчил. И Момчил носеше на рамото си сокола, подарен от соколарите, които гледаха соколи за султана. Щом видяха Шаро, бежанците се стълпиха от страх, защото второ такова куче няма в Родопа. А тримата млади стояха пред бежанците като истукани, побелели от мъка и ярост, докато Горан се сети, падна на колене и целуна ръка на бабата.

— Хайде, сине, да ме носиш — рече му баба Сребра.

— Как искаш да те нося, бабо? На рамене, на гръб или на ръце? И къде да те нося? — през сълзи рече Горан.

— При юруците, сине. А искам да ме носиш на ръце, до сърцето си, както тебе те е носила майка ти — до девет месеца на сърце, до три години на ръце — отвърна му бабата.

— До сто години ще те нося, бабо — рече Горан и заплака, по-силно. — Бъди ми майка, моята е умряла.

— Малко искаш да ме носиш, сине, защото до сто години ми остава още една — рече и се засмя баба Сребра с беззъбата си уста.

И като вдигна Горан бабата на ръце, тръгнаха тримата млади към юрушките мандри заедно с Манол и бабиното внуче. Тръгнах с тях и аз.

ОТКЪС ДЕВЕТИ

През нощта, която дойде след съда на Сюлейман ага, съвсем не можах да заспя и замалко щях да полудея. Повтарях си: „Жив съм! Жив съм!“ — но не можех да се зарадвам.

Вятърът се обърна и сега духаше в прозорците на одаята ми. Посред нощ почнах да чувам страшни стенания, викове и хъркане. Някой се гърчеше в смъртни мъки, друг му запушваше устата. Едва се досетих, че това е хвърленият в урвата момък, а чувалът заглушава гласа му. Хвърлените в недълбоката пропаст не падали във водата, ами на камъните, изпочупвали костите си и всеки умираше според късмета си — един веднага, друг викал три дни. Молах се клетникът да умре. Той викаше още по-силно.

Към сутринта чух неописуем, проточен вой на псета. Помислих, че дяволите идват за душата на грешника. Преди това бях дръпнал капациите на прозореца — те не се затваряха като врата, а се плъзгаха върху жлеbove, — сега наметнах върху капациите завивката си. Ходех нагоре-надолу из стаята, а проклетите дъски скърцаха тайнствено под стъпките ми. Молах се да дойде някаква жива душа, па ако ще, и котка да е. Когато дръпнах покривките и капака, навън вече грееше слънце. Едва се държах на краката си, виеше ми се свят. Слънцето ме замая, все едно че изпих кана силно вино.

Тогава дойде Гюлфие и ме попита:

— Умря ли? Във вътрешния двор не се чува. Ако е умрял, овчарите си дойдоха, да влезе баща му да го извади от дупката.

И се чу пак смразяващото, адско виене, което ме подлудяваше.

Гюлфие пребеля и вдигна ръка — стори ми се, че иска да се прекръсти, — после почна да шепти на турски някакъв гюлбен, молитва против духове.

Дръпнах бързо капака и двамата останахме на тъмно. Гледахме се, а тесни прави остриета светлина, блеснали през цепнатините, ни нарязваха на късове.

— Какво е това? — попитах аз.

— Ямата. Хвърлят вътре бесни кучета, да се ядат едни други. Виенето се вдигна и проточи нагоре и изведнъж секна със сърцераздирателен писък, сякаш псето го разкъсаха на части.

— Я се махай от тая одая — рече ми тихо Гюлфие.

Тя беше видяла в мрака, че шепна нещо. Четях молитва на френски и тя беше молитва към стария ми бог.

— Не бива — отговорих аз.

— Ще кажа, че одаята трябва на мене. И друго да ти кажа, не е хубаво да си врата до врата с Дельо. Той е звяр.

Дельо бил ратай в едно полско село. В същото село живеел турчин на име Нусух, той имал хубава млада жена, ала толкова я ревнувал, че винаги я водел със себе си. Дельо срещнал на къра Нусух и кадъната му. И не се стърпял, обърнал се да я види пак — много хубаво кършела снага жената, като стъпвала по остриите камъни. А да погледнеш ханъма, това е „илюм“ — смърт. Нусух се хвърлил върху му с нож. Дельо му взел ножа и го заклал, а после тръшнал кадъната до трупа на мъжа й. Избягал във второ село и пак се главил ратай. Веднъж орал с два вола и като легнал да спи, двамина турци подкарали воловете му. Той ги настигнал, хванал ги и ги впрегнал в ралото вместо воловете. До вечерта орал с двамата, като ги бодял със сабите им — единият умрял, а другият онемял. Когато турчинът се прибрал в селото, от брадата до петите бил облян с кървава пяна, като кон. Тогава Дельо дошъл при Сюлейман ага и станал най-напред сейменин, а после билюкбашия. — Разправят — рече дебелата Гюлфие, — че не спи като другите мъже с жените, ами само ги мъчи. Такива мъже са много лоши — яд ги е на целия свят.

Седяхме все още на тъмно и само очите ни светеха, като на котки. Гюлфие шепнеше, струваше ми се, че й се иска да ми разправя страшни, кървави истории. И да не бях я питал за пустото крило на конака, пак щеше да ми каже за братоубийството на Сюлейман ага — тайната я мъчеше.

— Добре — рекох аз, — дай ми стая другаде, да не се чува г тия викове и виенето на кучета.

Плачеше ми се от ужаси. Как попаднах в тая долина? А се радвах, че съм далеч от Кандия.

— Ще ти намерим място към средния двор, с чинара.

— А, не! Няма ли одая към третия двор, на другия край?

— Там никой не живее. Там одаите са пусти, потънали в прах. Никой не е влизал от десет години.

И тя ми разказа как Сюлейман ага убил брата си Хайредин ага.

Били четирима братя. Двамата отишли във войската, Сюлейман и Хайредин останали в Елинденя. Сюлейман бил по-големият. Двамата се оженили за две сестри.

— Сестра ми роди две момчета, сега слухтят в Одрин и чакат агата да умре, да грабнат богатството му. Нали нямаме син.

Докато управлявал баща им, старият Дауд бей, двамата братя живеели добре. После Дауд умрял и почнал да управлява Сюлейман ага. Били размирни години, по планините бродели всякакви хора, всеки ден ставали убийства, грабежи, кражби. И тъй като имало много свободни мъже, придошли от другаде, дирели жени, плащали и по селата се развъдили кучки. Сюлейман ага обърнал дебелия край и почнал да избива. Нямаło канун няма, закони, съд. Едно наказание имало — смърт. Овчарите и юруците му помагали. Планината се усмирила.

Хайредин завиждал за силата и славата на брата си. И той можел да прави същото. Тогава майка им, жената на Дауд бей, накарала Сюлейман ага да даде на Хайредин други три села, в една съседна долина. Хайредин си вдигнал конак, намерил един водопад и едно дебело дърво и взел да хвърля хората с чувал и да беси — както брата си.

Сюлейман бил умен и строг, Хайредин бил смел. Сюлейман бил справедлив, Хайредин гледал хатър. Сюлейман бил милостив и щедър, Хайредин — жесток.

Елинденя забогатявала, другата долина западала. Сюлейман строял мостове и чешми, Хайредин правел кушии и ходел на лов. И решил да забогатее с грабеж. Събирал чети от луди глави и слизал в полето да граби. Веднъж слязъл с петстотин хайти на юг, ала Гюмюрджина му се опряла и той се върнал тихомълком посрамен.

Сюлейман ага се чудел и маел какво да прави. Ще разгони хайтите, ами брата? Съветвали го хората му и майка му, плакала Гюлфие за сестра си. Сюлейман ага мълчал. Отсам в Елинденя бесели човека, че е откраднал пиле, оттатък Хайредин бесел човека да му вземе пилето.

Втори път се вдигнал Хайредин с петстотин души дружина, ала тоя път на север. Бастисали Станимака. Върнали се с плячка. И не скрито като от юг, а с гайди, гърмежи и гуляи.

Сюлейман ага събрал овчарите и юруците, та ударил конака на брата си. Цял ден гърмели пушките и пищовите, а през нощта Хайредин прегазил реката и избягал. И като гледал от Прогледец как гори конакът му, рекъл на единствения сейменин, тръгнал подире му: „Всичко се свърши. Еден булур — каквото правиш, такова ще наидеш.“

Три месеца се скитал като звяр по горите Хайредин ага и никой не му давал подслон. Накрая слязъл в Просойна — див, окъсан, с проскубана от драките брада — и се предал на брата си. Рекъл му: „Прави с мен, каквото щеш.“

Сюлейман ага му отделил дясното крило на конака. Дал му хора, дрехи, пари. Свои хора и своите дрехи му дал. Облякъл се Хайредин, стегнал се, подстригал си брадата и понеже носел дрехите на брата си, а по лице и по ръст много му приличал, станал втори Сюлейман ага. Почнал отново да се големее, да се бърка в работите на хората, да заплашва. И на Гюлфие шепнел, че ще я вземе за жена и ще му роди синове като неговите. Докато един ден измъкнал пищова от силиаха на брата си Сюлейман и щракнал пред гърдите му. Пищовът не хванал.

(Спомних си за съда с пищовите и ми дойде наум, че Сюлейман ага може би наистина е вярвал, че бог ще спаси невинния, както навремето е спасил него — Сюлеймана. И мисля, че Сюлейман е застрелял с пищов брата си.)

Сюлейман затворил Хайредин в стаята му, събрал сеймените си и казал, че дава сто жълтици на тоя, който убие брата му. От сутринта до вечерта молел той непреклонните си хора — кой бил луд да убие брата на господаря си? А майка му и двете сестри — Гюлфие и Хайрединовата жена — се търкаляли в краката му и молили за милост. Вечерта Сюлейман станал и излязъл.

— Не се разбра как го уби — шепнеше Гюлфие. — Застреля ли го, закла ли го, удуши ли го. Сам го изми, сам го облече и го изнесе от конака. Ей там насреща е погребан Хайредин ага. Цяла нощ назъртахме от конака. Умрелият лежеше по гръб, агата седеше кръстом до него и го гледаше в лицето. Грееше месечина. На сутринта, щом изгря слънцето, агата изкопа гроб и пусна Хайредин вътре. Тъй беше.

Майка им се вцепени и умря, Сюлейман раздаде стоте жълтици за кръвта на брата си на децата. И оттогава ни веднъж не е влязъл при мене.

Докато говореше, Гюлфие незабелязано се приближаваше към мене и ме изгаряше с дъха си. Не съм усетил как съм отстъпвал и най-после опрях гръб в стената. Потта ми замръзваше.

Когато Гюлфие спря да разправя — а разправяше тя разпалено, с подробности, шепнеше и примираше, — усетих, че огромните ѝ гърди притискат корема ми. Дръпнах капака на прозореца, нахлу слънце.

Не можех повече да стоя сам. Намерих Караибрахим и му разправих как Сюлейман ага е убил брата си.

Не очаквах, че така ще се развълнува. Не го бях виждал такъв, Ходеше из стаята и шепнеше смаяно и с възхищение:

— Машалла, машалла...

Не се ужасяваше като мене, чудеше се. Дори ми се стори, че завижда. Като видя, че го гледам, каза ми:

— Ти знаеш ли, че самият падишах, повелителят на половината вселена, от двадесет и толкова години се кани да убие брата си, а не посмява? Голямо нещо е това. Хвала Сюлейману. Не го прецених правилно.

И той веднага тръгна да търси Сюлейман ага, и аз с него. Изтръпнах да не вземе да говори нещо за убийството и да излезе, че разнасям насам-натам, що видя и чуя, като жена.

Заварихме Сюлейман ага с тримата ходжи. Седяха в къошка, пиеха кафе и говореха за корана. Сюлейман ага милваше едър сив котарак. Учудих се, като видях, че шейхът Шабан Шебил със страшното шъткащо име, с блестящото око, с перенето си — мълчи. Едноокият и едноръкият ходжа, загубил половината си същество в битки за правата вяра, всъщност се подмилкваше на Сюлейман ага. Блещеше се, говореше през зъби, но се беше уплашил. Сега вече ходжите не нападаха — опитваха се да кандърдисат агата. Караибрахим заговори на Сюлейман ага и говореше само на него, все едно че други хора нямаше в къошка. И навярно съвсем ни забрави, иначе нямаше да бъде така откровен.

— Ага — рече му той, — при битката в долината Сиофино, пред Кандия, дадохме толкова много жертви, че великият везир Ахмед Кюпрюли заповяда веднага да се закопаят всички. Иначе останалите

войски на правоверните, като забележеха колко народ е паднал, щяха да се отчаят. И ние почнахме да хвърляме в изкопите и мъртви, и ранени. Бяхме все еничари, верни хора, сто пъти гледали смъртта в лицето. Тогава се наведох и видях ранен побратима си. Заедно ни събраха за войската, същия хляб сме делили. Той ми беше единственият приятел, а трябва да ти кажа, че съм човек, гдето лесно не дава приятелството си. Ранен беше в гърдите, може би с помощта на аллаха щеше да оздравее. Искях да го измъкна настрана. Агата ме видя. Другарят ми ме молеше да го заколя. Не посмях. Някой го ръгна с нож, хвърлиха го върху купа тела. Той ме гледаше и ме прокълна. И като почнаха да хвърлят пръст, тя падаше върху отворените му очи. Засипвахме ги — мъртви и живи. А пръстта мърдаше. Виждал ли е някой как мърда пръстта на гроб?

— Аз съм виждал — рекох аз. Обадох се, без да искам. — Има у нас такова наказание, закопават се живи жени и девойки и когато пръстта мърда, палачът скача отгоре им, върху гроба.

Караибрахим се обърна към мене, очите му ме гледаха, ала разбрах, че не ме вижда.

— И там скачаха върху гробовете — глухо рече той. — Не исках да го кажа. Правеха го от милосърдие, да умрат ранените по-бързо. Аз ровех с ръка пръстта, която мърдаше, а те скачаха върху ръцете ми.

И той обърна пред себе си китките си с дланите надолу и се загледа в тях. Не трепереха — силни ръце с дълги възлести пръсти, с продълговати нокти. Жестоки ръце.

— Тогава, ага, се заклех върху гроба на приятеля си, че Кандия ще падне. И когато великият везир викна, че Турция ще воюва сто години, ала ще вземе Кандия, просълзих се. И видех ли големия кръст, побит на насипите на крепостта, скърцах със зъби.

Караибрахим позамълча. Мълчаха всички — ние тримата Караибрахимови хора, учудени от възбудата му, защото не го бяхме виждали никога развълнуван, Сюлейман ага и неговият ходжа с внимателни, бдителни погледи.

— Затова, когато ми казаха, че трябва да дойда в Родопите, не исках да се подчиня. Искях да остана пред Кандия. Тогава великият везир ни събра и ни говори от сърце — тъй както аз ти говоря, ага. Зле сме. Пред Кандия сме зле. Срещу форта Панигра стоят еничарите и войските от Европа начело с великия везир. Срещу Витлеем стоят

египетските войски с Ахмед паша. Срещу МартинЯно стоят азиатците с Кара Мустафа. Ние взехме Панигра. И когато великият везир заповяда да се преброи войската, излезе, че са загубени 18 000 души, а християните загубиха 3200 войници и 400 капитани. Още в първите месеци бяха избити, кажи-речи; всички наши военачалници — най-храбрите паши, най-храбрите войници. На ден изгърмяваме 10 000 фунта барут, а всяко зрънце иде от Цариград, през морето, пък морето гъмжи от венециански кораби и от пирати. За един ден гръмнаха 153 наши и 183 венециански мини. В един миг, като се качихме на стената, избухнаха три мини, всяка по 50 бъчви барут, и хвърлиха всичко в небето — хора, камъни, пръст. Земята се разтваря пред Кандия и мъртвите даже не могат да почиват в гробовете си, а летят на късове из въздуха. Неверниците слагат в топовете си турски глави и стрелят срещу ни. И тогава взеха, че дойдоха 16000 френски свини със своите графове и барони, езикът ми не може да се извърти да каже имената им. Хора въртоглави, непредпазливи, горди, ала всеки държи меч и има пушка, която не се пали с фитил. Още първия ден почнаха да се хвърлят срещу ни като петли.

— Да, като петли се хвърляха и ние ги клахме като петли — викна едноокият ходжа. Той — простият — не разбираше какво става и се разпалваше от Караибрахимовите думи. — Изклахме ги и ограбихме труповете им. 600 рицари и 1000 оръженосци! Взехме сребърни седла, златни юзди, копчета от смарагди и пръстени с рубини. Плячката беше така голяма, че целият лагер приличаше на продавница на златар! Скъпите дрехи се хвърляха направо на земята, като товари дърва. За една глава капудан пашата даваше десет пиастъра, а Кюпрюли — цели петнадесет. Жив пленник струва седемдесет пиастъра. И какви момчета имаше — бели и с разни миризми, по-хубави от жени.

Едноокият млясна. Караибрахим го гледаше, сякаш без да разбере, че са го прекъснали. По едно време се досети, махна с ръка и рязко рече:

— Глупак!

Едноокият се вцепени. Караибрахим продължи да говори:

— Пристигна писмо от султана, написано от собствената му ръка. Всеки знак, ага, беше начертан от свещената му десница. Най-отгоре с туграта — Мохамед, син на Ибрахим, винаги победоносец.

Казваше ни, че не може да прати повече помощ. Великият везир се затвори в палатката си и три дни не хапна нищо. Майка му — защото вдовицата на великия Мохамед Кюпрюли е пред Кандия със сина си, — майка му слагаше зальци в устата му, а той ги плюеше и се наливаше от мъка с полска водка. И той написа писмо до падишаха. Писал му, че сме на десет лакътя от най-вътрешния насип, че след като сме минали стотици лакти окопи, зидове, барутни складове и мини, аллах не може да не ни позволи да минем тия десет лакътя.

— Десет лакътя — замислено рече Сюлейман ага, като продължаваше да милва котарака. За пръв път проговори. — Десет лакътя ли са?

— Десет пъти по десет са, ага, и още толкова. Войските се бунтуват, пашите бият спахиите с пръчки. Султанът тайно посъветвал Кюпрюли да изостави Кандия. И на всичко отгоре взе, че дойде един поп, казват му падре Отомано, отоманският поп. Говорят, че бил брат на султана, пленен като дете, когато бягал с кораб от Цариград. Той прокле цялата турска войска. Зле сме. Тъй ни каза великият везир, тъй ти го казвам. И зная, че е така. И ни обясни, че войната ще се реши не само при стените на крепостта. Чува се, че се готвят въстания в Албания и в Родопите. Ако това стане — не бива и да го мислим, Одрин е на 3 часа път до Родопите. В Одрин е султанът. Затова самият ага на еничарите, Ибрахим паша, вторият след великия везир, стои в Цариград. Затова аз съм дошъл тук. И ти казвам — помогни, Сюлейман ага. Не става дума за три села. Тук е средата на планината. Наоколо има още сто села. Мехмед паша е на север, Абди е на юг. Тук не бива да навлизат големи войски. Пак ти казвам, моля те — помогни!

Не зная на какво се надяваше Караибрахим. Да мисли, че ще трогне Сюлейман ага с нещастieto на великия везир, беше глупаво. Може би искаше да го накара да върне с откровеност на откровеността. Сторило му се беше, че е намерил ключ към сърцето му, че е разбрал какъв човек е агата. Ала още докато говореше, особено накрая, разбрах, че е изтървал тоя ключ, загубил го е и пипа да го намери. Сюлейман ага не беше само убиец на брата си. Тия разкази за слабостта на турците пред Кандия можеха да дадат съвсем друг плод, по-различен от семето, което Караибрахим мислеше, че сее.

Сюлейман ага милваше котарака. Изведнъж животното измюка, драсна го по ръката и се плъзна през стаята. Може би агата неволно

беше почнал да го глади по-силно?

Сюлейман ага вдигна ръка и сложи устни върху одрасканото място — по-горе от китката беше. Това му даде възможност да помълчи още малко.

— Ага — рече той — не знам какво си мислил, като си тръгвал насам. Ала аз не виждам откъде можеш да почнеш. Ето, събрали сме се шест души, вече немлади хора, нека всеки ти даде своя съвет.

Караибрахим, който през цялото време беше стоял прав, сега с наведена глава гледаше върховете на ботушите си. Усещах как охладнява, като главня, върху която вали дъжд. Още грееше жар, ала повечето огън беше посивял и покрит с пепел.

Едноокият ходжа предпочиташе да замълчи. Обади се дебелият:

— Има една много поучителна история. Дело е на проповедника Вани, който всеки ден говори на дясното ухо на падишаха. Евреите се вълнували. Тогава изведнъж се появил нов техен месия, нов Исус — някой си Сабатхай Севи. Той пращал послания, както навремето един пророк на неверниците, Павел. Казвал, че е дошло второто пришествие. Към него тръгнали евреи от земите на германците, от Амстердам, от Ливорно, от Венеция. Ахмед Кюпрюли го затворил в една крепост на Дарданелите. Евреите чакали да се изпълни предсказанието — девет месеца плен и после избраникът божи ще излезе, като язди лъвица с юзда от седемглава змия. Сам султанът извикал месията. При него били каймакам пашата, мюфтията и шейхът Вани. Султанът поискал чудо — тогава щял да повярва. Съблекли Сабатхай Севи гол, начертали на гърдите му кръг и пред него застанали най-добрите стрелци с лък. Султанът искал да види как стрелите ще отскочат от него. Тогава евреинът признал, че е обикновен човек. За богохулство трябвало да го набият на кол. Той приел правата вяра. И понеже се отказал от власт над целия свят, дали му една кесия злато и всеки месец по 50 пиастъра. А хиляди евреи приели след него правата вяра. Защо ние не направим тук един светец? В тежките мигове хората ще се тълпят около него и ще го гледат в устата. А после ще повторим мъдрата история на шейха Вани.

— Много време ще трае — замислено рече Сюлейман ага.

— Клане! — викна едноокият. — Клане и главня!

— Ние сме стотина правоверни, а само в долината има 300 души мъже. И те имат оръжие — рече ходжата Хасан, син на Велко.

Отново замълчаха. Пръв заговори Караибрахим. Старият Караибрахим, господар на всеки свой мускул и на всяка своя мисъл. Сух и стегнат.

— Ага — рече той. — Ти можеш ли да събереш всички първенци на селата? Да ги видя.

Сюлейман ага дълго мисли, преди да отговори.

— Тук няма първенци — рече той. — Всички са рая.

— Няма село без първенци, ага. По-първи хора. По имот, по име, по почит. Те ми трябват.

— Богаташи няма. Вярно е, има по-първа ръка хора, кехаи. С повече овце или с повече мъдрост, ала те са най-коравите, ага.

Караибрахим криво се засмя:

— Мога да ти кажа, ага, че колкото повече има човек, повече иска и да го запази. Ала не мисля за това. Щом сме сто и насреща ни има петстотин мъже, ще намерим тия петдесет, които ги водят. Тогава ще сме сто срещу петдесет. А останалите — какво е тялото без глава?

Едноокият ходжа каза:

— Ако двадесет души от вас постоянствуват, ще надвият над двеста души, а ако сте сто души, ще надвиете на хиляда неверници. Аллах е могъщ и мъдър. Аллах е всеблаг и милостив. Тъй пише в корана. А ние сме сто души правоверни.

Още по-дълго мисли Сюлейман ага, преди да проговори:

— Мога да ги събера. Ала дойдат ли в конака, те са мои гости. И косъм не бива да падне от главите им. А каква полза ще имаш ти?

— Искам да ги видя.

— Щом настояваш, ще помислим как да го направим.

— Помисли, ага, и ми кажи. Тия дни. И си спомняй за Кандия. Добре закачих завивката си на прозореца, преди да си легна.

Бях толкова изморен, че съм заспал. Събудих се от студ — в планината нощем ставаше много студено. Зъзних — треперех и от студ, и от страх, че ей сега ще чуя страшния вой или охкането на умирация.

Дали наистина ги чух, или си представях, ала ги чух. И дали наяве, или в полусън, почнах да виждам пред себе си само устни.

Много разкази чух днес. Устни повтаряха пред мене историите за впрегнатите крадци, за мъртвия Хайредин, за живо закопаните, за Сабатхай Севи. Думи, думи, думи.

Устни, устни, устни. Устните на Гюлфие, на Караибрахим, на ходжата. Колко много устни има сега по целия свят!

Видях ги. И зъби. Светят всред устните. Уста — като хоботи на слон, като зурли на свини, като муцуни на кучета. Ядат. Смучат, залепят се, ръфат. Всеки иска да яде.

Чувах как вият кучетата от ямата. Гласът на света зад прозореца, света, в който всеки трябваше да изяде другия, за да живее миг повече.

Жив бях, жив!

ОТКЪС ДЕСЕТИ

*Глава си давам на мегдан, пак си угича не
давам, угича, най-хубавия, дето ми води стадото
— угича с деветтях звънца.*

Тъй тръгнахме ние към юруците, за да измолим място за село. И мълчахме, защото това е голямо нещо. Защото в това село хората щяха да намерят покрив и гроб, там щяха да отгледат деца и внуци, добитък и ниви. Или нямаше да отгледат. Всичко според това, дали юруците щяха да дадат земя, или не.

И стигнахме до Костени камъни. И ето, вождът на юруците, бейт Исмаил, държеше в обятията си току-що заклано агне и пръскаше с кръвта му големия бял камък, на който има издълбани голи хора и чепки грозде. Като мях с вино държеше той агнето в обятията си и го стискаше, а кръвта пръскаше като вино и червена кръв течеше по камъка, сякаш белите мраморни гроздове раждаха червено вино.

А отстрани и отдясно на белия камък стоеше юрушката джамия, прост навес от върше между стъблата на четири бора, където се събираха всеки петък юруците от всички семейства за молитва — джумаягюн.

И стояхме ние прави на лявата страна, докато Исмаил бей свърши приноса си на старите богове на тая земя. И той се правеше, че не ни вижда. Когато Исмаил бей изцеди всичката кръв на агнето, че колкото и да го мачкаше, от шията му не капна ни капка, той остави мъртвото агне настрана и махна с ръка да се приближим. И ние му се поклонихме.

Тогава Исмаил бей пристъпи напред, та прегърна Манол и му рече:

— Добре си дошъл, Манол кехая, в моите шатри. И тоя ден, и утре, и когато искаш. Защото, докато ти водеше овцете ми, една не се загуби и млякото течеше като река, а вълците и мечките бяха по-кротки от агнетата.

Че Манол беше стоял при бея Исмаил седем години овчар и! още седем кехая.

А после Исмаил плесна с ръце и дойдоха трима млади овчари, негови синове, та коленичиха пред него и рекоха:

— Повели, бей.

И той повели да изнесат стол за бабата, шепи стафиди и портокал за детето и да дадат еленски бут на кучето Шаро, за да отвикне да яде турско месо.

А защо дойдохме ние при юруците да дирим село? Защото султанът беше дал родопските земи на своите военачалници, а те, като не можеха да ги наследят, дадоха и на турските джамии или ги направиха вакъф. А вакъфите дадоха планините, пасищата и водите на юруците срещу овци, вълна и мляко. Можеха юруците да продават или да подаряват тия планини, треви и води, ако новият стопанин дава същия данък. Бяха дошли тия юруци от Анадола, та се бяха заселили край Бяло море и идваха всяко лято да пасат овците си в Кръстогорието. Деляха се на племена и оджаци, а в Кръстогорието идваха седемдесет и седмият и седемдесет и осмият оджак и Исмаил бей беше водач на едно от семселетата, защото оджаците пък се деляха на семселета, или родове. Юруците, макар и турци, водеха само по една жена и тя ходеше с открито лице. И. носеха тия жени като българките бели забрадки, които стигаха до кръста им. Имаха и голяма власт и мъжете им ги тачеха, та когато тръгнаха на път, жените се качваха на конете, а младите мъже търчаха пеш наоколо и им прислужваха.

И Исмаил бей каза:

— Седна ли добре, майко? Услади ли ти се, Шаро? — А детето не попита, защото знаеше, че на младите всичко се услажда. — Кажете сега защо сте дошли, че скоро ще се върнат овците за Предой. Днес е голям ден. Кръвта на жертвата слезе чак до земята и земята я погълна. В добър час сте дошли. Дано изпълня молбата ви, защото виждам, че сте дошли да се молите.

— Исмаил бей — рече му Манол, — дошли сме да ни продадеш място за село.

А Исмаил не показва, че се учудва, само че нищо не рече, та, Манол трябваше да каже още:

— Тая стара майка, която сме довели, води стотина души бежанци. Не крия от тебе, прогонил ги е Мехмед паша, везирът, защото не са искали да сменят вярата си.

— Мехмед паша води в равнината — рече Исмаил. — Тук, в планината, вода аз. А защо му е дотрябвало на Мехмед да променя, вярата на хората, не зная. Зелената диня, и да ѝ превиеш опашката не сладни. Човек сам узрява за аллаха. Пък за земя за селото трябва да ти кажа, че ще събера съвета на рода, да решим.

Манол му рече:

— Татко Исмаиле бей, твоята дума е като скала или като голямо дърво — сто души да се съберат, няма да я поклатят, нито ще я изкоренят. Не ни връщай, защото душата на тия люде е между зъбите им.

Тогава каза и баба Сребра:

— Кажи, бей, защото си мъдър човек, макар и млад — а беят беше побелял целият, — кажи да знаем къде ще погребат костите ми.

А беят почна да се търка с две длани по брадата и не знаеше какво да каже.

— Маноле кехая — рече той, — склоних се да ви продам планина и вода за село. Ала ние стоим тука само лете, а тия хора ще стоят тука и зиме. Не знам аз къде е лека зимата и къде се събират преспите. И трябва мястото да го стига копито. А избираме ние земя за село с волове — пускаме два вола и където си намерят ятак, там строим. Защото животното, макар и да няма глас, говори направо с аллаха.

— Бей — рече бабата, — не щем ние село, дето ще дирят утак волове. Пусни кози и където те идат, там дай земя. Защото ние сме люде подгонени и искаме такова село, че враговете ни да чуват петли и кучета и пак да не могат да го намерят.

— Господарю — обади се тогава Юсуф, първородният син на Исмаила, който беше дошъл и стоеше мълчаливо зад него, — господарю, дай им Петгласец.

А лицето на Манол веднага светна, защото чак сега се досети за Петгласец.

— Понякога истината избира устата на младите — замислено рече Исмаил. — Вярно е, че Петгласец става за село. Само че преди да говорим нататък, казвам ти, бабо, че това е и лошо, и добро място. И го

стига копито, и не го стига. От него изтича река Струилица, а само тя приижда в тоя край. По нея върви пътеката за Петгласец и като дойде реката, залива я. Една подзима реката затвори в долината сто елии овце, после падна сняг, стопи се и той, та овцете не можах да излязат и измряха половината. Има и друго — оттам викаме на планината Петгласец. Цялото място около старата ела е като омагьосано. Като кажеш едно, то се връща пет.

— И десет да се върне, сполай ти, бей, за добрата дума. Тъй както говориш, макар и да не съм виждала долината, чини ми се, че е за нас. Ала не зная какво ще искаш за цялата долина, дори като не пасеш в нея овцете си. Защото си умен човек и не вярвам след оная зима да вкараш други овце там.

Тъй му рече баба Сребра, а Исмаил се засмя и отвърна:

— Вярно е, че подзиме не вкарвам овце там, ала долината е голяма и хубава. Маноле кехая, кой купува долината, хората на тая баба или ти?

А Манол рече:

— Петгласец го купувам аз и селяните ми. А тапиите ще дадеш на името на тия люде. Не искам да се говори из планината, че сме взели залька на сираците.

— Маноле кехая — тихо и скръбно рече Исмаил бей, — не искам да викам лошите духове. Ала вземи половината дялове на свое име, защото нищо не се знае.

Манол вдигна глава и му каза: — А ти знаеш ли нещо, бей?

— Каквото знам, зная го — отвърна Исмаил. — И като те познавам, мисля си, че ти пак ще дойдеш да искаш земи от мене. Петгласец стига и за пет села.

А Манол поклати глава:

— Няма да дойда, татко. Където е посадено дървото, там дава плод и там гният корените му. Можеш ли да преместиш ела в планината?

— Хората не са дървета, Маноле. Ето, и ние сме дошли от Анадола. И помни — където растат дърветата, там ги и отсичат — рече бейт.

— Така е, там ги и отсичат — повтори Манол. — Кажи, татко, какво ще искаш за Петгласец, да видим дали ще стигнат силите ни.

Тогава Исмаил бей смъкна вежди, та погледът му стана остър като нож, и тихо каза:

— Искам твоите сребърни чанове.

А Манол също събра вежди и неговият поглед стана като нож. И рече той на бея:

— Къде си чул ти чановете ми?

— Застанал бях на планината срещу твоето село. И чух гласове от твоята къща, сякаш беше затворил вътре ято пилци небесни. Оттогава все сънувам това ято. Имам планини, имам реки, имам стада, имам кучета, имам синове и внуци, имам сребро. Такива чанове нямам. И като звъннат те през планината, щом тръгнат стадата ми на юг към морето, отдалеч всички ще викат: „Иде Исмаил бей!“ Тогава вече може да умра.

А Манол млъчеше. И рече още бейт:

— За тия чанове ти давам Петгласец и петте планини наоколо — Свети Яни, Карачан, Модър, Светилек и Посестра. С пашата и потоците. Давам ти река Струилица до Плавът, където пролетес се събират отвлечените клонаци. С рибата и русалките.

А Манол все млъчеше.

Мълчахме и ние. Що можехме да кажем?

Тогава бейт пристъпи напред и тихо каза:

— Слушай, Маноле кехая. Поисках ти най-скъпото, да те заболи. Защото за голямо село трябва голяма жертва. Виж, кучето бих взел за Петгласец — и бейт хвърли завистлив поглед към Шаро, — ала майка му е пила турска кръв. Не вземам за Петгласец ни сребро, ни овце. Взел бих кон или оръжие, ала и конят е кучешка нахрана, а оръжието — студено желязо. Пък чановете хем са живи, хем никога не умират.

А каза бейт, че не иска Шаро ето защо. Прабабата на Шаро била кучка на Гордьо войвода, който преди триста години бранил Родопата от турците. И когато накрая го заградили в крепостта Беден, която е над Въча, овчарите били заедно с кучетата си. Щом разбрал Гордьо, че крепостта ще падне, една нощ отворил вратата ѝ, та пуснал напред овчарските кучета. Тогава султанските еничари, които не трепнали ни при Черна, ни при Косово поле, побягнали пред кучетата, та овчарите минали край огньовете им и се изгубили в планината. Само една кучка се отървала тая нощ — кучката на Гордьо войвода. Оттогава всяка кучка ражда по едно куче от тая кръв и умира, защото кучетата са едри

като телета. И ги знае цялата планина. И макар дядо Галушковият син да се казваше Трошан, всички му викаха Шерко, защото последното куче от тоя род се казваше Шаро.

А Манол все мълчеше.

Тогава при нас дойде снахата на Исмаил бей, жена на сина му Юсуф. Тя държеше в ръцете си гръдно дете. И Манол я погледна и скръцна със зъби. И разбрах по очите му, че си спомни детето, което кърмеше със сламка.

— Бей, ще ти дам чановете си — рече Манол.

И жената усети, че го стори, като погледна детето ѝ, та се зарадва и засмя. И като посочи с ръка надолу по планината, рече:

— Подарявам ти, Манол кехая, поляната за болните и куци овце. Когато си строиш летни колиби, да не питаш баща ми.

А беят, колкото и да беше умен, не можа да скрие радостта си, та триеше ръце. И каза:

— Вземам всички мъже и жени, които искат да дойдат при мене, на пълна плата, макар и да са неопитни. А докато се замогне селото, ще им плащам каквото те искат — с овце, вълна или сирене, или със сребро.

И Манол каза:

— Раздели владалото на Петгласец и планините на петдесет и два дяла, за всеки чан по един дял. Дай на всяко семейство, което идва в долината, по един дял, а другите ще ги държи баба Сребра.

— Маноле — рече му бабата. — Сине. Зная, че те боли. Ала Петгласец ще стане градината, от която ще се пръсне семе по целите Родопи. И бог е нагласил така, че всяко българско слово, което се изрече там, да се връща с петорна сила. Радвай се, защото за петдесет и два чана купи един, ала той говори по български.

Тогава Манол каза на бея:

— Исмаил бей, ще ти дам чановете подзиме, когато тръгнат на юг стадата ти. Нека това лято ги послушам. И ще ти кажа защо ми е двойно мъчно, че купувам от тебе Петгласец с тия чанове. Хайде, удари крак по поляната.

Бейт удари с яка нога и се чу как земята тътне на глухо.

— Под твоите крака има подземие на крепост. Взири се в мравуняците, и ще видиш, че дълбоко изпод земята черните мравки носят жълто просо. Тая крепост са я строили моите бащи, това просо

са го събирали с ръцете си, които вече отдавна са изгнили. Бабо Сребро, тая поляна, на която те срещнах, наричаме Млечна поляна. (Нека отсега нататък се нарича Избавление — рече бабата. И тъй й остана до днес.) От тая поляна до крепостта вървят калаени тръби. Още ги ровим, та леем от тях куршуми. По тия тръби е текла вода за крепостта. А когато вечер се събирали стадата, овчарите спирали водата и изливали в тръбата млякото си. И от всички чешми на крепостта течало мляко, както се пее в песните и се разправя в приказките. Тая планина бащите ми са я купили с мечовете си, а пък аз я купувам с чанове.

Тъй рече Манол и след него никой не рече дума.

ОТКЪС ЕДИНАДЕСЕТИ

*А то си пожар горехме, като горехме,
пищехме...*

И като изкачихме полегатата поляна, която идеше след еловата гора, излязохме на върха Първенец привечер. И вятърът ни удари в лицата. Развяха се червените плащове на овчарите и моето сиво расо, и дългите им коси и бради. А излязоха на върха — Манол, дядо Кральо, Стан Стан, Никола Саргун, Мануш Секул, Вражу кехая, наречен още Чилингир, Рад Драгослав, Добрил Грудник, Стойко Процвет и Велко Радуил. Там бяха и Момчил, Шерко я Горан. Там бях и аз. И с нас вървеше един от бежанците, забравил съм името му.

А вятърът духаше силно и сякаш ни буташе в гърдите да се повърнем назад. Ала ние вървахме напред и като изкачихме високата от Двете глави на върха, ето — пред нас се ширна Родопа.

И на юг, и на запад, и на север, докъдето поглед стига, сияние от червени пожари закриваше кръгозора, та отделяше далечината от очите ни. Далечни бяха пожарите и се виждаше само сиянието им и червеното отражение в облаците, ала бяха силни като планината. и небето, та сякаш не бяха дело на човешка ръка.

А вятърът духаше от юг и ние обърнахме срещу него лицата си. И в ясни дни на юг се вижда планината Ипсарион на остров Ташос, венецианската крепост на Кавала и връх Атон на Света гора. А понякога се вижда и блясъкът на Бяло море. И преди тях Драмски Купен и планината Кушница, Ченгенехисар и Кушлар. Сега пожарите отделяха Родопа планина от Беломорската равнина и морето.

Тогава вятърът духна от запад и ние пак обърнахме срещу него лицата си. А на запад кръгозорът стига до билото на Пирин планина, с Елтепе, до Предяла, а вдясно до Рила планина и върховете ѝ, начело с Мусала. А пред тях са Голяма Сютка, връх Сребрен и Баташкият Снежник, застанали по Баташкия рид, който отделя Беглика. И пред Пирин са връх Беслет над долината на Деспотска Сура и отвъд —

Виденица. Сега стената на пожарите отделяше Родопска планина от сестрите ѝ Пирин и Рила.

Тогава вятърът духна от север. А там погледът стига до Балкана от връх Вежен до Свети Никола, и най-високо се вдига Юмрукчал. Пред тях е Средна гора с Богдан и Сърнена гора, а в нозете им — равната Тракия. Сега сиянието на пожарите отделяше Родопска планина от стария Балкан и от златна Тракия.

А вятърът от изток не духна, защото там се издигаше родопският връх Посестра, та пазеше гърбовете ни от вятъра.

Когато бежанецът от Чепинско видя пожарите на север, коленичи върху скалата и покри главата си с края на плаща. И вече не откри лице да погледне пламъка, който изпепеляваше родните му села.

А ние гледахме. Десет пъти още се обръщаше вятърът и нито веднъж не оставихме да ни удари в гърба, и все гледахме ту на юг, ту на запад, ту на север. А вятърът беше топъл и накъдето и да погледнехме, виждахме огнения пръстен, който ограждаше сърцето на Родопска. Отгоре ни имаше облаци и между облаците и сиянието на пожарите имаше ивица червено небе. Там се люлееше и разливаше червена месечина, защото беше изгряла рано и скоро щеше да е пълна. И огньовете се мъчеха да я стигнат, ала само я разтопяваха с диханието си, докато тя се вдигна нагоре и се скри в облаците. А звезди не се виждаха.

И Манол каза:

— Изгрев ли е това, или заник? Защото отвсякъде се вдигат зари над Родопска. Дали идва нощ, или идва ден?

И аз казах:

— Това е в ръцете на бога. А Манол ми отвърна:

— Не, в нашите ръце е.

И ние не можехме да видим Беломорска Тракия, Пирин, Рила и Балкана, ала гледахме сърцето на Родопска, оградено от пръстена на пожарите. А имаше да се гледа много, защото Родопска е велика планина, та има голямо сърце.

Връх зад връх и било зад било се редяха на юг, на запад и на север от нас. И в синевината на вечерния здрач планината приличаше на вледенено море и белозелените пасища приличаха на петна пяна, а тъмnozелените гори — на морски бездни. И ние виждахме само

гребените на вълните, а долините и реките, които слизаха между тях, не се виждаха. И високи била скриваха нови върхове зад себе си.

Няма човек, който да обгърне Родопата с един поглед. Няма връх, на който да се изкачиш, та да я познаеш с един поглед. Трябва да я извървиш и да я изстрадаш, та после да я събереш в сърцето си и да я погледнеш — ала трябва да имаш сърце на орел. Не можеш да видиш Родопата с очите си, трябва да я видиш със сърцето си. Със затворени очи, в себе си.

И овчарите гледаха Родопата, а пък аз гледах лицата им, изваяни от вятъра. И виждах, че погледите им са обърнати навътре. Не, гледаха те само бледите сенки на пасищата и тъмните сенки на гората, не виждаха само вълни и бездни, а нозете им стъпваха по пътеките, както са стъпвали хиляди пъти досега, изкачваха връх след връх и надничаха в пропасти, пресичаха поляни, на които знаеха всеки камък, и гори, в които знаеха всеки дънер. И стъпалата! им усещаха твърдата трева, а челата им разтваряха вейките на елите. И устата им леденееха от потоците на Родопата, а гърдите им се издуваха от песните ѝ. Пълни бяха горите ѝ с дървета, от които дялаха люлки за децата си, пълна беше земята ѝ с костите на бащите им.

Вятърът се усиливаше, пищенето на щурците ставаше все тревожно и те се криеха в пукнатините на скалите, за да не ги отнесе вятърът. А овчарите стояха с лице към него и никой не мигна, и никой не проговори. От време на време някъде в краката ни пропищяваше щурец и писъкът му светваше върху разляната обща жалба на другите далечни щурци, сякаш тежка капка равномерно падаше върху придошла разляна река.

И Родопата гореше. Горяха нозете ѝ, горяха косите ѝ. Жена беше; това, майка, затова овчарите ѝ викаха Родопата и се сърдеха, когато някой речеше Родопи. Защото много планини се обичат по-малко от една планина. Балканът е баща, изправен и силен, каквото трябва да бъде всичко мъжко, Родопата е майка, която зачева и ражда, легнала по гръб, с очи към небето. Син жали баща си, ала го жали, както се жали мъж. Син жали майка си, както се жали жена. И майчините мъки по болят.

Ала синове ли бяха тия хубави мъже на Родопата планина? Не бяха ли те самата планина и не гореше ли огънят техните нозе, не пълнеше ли черният дим техните очи със сълзи?

Не завиждайте вие, други планини, на любовта им към Родопа. Велика планина е Родопа. Великомъченица е Родопа планина, завиждайте, планини, на Родопа. Много е страдала тя и сега идеха нови тегла.

И падна нощ. А облаците се вдигнаха, та се показа луната! Насрещните склонове на планините се заоблиха и омекнаха, забулени от светлината, като тяло на жена от тънка дреха. Три самотни, разкривени борови дървета излязоха напред и почерняха, а луната зад тях просветля. Бяла, лека мъгла изпълни долините, та тръгна нагоре по склоновете. И се виждаха всички багри, както през деня, ала странни и мъртви. И хората хвърляха сенки, черни като катран, по-черни от сянката, която хвърля слънцето. Стана студено.

Тогава дядо Кральо каза:

— Запалете огън.

И младите стъкнаха в падина на скалата огън, та всички насядаха край него, само аз останах настрана.

И огънят ги събра, и огряваше само техните лица. А гърбовете им бяха в сянка. И ми дойде наум, че слънцето и луната са светлини за света и огряват всичко отвисоко и еднакво, а огънят е светлина за човека и огрява само лицето му. И не бива огънят да се превръща в пожар, защото тогава заприличва на слънцето. И ми се прищя да сгрея ръцете си на техния огън. Ала Манол вдигна глава и видя пожарите. А сиянието на пожарите беше станало по-червено и по-високо, раздухано от мрака. Манол каза:

— Размятайте огъня.

А дядо Кральо тихо каза:

— Не можем да размятаме ония пожари.

Ала и той взе една главня, та я удари в скалите. И стъпка искрите й.

И Горан избоботи:

— Гледайте.

Всички се учудиха, защото пред по-старите е редно да се мълчи. И погледнаха.

А на по-ниската скала, втората глава на Първенец, стояха трима души и вятърът развяваше едно бяло, едно черно и едно червено наметало и на светлината на месечината познахме, че това беше

Сюлейман ага с Хасан ходжа и Дельо. И той гледаше пожарите. А бащата на Хасан ходжа, кехая Велко Радул, стоеше до Манол.

Тогава Манол заговори. Говореше силно и бавно, за да надвие вятъра, тъй силно, че да го чуе Сюлейман ага. Никой не гледаше към Манол и той никого не поглеждаше, всички бяха обърнали лица към пожарите. Ала пожарите не хвърляха сиянието си до нас, та лицата на хората не бяха червени, а бели като мраморни. И Сюлейман ага не гледаше към нас. И каза Манол:

— Ако изтраем до зимата, докато снеговете затрупат проходите. Ако запазим това тъмно още сърце на Родопа, та да го огрява само слънцето и месечината. Дотогава Мехмед паша ще слезе до Солун и ще отпътува за Кандия. Тогава ще се намерят пет хиляди мъже, пет хиляди ножа и пет хиляди шишанета, които да спрат пътя на пожарите.

И млъкна. А заговори дядо Кральо, все тъй с лице към пожарите, все тъй без да поглежда някого, най-вече Сюлейман ага. И както го грееше месечината, сякаш говореше насън. И каза:

— Ако дочакаме здрави и читави снеговете, малцина само ще слязат с овцете на юг. Ала ще вземат достатъчно мулета, та да ги натоварят с венецианско оръжие. С олово и с барут. Безброй пъти се е вдигала Родопа и се е бранила против царете си с лък в ръка. Нима Момчил не е държал лък? Нима ние ще сме по-слаби с пушки? А когато свършат куршумите и барутът, нима всеки от нас няма лък и нож?

И викна Стан:

— Лесно се ходи по Родопа, когато тя ти отваря обятията си. Мъчно се минават пътеките й, щом ги бранят мъже родопчани.

А Момчил рече тихо, да не се чуе на скалата отсреща:

— Трябва ли да чакаме зимата? До зима ли ще, пораснем, та да станем мъже?

Манол му рече:

— Мълчи. Говорят старите. А дядо Кральо му каза:

— Мехмед паша има в Цепина сто хиляди войска. А Цепина е на два дни път и на един ден по преките пътеки.

И на двете скали на върха настана тишина. Само вятърът вееше, щурците пищяха и зловещо изграка нощна птица. Тогава заговори Вражу Чилингир:

— Ами овцете? Кой може да изхрани на зимна ясла нашите десет хиляди овце? Ами сто села по три хиляди? Защото зимните пасища край морето ще се затворят за стадата ни.

Не довърши, защото Стойко Процвет викна, ала пак не погледна никого:

— На пастърма нека станат стадата ни. Орли да ги изкълват. Искам да гледам открити лицата на жена си и дъщерите си. Не ща чалма, искам гугла. Когато умра, искам на гроба ми да изникне кръст.

И млъкна. И на двете скали на върха пак никой не говореше. Мълчаха дълго. И се чу гласът на Сюлейман ага:

— Добра среща, Маноле кехая. Добра среща, овчари.

Ала и той не гледаше към нас, а стоеше с лице към пожарите. И тогава Манол му каза:

— Сюлейман ага, над тия тъмни планини някога е владеел дядо ти. Хвърли чалмата, сложи калпака и ние ще ти доведем пет хиляди мъже, всеки със сърце и нож. Извъртай до зимата, запази ни, измисли нещо. Докато догорят тия пожари. И през зимата ще станеш цар. Ще забравим чувалите в урвата, избесените на чинара, избитите на ливадата. Ще забравим чалмата ти.

И за пръв път Сюлейман ага погледна към нас. И тъй като тяхната скала беше по-ниска, гледаше нагоре. Слаб и развезан от вятъра дойде гласът му, макар между двете скали да имаше пропаст, широка само десетина крачки. И викна той:

— Маноле кехая. Защо си спомни за урвата, за чинара и за ливадата? Защо не си спомни за белите калдъръми, за каменните мостове, за чешмите с по три чучура?

И Манол за пръв път се обърна към него, та му отвърна:

— Сюлейман ага, помниш ли, кога строеше големия камен мост? Три села се вдигнаха да строят, жените заедно с децата. От седем години нагоре, от седемдесет надолу. На девет къщи вреше по едно гърне в огнище, на девет люлки по една баба беше оставил да ги люлее. Сюлейман ага, ти ли построи Сюлейманаговия камен мост?

И агата нищо не му отговори. И като постоя още малко, обърна гръб на вятъра, та бялата му наметка изплющя и покри лицето му. А той я смъкна надолу и заслиза по пътеката. И пътеката се виеше под нашата скала, та когато минаваше под краката ни, Манол се наведе, хвана с две ръце камъка и викна:

— Помни, Сюлейман ага. Чалмата или калпака. И Рад Драгослав викна:

— Чалмата или короната.

Ала не разбрахме дали агата ги чу. И той отмина по пътеката, и бялата му наметка се вееше по поляната, докато гората я погълна. На месечината се виждаше, че дърветата са зелени, а мракът дълбаеше до дънерите им черни пещери. В тях се изгуби Сюлейман ага и от гората дойде крясък на събудена граблива птица.

И Вражу кехая каза:

— Защо отворихме пред него устата си? Ами ако ни предаде на турците? И ако той не проговори, няма ли да проговори ходжата или Дельо?

А дядо Кральо тихо каза:

— Вятърът ни упои. А Рад Драгослав:

— Пожарите ме ослепиха. Само Манол отговори:

— Що ще предаде? Че сме българи. Или Караибрахим не го знае? Или не е дошъл за това?

Цяла нощ стояхме безмълвна стража на големия връх Първенец. И вятърът ни духа. А пожарите все сияеха.

И когато луната пребледня, а небето просветля, случи се чудо, което сто пъти съм гледал и все не мога да проумея.

Планината засвети отвътре. Нямаше слънце да я огрее, ни лъч дори, а върховете почнаха да светят, сякаш в недрата им се раждаше бяла светлина.

После ни огря слънце и то идеше от върха Посестра, където нямаше пожар, и се премести и нагази в черното море, та и то стана червено и огнено.

И дядо Кральо каза:

— Изгрев е, Маноле. Не заник. Нали питаше снощи? Ето, слънцето се вдига и ще прескочи огъня.

А Манол рече:

— Дано.

И всички повторихме:

— Дано.

И слязохме от върха.

ДЯЛ ВТОРИ
ГЛАВА СИ ДАВАМ ВЯРА НЕ ДАВАМ

ОТКЪС ПЪРВИ

Струваше ми се, че конакът прилича на паяк всред огромна паяжина. Ние тъчахме паяжини и се чудехме как да примамим българите вътре, а те летяха като мухи по цялата планина. Непрестанно се говореше за овчари, за пищови, за съпротива, ала нищо не се случваше и изглеждаше, че всичко се готви за недействителен, призрачен враг. Единственият овчар, когото видях, беше Манол — горе на превала, с черепа в ръце. Разбрах, че стадата са се върнали — по звъна, който една сутрин дойде откъм гората. Сякаш планината досега беше като цвете, което е имало само багри и изведнъж почва да мирише. Звънът идваше като благоухание и ме караше да дишам по-дълбоко. Губеше се, долиташе сладостно, мъчително тихо и човек с цялата си душа се мъчеше да го хване, като че ли върху жадна уста падаха редки капки дъжд, после звънците запяваха с все сила. Бях вече в друга стая и виенето на кучетата се чуваше съвсем слабо, отчаяно слабо. Затова пък по три пъти на ден чувах да бият камбаните на невидимия манастир. Подготвен бях, чаках ги, съпротивявах се на гласа им. Не страдах.

Вечер излизах пред конака и гледах назъбения зид на планините. Те живееха. Нощта беше пълна с движение и невидим живот. Виждах да горят огньовете, червени под белите ясни звезди.

Как щяхме да отидем там? Или Караибрахим се надяваше, че мухите сами ще влязат в паяжината?

Денем в селото почти не се забелязваха хора. Всичко се беше изпокрило. Напразно очаквах да цъфнат по каменните огради на изгърбения мост цветята на чудните халища. Камъкът стоеше бял и гол.

Църквичката до конака, с ръждясалия кръст върху покрива от плочи, немееше глуха и затворена. Ни веднъж не видях да влезе в нея човек. После разбрах, че това е параклис, прастар, в който навремето са се молили прадедите на Сюлейман ага, български боляри. Сам Сюлейман ага ми каза, че по стените имало древни стенописи.

Въртях се около църквицата, както прогоненото куче се върти около дома на стария си стопанин. Можех ли да вляза вътре? Отхвърлях тая мисъл като лудост, но два-три пъти сърцето ми почваше да бие силно и краката ми тръгваха към дървената врата, обкована с едри гвоздеи. Успях да се усмиря, оглеждах се и ми се струваше, че всички от конака са видели как ме е обхванало умопомрачението. Чаках с трепет вечерта Караибрахим уж между другото да ме запита: „Защо беше тръгнал към църквата?“ Веднъж видях вратата отворена и тръгнах напред, към мрака, който ме чакаше в църквата. Едва се отбих встрани. Видях само пламък на свещ, някъде в дъното. Човек пак не видях.

Какво беше това, което ме теглеше към тая каменна къщичка? Плаших се от себе си.

Исках да се измъкна от паяжината, да видя какво става наоколо. Но когато Караибрахим ми каза, че двама с него ще яздим през селата, не успях да скрия уплахата си. Сутрин беше, а си спомних как вечер планините прекрачват напред и се надвесват над конака.

— Докато нищо не им сторим, тукашните хора няма да посегнат срещу ни — рече Караибрахим. — Ще минем само двама с тебе. Боиш ли се?

— Боя се — отговорих аз. — Но ще дойда.

Минахме през първото село, излязохме от него. Яздехме през долината край реката. Влязохме във второто село, Заград. Може би защото целият бях напрегнат и непрекъснато с поглед обърнат към себе си, да не се оставя да направя страхливо движение, почти нищо не видях наоколо. Нищо, което да отбележа и да запомня. Минавали бяхме през такива родопски села — камък, плочи, дърво, превърнато от дъжда и слънцето в камък. Хора не срещяхме. Усещах, че ни гледат и следят.

Караибрахим мълчеше и непрекъснато се оглеждаше наоколо. Имаше нещо в стойката му върху седлото, различно от друг път, но мисля, че не беше страх.

Изминахме и второто село — дълго село, почти само един ред къщи край пътя, някъде още един ред, на другия бряг на реката.

Реката и пътят задълбаха камъка и отстрани се появи мрамор. Освен това тук сигурно бяха вадили камъни. Отгоре растяха дрипави храсти, дърветата бяха изсечени, виждаха се сиви петна на пожарища.

Полегатият склон наред с богатите гори наоколо изглеждаше беден и мръсен. А отдолу, встрани от нас, се виждаше разрязаният мрамор — бял и чист. Слънцето, като падаше върху него, къртеше искри. Изтръпнах, като помислих, че целите тия планини под сивата пръст, под тревата, под горите имаха такова прозрачно, чисто, твърдо сърце. Не можеше да бъде така, знаех, че не е така.

Влязохме в третото село, излязохме от него. Пътят се изкачваше нагоре, реката слизаше насреща ни. Караибрахим спря коня си и ми рече:

— Чакай ме тук.

И препусна, дори нямах време да му отвърна. Останах сам. Планината изглеждаше безлюдна. Усетих, че съм успял да се поотпусна. Усетих го по новото свиване на сърцето си.

Навлязох в гората, скочих от коня и седнах на един пън. Наоколо трябва да е било много хубаво. Пролет беше. Като си спомням хубостта на планината, както съм я виждал друг път, сигурен съм, че е било хубаво.

Чужд бях на гората. Загубил бях всякакъв път към нея. Семената на хубостта й падаха върху окаменялото ми сърце и умираха. Стоях всред гората като с броня от страх и напрегнатост.

Трябваше да се отпусна. Да се разтворя в гората. Да стоя като дърво, като трева, като див звяр. Не, човек бях, затова трябваше да съм пълен с високи мисли, да разтворя душата си, да разкопая браздите, за да могат семената да поникват.

Ослушвах се с ръка на пищова. И тогава чух чудноватия шум. Да, странен шум беше това. Нещо леко чукаше в клоните на дърветата, все едно че валеше пясък или капеше рядък, едър дъжд. Шумоленето беше тайнствено и притаено. Ставаше нещо скришно, което никой не биваше да усети — нещо скришно и невидимо, но много силно. Шумолеше непрестанно, ала шумоленето идеше ту оттук, ту оттам, сякаш винаги зад гърба ми. А на земята не падаше нищо. Такъв шум непременно беше свързан с любовта, с оплодяване и живот.

И до ден днешен не зная какъв беше тоя шум. Предполагам, че боровите шишарки сипеха семена. Казвам — не зная.

То ставаше горе, високо по върховете на боровите. Стройните стъбла, голи, без зеленина, потънали в сянка, се вдигаха нагоре и

подпираха сводовете от клони и тъмни, тънки игли, а сводовете приемаха слънцето. Гората празнуваше сватба със слънцето.

Все едно че в конака, където винаги скърцаше нощно време, някой се промъкваше по чардака — бос, на пръсти, — за да влезе в тъмната стая, където го чакаше будна девойката му. И мракът беше пълен със спотаен дъх и очакването на младите.

Чуха се детски гласове. Някъде в гората тичаха деца. За пръв път в долината щях да видя деца. Те навярно диреха гъби.

Не мислех за това, защото не чувах вече шумоленето. Далечните викове заглушиха тихия, стаен пукот, но на мене ми се струваше, че той е престанал, за да дочака другият шум да си отиде. Дори детските гласове бяха дрезгави и груби за топлата, копринена слънчева тишина на гората.

И чак когато гласовете отминаха — не, те още идеха от много далеч, приглушени, меки, недействителни, — аз отново чух как слънчевото семе вали по върховете на борове и оплодява света., Жив бях и светът около мене живееше.

В началото чаках Караибрахим като спасител. Чух ли копитага на коня му, идваше ми да го прокълна.

Той не забеляза вълнението ми. Яздеше мълчаливо, а и на мене не ми се говореше. Бяхме вече в Просойна, когато той каза:

— Намерих една воденица. Там имаше стар воденичар.

Аз чувах как вали слънцето.

— Знаеш ли — след малко проговори Караибрахим, — той ми даде мед, сякаш не бях турчин.

Пак не му казах нищо.

— Той имаше и една девойка — каза той.

Колкото и да бях вгълбен в себе си, не можех да не видя, че той изглежда развълнуван. За втори път откак беше влязъл в долината.

— Хубава ли беше? — разсеяно попитах аз.

Той ме погледна, сякаш попитах нещо безкрайно глупаво.

— Много хубава.

Отидох направо при Сюлейман ага. Не знаех какво щях да му кажа, но ми се струваше, че щом го видя, и думите сами ще дойдат на устата ми.

Това го правеше Абдуллах. Такъв какъвто бях преди, никога не бих отишъл направо при човека да му кажа какво мисля. Да не

говорим за слугите, които щяха да ходят нагоре-надолу да уговарят срещата.

Сюлейман ага седеше на кьошка. Ято врабци чуруликаха в платана. Врабците чуруликаха, по-право цвърчаха силно, едновременно, в такт, все едно че се тръскаха сто звънчета върху кон, който препуска, или някой равномерно люлееше желязна кутия, пълна с гвоздеи. Котаракът на коленете на агата ги поглеждаше лениво. Той беше умен и като знаеше, че не може да достигне врабците, не си позволяваше излишни страсти.

Агата стана да ме посрещне. Видях на вратата, която водеше към покоите му, надпис на арабски. Не можех да го разчета и най-напред го помолих да ми каже какво пише там.

— „Хвала на тия, които потискат гнева си и прощават на хората.“ Венецианецо, това не съм го измислил аз. Тия думи ги има над една врата в двореца на падишаха — над вратата от харема към мястото за приеми. Предложил ги е историкът Абди, ала навярно ги е прочел някъде. Дано султанът ги помни.

Ето, това беше думата, която ми трябваше. Ключът. Султанът.

— Ага — рекох аз, — не може ли султанът да помогне на Елинденя? Да я отмине горчивата чаша? Той е наблизко, в Одрин, а може вече да идва насам. Казвах, че ще тръгне към Лариса и ще мине или през Родопите, или на юг от тях. Един пратеник ще отиде и ще се върне за няколко дни.

Агата се усмихваше. Усмивката му беше добра и малко горчива. Не ме питаше откъденакъде повеждам този разговор. Лицето му беше открито, четях мислите му. Той не се мъчеше да се прикрива, нито да ме лъже.

И това беше победа на Абдуллах. Откак бях Абдуллах, много повече харесвах хората. Все повече ги харесвах, а в някои хора се влюбвах, ако това слово не се види някому много силно. Чувствувах се привлечен от тях, искаше ми се дори да ги помилвам. Харесвах ми очите им, движението им, говора им. Усещах топлината на телата им, гладкостта на кожата им, тръпките на мускулите им. И в моето сърце се раждаше топлина. Най-много ги харесвах за това, че са живи.

Такава любов усещах и към агата. Той долавяше това и между нас се раждаше една неуловима връзка, която и двамата не искахме да признаем и изречем, а и едва ли бихме могли да назовем.

— Венецианецо — рече ми агата. — Щях да се радвам, ако ти знаех истинското име, ала в края на краищата всяко име е добро. Ти познаваш ли падишаха?

Не го познавах. Чувал бях да се говори за него, но не бях го виждал.

Сюлейман ага ме покани да седна, плесна с ръка да донесат портокали и шербет и не проговори, докато не ги донесоха.

— Аз познавам султана — рече той. — Когато времето е хладно, в султанската палатка спят 500 души спахии, да отвърнат въздуха с топлината на телата си. Аз съм спал в палатката на султана. Мохамед Четвърти, синът на Ибрахим, има само едно занятие — да ходи на лов. Той е ловувал и тук, в Родопите. Казваше, че тая планина е в сърцето му и тук ще си построи дворец. И наистина вече строят — там, в Деспот, където са били дворците на прадедите ми. Правехме лов със селяните от седемнадесет нахии. Събираха се по 30000 души. Записаха всеки убит заек и всяка яребица, да не говорим за елените, глиганите и мечките. Мохамед пращаше на шейха Вани дивеч, убит от стрелата му. Той стреля с лък. Веднъж улучи от сто крачки мишената върху стената на палатката си. Честнувах го така, както Сюлейман Законодателят е бил честнуван, когато е завоювал някой нов престол. Записаха за изстрела му в книгите на историята на отоманската държава. Мохамед ловува, Кюпрюли управлява. Тъй беше при стария Кюпрюли Мохамед, тъй е при сина — Ахмед. Падишахът е сянка на аллаха върху земята, тоя султан е сянка на падишаха върху трона. Каквото Ахмед е казал, султанът няма да промени. Той е жалостив. Видях го да плаче, когато умря един индийски водач на слон. Ходихме край Одрин на лов за слон и убиха водача. Мохамед не иска да коли овните, курбан за малкия байрам. Отвърща лице, когато минава край отрязаните глави пред палатката си. Ала Елиндения няма да пожали.

— Вярно ли е — попитах аз и се запънах, — вярно ли е, че го е страх да убие братята си?

Дяволът ме караше да питам за това. Разбира се, питах заради братоубийството на Сюлейман ага, а не заради султана.

Сюлейман ага не забеляза грозното ми любопитство, нито жадния поглед, вперен в лицето му. Или ако ги видя, направи се, че не вижда. Клепките му дори не мръднаха.

— Не е лесно да убиеш братя си — рече той.

Това бяха думите на Караибрахим, когато се възхищаваше от смелостта на Сюлейман ага.

— Според закона на Мохамед Втори, Завоевателя, султанът трябва да убие братята си, за да няма заплаха за престола му. Откак е стъпил на престола, Мохамед Четвърти все опъва тетивата на братоубийството и все не пуска стрелата. И тая мисъл го мъчи ден и нощ. Още като видиш лицето му и очите му, ще разбереш, че го гонят кошмари. Има кръгло, руско лице на добряк и тъмни, заплашителни очи на човек, който се бои от нещо и плаши другите. А двамината му братя ги пази общата майка — валидето, — старата султанка на име Тархан. Руския ли е, полякия ли е, но е славянка. Тя спи пред стаите на синовете си. Веднъж султанът влязъл на пръсти, с кама в ръце. Промъквал се към братята си. Валидето спяла. Две робини я събудили с побутване, защото не смеели да проговорят. Султанката се събудила. Султанът се върнал и обесил робините. Това може да направи. Да убие братята си — не смее.

— Сюлейман ага — казах аз. — Попитах те, защото знаех, че ти си убил брата си. Прости ми.

— Виж султана, и ще разбереш колко е лесно да те мъчи мисълта за братоубийството. Казват, че го прокълнал баща му, султан Ибрахим, когато палачите го душили в затвора, а синът му гледал през прозореца. Прокълнал го да скита като дух, като диво животно, по гори и планини и да не намери покой. Може и да е вярно. Знаеш ли го как ходи на лов? Това не е удоволствие, а мъка. Язди от сутрин до вечер, смазва конете, свалят го полумъртъв от седлото. Осакатен е от падане и кръстът така го боли, че устните му побеляват. Той ми даде златния лък не защото убих мечката, а защото научи, че съм убил брата си.

Сюлейман стана и влезе в покоите си. Помислих, че ме оставя, защото се развълнува, а не иска да ми покаже това. Той се върна в едната ръка със златен лък, а в другата със стар, прояден от червеи и ръжда арбалет:

— Ето султанския дар. А това ти нося, защото си от франките. Може да е бил на някой твой прадядо от ония, които са имали крепости по Южните Родопи. И те са клали по планината. И какво? Тях ги няма, а планината си живее.

Държеше арбалета насочен към мене. В него нямаше стрела, но аз усетих, че нещо се забива в сърцето ми. Сюлейман ага държеше в

ръце присъдата на Елинденя. В тоя миг разбрах, че долината е обречена. Червеи и ръжда. Сюлейман ага се отказваше. Може би сам още не беше решил, но в тоя миг аз го разбрах. Той ме утешаваше.

— Виждал ли си тия планини наоколо? Ако се качим някога на някой от върховете, ще ти покажа границите на владенията си. Снощи бях на един връх. Когато турците превзели Родопа, прадыдо ми, български болярин, приел исляма. Ибрахим паша, зет на султана, казал, че ще му остави толкова земи, колкото можел да обиколи от изгрев слънце до пладне. Както иска — на кон или пеш. Дядото тръгнал на кон, знаел билата на планините, яздил като бесен. Два сахата преди пладне конят му паднал. Трябвало да се върне, откъдето е тръгнал, иначе губел всичко. Той хукнал през планините. Зная откъде е минал. Казвам ти — за цял ден няма да минеш това, което гой е пробягал за два часа.

— И умрял?

— Живял още двадесет години. И както каза — умрял. Не е ли все едно кога? Не е вече жив. Какви хора са живели, и са си отишли. За какво да плачем ние, дребните?

Спомних си безмълвните села, мрамора под сивата пръст, слънчевата сватба в гората. Не исках да се примиря. Попитах агата:

— Ами Ахмед Кюпрюли не може ли да направи нещо? Сюлейман ага ме попита, както преди за султана:

— Ти познаваш ли великия везир Ахмед Кюпрюли?

— Не го познавам, виждал съм го отдалеч.

— Аз пък го познавам. Видях го, когато беше на двадесет и четири години. Още тогава приличаше на старец. Приличаше на загубено дете между снажните си арнаутски делии, облечени в червено. Двама души го крепяха под мишниците, да не хаби сили да се държи прав. Дребен е, брадат и от носа нагоре прилича на Мохамед Втори, Завоевателя. Само от носа нагоре. Баща му, старият Мохамед Кюпрюли, на седемдесет и пет години изглеждаше по-млад от него. Старият беше от желязо. Нито можеше да пише, нито да чете. Чу ли какво каза Караибрахим? Ахмед не само се налива с полска водка, ами опитва всички отрови на света. Хашиши, опиуми, билки и прахове. Има осемдесет жени, а не може да спи, както трябва, с една от тях. Дири нови наслади, а всичко му горчи. Казвам ти, той е толкова отчаян, че трябва да отиде някъде отшелник. А той води най-голямата

държава в света. Отчаяният човек с власт е по-лош от звяр. За къде ще го хванеш? Какво ще му кажеш, дори да идеш при него пред Кандия? Той се опитва да закрепил разклатения трон на падишаха, ала това е също отчаяна работа, по-отчаяна от самия Ахмед.

Сюлейман ага седна с кръстосани крака, скръсти ръце на гърдите си. Повдигна глава и ми се усмихна. Аз стоях прав и държах в ръка арбалета.

Очите му казваха: „Ако не те обичах, щях да ти кажа, че си прост. Нали дириш мъдрост? Върви си и забрави миговете на слабост.“

Сюлейман ага каза:

— Мътният поток, който плиска по земите на падишаха, се вдигна толкова високо, че покрива и планините. Погледни какво става. Добре виж само еничарите, които бяха опора на султанската власт. Те са уж като монасите във вашите ордени, които не се женят, не ламтят за земни блага и се бият само за господня и султанска слава. Какво са днес еничарите? Еничарите се женят. В санджака влизат синовете им, още от люлка, и получават заплата. Влизат какви да е хора и малкото истински еничари презират новодошлите. Еничарите търгуват и грабят по пладнe мирните хора. Тъй като турчинът не може да бъде еничарин, турците най-напред даваха децата си на християни, за да станат еничари, а после в санджака направо почнаха да влизат турци. Колцина са били преди еничарите? Шепа хора, железен пестник. Преди тридесетина години на персийския поход тръгнаха тридесет хиляди еничари, а стигнаха три хиляди. И децата им се смееха. Ами спахиите? Султанът им даваше земи до живот, да идват под знамената, когато ги повика, а те се чудят как да останат по чифлиците си и как да завещаят земята на синовете си. От горе до долу всичко живее с подкупи. Дори Ахмед Кюпрюли можеш да го купиш. Пускат лъжливи пари. Хазната е празна. И великият везир знае само един цяр: война на всяка цена. Тъй му завещал старият Мохамед Кюпрюли. Бий се навън, да не се биеш вътре. Къде остава Елинденя?

— Да, Елинденя е парче от земите на падишаха...

Сюлейман ага ме погледна с внезапно променен, остър поглед, повече нищо не каза, стана и влезе през вратата с надписа.

Почаках. Той не излизаше.

Усетих, че сърцето ми се свива като от обида, и успях да се разсмея. Кой можеше да ме обиди?

Държах се като дете пред баща си. Исках. Ама че глупост.
Абдуллах за пръв път ме подведе. Простих му.

ОТКЪС ВТОРИ

Селете се. девет села!...

И на другия ден, който се пада след Предой, поведе ни Исмаил към долината на Петгласец. Само седмина от Маноловите хора носеха цялото богатство на бежанците. Шерко носеше баба Сребра, а Горан носеше на раменете си виторог овен. И Манол, и аз бяхме с тях.

По едно време тръгнахме нагоре срещу водите на река Струилица. И тогава реката като сребърен нож почна да разрязва гръдта на планината.

Най-отпред се оголи разсечената плодородна пръст и се откриха корените на дърветата. Страшни, сгърчени и силни бяха те, като минаваха пред лицата ни, и разбрах защо дърветата стигат небето, а човек едва се вдига над земята. После пръстта остана над главите ни и се показаха скалите, които крепят света. А тук те бяха пронизани от червени жили, сякаш по тях се беше стичала кръв или сок от червено грозде. И в началото тук-там по тия жили се закрепяха млади ели, крехки и тънки като косъмчета по плешиво чело, после и те изчезнаха. Остана само камъкът. А скалите се надигаха все повече и повече над нас и идваха все по-близо и по-близо от двете ни страни. И слънцето се изгуби, и вода се стичаше по камъка, та стана тъмно и хладно, и страшно, и гласът на водите стана дълбок и глух. А стъпката пръст, на която растяха зелените треви и я огряваше слънцето и в която стърчаха големите корени, тя отиде високо, високо над нас и стана тънка, тънка, като зелената боя на кората на диня, която можеш да остържеш с нокът и само под нокътя ти ще остане зелено, а отдолу ще се покаже бяло; високо остана тая зелена боя, а ние бяхме в червеното сърце на динята, където вече няма дори и семки.

И чух планината да казва:

„Пълзете, дребни хорица. Докоснете се до недрата ми и вземете от моята сила. Че вашите рала драскат на две педи, а корените на елите достигат до десет крачки и дори соковете на мъртвите слизат само

колкото е ръстът на човека. Да, и живи, и мъртви, вие драскате по кората ми и гробовете ви са плитки, и костите ви ги откриват вятърът и дъждът. И основите на селата ви и градовете ви са плитки, и ги отнасят водите, а пясъкът ги засипва. Слезте — надолу, надолу. Тук текат води по-силни от тия, които текат горе. Тук се сплитат жили от злато, сребро и желязо. Нека всеки от вас вземе пълен товар от тях — пак ще ми останат. Хора, докоснете се до недрата ми и вземете от моята сила.“

Пък ние ставахме все по-дребни и по-дребни и не мислехме за силата на планината, а се молахме да излезем по-скоро на слънце. Слаби са човешките плеци за каменния товар на скалите. И дори Горан с калпака си, с кебето си и косицето си стана по-дребен от мравка, а овенът на раменете му — като просено зрънце.

И все ни се струваше, че вървахме по течението на реката и че тя слиза все по-надолу — а тя идеше насреща ни и извираше оттам, накъдето отивахме.

И вдигахме погледи нагоре, да черпим смелост от светлата черта на синьото небе над нас и от двата ръба осветена пръст горе по краищата на пропастта. А тия зелени и светли крайщници бяха като брегове на дълбока река. И разбрах, че човек живее по бреговете и не му е дадено да слезе до дъното на реката.

Пътеката от страх все повече и повече се прилепваше до лявата скала и върху лицата ни почнаха да капят капки от мокрия камък. И потокът Струилица се прилепваше до дясната скала и ставаше все по-гъст и по-гъст. А на едно място дясната скала се беше разпукала, та зееше дълбока дупка — пещера. Там потокът сякаш се губеше и се простираше страшен, тъмнозелен вир. И над водата се вдигаха зелени мехури. Стори ми се, че през бученето на водата чух клокоченето му. И видях, че водата върти мехурите наляво. За пръв път кучето Шаро заръмжа.

А Исмаил бей извика, ала гласът му дойде слаб и тих:

— Там диша стопанинът на тая вода. Той има рога на овен, мустаци на сом, щипки на рак и опашка на пъстърва. Да знаете, като минавате, да му хвърлите нещо, па макар и камък. Ала да е тежко и да потъне.

И той измъкна от силяха си, та хвърли във вира кован нож. И водата го погълна.

Тогава баба Сребра рече в ръцете на Шерко:

— Толкова много люде да минат оттук, та камъните им да запълнят тоя лав вир.

И аз казах:

— Амин.

Това бяха първите думи, които се чуха, откак влязохме в гръдта на Родоп.

Тръгнахме пак и от непрестанното гледане на водата, която течеше до нас, и от бученето, а може би и от страх главите ни се замаяха и коленете ни взеха да се подсичат. Тогава изведнъж двете стени на прелома се събраха и нямаше път пред нас. И река Струилица излизаше изпод събраните нозе на двете скали.

А Исмаил бей тръгна наляво и се изгуби в една пещера. И тъй като подът и беше покрит с пясък, а стените гладки, разбрах, че преди много време оттук е минавала вода.

И пещерата свърши, и пред нас се ширна долината Петгласец. Всички се събрахме пред пещерата.

И ни ослепи слънце и ушите ни писнаха от песента на щурци, и замириса ни на пресен пчелен мед. Та ми се стори, че напреде ми има стена от светлина, отляво стена от песен и надясно стена от благоухание.

Исмаил бей рече:

— Погледнете наляво. И ние погледнахме.

— Тия два върха са Свети Яни и Карачан. До големия сив камък на Карачан всеки Петковден се коли курбан.

Пак рече:

— Погледнете надясно. И ние погледнахме.

— Тия два върха са Модър и Светилек. Всеки Петковден там се коли курбан.

И рече още:

— Повдигнете очи и погледнете напреде си.

И видяхме един-единствен връх, целия обрасъл с гора до върха.

— Това е Посестра — рече Исмаил бей. — Там е майката на Струилица. Оттам се вижда блясъкът на Бяло море. Морето се не вижда, ала се вижда сиянието му.

Сто чифта очи на бежанци гледаха върха, от който се виждаше сиянието на морето. Защото бяха от Северните Родопи и не знаеха какво е море.

— Това, което е между Свети Яни, Карачан, Посестра, Модър и Светилек и тая скала зад гърба ни, това е долината Петгласец. С пасищата, горите и водите — рече Исмаил бей.

Тогава разбрах, че блясъкът, който виждам в очите, на бежанците, не беше отражение от сиянието на Бяло море. Това беше тяхната нова земя. Тук щяха да се родят децата им. Тук щяха да зароят костите им. Щях да постоя и да си отида, а те щяха да останат вечно тук. Те и семето им.

Исмаил бей се обърна към Манол, та като му се поклони, рече му:

— Манол кехая, стъпи в долината, твоя е.

А Манол накара Шерко, който носеше баба Сребра, пръв да влезе в долината. Ала баба Сребра му каза да я спусне долу. И нагази във високата трева. Никой друг не беше пристъпил преди нея. Пътека нямаше, защото тая пролет в долината не бяха влизали стада. И като вървахме през поляните, изпод краката ни скачаха на всички страни щурци, та сякаш газехме река и вдигахме пръски вода под стъпките си. А вървахме бавно и тържествено, защото бабата едва креташе.

След малко чухме бучене и като надникнахме вдясно, видяхме от стръмния бряг как цялата река Струилица пада в една тъмна дупка и не отива нататък. Въртопът бучеше и над него се вдигаше пяна и воден прах, а в мъглата се извиваше дъга. Ала ние не гледахме дълго това чудо и обърнахме погледи към долината, защото тя беше по-хубава и от дъга.

Полегати поляни се спускаха към Струилица, жълти от жълт равнец, сечена трева и млечок, морави от детелина и магарешки трън, бели от бял равнец и маргаритки. Ограждаха ги тъмнозелени борови гори, а и тук-там по поляните се вдигаха китки тъмни ели, та ги правеха още по-светли и слънчеви. Горите стигаха до върховете и ги загръщаха като с рунтави кожуси. И само тук-там козината беше проскубана, та се виждаха други светли поляни. Пък когато се досетихме да се обърнем назад, видяхме права каменна стена и по върха ѝ ели, дребни и ниски от височината.

А в средата на най-близката поляна се издигаше стара, престарала и към нея тръгна Манол.

Елата възвишаваше огромна снага, разперила дебели прави клони, като яки ръце. А дребните вейки, шумата и мъхът висяха на

дипли, на дипли надолу и нито клонче не се вдигаше нагоре, като че ли се диплеха широките свилени ръкави на зелена риза. Духаше тих вятър, а снагата на елата не трепваше и не трепваше дори и върхът ѝ, макар да беше лек и тънък като пауново перо на калпак. Не се разтреперваха и протегнатите клони, само свилените зелени ръкави се полюляваха и ветрееха.

Когато всички се събраха до невижданото дърво, Исмаил бей; сложи длани около устата си и викна:

— Стопанее!

И екът отговори:

„Стопане! Стопане! Стопане!“

Ала гласовете идваха на талази, та се гонеха и покриваха и се чуваше ту „сто“, ту „пане“, ту най-често само „ааа“ и „еее“. А бежанците се втрещиха от изумление.

— Дойдохме! — викна пак Исмаил бей. „Дойдохме! Ойдохме! Дохме! Хме! Е-е“

— повтаряше планинският ек.

Горан свали овена от раменете си и се прекръсти, макар и друг път да беше чувал тия гласове. А не беше чудото само в екота, а самите гласове кънтяха и звънтяха някак особено, та човек се усещаше не както трябва.

— Под тая ела — рече Исмаил бей — се коли всеки Алинден курбан.

И произнесе той словото Алинден, като натърти на „а“-то, като мислеше, че е ден на Али. Пък нашите, като казват Алинден, удрят на „и“, та се разбира, както си е, денят на свети Илия.

А баба Сребра седна до дънера на елата, между два големи, изпъкнали корена, та ни се стори още по-дребничка и свита. И каза бабата:

— Погледнах ли, помислих си, че тук ще е селото, защото — какво по-хубаво от това, елата да стърчи сред него като камбанария? Ала не може всяка дума в село да я чуваш по пет пъти.

Тогава Манол мълчаливо пое мотиката, която държеше един от овчарите му.

— Тук нека бъде гробището — рече той.

И удари с мотиката. А в земята, която изглеждаше мека под нозете ни, имаше камъни и екотът върна ударите на мотиката.

— Докато изкопаеш гроба — рече Манол, — екът ще звъни вместо камбана.

Стана ми страшно, защото първата копка в тая долина беше за гроб, а не за основи. Исмаил бей ни каза:

— Предадох ви ключа на тая земя и оброците ѝ. Правете така, както ние сме правили, защото това са го научили бащите ни от хората, които някога са живели тук. Дано коренът, що пуснете, стигне до сърцето на земята.

И той се поклони, и си отиде, а синът му Юсуф вървеше след него.

И целия тоя ден бродихме по долината, та обходихме поляните и бреговете на Струилица. Докато избрахме село на завет, нито на равно, нито на стръмно, а гората пазеше гърба му и в нозете му имаше извор. И поръсих поляната с китка от тревите, които откъснах от същата поляна, и я благослових.

Тогава заечаха брадви и екът пак връщаше звънтенето им. И се накладоха огньове на поляната, за да осветят дивата и пуста земя. На един от огньовете се печеше овенът. А баба Сребра взе две шепи пръст и ги прехвърли през главата си. И рече:

— Който вземе шепа пръст от съседа си, тя да е на главата му! Защото тая земя ни е дарена.

После взеха котела, почернял от хилядите огньове, кладени под него, та тръгнаха да бележат крайните дървета на гората, която вардеше гърба на селото. И пред всяко белязано дърво се качваха на котела и викаха:

— Черен да почернее като тоя бакър оня, който рече да зачерни гората.

И стана гората бранище. Защото без нея снеговете и водите щяха да завлекат селото.

А в това време слънцето се скри и сянка падна над Петгласец. Тогава позаглъхна пронизителното свирукане на сивите щурци и почна да се чува приспивното, кротко свирукане на черните щурчета, ония черни щурчета, които са поречнели, защото се въдят зиме край огнищата, та свирукането им напомня за огнище и дом. И хората се събраха край огньовете, и пламъците на огньовете се засилиха, а мракът наоколо се сгъсти.

И когато накършихме печения овен върху прясна елова четуна, Манол рече:

— Давам на новото село една елия овце. А една елия са петдесет овце.

Пък аз извадих от торбата си преписаните свещени книги, които трябваше да дам на манастира и все не намирах време да отида, и рекох:

— Давам ви първите свещени книги, макар че са от стария завет.

И си спомних, че Мирчо се кле върху еклесиаста.

— О-хо! — рече баба Сребра. — Ние си имаме светото писание.

И тя извади от торбата на внучето си едно дебело евангелие със сребърни корици.

— Детето я открадна от черковата. Простено да му е — рече бабата.

И заизважда от торбата други платнени торбички и припываше над тях, сякаш щеше да прави магия:

— Ето шепа ръж, ето шепа ечемик. Готов е хлябът на хората. Ето леща, ето и бобец, за услада на чревоугодниците. Ето овеса за конете. Ето семе от лен и семе от коноп, да се облечем като царе. Да растете, семенца, да покриете долините, да избийте бурена, да се вдигнете до небето, по вас да се изкачим на месечината.

А като вдигна една торбичка и я залюля, вътре взе да трака и бабата се натъжи:

— А това са костилки от череши за внуците. Защо, боже, не си направил дърветата да растат бързо, като тревите, та и старите хора да дочакат плод от тия костилки?

И хората около нея почнаха също да бленуват, с разтворени от огъня зеници, защото мракът скри нищетата и нещастиято им. На светло не смееха нищо да кажат, защото виждаха пусти поляни, диви дървета и буйни води. А сега запrikaзваха.

— Ето там ще е моята къща с градина отпред — рече жената, която хранеше детето със сламка.

— А на извора ще вдигна за хаир бяла чешма — каза мъжът, чийто брат станал турчин.

— А над реката тук ще има камен мост — обади се от мрака невидим глас.

— И хей там ще вдигнем черковата — рекох и аз. А баба Сребра ми рече:

— Отче, прочети нещо от светите книги. Сетих се, та намерих господнята благословия над Авраама. И зачетох, а наоколо мълчаха и ме слушаха.

— Повдигни сега очите си от мястото, дето си, та погледни! към север и юг, изток и запад; защото цялата земя, която виждаш, ще дам на тебе и потомството ти, довека. И ще направя потомството ти многочислено, като земния прах...

Тогава Шаро повлечено и зловещо почна да вие и отиде при стопанина си. А Шерко го прегърна през главата и галено му заговори:

— Какво виждат острите ти очи? Какво чуват острите ти уши?, Кучето само скимтеше.

Шерко вдигна глава, взе да души въздуха и да слухти. И рече:

— Прокълната да е тая ръка, дето е хвърлила клетите псета в черната яма. Тях чува Шаро. Гладни са и се страхуват. И не са бесни.

И тогава си спомниха всички, че зад невидимите скали се простира Родоп. И по нея вилнее турчинът, и пожари изпепеляват снагата ѝ, а меч избива хората ѝ. Докато ние стояхме на завет, други ги брулеше вятърът.

Манол рече:

— Горане, Шерко, насечете борина и се пригответе. Тая вечер се връщаме.

И те напуснаха долината и се върнаха в голямата Родоп. Аз с тях. Тъй се засели новото село, наречено по-сетне Момчилово, в долината Петгласец, купена със сребърните чанове на Манол.

ОТКЪС ТРЕТИ

Като отворих вратата на одаята си, видях върху варосаната стена да се очертава светъл четириъгълник и по средата — моята сянка. Още беше светло и аз се зачудих кой ли е запалил огън на двора. Обърнах се и видях да свети луната.

Голяма пълна луна, която бавно се вдигаше над планините.

Почнаха да вият кучета. Две котки хукнаха да се катерят по платана, като побеснели, а като стигнаха на върха, замаякаха отчаяно, защото ги беше страх да слязат.

Щом запалих светилника, в стаята ми започна да тропа, все едно че валеше град — само че мек, като пресни грахови зърна. Пеперуди бяха, нощни пеперуди, цели рояци. Загасих светилника, но те все се удряха и тропаха върху саханите на полицата, в конското седло, оръжията и кобурите. Някакво гърне беше оставено открито и празно на пода и в него думкаха — по-глухо, но пък по-често. Имаше празна кошница, в ъгъла — и в нея.

„Чудно нещо — мислех си аз, — ако тия животинки се крият през деня, а излизат в тъмнината, защо тогава лудо дирят светлото? Ако им трябва светлина, защо не си живеят през деня?“

Излязох навън и седнах на стъпалата. Някъде из конака неприлично се смееше жена.

Днес сутринта дойде вест, че Мехмед паша е почнал преди цяла седмица да турчи Чепинско, а после щял да слезе надолу, на юг, по течението на някаква река.

Луната си грееше, а там на север или малко на запад, не бях сигурен в посоките, сега горяха селата и пищяха хора Изнасилени жени лежаха с фусты, обърнати върху лицата им, деца се тръшкаха върху труповете на майките си, мъже ревяха, набити на колове Знаял бях, че ще се случи. Стучи се.

Щом помислих за колове, повдигна ми се и почнах да пъдя от себе си тия мисли.

„Жив съм — мислех аз. — Жив съм. Мога да отида и да пия студена вода. Мога да отида и да легна да спя. Живея.“

Какво можех да сторя? И трябваше ли да се стори нещо? Имаше турци, имаше и българи. Едните бяха по-силни и колежа другите. И пак си казах, че важното е да се приготвя, когато кървавата буря се довлече до тая тиха долина, да запазя спокойствието си.

И полека-лека, като гледах луната, убедих се, че няма никакви кланета и писъци и никакви Мехмед паши и чепинци. Робът Абдуллах седеше на стъпалата и гледаше бледите звезди.

Тогава дойде един от хората на Сюлейман ага и ми каза, че ме вика агата. Не ме доядя, защото не ми се спеше и не бях жаден и гладен.

Сюлейман ага ме посрещна в къошка си. Седеше по турски на Дебели възглавници и пиеше кафе.

— Какво искаш? — попита ме той. — Кафе или шербет? Или нещо сладко?

— Викал си ме, ага — рекох аз.

Той се засмя, както стар баща се смее на внучето си.

— Не се пита така, Венецианецо, а се чака, сърба се, мляска се, докато ей така, между другото, се каже и важното, за което са се събрали хората.

— Каква полза?

— Така е, каква полза? Седни на края на къошка, краката ти ще висят надолу. Трябва да ти кажа, че за да постигне истинската мъдрост, човек трябва да се научи да седи с кръстосани крака. Мъдреци са измислили тоя седеж.

— Далеч съм от мъдростта, ага.

— Далеч си, вярно, ала я дириш. Много си млад. Като поостарееш, може и да научиш нещо. По правилен път вървиш.

— А ти мъдър ли си, та можеш да ми кажеш, че пътят ми е правилният?

— Аз не съм мъдър, ала е имало други мъдри хора преди мене.

— Ага, ако много ти се иска да ме черпиш, кажи да ми сварят липов цвят. Ала без мед. И да не го прецеждат.

— Ето, пак мъдрост. Кафето изостря ума и не оставя човек да спи. А за какво ти трябва остър ум?

Така си бърбяхме ние двама с агата, лениво и без много да мислим, и усещахме, че и двама се радваме на присъствието си и гледаме да не останем сами. Разговор понякога без смисъл, понякога

може би с много смисъл, но думите казани ей тъй, меж другото. Ръководеше Сюлейман ага, все така подигравателно сериозен, все така полуусмихнат.

Чудно наистина колко новата ми обвивка на роба Абдула ми помагаше да се свързвам с хората. Преди, какъвто бях, срамежлив, щях дори да чакам да ми донесат стол да седна, а десет души щяха да се навъртат наоколо.

По едно време Сюлейман ага каза:

— Утре ще те помоля да отидеш горе, на една мандра, и кажеш от мене две думи на един овчар. Кехая. Манол кехая. Ще му кажеш само: „Сюлейман ага не може да застане на пътя на аллаха.“

— Защо избираш мене, ага?

— Само ти от новодошлите говориш български. А свой човек не искам да пратя — дошло е време разделно и сега всеки ще бъде; или от едната, или от другата страна.

— А пък аз съм по средата, така ли?

— Още си никъде.

— Слушай сега аз да ти кажа защо ме пращаш. Да кажа на Караибрахим. Да разбере, че се дърпаш настрана.

— Защо изговаряш това, което мислим и двамата?

— Да е ясно.

— Кое е ясно? Дори и синът на вашия бог, Исус Христос, говорел с притчи. Ето ги на хората от Запада. Всичко да е ясно. Животът ли е ясен? Или смъртта?

И агата пак почна да приказва. Аз пиех благоуханния липов чай, цедях го през устните и езика си, като най-скъпо вино, и внимавах листата да остават в устата ми. Накрая плиснах последните глътки през прозореца. Капките падаха първи, след тях полека се завъртя един лист — и капките, и листът черни на луната, иначе на слънце щяха да са светлозелени.

— Може да забравя да кажа на Караибрахим.

— Ще му кажеш.

Да, щях да му кажа. Можех ли да тръгна по горите, без да знае той? Пленник бях всъщност и само вниманието и умът на човека насреща ме караха да забравя това.

— Така е. А защо ти не станеш и отидеш да му кажеш? Защо трябва да на мъдреца тия извъртания и заобикалки?

— Защо ли? Грее месечина и съм на кеф. Затова ще ти кажа. Защото Караибрахим не е като тебе и мене. Защото той мисли, че може да оправи света. Той и другите като него. Като кон с наочници е, знае азбуката до третата буква. Не вижда накъде вървят работите. Не знае, че тук са Родопите, а не Анадола.

— Слушай, ага. Хайде да си поприказваме на месечина. Ти съдиш Караибрахим, че искал да оправи света. А не си ли дал целия си живот да оправиш една долина? Защо не оставиш развратниците да развъртават, разбойниците да грабят, реките да отвлечат мостовете? Не е ли това работа на аллаха?

Агата се изправи, слезе от кьошка и взе да ходи нагоренадолу по закритите чардаци, постлани с пъстри халища. Стъпките му не се чуваха, само дъските леко скърцаха.

— Загаси светилника — рече той. — Влизат много гадини. Слушай и ти. Трябва да се оправи това, което може да се оправи. Овчарят пасе стадото си, орачът оре нивата си, агата гледа бейлика си. На мене ми беше дадена тая долина, аз нея оправих. Колкото можах. И трябва да ти кажа — оправих я.

— Тая долина е в една планина, а планината е в една империя. И е дошъл денят, в който империята се сеща за долината. Тъй както говориш, ти мислиш като цар.

— А защо да не съм цар, макар и на една долина?

— Защото си пратеник на империята. Защото, ако беше цар на тия хора, щеше да си избран от тях и щеше да посрещнеш Караибрахим горе на превала с пушка в ръце и да го върнеш назад. Така е, Сюлейман ага, и ми прости за горчивите думи.

— Това ми го каза един прост човек — когато дойде Караибрахим, ми го каза. По-другояче, ала смисълът беше същият.

Не посмях да му призная, че чух Дельовите думи.

— Ти ми каза, че съм никъде. Сега и ти си никъде. Какъв хабер пращаш на българите — че ги изоставяш. Така е. Нямаше да е така, ако беше техен човек. Тук е имало ред, ага, ала той е бил твоят ред.

— Хората слушаха и се подчиняваха, доволни бяха. Премълчах. Знаех колко са били доволни. Робът Абдуллах можеше да знае това, не беше дадено на Сюлейман ага да го знае.

— И сега двама с тебе ще стоим настрана, Сюлейман ага, и ще гледаме как колят и бесят.

— Не ме е яд за обесените и закланите — глухо рече Сюлейман ага. — Да мрат. Какви хора измряха! Какви хора са измрели! Та тия ли няма да умрат? И аз ще умра. Мъчно ми е за реда. Каквото има да става, да стане по закона.

— То става по закона, Сюлейман ага, ама не по твоя и не по моя. Ти сам каза какво става из империята на султана.

— Зная — рязко изрече Сюлейман ага и спря с лице към мене в средата на чардака. Скърцането на дъските престана. Зад гърба му се извиваше арката на една ниша, в която проблясваха оръжия. Съжалих за думите си, помислих, че се самозабравих. Той говореше като цар, а аз глупакът като шут, на който му е позволено всичко. Все едно че бях пил ракия, а не липов цвят.

— Зная — рече Сюлейман ага, оня, гдето бесеше и хвърляше от урвата. — Ала зная и това, че Караибрахим няма да помогне. Прав си ти, че и аз съм никъде. И най-лошото е, гдето излезе, че винаги съм бил никъде. Стар съм, уморен съм. Ще си отида. Ако бях по-млад — не зная какво щях да направя. Ала слушай ме ти, Венецианецо с чалма на главата. Ти ми надума, аз само едно ще ти кажа. Дошло е време разделно — един отляво, друг отдясно. Няма никой да остане по средата или никъде. И помни — и ние двамата с тебе ще отидем на една страна. Отляво или отдясно. Или при аллаха.

И като се обърна, слезе тежко по стъпалата. И от дъното на стълбите повтори:

— Отдясно или отляво. Или при аллаха.

Всяка сутрин се фехтовахме с Караибрахим. Учех го да се бие с прави оръжия.

Не помня кога за пръв път хванах шпага. Някога, преди години, бях ѝ посветил цялото си време. Тя ми даваше сигурност — навярно съм имал нужда да се опра на нещо. Влизах на приемите и тържествата, яздех на кралския лов и срещах открито погледите на нахалните придворни. „Може да ми се перчиш колкото си щеш, ако ти стиска, ела на моравата зад абатството Сен Жермен или на Пре О’Клерк, или около Люксембургския дворец.“ Някои идваха. Убих седмина. И тогава престанаха да идват. А това не беше лесно, защото беше времето на шпагата. За най-дребното нещо хората се биеха, макар дуелите да бяха забранени. Или тъкмо за това. Убивал съм хора, като помисля сега — за нищо. От суета. Ако знаех нещо добре, това беше

да се бия с шпага. Мнозина от ония клетници, дворяни, които се нахвърлиха срещу еничарите при Кандия, умееха да се бият с шпага и това им даваше сигурност и гордост. Мислеха за схватката с турците като за дуел. Мир на праха им.

Караибрахим цял живот се беше учил да се бие със сабя. Трябва да се признае, че обучаваните еничари — защото по това време необучаваните вече бяха три пъти повече — можеха да секат удивително добре. Караибрахим разправяше, че всеки ученик при еничарите трябва с един удар да разсече десет ката шаяк, увит около железен тел, и тела заедно с шаяка. Който не си представя добре какво значи това нещо, нека опита. Виждал съм човек, разсечен с един удар до кръста. Срещу такава сеч шпагата не върши работа. Ала и срещу добрата шпага ятаганът не може да помогне.

Караибрахим вървеше добре. Пъргав беше, сух и лек, имаше железни крака и широки дробове. Често обаче ръката му сама искаше да сече. Въпреки това от скоро време вече се радвах, че се упражняваме — трябваше да положи усилия да го победи. Сигурен бях, че в смъртен бой, с голи шпаги, той ще бъде още по-опасен противник, защото в него имаше воля, стръв и презрение към смъртта.

Когато тази сутрин слагаме предпазители на остриетата — той се биеше с чудесна шпага, със знака Андреа Ферара, помнех предишния ѝ собственик, — казах му за поръката на Сюлейман ага.

Караибрахим застана на позиция.

— Старецът каза „евала“ — рече той и нападна. — Знаех си. Ядосах се за сигурността му и лекотата, с която говори, и с долна кварта опрях острието до гърлото му.

Ядоса се и той — аз внимавах да не го сърдя. Очите му се присвиха още повече, едното почти се затвори.

— Утре се върни по-рано, ще ми покажеш тоя удар.

— Какво ще правиш сега — уж нехайно го запитах аз, като отбивах ударите му.

— Великият везир стои пред Кандия и чака — сухо каза Караибрахим, а после се чуваше само чаткането на стоманата.

Към мандрата на Манол тръгнахме следобед. Водеше ме един от хората на Сюлейман ага, качен на магаре. Той с пренебрежение погледна коня ми и търсеше такива пътеки, които ме караха да слизам от седлото, докато той клатеше крака на магарето.

Скоро започна да ми се струва, че проклетникът нарочно ме върти и разкарва в различни посоки, за да не разбере къде отиваме. Искях да му кажа, че не е нужно да се мори толкова, тъй като аз веднага се забърках из тия еднакви бърда и долини, обрасли с елови гори, но си мълчах — в началото се опитах да го питам нещо, а той дори не отвори уста.

Почти непрекъснато вървахме из елови гори. Вътре в гората клоните на елите започваха да растат високо над земята на два, три, че и на пет човешки ръста височина, та се ходеше като из черква, между прави колони, под зелен свод. А на северните окрайнини на гората, откъм поляните, клоните се спущаха наравно с тревите, преплитаха се с цветята, та дърветата стояха като тъмнозелена стена и ни човек, ни звяр можеха да се промъкнат през тях.

Пътека почти нямаше. И ако имаше някъде из гората, по поляните слънцето я беше изсушило и заличило, та ако не знаеш къде да я намериш, дълго ще дириш мястото, където тя протича отново под клоните на дърветата.

В гората слънце не влизаше. Не се виждаше ни небе, ни простор. Наоколо трябваше да има широки поляни, защото идваше звън на стада, ала стадо не видях. Тъй сладостно биеха звънците, че човек сякаш дишаше някаква упоителна миризма. Отблизо се различаваха отделни звънци и просто чудно е как такова обикновено нещо като звънеца може да пее тъй различно — като виола, кавал или клавесин. А хлопките глухо биеха като ротни барабани. Звънците на далечните стада се сливаха в тиха, мъчително хубава песен, която се губеше и изникваше отново. Понякога я заглушаваше шумът на поток.

Най-после излязохме от гората и пред нас се ширнаха горните планински пасища. Тревата растеше високо и мокреше не само копитата на коня, но и моите стъпала в стремената. А водачът ми на мулето беше почернял до колене от влага.

Слънцето залязваше. И отново, както в деня, в който застанахме на превала и видяхме долината в краката си, отново всичко в планината седеше спокойно и неподвижно. И съвсем различно.

Аз бях вътре в планината.

Близки върхове, окъпани от дъжд. Тъмни гори, пълни с достойнство и тайна, край цветни ливади. Гласове на птици, които

заспиват. Измито синьо небе. Закотвен облак, който не мени очертанието си, огрян от ниското слънце.

Ние вървахме през мокрите от дъжда ливади, миришеше на влажна трева, на току-що окосено сено. Когато конят стъпеше на някаква непозната билка, разнасяше се друга — дива и свежа миризма.

Наклонените ливади изглеждаха отдалеч светлозелени, но когато приближихме, виждаше се, че целите са жълти от жълт равнец, с виолетови острови всред тях. А когато нагазехме, виолетовите острови излизаха магарешки тръне, които стърчаха високо над равнеца и целите бучаха от облаци пчели. Не е чудно, че магарето на водача ми час по час посягаше към тях.

А щурците свиреха, по-точно не свиреха, ами пицяха, толкова гъсто, че не се различаваше отделен глас. Сякаш свиренето се вдигаше над ливадите с миризмата на цветята.

Около главата ми се въртяха непрекъснато някакви мушици. Махнах с ръка, както бях на седлото. На дланта ми лежеше нежно насекомо, прясно и влажно, като че ли и то къпано от дъжда, с лъчистокафяво телце и прозрачни, лепкави крилца. Две дълги тънки косъмчета отзад го правеха още по-леко и крехко. Само замахването на ръката ми го беше убило.

А останалите хвъркати се гонеха пред мене във въздуха, вдигаха се нагоре, докосваха се и се разделяха.

Встрани от пътя растеше толкова висока и гъста трева — сякаш беше избуяла нива, — че аз не се сдържах, скочих от коня и нагазих сред нея. Тя стигаше до гърдите ми. Усетих, че се оглеждам. Отидох напред, върнах се — зад мене не оставаше следа. Търсех място. Да можех да вляза в тая трева с жена, да хвърля една дреха и да легна. Сами в света.

Качих се на коня и го подкарах. Водачът ме гледаше, както се гледа луд.

— Изгубил ли си нещо? — не се сдържа най-после той.

Сега пък аз не му отговорих.

Слънцето залезе. Над ливадите падна сянка. Въздухът стана студен и резлив. Тук-там из гората, която стоеше през цялото време от дясната ни страна, избухваха кълба мъгла. Някой сякаш кладеше огън и димът се вдигаше нагоре — тъй ясно се виждаха огнищата на мъглата. Отсамните дървета се открояваха ясно върху бялата основа, а

задните се губеха в мъглата. Гората изглеждаше нарисувана на платна, опънати едно зад друго.

Водачът ми почна немилостиво да рита и да шиба магарето. Обхвана ме безпокойствие. Чаках нещо.

Когато се разнесе гласът, разбрах какво съм чакал. Чакал съм да чуя камбаната на манастира.

Вместо нея се разнесе невидимият глас. Не се разбираше откъде иде, но се носеше като че ли над цялата планина. Някой четеше молитва.

„Отче наш, иже еси во небесе...”

Изведнъж усетих, че съм отчаян. И тъй като вечерният час ме беше развълнувал, не успях да се смиря и да се успокоя. Два пъти наред планината ме връщаше към миналото — с камбаната и сега с молитвата. Усетих се преследван, онеправдан, уплашен.

Водачът ми беше спрял магарето и слушаше как гласът — тържествено, проточено, дори отчаяно — зовеше бога. Човекът викаше, за да го чуе някой много надалеч, разправяше му, сякаш че е в беда. И след всеки стих поспирваше да си поеме дъх.

Когато „амин“ отекна над ливадите и върховете, повторен от ехото, водачът ми обърна магарето си. Лицето му беше намръщено. Стори ми се, че ругае под носа си.

— Натам ли е? — попитах аз, защото помислих, че гласът му посочи правилната посока.

— Връщаме се — отговори мрачно той. И като видя смайването ми, късо обясни:

— Времето на закона мина.

Трябва да съм изглеждал като втрещен, защото той се поядоса и най-после се разприказва.

— А как си мислиш ти, че ще влезеш в мандрата при Манол? Там има половин стотица псета. През деня, когато приближаваш стадо или мандра, изправяш се на най-близкия връх и викаш на овчарите. Те спират кучетата, защото така казва законът. Денем планината е отворена за всекиго. А прочете ли се молитвата, псетата се пущат свободно и тежко томува, когото срещнат и не познаят. Защото нощем кой може да ходи из планината освен разбойник нечист човек?

Разбрах, че бихме целия път напусто. Ако бях по-умен, щях да разбера от възбудата на спътника си, че наистина има опасност.

— А няма ли бързо да стигнем до върха, откъдето се чуваше гласът? — попитах аз.

— Дотам има добър час път — рече водачът. Той все подкарваше магарето и ми обясняваше:

— Излъгах се, защото днес прочетоха молитвата по-рано. Пак ще пекат чевермета. Има един дядо, Кральо се казва, който на младини се научил да чете и кой знае откъде довякъл една дебела книга, светото писание. Всяка вечер, когато свършва законът, чете по един-два реда. На осемдесет години е, а е прочел едва половината. И все дума, че бог няма да го прибере, докато не изчете цялата книга.

И както говореше, млъкна, спря магарето и почна да се кръсти. Откъм гората пред нас се разнесе лай на кучета. А вляво от нас, където сега се падаше гора, изгря огромна, червена луна.

— Защо спря? — попитах аз, вече раздразнен от тия молитви, разкарвания и страхове.

— Пред нас са — тихо рече човекът. — Гонят елен. Ходил съм на стотици хайки с кучета, сам имах прочути гончии и макар тукашните кучета да са обикновени овчарски псета, познах по лая им, че наистина гонят дивеч.

— По-добре, ще преминем — рекох аз. Човекът уморено вдигна ръка и посочи напред.

— Чуваш ли? Иде втора сюрня. Тя ще пресрещне елена. Накървят ли си зъбите, свършено е с нас.

Стояхме на ливадата и слушахме кучешкия лай. При нас, на открито, беше светло, но гората чернееше в непрогледен мрак. Там, в сянката, лаят на двете глутници кучета се събра и се превърна във въртоп от резове, ръмжене и квичене. Еленът се бранеше. После позатихна.

— Свърши се — прошепна водачът ми.

Колко още стояхме, не зная. Зад нас се понесе протяжен, печален вой. На едно голо възвишение беше клекнало куче и виеше срещу луната.

— Усетиха ни! — викна разтреперан човекът и скочи от магарето. — Вие на човек. Побеснели са от месечината.

Откъм гората отвърна лай. Сега наистина ли беше друг, или така ми се стори, ала тръпки ме полазиха.

Водачът ми, след като скочи от магарето, се сви на тревата в краката му и се зави презглава с ямурлука си.

Аз стоях на коня, а конят цял трепереше. Кой на кого предаваше ужаса си — животното на мене или аз на него, — не знам, ала треперехме от ужас. Извадих от кобура двата си пищова и благодарих, че са с кремъци, а не с фитил, защото сега не бих могъл да отсека искра.

Лаят и воят затихнаха. Чаках.

Тогава по билото на височината, на светлото още вечерно небе, почнаха да изскачат сенките на кучета. Не лаяха, виждаха се само сенки. Те се очертаваха за миг и се губеха в тъмния склон, наклонен към мен. После ги видях да се плъзгат надолу. В мрака ми се привижда, че ги води някакво голямо животно, колкото магаре или теле.

Стиснах юздата на коня, за да не се изплаши от изстрела, и стрелях към небето. Вместо ехо на гърмежа долетя човешки вик:

— Долу-у! Долу-у-у!

Водачът ми скочи на крака и като махаше ръце като луд, развива се пронизително и плачевно:

— Хора! Хора бе! Изядоха ни бе!

— Долу-у! Долу-у-у!

Виждаха ли ме, че съм на кон? Викаха ми да слеза ли! Къде бяха — на небето?

Кучетата идеха, чуваше се дишането им. Огромното куче, което ги водеше, се просна по гърди на няколко крачки от мене. И другите кучета зад него, като стигнеха на същото разстояние, хвърляха се тежко на земята, сякаш пред тях имаше пропаст. А когато едно куче премина чертата, късо изръмжаване на водача го отхвърли назад.

На височината срещу месечината, там, където видях да превалят псетата, израснаха три човешки сенки. Хора! Благословени да сте. Брата си да бях видял, нямаше повече да се зарадвам.

Водачът ми, който се беше проснал отново по очи, като пред видение на ангели, откри страхливо главата си и погледна нагоре. Не можах да се сдържа и почнах с облекчение да се смея.

Хората излязоха от небето, изгубиха се на тъмния склон, после приближиха, като разпъждаха с крака псетата. А псетата не се вдигаха, само пропълзяваха встрани. Когато се изравниха с огромното куче, то се изправи и застана до тримата мъже.

— Кой сте? И къде отивате? — попита единият от тях. Месечината светеше в гърба им, та не виждах лицата им. Двамата бяха по-високи и по-широки, с тежки кебета и високи гугли. Третият, по средата им, беше по-нисък, само с червеното си наметало и с гола глава. Той беше, който говореше.

— Търся Манол кехая — казах аз.

Обичах ги и тримата, искаше ми се да им кажа нещо топло и с благодарност. Винаги, когато по-сетне срещах някого от тях или чувах да се говори за него, усещах същата топлина в себе си. А бяха тия тримата дядо Галушковите синове, братята Горан и Шерко, и Маноловият син Момчил.

— Какво искате? Откъде идвате? — попита пак Момчил. Чак сега моят водач се изправи и отговори:

— Праща ни Сюлейман ага. Аз съм от неговите хора.

— Така е, познавам го — избоботи Шерко, до когото стоеше кучето.

— Щом се върнете, да запалите по една свещ на светата майка — изговори Горан. А за неговия глас горяните казваха, че като влезе в колибата и каже „добър вечер“, угасява борината.

— Мълчи — тихо рече брат му. — Единият носи чалма. Бях забравил за чалмата си.

— Ти наистина си от Сюлеймановите хора и аз те познавам — рече недоверчиво Момчил. — Ами другият?

Не се сърдех за недоверието му. Турците стояха в техните села.

— Сюлейман ага ме праща да кажа нещо на Манол кехая. Знаете ли го?

— Негов син съм. Какво имаш да му казваш? Важно ли е?

— Дали е важно, или не, не зная, а каквото е, ще го кажа на Манол кехая.

— Право говори човекът. Да го заведем до мандрата. Бати Манол каза, че ще се върне утре — рече Шерко ли, Горан ли.

— По-добре да го заведем още сега — издума бързо Момчил.

— Момчиле, баща ти заръча да стоим горе на мандрата.

— Знаел ли е, че ще дойде хабер? Не е знаел.

И като видя, че двамата братя се колебаят, тихо добави:

— Горане, Шерко, не съм видял още Елица.

— Хайде, добре.

— Да минем край мандрата, да взема каквото съм й донесъл![^] Да не отивам с празни ръце — помоли Момчил.

Тръгнахме по ливадите, минахме край мандрата, където оставих водача си и своя кон. Тръгнахме пеш и не можех да сдържа трепета си, когато огромното пъстро куче — черно и бяло — притичваше край мене.

Колкото можах, разгледах спътниците си. От Момчил най-напред хвърляше на очи белият открит врат, широк и силен, широк колкото лицето му, с две прави, силни жили отстрани. С такъв врат съм виждал да рисуват Александър Македонски. На такъв врат всяка глава би изглеждала дребна. Гласът му, след като тръгнахме към воденицата, малко се чуваше, а беше той мек и тих.

Малко гласове биха изглеждали мъжествени наред с гласовете на братята Горан и Шерко. От тях тая нощ видях две валма разчорлени коси и бради и по две големи блестящи очи.

В гората изведнъж стана тъмно. Горската шума и земята бяха черни и се топяха в нощта, а голите стъбла на елите кой знае откъде улавяха светлина, та цели побеляваха. И както не личаха по тях ни чепове, ни мъх, ни сухи клонки, вдигаха се в мрака като бели восъчни свещи.

Вървахме в тъмното и мълчахме. Разбрах, че и на моите спътници не им е много драго да вървят през нощната гора. Шерко отцепи с ножа си от дебел корен борина, запалихме я и проговорихме.

Не се страхувах от гората, не бях сам, радвах се на спътниците си. Топлината от срещата още ме топлеше. Пътеката не беше стръмна, мека беше и покрита с елови игли, а можеше да се върви и направо през гората между огромните стъбла. Нямаше трева и храсти, стъпките едва шумоляха, гласовете ни бяха тихи и спокойни.

Попитаха ме какъв съм и откъде ида. Казах им за Париж. Почнаха да ме разпитват какви са хората там, как ходят облечени, какво ядат. После Горан срамежливо ме запита за жените. Хвалих ги — такива си ги спомнях тогава.

— И нашите девойки са хубави — каза Момчил. Двамата братя се изсмяха.

Говорехме после за войските, за Кандия, за морето и пиратите. Говорех скромно, не си спомням да казвах често „аз“ и не се разбираше дали съм бил в оная далечна страна войник или княз. А тия

овчари може и да мислеха, че френските овчари приличат на мене. Защо не?

Тогава най-после Момчил се досети и ме попита. Забравил бях за това, иначе не бих развързал езика си.

— Ти хвалиш франките и земята им. Защо носиш чалма на главата си?

Отговорих му, не помня как и какво. Повече не проговорихме.

Моите спътници ускориha крачките си, та едва ги стигах и когато излизах на огрените от месечина поляни, късаха папрат и я мушкаха в поясите си. А през една поляна се плъзна мъгла, та Шерко се спря, прекръсти се и с два-три удара издълба на едно дърво бял кръст. Навярно му се привижда, че играе самодива. И по Други стъбла се виждаха кръстове. Кучето се плъзгаше из гората безшумно като призрак — гонеше кой знае какво.

Ту тук, ту там се вдигаше мъгла, все така на огнища, и луната пробиваше през нея бели пещери. С облекчение чух далечни човешки гласове. На края на гората Момчил ме спря:

— Почакай тук. Пак останах сам, а долу говореха хора, шумеше вода, виждаше се огън. Момчил се върна бързо.

— Старите се събирали нагоре. А баща ми ей сега бил тука. Ела!

Тръгнахме по поляна с ниска трева, тук-там с тополи и брези и с разхвърляни мраморни скали. Бели дървета и бели камъни. Бучеше и шумеше невидима вода, като водопад.

Момчил бързаше, разтваряше с ръце храстите, за да минаваме направо, но нито веднъж не проговори, нито извика. Разбрах, че иска да ме остави и да върви при оная Елица, за която говореше горе на платото.

Изведнъж той спря и ме хвана за ръката. Чухме тих глас.

Пред нас, на малка поляна, огряна до сребро от месечината, стоеше мъж, обгнат на бяла скала. И говореше. После различих, че в пъстрата сянка на брезата пред него, до бялото тънко стъбло, стои изправена жена и го слуша.

Луната светеше право върху камъка и в лицето на мъжа, и го правеше бял, та сребърен, извайваше го от мрамор като камъка зад него.

А върху лицето на жената светлината падаше през мрежа от листа, та то едва се различаваше — забулено и меко като стъблото на

брезата зад нея.

Мъжът говореше тихо и думите не се разбираха, защото някъде в гората падаше вода.

Тих вятър раздвижи листата на брезата и лицето на жената се разлюля. Мъжът стоеше все така неподвижен.

Жената излезе от сянката, където беше скрита, та луната огря и нея, бяла и тънка като самодива. Тя прекрачи и облегна глава на рамото на мъжа. Той вдигна ръка и я сложи върху косата ѝ.

Дълбоко, изтръгнало се през зъби стенание ме събуди като от сън. До мене Момчил покриваше с длани лицето си, а и неговите ръце бяха бели-побелели.

Тогавя познах мъжакамък. Той беше овчарят с черепа в ръце. Момчиловият баща — Манол кехая. И разбрах, че девоикатабреза беше Елица.

После Манол дойде пред воденицата и аз му казах думите на Сюлейман ага:

— Не мога да застана на пътя на аллаха.

Той дори като ме слушаше, не стоеше с лице към мене, а малко настрана. И веднага си тръгна, без да ми отговори. Не ме попита как съм дошъл, как ще се върна, къде ще ношувам.

Останах пред воденицата, изпълнен с презрение към себе си. Усетил бях, че неволно се мъча да му говоря по-сладко и да му се подмилквам, дирех да видя по лицето му одобрение. А той сякаш не ме забелязваше.

„Тежък, суров човек, може би жесток“ — мислех си аз. И чертите на лицето му бяха неподвижни и като че ли неогрени от вътрешна светлина, и движенията му ми се струваха бавни и лениви. Не само така ми се струваше, така беше. Ядът не ме заслепяваше. А ме беше яд на него, той ме раздраваше и нарушаваше моя покой и смирението ми — същият яд след време прерасна в други лоши чувства. Искаше ми се да го размърдам, да го накарам да забърза.

„И тоя човек се връща от любовна среща — мислех си аз. — Тя поне да загрееше кръвта му.“ И кроях как да го обидя.

ОТКЪС ЧЕТВЪРТИ

*Даваш ли, даваш, балканджи Йово,
хубава Яна на турска вяра?
Море, войводо, глава си давам,
Яна не давам на турска вяра.*

А същата вечер, когато първенците се събраха край дядо Галушковата воденица, върна се човекът, пратен да види какво става в Смолен. И доведе един смоленчанин — поп. Кога яде и пи, попът разказа следното:

„С огън и меч турците успяха и потурчиха населението на селата Биево, Смолен, Упорово, Бяла река, Подвис, Витлово и малка част от селата Езерово и Беловидово.

А селата Райково, Устово, Долно и Горно Руеново, Кутлово, Петково, Очиново, Левочево, Пещера, Осиково оказаха голям отпор на насилниците и запазиха вярата си.

Когато стана страшното и с насилие помохамеданчване на българите около Смолен, турците направиха много пакости. От селяните“ едни помохамеданчиха, други избиха, а трети прогониха по горите. Турците изгориха черквата „Свети свети апостол Петър и Павел“, митрополията и богословското школо. Всички книги унищожиха, а скъпоценностите разграбиха.

Турците искаха да заловят епископ Висарион, ала той с много българи през една нощ успя да избяга и се настани в Райково. Там намериха прибежище и много българи от околните села.

Народът, като виждаше, че между него се намира духовният му водач епископът Висарион Смоленски, окуражи се, съвзе се за нова борба с турците и упорито бранеше вярата си. Така той запази от помохамеданчване околните на Райково села и селото Райково.

А в самия Смолен и областта му турците избиха много мъже, жени и деца, които не склониха да приемат мохамеданската вяра. Много вдовици със сирачета, които не можаха да избягат в Райково,

бяха принудени да нощуват в горите, изнемощели от глад и за сън. Те бяха застигнати от турските орди и подложени на най-мръсни деяния, които може да извърши само турчин. Тия мръсни дела не мога да опиша — челюстите ми се схващат.

Турците обаче търсеха сгодено време да погубят епископ Висарион, та да няма кой да поддържа вярата на българите, защото те; бяха отпаднали духом от сполетялото ги зло. Помощ им не идваше отникъде другаде и само епископ Висарион ги укрепяваше във вярата и надеждата, че това зло ще мине и ще настъпят пак добри дни.

И в едно ранно утро Висарион Смоленски бе тръгнал, придружен от десет души телохранители, всички на коне и въоръжени, от Долно Езерово за Горно Езерово. Ала ненадейно между къщата на Ревача и воденицата на Сурото, в долината, излезе голяма въоръжена чета от турци и потурнаци. След голям кървав бой заловиха живи епископа и неговите телохранители — Момчил Глухо, Гего Сухар, Найден Гривнински, Дечо Руган, Белчо Мечкаря, Страхил Бойчо, Грудьо Грънчо, Вълчо Гроздан, Стойко Мирчо и Райчо Райо. Турците им взеха оръжията, вързаха им ръцете отзад и бързо ги отведоха към Смолен, да не би да ги застигне християнска чета, да ги освободи и люто да си отмъсти.

В Смолен по заповед на Абди бей най-първо с добро и кротко се помъчиха да убедят епископ Висарион да откупи живота си, като приеме мохамеданската вяра, понеже мислеха, че щом той се съгласи на това, много скоро и останалите българи християни безропотно ще го последват. Ала епископът отказа да приеме исляма.

Тогава турците го съблякоха, оставиха го съвсем голи почнаха да го щипят по тялото с нарочно приготвени клещи, с които откъсваха парчета живо месо от тялото му. Епископ Висарион изтърпя тия адски мъки, без да се уплаши и без да поиска милост. Кръв ручеше по тялото на този мъченик. След това най-немилостиво го биха с железни пръчки по тялото, докато епископът падна в несвяст. След като се свести, турците го мушкаха с ножове и режиха късове от тялото му, туриха на главата му нажежена пиростия и се гавреха с него. Ала това не им стигна. Поругаха го пред всички и го развеждаха гол из селото за показ. Епископът понесе и тая гавра със смирение. Най-сетне един освирепял турчин излезе от тълпата и с остър нож прободe гърдите на епископ Висарион. Той се повали на земята и почна да се моли.

Освирепелите турци помислиха, че той говори нещо обидно за тях, затова злобно се нахвърлиха върху него с камъни — обезобразиха го и тялото му направиха на пита. И турците заповядаха на телохранителите на епископа да изкопаят гроб в една градина близо до хорището на Смолен и там заровиха трупа на епископ Висарион Смоленски...

А когато попът свърши да говори, пи вино и почна да плаче. И спомних си за епископ Висарион, че обичаше да яде и пие и имаше буйна брада и голям корем. Ала изкупи чревоугодieto си с мъченическа смърт. И помолих бог да ми прости, че съм мислил лошо за него.

Тогава Манол разтърси попа и го попита:

— Кои села останаха български?

А попът през сълзи повтори имената им. И Манол рече:

— Десет села. Десет и ние три — тринадесет. Ни много, ни малко.

После рече:

— Родопата е разпната. Дясната и ръка е прикована от Мехмед паша, лявата и ръка е прикована от Абди бей. При краката и, в Беломорието, султанските слуги коват мостове да мине султанската свита. Косата и във Филибе е засмолена за стълба на проклетия гръцки епископ Гаврил. Отникъде не бива да чакаме помощ. Остава ни да изтраем, както други са изтраяли, или да измрем.

Казах му:

— Или да избягаме в Петгласец. А той ми рече:

— Всички не можем и не бива да избягаме. Тук ще се браним. Както еленът се обръща и посреща с рога кучетата и ловците, за да избягат сърните със сърненцата, тъй и ние ще наведем чела срещу Караибрахим. Да тръгваме.

И отидохме при първенците.

Тогава по-първите хора на трите села Просойна, Заград и Подвис се събраха на поляната над дядо Галушковата воденица.

И насядаха на дълга софра край бели платна, проснати на поляната. Седнаха на обелени елови стъбла, тридесет души от едната страна, тридесет души от другата. На единия край седеше дядо Галушко с гъдулката на колене, на другия — баба Сребра. От дясната страна на дядо Галушко седеше Манол, от лявата — дядо Кральо. До

Манол беше игуменът на манастира „Свети Илия“, до него — просойненският поп. И седяха после поред Смилец Михо, Дойчо Радул, Радослав Стъпо, Русьо Рожен, Радул Бего, Стоян Дойчин, Рад Драгослав, Стойко Процвет, Никола Саргун, Мануш Секул, Люто Брест, Стан Стан, Рале Добривой, Блажко Пришълец, Тодорче Добре, Нягол Деян, Новак Влад, Янкул Гулия, Вражец Черногор, Георги Лъка, Хран Ясен, Костин Смил, Добрил Грудник, Велко Булчин, Иглавин Врал, Долю Гробан, Вражу Чилингир, Страхил Савашо и други. А за останалите не се казва кой къде беше седнал. Не помня.

Боже, прости ми, че съм забравил имената на светите твои мъченици. Ала ти ги помниш. Помнят ги и внуците им, който остави внук. Помни ги и планината. Защото и надгробни камъни не оставиха, та човек да прочете имената им.

Над белите платна беше пръсната прясна четуна, та миришеше на смола. А върху четуната имаше мехове с вино и мляко, буци сирене и хляб. И откъм гората идеше мирис на печено агне и пари от варен овен. Канеше се да излезе вятър, ала сега само бучеше скокът в извора и се хвърляше неуморно нагоре.

Над поляната грееше месечина. Гората беше черна, черна беше и поляната, защото цветята се бяха прибрали. Само белият равнец светеше, сякаш върху всяко цвете бяха накацали блестунки и не мигаха.

Светеха и лицата и дланите на хората около трапезата. Не пламтеше огън, не гореше борина, а всеки сам светеше, като елов пън на огнище. А еловият пън не дими като борина, не се топи като свещ, ами цяла нощ свети с топла, ярка светлина — като звезда, паднала от небето.

Хубави хора бяха те. Какви буйни бради имаха, какви жилести ръце, какви яки плеци, какви космати гърди. Нито един не беше млад и нито един не ядеше чужд хляб. И нито един не беше крал и убивал освен овците на съседа си, ала то е шега работа и всеки, каквото имаше, спечелил го беше с труда на ръцете си и с труда на синовете си. Много хубави бяха моите братя на месечината, със строги лица и стиснати устни. И никой не проговаряше, нито посягаше към трапезата. Защото чакаха да запее дядо Галушко.

Издрънкаха тихо струните и изведнъж дядо Галушко пропя:

Даваш ли, даваш, балканджи Йово, хубава Яна на турска вяра?

И спря. Тъй пеят често в Родопите — спрат, понякога вземат залък, понякога разменят дума, понякога пият вино. А приличаше дядо Галушковото пеене на плач, на ридание и на стара проточена църковна песен. Когато издигах глас в празна черкова, струваше ми се, че пея родопска песен.

А дядо Галушко повтори:

Даваш ли, даваш, балканджи Йово, хубава Яна на турска вяра?

Запита събраните първенци и млъкна. А питането му витаеше над трапезата.

Облаци залетяха пред месечината и тя ту се показваше, ту се скриваше отново. И лицата на хората ту светваха, ту потъваха в сянка. Събрани бяха шестдесет души, ала всеки стоеше сам и питаше себе си. Никой към никого не погледна.

И стоеше над поляната тишина. Гората зашепна, лъхна вятър. Изворът бучеше, замириса на смола и печено месо. И всеки знаеше отговора. Защото друго не можеше да се отвърне.

Море, войводо, глава си давам, Яна не давам на турска вяра.

Месечината съвсем се изгуби. Гората шумеше, около дънерите й дишаха стаени младите люде. Замириса на сено и сняг. И тогава отдалеч се дочу камбаната на манастира „Свети Илия“. Среднощ беше.

И каза дядо Кральо:

— Боже, боже, с какво сгрешихме, та ни отхвърляш от лицето си? Какво ти поискахме? Богатства, власт, зло на съседите ли? Искахме само мир, за да ядем хляба на ръцете си.

А дядо Галушко запя:

Отсякоха му и двете ръце и пак го питат, питат, разпитват: „Даваш ли, даваш, балканджи Йово, хубава Яна на турска вяра?“

Тъмно беше. Вятърът лумна като огън, който се втурва по комин нагоре или се нахвърля на клада от сухи тръне. Ала беше още мек и гласът на скока от извора го надвиваше.

И когато тихо се обади попът от Просойна, всички го чуха:

— Да се откупим. Да продадем стадата си, чановете си, къщите си. Да съберем наниз и жълтици и торби сребро, та да ги сторим закуп пред агата. Дано погледне към тях, а отвърне поглед от нас. По-добре голи да легнем в гроба, ала над нас да ни пази кръстът.

А дядо Галушко запя:

Море, войводо, глава си давам, Яна не давам на турска вяра.

Невидимите момци запалиха огньовете, замириса на смола и на тамян. И стана по-светло, ала с невярна, играва светлина. И каза Стан Стан:

— Дошли са не за имането ни, а за душите ни. А от светото писание се знае, че душата цена няма. И откупът за душа е толкова голям, та всеки да се откаже да откупи дори брата си. Как тогава Ще откупим три села?

А дядо Галушко запя:

*Отсякоха му и двете нозе
и пак го питат, питат, разпитват:
„Даваш ли, даваш, балканджи Йово, хубава Яна на
турска вяра?“*

Тогава засвяткаха сини, ала безсилни светкавици, защото гръм не се чу. Вятърът придойде като поройни води, та забуча през гората. Ревът на скока се бореше с него и се чуваше ту водопадът, ту вятърът — и двамата с еднакви гласове. Над планината тревожно летеше разбудено ято птици.

И баба Сребра извика:

— Да избягаме. И вълкът, когато попадне в капан, прегризва лапата си. Да оставим къщи и ниви, да се заврем вдън горите. Корени и треви ще ядем, докато отмине бурята. Пороят минава, пясъкът остава. Нови къщи ще си построим и нови стада ще съберем, ала вяра назад не се връща.

А дядо Галушко запя с все сила, за да надвие вятъра:

Море, войводо, глава си давам, Яна не давам на турска вяра.

Вятърът размятваше огньовете, а всяка светкавица ги гасеше. Лицата на хората ставаха ту червени, ту сини. Замириса на онова цвете, което цъфти само в дъжд и буря. И отдалеч се чу жалният, проточен вой на хвърлените в черната дупка псета, които си спомняха как са тичали срещу вятъра.

И се обади Никола Саргун, и думите му едва се чуваха:

— Ако избягаме три села, в горите ще има нови три села. И както турчинът дойде дотук, така ще дойде и там. Ако едните бягат, а другите останат, то кой ще остане да даде...

А неумолимият плач на дядо Галушко прекъсна гласа му:

Избодоха му и двете очи. И ни го питат, ни го разпитват. Току качиха хубава Яна, хубава Яна на бърза коня. Тихом говори хубава Яна...

Песента свършваше и нямаше ни отговор, ни помощ отникъде. А бурята едва почваше. И се чу първият гръм, и за пръв път небето проговори. Ала след гърма вятърът затихна и пак се чу гласът на вечната вода.

И викна тогава в тихото Мануш Секул:

— Да стоим за вярата си. Да стоим като гора, дърво до дърво. А първенците да стоят като крайните дървета, които пускат клони до земята. Един да не се отсече, един да не се преклони, защото, вмъкне ли се бурята между елите, изкъртва цялата гора. И целият! гребен се рони, ако се счупи един зъб.

А дядо Галушко едва-едва издума и всички го чува, защото все още беше тихо:

„Сбогом, прощавай, братец Йоване!“

И се чу скърцане на зъби. И Вражу Чилингир каза:

— Нека стоим като гора... Няма буря да ни събори. Ала гората и огън я гори, и порой я влече, и гръм я изпепелява. Ако се запазим от бурята, кой ще ни запази от огъня, от пороя и от гърма?

Тогава небето се разтвори, та плисна дъжд и засвяткаха светкавици, и заечаха гърмове. А гората така бучеше, че сякаш подемаше всеки гръм от небето и го търкаляше по планината. И на всяка светкавица се виждаше как скача сребърният скок на извора като някой призрак с плът от вода, който всеки миг се стреми да литне в небесата, ала отново тежко пада на земята. И гласът му не се чуваше.

Огньовете изгаснаха. И през мрака, гръмотевицата и рева на гората долетя плачът на дядо Галушко, а дрънкането на мократа гъдулка не се и чу:

„Сбогом, прощавай, хубава Яно! Ръце си нямам да те прегърна, нозе си нямам да те изпратя, очи си нямам да те погледам!“

И песента свърши, а почна бурята. Плискаше дъжд като потоп, бурята свеждаше дърветата до поляната. А те се мятаха и изправяха отново. Ала никой от първенците не стана. В тъмното младите люде, които вардеха около поляната, намятаха бащите си и дядовците си с

плъстени овчарски кебета. Видя се на светкавиците как Горан отнесе баба Сребра към воденицата.

Тогава Момчил се наведе над Манол и му викна:

— Сварен е овенът.

И донесоха сварения овен, а дядо Кральо измъкна плешката му, обели от нея месото и погледна кокала. Така гадаеха по овнешка плешка овчарите от този край.

И се чу дядо Кральовият глас:

— На плешката има кръст!

Тръгна още топлата плешка по трапезата и всеки избърсваше с длан водата от лицето си и чакаше светкавица, за да види кръста. Шестдесет пъти светна, докато плешката се върна в ръцете на дядо Кральо. И всички видяха, че на овнешката плешка има изписан кръст. Видях го и аз, макар да не вярвах.; И когато пак хвана плешката, дядо Кральо викна:

— Не ставайте.

Ала никой не ставаше.

Той рече:

— Песен чухме и плешката видяхме. Ала не бива да си разотиваме, без да решим какво да правим. Да накършим чевермето на четуната и да мислим.

А колко пъ дядо Галушко и кое време беше, никой не знаеше. Все едно че мина година.

Тогава се изправи Манол, та викна:

— Вървете след мене, ще ви вода на завет. Старите да се приберат във воденицата.

И никой не се почуди, макар да не знаеше наоколо да има сушина или пещера, а пък ако беше светло, щяха да се спогледат, защото всички вярваха, че Манол знае от побацима си съкровища и скрити места из планината.

Затова тръгнаха след него през гората и гърмеше, ала светкавиците избелваха издълбаните по елите кръстове, та страхът им малко минаваше. И тъй като борините не горяха, а можеха да пламнат и горите, всеки отпусна пояса си, та другият зад него се хвана за края му. И вървахме през мрака час или повече. И все се качвахме нагоре.

И като стигнахме скали, които всички знаехме, и стъпихме на суха пръст, Манол рече:

— Запалете борина.

И с факла в ръка разтвори храсталаците, та се откри вход на пещера. И той пак рече:

— Влизайте и не се бойте.

И първите, които влязоха с борини в ръце, се развикаха, та излязоха, като вървяха заднишком по-бързо, отколкото с лице напред. Влязох и аз.

А пещерата беше пълна с мъртвци. Ала мъртвци невиждани — нито трупове, нито скелети. И главите им бяха нито черепи, нито лица. Стояха те навред из пещерата — някои легнали, други седнали край скалата. И един лежеше по очи тъкмо пред отвора.

Когато се окопитихме, видяхме ги на борина. Мъртвците бяха изсъхнали и кожата им беше прилепнала върху костите, ала кост гола не се виждаше. Голи бяха само белите им зъби, защото устните им се бяха дръпнали назад. И очите им бяха изсъхнали. И главата им беше по-страшна от бял череп. Дрехите им висяха на дрипи по тях и навярно щяха да се разсипят на прах, ако ги докоснем. Ала кой смееше да ги допре?

Жълти, страшни и мълчаливи клечаха сухите мъртвци пред нас. И всички бяха жени. Имаше и деца, дребни сухи скелети, седнали и легнали до майките си. А едно — стопено колкото коте, защото костите му са били меки — стоеше до оголената гърда на майка си. И в полата на една жена имаше две.

А Манол ни каза:

— Тия мъртвци стоят тук триста години.

И не бяха изгнили, защото пещерата беше суха и проветрива, а земята — само пясък, или бог знае защо. А Манол говореше още:

— Тук са седели те, когато турците превзели Елинденя. Утре, на виделото, ще погледнете надолу и ще видите селата си. Тук са седели те и са чакали да се върнат мъжете им, които се биели с турците. Чакали ден, чакали два, чакали неделя и две. Никой не дошъл. Оттука виждали селата си и турците в тях. За два часа път щели да са вкъщи. Никоя не слязла.

И всички мълчаха, а дядо Кральо рече:

— Маноле, Маноле, ти нарочно ни доведе тук. Ала щом сме дошли, да седнем и да говорим.

А какво можеше да се говори, когато около тебе седяха и мълчаха мъртъвците и те гледаха с кухите си очи, а зъбите им светеха на борината като отворена седефена мида в плитка вода? Те бяха жени, а ние — мъже. А който не беше мъж, тая нощ стана.

И реши съветът на първенците, петдесет мъже и петдесет мъртви жени и деца, да браним, както можем, вярата си. В тая пещера, след като се погребат мумиите, да се донесе храна и храна да се занесе и в Петгласец, а и на други места из гората. Ала храна твърде нямаше.

А друго не се реши, защото не се знаеше какво има да става. Според това, каквото стореха турците, щяхме да им отвърнем и ние.

Пък сърцата на всички ни бяха така свити и вятърът тъй свиреше навън, че когато излязохме из пещерата, всички почнаха да въздишат и пъшкат, сякаш обръчи от бъчва се скъсаха около гърдите им.

И навън, ето — беше дошъл денят и дъждът беше спрял, и небето синееше. И слънцето изгря. А мъглите се вдигнаха нагоре и станаха на облаци, и из мъглите наистина излязоха трите села, та мокрите плочи на покривите им заблещяха. Тогава в облаците се изви дъга.

И си помислих, и сега си мисля, че тия мъртъвци са стояли пред пещерата и са гледали плочите на домовете си. И пак е греело слънцето. И сухите им сега очи са блестели от сълзи, и устните им са били меки и червени и са скривали зъбите, и гърдите им са били пълни с мляко, а топлите им утробы — с неродени деца. И пак не бяха слезли. А Елиндения беше отново пълна с хора.

И си спомних господните думи от битието, когато след потопа над света се явила дъгата:

„Ето белега на завета, който поставям до вечни поколения между мене и вас, и всичко живо. Поставям дъгата в облака. Когато докарам облак над земята, дъгата ще се яви в облака. И ще спомня завета си. И водата няма да бъде вече потоп за изстреблението на всяка твар. Дъгата ще бъде в облака.“ А над Елиндения имаше дъга.

ОТКЪС ПЕТИ

Сутринта видях баба Сребра и дядо Галушко. Излязъл бях навън и тъй като нямаше никого, легнах в детелината на слънце. Около мене жужах пчели, топло беше, миришеше на сено. Задрямал съм. Събудиха ме два старчески гласа — единият на жена, другият на мъж. Изправих се и видях баба Сребра и дядо Галушко.

Дядо Галушко Белия... Целият беше бял той, ала не от брашното на зърната, които не са станали класове, а от старост. Годиците му не бяха чак толкова много, той би могъл да бъде син на баба Сребра, ала беше съвсем бял — дългата му брада, косите му, надвисналите вежди. Носеше бяла конопена риза, прихваната през кръста — после ми казаха, че преди много време хората в планината носели бели дрехи. Една странна занесена усмивка светеше в очите му и на устните му.

И баба Сребра...

Чак като умря, разбрахме какъв човек е била — по празнината, която остави след себе си. Тъй бяхме свикнали да я виждаме да крета из Момчилово, да помага всекому и да утешава всекиго, че си мислехме — винаги е било така, така и ще си остане. Казваха тогава: „Да сме знаели какво ще бъде без нея и какъв човек е била, на ръце щяхме да я носим и всеки ден на колене щяхме да падаме пред нея.“ И когато виждаха сянката и да броди около Старата ела, не се плашеха от нея, защото сянката и пак беше прегърбена и смирена, а бабата още приживе беше останала само една душа.

Както я видях в тая светла пролетна утрин, тъй си и остана до смъртния миг. И къде повече можеше да остарее?

Ходеше винаги прегърбена до земята, а когато се изправяше, опираше длани на кръста си и се повдигаше мъчително бавно, сякаш на раменете ѝ имаше товар камъни. Черен, поизбелял ръченик пребраждаше лицето и, а защото беше приведена, тъничката плитчица бели коси падаше надолу. Не се и опитвам да разкажа за оная доброта и кротост, която се излъчваше от нея, та всеки, който се гневеше или лудуваше, виновно свеждаше пред нея глава. Зъби вече нямаше и бръчките се събираха около хлътналите устни и около тъмните, пълни

с любов очи — и макар всяка бръчка да говореше за старост, в лицето и имаше нещо детско.

Цялата се беше стопила и смалила. Само работните и ръце с възлести пръсти си оставаха едри, кокалести и когато опрях длан до нейната ръка, виждаше се, че тя има по-голяма педя. И едното ѝ рамо беше по-високо от другото — може би защото се опираше винаги на тояжка или, както казваше, от тежките кошове, що носила на младини.

От сутрин до вечер тя не оставаше без работа. Ала каквото и да вършеше, три неща лежаха на сърцето и — тъкането с везането, цветята с билките и песните с приказките.

Проснеше ли свое халище на земята, все едно че постилаше цветна поляна. Сама предеше вълната, сама я боядисваше — с разни треви, кори, листа, корени. Радостта и почваше още от багрите. Понякога съм се стряскал посред нощ и съм я виждал — с разпуснатата редичка косица, по бяла риза, като призрак се свежда над стана. Свети борина. „Що правиш, бабо?“ „Сетих се нещо, нагласям багрите...“ Накрая, когато силите я изоставиха, само боядисваше и везеше, и учеше другите. Имаше купища платна с вземо по тях, викаха им зашиви, и те ходеха от село в село, да се учат от тях жените да красят носията си. Щом и поискваха, даваше ги, а и при нея пристигаха отнякъде тия чудни писмена върху пожълтяло, поизцапано платно.

Втората любов на баба Сребра — то бяха билките. За нея във всяка билка беше затворена душата на добро или зло същество, та преди да ги вари или стрива, старицата винаги уговаряше тая душа с ласкави, трогателни слова. Сама береше билки от долината, ала си имаше и помагачи билкари, които диреха билки по гори и планини, а после ги разнасяха по селата. Всички те знаеха баба Сребра. Всеки билкар идеше около някакъв празник, та старата жена отнапред ги чакаше и се готвеше да ги посрещне. „Иде Бранимир от Перин. Той обича заек...“ А един ден старият Бранимир не идваше да изяде заека си. Ту един, ту друг от билкарите не идваше на празника — спрял се някъде да почива навеки, опрян на завет до своя кош за билки.

А билките си баба Сребра държеше окачени по гредите или в писаната ракла до одъра си. Щом вдигаше капака и, лъхваха странни благоухания. Тя слагаше билки и плодове между дрехите — да миришат на хубаво. И цялата и стаичка миришеше тъй хубаво, с

прецъфтяло и малко тъжно благоухание, че човек задишваше и по-дълбоко, и по-тихо.

Везмото и билките баба Сребра обичаше — песните бяха частица от самата нея. От ставане до лягане старата жена пееше. Някога гласът и се носел над гори и планини, на старини пееше без глас, сякаш на себе си — като вървеше, като предеше, като вареше билките си. За всяка работа имаше песен, ала най-много обичаше да пее юнашки песни. За стари, отдавна живели люде, оставили дири от цървулите си по Родопа, издълбани като каменни съсъди в скалите, та да се събира в тях дъждовна вода, да пият небесните птици. Песните се носеха около нея, както благоуханието на билки около раклата ѝ. Понякога ми се струваше, че те пърхат като птички около нея. И кацат на рамото и. И кацат на рамото и, а легне ли да спи, те почиват до главата и. Всяка песен можехме да измолим да изпее, само една песен тя пееше веднъж в годината, на гробищата, под Старата ела — нейната песен за Момчил.

Щом затворя очи и си представя Момчилово — и виждам баба Сребра. Роди ли се Манол, тя забрави своята справедливост и грижата си да дава всекому по равна любов и му стана робиня. „Да го нямаше Манолчо — казваше тя, — не бих познала какво е любов към дете.“ А бе имала четиринадесет синове и дъщери.

Ето я, той се събужда посред нощ и вижда заспалата до себе си баба Сребра. Тя протяга ръка, завива го и тихо се стопява в мрака. Когато го види отдалеч, тя заситнява по-бързо, тояжката по-често чука по пътеката — и му подава скътана под престилката ябълка, сушени сливи, медено колаче. Ето я, бди над него, когато падна в Черната дупка и се преби. Отвори ли очи, тя се стряска, вдига клюмналата си глава и пита с тревога: „А! Що има, Манолчо?“ Когато почнаха да му се привиждат юди и поганци, тя спеше до него и го успокояваше — тя вярваше в призраци, ала не се боеше от тях. Навсякъде, навсякъде, във всеки мой спомен и всеки спомен на Манол, син на Момчил, син на Манол, стои баба Сребра, обичта и, добротата и, песните ѝ.

Сега я виждах за пръв път такава, каквато я запомних завинаги, а Манол, син на Момчил, син на Манол, още не беше заченат.

Дядо Галушко ме попита:

— Ти познаваш ли човека, който дойде преди три дни във воденицата? Яде мед и си отиде.

Сетих се, че говори за Караибрахим.

— Познавам го. Да мунося ли много здраве? Дядото помълча, после рече.

— Недей.

И ме попита:

— А ти откъде си, чужденецо? Не приличаш на турчин.

— Венецианец съм. Откак приех исляма, наричат ме Абдуллах.

Тогава баба Сребра ми каза:

— Проклет да си.

Това бяха първите думи, които чух от баба Сребра. И понеже не ги чаках, а хубостта на утрото беше отворила сърцето ми, много ме заболя. Напразно се мъчех да се усмихна.

Дядо Галушко или не чу думите на бабата, или се направи, че не ги чува. Той беше малко глух, пооглушал от вечното тракане воденицата и от вслушване в себе си, а не в света наоколо му.

— Ти виждал ли си еничари?

— Виждал съм — отговорих аз.

— Вярно ли е, че са свирепи?

— Наричат ги бесните кучета на султанското величие. И наистина са като кучета, болни от бяс, защото никой друг така не се нахвърля да разкъсва себеподобните си, както еничарите.

— Аз имам син еничарин — простичко рече дядото. Обърна се и влезе във воденицата.

Аз останах срещу бабата. А тя ме гледаше втренчено с добрите си очи, та не знаех къде да дяна ръцете си. И след като ме прокле, не казваше повече ни дума. Само ме гледаше. Тъй добросърдечна и тъй мъдра изглеждаше тя, че ако не чух ясно проклятието и, не бих повярвал, че го изрече.

Дядо Галушко излезе от воденицата и носеше в едната си ръка паничка мед, а в другата — дървена купа, пълна с червено вино.

— Дръж, чужденецо — рече ми той. — Снощи ме нямаше тук да те гостя.

Тъй мъчно ми беше от думите на бабата и за моите собствени думи за еничарите, че не посегнах да поема паничката. Дядо Галушко, както бяха пълни ръцете му, протегна ги и посочи нещо нагоре в планината.

— Ей там — рече той — има един съборен град, целият от бели камъни. Преди много време там живеели хората от планината. Виждал съм боговете им, изписани на плочи. Те имали кози крака.

И той почна тихичко да се смее:

— Виждаш ли тия коруби? Знаеш ли колко вода е изтекла? Тече, тече.

Той се приведе, та остави паничката и купата на един мраморен камък.

— Виждаш ли тия ръце? Знаеш ли колко зърно е минало през тях? Хубави, едри зърна. Какви класове можеха да израстат от тях! А камъните ги разкъсаха на брашно. Ръжта я ядоха хората, а овеса, като се случеше хубава година, го ядяха и магаретата. Тече, тече...

Стоях изненадан и трогнат. Когато някой бутне човека и той излезе от равновесие, после лесно се разклаща. Доплака ми се, като гледах унесената, малко тъжна усмивка на дядото.

А той повтаряше тихо и клатеше глава:

— Тече...Тече...

И както го гледах, изведнъж почувствувах, че всичко тече и минава — и облаците, и водата, и гората, и дори камъните. Тогава се обади баба Сребра:

— Всеки камък тежи на мястото си. Ти виждал ли си, дядо, присадено на друго място дърво да даде плод? Където падне семето на дървото, там трябва да пусне корен и там да даде плод. Ти чул ли си някой някога да е изпял песен на език, на който не му е пяла майка му? Когато жребецът забрави своя род и се качи на магарица, роденото муле не ражда. Някога, когато турските султани били умни, те не давали на еничарите си да се женят. А щом се оженили, жените им не зачевали и родените деца се убивали. Какъв е тоя човек, та го утешаваш? Изкъртено дърво, преместен камък. Какво чакаме от него?

— Добро — отвърна дядото. — Всичко е според гърба на човека. Всеки се товари според силата си. Ако се е превил, значи, бог е направил гърба му мек.

— Ти ще простиш всекиму, дядо. По-добре да се счупи, отколкото да се превие.

— Трябва да има хора. И доброто, и злото, и бог е в хората. Ако няма хора, бог няма къде да живее. Той живее и в тревите, и в животните, ала в човека добива своя образ.

— Ала в човека живее и дяволът.

— И дяволът е в бога. Нима ти си мислиш, бабо, че ако бог иска, няма да смачка някакъв си дявол? За бога дяволът е не повече от бълхата за кучето. Скача, скача, ала щракнат зъбите — и я няма.

— Слушай, дядо. Както я караш, ще излезе, че бог е благословил зверовете, които палеха къщите ни. От думите ти главата ми се върти като твоя воденичен камък. Ала много не ти се чудя, защото мъжете са такива — виждат звездите в небето, а пропускат искрата, която ще изгори къщата им. Каквото аз знам — знам го. Това е добро и това е зло. А това, което ти знаеш, е като мъглата. Ти сам ще признаеш, че не го разбираш твърде. Точи се като мъгла и през него се вижда.

Докато говореха, дядо Галушко откърши едно клонче от върбата, която стоеше до него. И както говореше, подаде ми го и с очи ми показва меда.

Погледнах меда и аз. И видях, че в средата му се е спряло слънцето и го разтопява целия. Взех паничката, бръкнах вътре с края на пръчката, която беше откършила малко от стъблото, та приличаше на лопатка. И като завъртях пръчката, разбърках слънцето и го вдигнах към устата си. Вдигнах го бързо, за да не капне, а то блесна жълто пред погледа ми и го лапнах. Затворих очи, а истинското слънце грееше тъкмо пред мене, та под клепките ми имаше жълто, сякаш се наливаше мед — гъст и сладък, — сякаш целият бях пълен с мед.

Отворих очи, слънцето ме ослепи. Взех дървената купа и пих. Не беше обикновено вино, имаше в него нещо гнило и свежо. От малини беше. Затворих отново очи — сега под клепките ми се наля червен, искрящ сок.

— Бабо — рекох аз. — Ако бях умрял, сега нямаше да ям слънце и да пия сок.

Баба Сребра все тъй замислено ме гледаше с черните си очи. Навярно ме беше гледала, докато ядях меда и пиех виното. Тя поклати глава и каза:

— Ръката му е добра и богата с черти, а е дошъл да върши зло. Ако ние не ги избием, те ще избият хората в планината.

Аз погледнах дланта си, ала не разбрах нищо.

— Бабо — рече дядо Галушко, — хората в тая планина са като един човек. И той е безсмъртен. Двамина умират, двамина издържат, ала то е все едно че големият човек се е посякъл с брадва и кутрето му

гноясва, а палецът му оздравява. Така е направено, че той винаги остава жив. Страшно е това, което идва, ала не е чак толкова страшно. И не е чак толкова важно. Планината не умира.

А същата заран, когато ядох слънце и имах мед под клепките си, съдбата ми показва за пръв път Елица. Защото през нощта я видях отдалеч, на месечина, и ми се видя самодива, а не жена.

Сега стоеше пред мен, на поляната пред воденицата, и аз я гледах.

Винаги, щом искам да си представя Елица, спомням си ясно как изглеждаше при три-четири случки. И други неща като си спомням, все тъй ми се явява, а за нито една от тия случки не мислех, че така ще я помня. Само за тая първа заран, видях ли я, знаех, че не ще я забравя.

Пред мене стоеше Родопа планина.

Бяла забрадка светеше на кестенявите и коси като преспите по високите върхове;

Вълненикът и падаше надолу черносин — като оная пропаст от далечни борови гори, които видях от превала. По престилката и се преплитаха зелени и жълточервени ивици като широките ливади, осеяни с цветя.

Терлиците и белееха на нозете като цъфнали плодни дървета в подножието на планината.

А по елека и имаше сребърни обшивки, като че по планината слизаха разперени потоци водопади.

Очите и изглеждаха пронизани от светлина, те бяха съвсем светлокафяви — такива са очите на сърните — на младите сърнета очите са по-тъмни, дори черни. Устните и трептяха, слепваха се и се разлепваха като крилата на кацнала пеперуда.

Когато проговори, гласът и ми се стори много дълбок и много женствен за девичето личице.

— Прости, чужденецо — рече ми Елица, — че не те посрещнахме, както подобава. Агнето не беше за ядене, а оброк, хлябът не стигна за много гости. Прости.

Не отговорих. Само и се поклоних дълбоко, с един забравен поклон, що не бях правил, откак излязох от двора на Людовик Четиринадесети.

— Има ли по вас такива жени, чужденецо? — тихо попита някой до мене Момчил беше, приближил с нечута стъпка и застанал до мене.

Без да ща, почнах да му се люблювам и да му се радвам. Сега на слънцето се виждаше, че могъщата му красива шия е мургава и загоряла. Устата му беше широка, с тесни и силни устни. Носът — къс и прав, прави и къси бяха и веждите му. Страните му бяха хлътнали, та горната част на лицето му изпъкваше с широките скули и високото чело. Косата му падаше до раменете, като бацината му коса, но изглеждаше по-мека и по-светла. Макар че и лицето му беше загоряло, виждаше се, че е преbledнял, а очите му светеха трескаво.

— Нашите жени са други — отговорих аз и веднага добавих: — Не, такива няма.

Момчил гледаше напред и не ме слушаше.

— Елице — рече той. — Връщам се горе при овцете. Набери китка здравец, дай ми я. Да я натопя в зелено блюдо, в студена вода, да я сложа до вратата си. Като излизам и като се връщам, да ми замирише на здравец, на моминска душа.

— Моята китка, Момчиле, вече е дадена — отвърна Елица. Каза го, все едно че се наведе, взе камък от земята и го удари между двете очи. Устните и още трепкаха, а очите и светеха смело и отчаяно. Ала тя мислеше, че го удря изневиделица, защото не знаеше за снощи, и затова, като постоя така и почака, наведе клепки изненадана. Устните и прилепнаха една до друга и дори червената чертица по средата им се изгуби.

— Тогава ми дай стомна вода да се напия и да си тръгна — тихо рече Момчил.

— Ти сам знаеш къде е водата — издума бързо девойката, обърна се и избяга.

Момчил и аз гледахме след нея.

— Почакай ме да прибера нещо — рече той и се изгуби настрани, ала аз мисля, че искаше да остане сам, защото се задъхваше.

В бистрото утро поляните и гората край воденицата изглеждаха пуси. Стори ми се, през нощта, както спях във воденицата, че наоколо има много хора и нещо гъмжи в мрака, а сега си е отишло и се е пръснало. Гледах как водата скача на човешки ръст високо от земята и пада пак надолу и си мислех за неукротимата и сила. А водата слизаше от езерото към воденицата по един издълбан наклонен дънер, целия позеленял от плесен, а тук-таме по ръба му растяха и цветя. Виждаше се встрани и тънък дървен жлеб, зелен-зеленясал, та се губеше между

зелените папрати и здравеца. Не се разбираше, че водата тече по него, тъй гладка и светла беше повърхността на струята. Сякаш беше замръзнал лед. Ала някой сложил напреки на издълбаното стъбло плоско камъче, та водата се блъскаше в него и скачаше сърдито нагоре, също като сред извор — разбира се, слабичка, макар и гневна. Така човек можеше удобно да пие от избухналата струя, която сама влизаше в устата му. Ако го нямаше това камъче, човек не би могъл да разбере колко забързана и силна е водата.

Пих и като вдигнах глава, погледнах голямата коруба, по която водата слизаше за воденицата. И в нея струята светеше гладка и сякаш неподвижна. Отидох, пресегнах се и успях да потопя в нея дланта си. Водата метна ръката ми, скочи нагоре и ме опръска целия.

Момчил се върна сдържан, ала пребледнял.

— Два пътя има до Сюлейманаговите конаци — рече ми той. — Единият е прав, къс и лесен. Оттук ще слезеш до нашето село Подвис, оттам все край реката ще минеш през Заград и ще стигнеш Просойна. Конаците са над село. По този път не мога да те изпроводя, а и не те съветвам да минаваш. Вашите стоят само в Просойна, по-нагоре не са посмели да отидат.

Помислих, че не иска да се мярка с мене, турчина, през своите села.

— Другият път обикаля горе по билото. Ти си минал по него. Ако поискаш, ще те придружа до превала с кръстовете, от който се вижда Просойна.

— Защо ще си загубиш деня с мене? — направо го попитах аз.

— А какво ще го правя този ден? И ти си гост. Гост на баща ми.

Без да му отговоря, аз мълчаливо тръгнах нагоре по пътеката, която водеше край езерцето на извора. Момчил тръгна след мене.

— Чакай — каза ми той, когато след десетина крачки тръгнахме край водата.

Спря се, извади от силяха си наниз сребърни монети и коленичи на брега. Една по една късаше той паричките и ги хвърляше във водата. Те не потъваха веднага, защото и край брега от дъното извираше вода, а се въртяха като есенни листа, преди да легнат на ръб и да се спуснат надолу. Дъното не беше дълбоко, водата беше бистра, та се виждаше, че и долу не лежат спокойни и струята ги люлее

насамнатам, сякаш ги духа вятър. И щом успяваха да застанат с лице към слънцето, хвърляха в Момчиловото лице сребърен блясък.

Момчил се изправи, отърка коленете си и ме попита:

— Когато смени вярата си, болеше ли те? Кимнах му.

— И мене ме боли. Мъчно се откъсва човек от старото. В наниза има сто пари, а в сърцето на човека — сто мъки. И като ги откъснеш, не искат да потънат, а ти светят и от дъното.

Тръгнахме нагоре през гората.

ОТКЪС ШЕСТИ

Не съм запомнил какво беше времето тоя ден. Но дъжд не вали. Навярно е било хубаво, като дните преди това — слънчево, прохладно, с лек дъждец подир пладне.

Срещата на Караибрахим с по-първите хора от долината Елинденя стана в големия вътрешен двор на Сюлейманаговия конак. От четири страни го обграждаха сгради — от трите страни с чардаци, от четвъртата тъмнееше проход за голямата порта. Оттам влязоха първенците и вратата се затвори след тях.

В средата на двора, с гръб към вратата, стояха стълпените първенци. Най-отпред стоеше дядо Кральо, оня, дето всяка вечер четял пред кошарата си по един-два реда от евангелието. На врата си беше подпъхнал бяла кърпа — това беше нишанът на Сюлейман ага, че ги вика с мир и с мир ще ги отпусне. Зад дядото, който се надяваше да живее още толкова, колкото е живял, стояха останалите първенци. Повече от половината бяха облечени в еднакви овчарски одежди, та изглеждаха войници от една войска — с кафяви гайтанлии елеци и потури, с бели навуца и черни ремъци и с червени наметала. По кожените им силяхи нямаше оръжие, но затова пък имаше затъкнати разни цветя и билки. Другите бяха земеделци, занаятчий, имаше и няколко рибари — облечени така, че все по нещо личеше занаятът им. Трябваше да имат 50–60 души.

От десния чардак слязоха спахиите, а след тях — слугите им. Слугите постлаха на калдъръма възглавници, върху тях метнаха пъстри халища и спахиите кръстосаха удобно крака. Целите светеха от сърма, злато и скъпоценни камъни, а по себе си бяха накичили кой каквото оръжие има. Мустаците им бяха почернели и засукани, под мишниците си бяха слагали някакви благовония, та дворът целият замириса. Зад агите стояха изправени слугите им, и те въоръжени.

От левия чардак се източиха един по един хората на Сюлейман ага и отидоха, та застанаха от лявата страна на първенците. Дельо стоеше най-отпред, с безсрамни очи, усмихнат, с увиснал пояс и отвързани навои на навущата, разкراчен. Ръцете му бяха на кръста,

палците — подпъхнати в силяха, а на силяха имаше набучени два пицова и два ножа със седефени дръжки. И останалите хора на Сюлейман ага бяха въоръжени. И те, и Караибрахимовите хора брояха по стотина човека.

Горе на чардака в десния къошк се показа Сюлейман ага с четиримата си чиновници. Някои от първенците го видя и всички обърнаха глави към него.

— Хаиролсун, ага — обади се двадесетина гласа. А дядо Кральо размаха бялата кърпа.

Агата само кимна с глава. Седна кърстом, четиримата души зад него стояха прави. Слуга донесе чибук, но агата не го взе. Стоеше подпрял брадата си с две ръце, лактите на коленете.

Завесите на прозорците, които бяха над тъмния проход, зад кърба на първенците, почнаха да мърдат, като че ли духна вятър. Там навярно се криеха жените от къщата. Някои от агите вдигнаха глави нагоре и почнаха да сучат мустаци.

Между първенците и агите течеше мраморната чешма. Между първенците и хората на Сюлейман ага имаше широк кърг недокосната сива пепел от снощен огън.

Трябва да е нямало вятър, защото пепелта не димеше; трябва да е било много тихо, защото се чуваше ясният звън на водата, която падаше в каменното корито.

Тогава по средните стълби слезе Караибрахим във виолетова дреха, с червени ботуши, с бяла чалма отгоре с черни пера. Спря се по средата на стълбата, огледа двора, поклони се на Сюлейман ага и пак заслиза. Скърцаха дъските, скърцаха и ботушите му, а шпорите подрънкваха. Зад Караибрахим вървах аз, зад мене тримата ходжи — шейхът Щабан Шебил, молла Сулфикар Софта и имамът Хасан, синът на Велко.

Караибрахим седна на рязан стол, аз останах прав от лявата му страна, а откъсно застанаха тримата ходжи.

Пратеникът на султана, Караибрахим, разорителят на долината Елинденя, застана срещу своите жертви, срещу хората, които щеше да насилва, да мъчи, да убива.

Шестдесет чифта очи — на първенците — се впериха в Караибрахим. Ето го човека, от когото зависи съдбата им. И мислеха какъв ли е той, и гадаеха за характера и ума му. Само Манол беше

говорил с него и неколцина го бяха виждали на кон из селата, другите го виждаха за пръв път.

И в тоя миг, когато погледите се впериха с очакване в Караибрахим, аз прозрях същината на това, което ставаше пред очите ми, и разбрах колко са напразни надеждите на българите и колко все едно беше дали Караибрахим стоеше пред тях, или някой друг.

Наглед четирите стени отделяха събраните в двора хора от целия свят. Ала не беше така и ако човек не видеше паднали тия стени, нямаше да разбере какво става в тоя двор.

Зад Караибрахим се точеше една лъскава следа — пътят на неговия отряд — като изсъхналата блестяща слуз, която остава след охлюв. Тая следа отиваше до войската на Мехмед паша, разширяваше се, тръгваше към султана в Одрин, потичаше към Кандия, където следите от охлюви отиваха и се връщаха до самите стени на крепостта и искаха да минат през тях, за да ги покрият със светлата слуз — както паякът покрива мухата с паяжина. И Караибрахим беше само един охлюв, който беше пропълзъл по-напред от другите, той не беше нищо друго освен предният край на следата и не можеше да не бъде студен и слизав като охлюв.

Зад първенците също се точеше една светла следа — като копринена нишка, която остава след копринена буба. Зад всеки от българите оставаше такава нишка и затворената врата зад тях сплиташе тия нишки в копринено въже. Мъчеше се да ги пререже с дървените си ръбове, ала само ги събираше. А отиваха тия нишки далеч зад вратата, уплитаха голямата планина, равнините зад нея, слизаха под земята и се залавяха за кости и за руини. Ако можеше да събере човек тия нишки в ръка и да имаше божията сила, щеше да вдигне с тях цялата българска земя, с корените и гробищата, като голяма риба в мрежа от сребърни жици.

Какво можеше да прави Караибрахим, освен да се мъчи да покрие с охлювената си следа планините пред него? Какво можеха да правят първенците, освен да се държат за копринените нишки? И за едните, и за другите следата подире им беше като пъпната връв, по която течеше до тях кръв от сърцето на майка им. Без тая следа Караибрахим би бил разбойник, а първенците — отхвърлени хора.

Ами спахиите вдясно? Те се молеха първенците да се опрат, за да могат да ограбят стадата и жените им. Тогава не само нямаше да

плащат по една аспра за ока хляб и по три аспри за ока месо, а щяха да ядат само черните дробове на агнетата и главата им щеше да лежи на гърдите на една жена, пък нозете им — в скута на друга.

Ами Сюлейманаговите слуги вляво? Те бяха християни. Уж вардеха първенците, а всъщност някои от тези първенци им бяха бащи и братя. Какво щяха да сторят те? Къде водеше следата зад тях?

И Сюлейман ага горе в къшкя? До тоя ден той беше стоял в тоя двор като всевластен господар и съдник. Наглед зад него водеше охлювената следа, ала нямаше ли да му се поиска да събере в ръка копринените нишки, та да вдигне като риба цялата планина? Имаше ли сила за това?

А зад мене нямаше следа. Следата беше прерязана. Зад мене не оставаше нищо, като зад гуштер, минал по камък или зад кораб в морето. Не бяха нито на едната, нито на другата страна. Никой не ми трябваше и аз никому не трябвах. Можех да изляза през вратата и никой нямаше да види, че ме няма. А това, тъй си мислех аз, значеше, че съм свободен, без тия нишки, които хората пред мене влачеха след себе си — като паяци. И затова не можеха да паднат, но не можеха и да летят. Самотата ми носеше скръб, но ми носеше и свобода.

Но докато разумът ми делеше хората на бели и черни и ги нареждаше по бели и черни полета, и смяташе, че победата ще е на тоя, който играе по-добре, сърцето ми беше свито. Не можеше да стоиш в тоя двор, пред това очакване, сред тая смелост, отречение, примирение, сред тая жестокост, алчност, неумолимост — и да не се свие сърцето ти.

Пръв заговори шейхът Шабан Шебил, едноокият. Извади от пазвата си навит свитък, допря го до сърцето си, челото и устните си. Не го разтвори и бавно започна да говори на турски, а имамът на Сюлейман ага¹ превеждаше на български.

— Голяма милост се падна на тая долина. Досега хората тук живееха в дом на два ката. На горния кат живееха правоверните, ядяха пилаф и се радваха на благоволенieto на аллаха, а българите живееха в долния кат, в оборите, заедно с говедата и магаретата. Но падишахът на тая велика държава, аллах да благослови името му, светият защитник на светите градове Мека и Медина, баща за поданиците си и страшилище за враговете си, реши да ви протегне ръка и ви казва: „Елате вие, които сте в долния кат, на тъмното, елате на горния кат,

където се къпем в светлината на правата вяра, за да се осветите и вие, а след смъртта си да влезете в рая.“

Шейхът спря да говори. Сърцето ми се сви още повече. Усетих какво чудовищно и неестествено нещо беше тая среща, какво чудовищно издевателство над хората беше държането на Караибрахим — да стои пред тях и спокойно, подигравателно да им иска да потъпчат вярата си. Ако това е откъсване от майчин пъп, ако е раждане, то и смъртта трябва да е близо, трябва да има кръв, писъци, разкъсване, както беше на палубата на кораба.

— Ага — с разтреперан глас рече дядо Кральо и мачкаше с ръка бялата кърпа пред гърлото си, — още като дойде, ние разбрахме защо си дошъл. Лишни са думите на ходжата. Ние се събрахме и решихме да ти кажем. Глава си даваме, ала вяра не даваме.

И млъкна. Отзвучаха и думите на имама, който каза същото на турски.

Разговорът свърши, но никой не се размърда да си ходи.

Тогава проговори Караибрахим. И тъй като ходжата млъкеше, трябваше аз да кажа думите му на български:

— Все се надявах, че ще чуя друг отговор от вас. Можех да дойда направо с меч и факла и днес в долината щеше да има само правоверни — и мъртви. Ала ако не днес, то след седмица или месец пак ще има само правоверни. Аз съм дошъл за една работа и ще я свърша. Като влязох в тая долина, посрещна ме звън на презрян чан. Когато излизам, ще ме изпрати пеене на мюезин.

— Ако излезеш — чу се глас сред тълпата.

Изтръпнах. Сред хората на Сюлейман ага се чу глъчка. Дельо се засмя. Спахиите възбудено се питаха един друг какво рече българинът. Сюлейман ага се закашля на къошка. Само Караибрахим не трепна.

— Няма да отговоря на страхливеца, който се обади зад гърбовете на другите. Или — добре, ще му отговоря. И да не си отида, друг ще дойде. Вие прибрахте бежанците от Чепино. И по-добре, защото видяхте, че падишахът е милостив към покорните, ала зъл към бунтовниците. Над Елиндения ще пее мюезин.

Напред пристъпи дядо Кральо, бял като кърпата под брадата му.

— Щом ти говориш, ага, и аз ще ти кажа нещо, макар че няма за какво да говорим и всяко слово е в повече. Иди си, недей окървавява планината и вечно ще те благославяме. Ние сме верни поданици на

падишаха. Няма да станем по-верни, ако изкривим душите си. Или ти вярваш, ага, че дори някой да приеме твоята вяра, то ще я носи в сърцето си? Защо ти трябвават предатели и роби? Както и да издялаш дървото, то си остава дърво.

— Ала се превива. Пък и дървото може да си остане дърво, ала отрязана глава не пониква. А колко верни поданици сте на султана, ще ти кажат твоите овчари, които дадоха овци на венецианските свини. ПравOVERните мрат под стените на Кандия, а вие свирите на гайди. Нека ни свърже едно въже, нека ни покрие една вяра, нека твоите синове мрат под зеленото знаме и тогава няма да чакате венецианците, за да вдигнете бунт, а ще им давате отрова.

И пак всички мълчаха. Наистина нямаше какво да се говори. Първенците стояха с наведени глави, ала ги навеждаха не от покорство, а като овни или бикове.

Караибрахим каза:

— Давам ви време до третия ден, след първия неделен ден, броено от днес. Не дойдете ли да приемете с добро правата вяра, от тоя ден ръцете ми са развързани. А щом видя да бягате с коне и покъщнина, свободен съм да сторя с уловените каквото си искам. — Сега вървете си.

— Сел гечер, кум калър — рече дядо Кральо.

Не преведох думите му, а значеше това по турски: „Пороят минава, пясъкът остава.“

Тогава Караибрахим стана и отиде при кръга пепел. Тя лежеше на дебела постеля, равна, сивосиня, а около нея имаше венец от обгорени, ала недогорели тръни. Караибрахим се наведе и взе шепа пепел:

— Не като порой, а като огън ще мина върху вас. И каквото остане след това, ще бъде меко и топло като тая пепел.

— И наистина пепелта лежеше равна, мека и примирена.

Из стълпените първенци излезе Манол и се наведе, та вдигна от земята шепа недогорели тръне:

— И пак отстраните останат дървета, черни, ала неизгорели. Тръните, които огънят не беше стигнал, лежаха в кръг край пепелта — рошави, настръхнали, непокорни.

Караибрахим и Манол стояха един срещу друг. Единият в ръка с шепа пепел, другият в ръка с китка тръни. И се гледаха в очите. И

Караибрахим, без да променя лицето си, почна да ругае през зъби на турски.

По навик, без да мисля, пристъпих напред и почнах да казвам думите му на български:

— Кучета! Синове на кучки! Затова жените ви раждат кучета. И кучета ще оглозгат кокалите ви.

Щеше да е смешно, ако не беше страшно. Караибрахим ругаеше по турски, аз казвах думите му на български. А каква ругатня е преведената ругатня? Млъкнах.

Караибрахим продължаваше да вика. А щом спрях да говоря, умът ми почна отново да работи и разбрах, че Караибрахим се опитва да обиди Манол, да го ядоса, да го накара да загуби власт над себе си. Спахиите скочиха на крака и се хванаха за оръжието.

Станеше ли нещо в караницата, падаше обещанието на Сюлейман ага да се пуснат първенците здрави и читави. Кой може да търси справедливост от разярен човек?

Манол пребледня. Ръката му така стискаше тръните, че по китката му потече кръв.

Погледнах към Сюлейманаговите хора. Делъо стоеше все още с ръце на кръста, но се беше повдигнал на пръсти и ми се стори, че го чувам да ръмжи. Хората зад него стояха с мрачни лица и дланите им се отваряха и затваряха върху дръжките на оръжията.

Вдигнах безпомощен поглед към кьошка. Какво чакаше Сюлейман ага? А той стоеше кръстом на възглавниците и слушаше.

Когато отново погледнах към Манол, видях, че се усмихва. Все още беше пребледнял. Но очите му бяха присвити и в усмивката му имаше презрение.

И тогава видях още нещо, което ме смая и на което най-напред не повярвах, но така беше. По Маноловото лице и по лицата на неколцина от българите имаше някаква мрачна радост. Ето, иде нещо страшно, ала и голямо, с което могат да премерят силите си, за да се види, че и тия сили са големи. Манол презираше Караибрахим и съжаляваше, че той не се беше показал достоен враг за него.

И както викаше Караибрахим, неочаквано вятърът донесе нетърпимия отчаян вой на хвърлените в кладенеца псета. Виеха всички едновременно, сякаш бяха някъде около конака. И усетих смърт в двора.

Караибрахим млъкна. Задъхан беше. А може би беше викал, за да се разяри и разпали, за да отхвърли това зловещо спокойствие на нещо решено и предопределено, което висеше над конака, да се почувствува свободен и със своя воля.

Кучетата виеха и вятърът разтягаше воя им, та го правеше по-страшен. Манол каза:

— Слушаш ли? Ти викаше кучетата и те се обадиха. Ти искаш да превърнеш долината ни на черна дупка, в която да се гризем едни други — българи мохамедани и българи християни. Ти не си толкова глупав да качиш всички на горния кат. Ти искаш ние, които се качим горе, да скачаме по главите на долните. Това искаш ти. Искаш да ни обърнеш от вълци на овчарски псета. Да гоним вълците. Искаш ли да приемем твоята вяра? Иди, върви по Родоп, по българските земи, преобръщай всичко във вярата си. Ела и кажи: „Не остана вече българин, вие сте последните.“ Тогава ще си помислим дали да отстъпим, защото, ако няма срещу кого да обърнеш ръката ни, и да я вдигнем, няма да ударим брата. Или поне ще умрем, без да се браним, защото няма да има за какво да живеем. Иди, върви, обърни всичките ми братя на турци и тогава ела при мен.

— Няма да оставя нито един човек от рода ти — тихо и натъртено рече Караибрахим, — който да не начертае кръст с кръвта си и да не плюе върху него.

— Аз имам сто братя — рече Манол.

И отпусна ръка, та тръните паднаха от шепата му. Погледнах ръката му и си спомних за думите на баба Сребра. Богата и хубава ръка имаше той, с широка, твърда длан и безброй много черти. А кръвта от тръните се стичаше по тях и ги пълнеше.

Погледнах и ръката на Караибрахим. Той беше пуснал пепелта и пепелта очертаваше линиите на ръката му. Баба Сребра би казала, че тя е бедна ръка, защото я пресичаха само две линии напреко, и една надолу към китката.

Манол се обърна и влезе в тълпата на първенците.

— Вървете си — рече Караибрахим — и бройте десет дни от днес нататък. И от тоя ден ще стават такива работи, че който само чуе за тях, ще му писнат и двете уши. И такава кръв ще потече, че ока камък ще носи. Която вяра е по-силна, нека изплува.

— Ага — проговори отново дядо Кральо, — що можеш да сториш на хора, които са готови да дадат главите си? Ти, господарю, трябва да знаеш, че нищо не може да се стори на хора, решили да умрат.

— Има такива работи, старче, които са къде-къде по-страшни от смъртта. Ще ги видиш.

— Ако има наистина такова нещо, за каквото аз не съм чувал, то ти само ще направиш смъртта по-желана от нас.

Стоях настрана и слушах. Тези големи приказки за кръв и смърт. Не можеха хората пред мене да разбират какво означават думите им. Смърт. Усетил я бях. За нея не се говори. Ще ги видим, когато застанат пред нея.

Прав бях, когато мислех за копринената нишка, легнала по следите им. Те не искаха да се откъснат от своите, да им станат врагове. Ще видим, щом му дойде времето, дали е по-лесно да си враг на себе си. Дали ножът в ребрата на брата ти боли повече от ножа в твоите ребра. Ще се разбере тогава каква част от упорството им е просто инат и твърдоглавие. Ще се разбере какво е само бавно мислене, мудност, нежелание за промяна. Ще се разбере кое е по-силно — колът или страхът от бога.

Или бяха храбри, защото имаха бялата кърпа и думата на Сюлейман ага? И си излязоха през вратата, и си отидоха свободни по горите и поляните си.

Мислех горчиво и ядовито.

Завиждах ли им?

ОТКЪС СЕДМИ

*Запяла мома в гора зелена, къде я зачул
млад калугерин, той си момата люто кълнеше: —
Убил те господ бре, малка моме, че що не запя от
отзарана, дорде не бях се покалугерил?
Пусто остана черното рухо...*

Дойде първият ден от десетте дни на Караибрахим. И взе да отминава, а след него оставаха още девет дни.

И седнах аз на празната поляна край белите обелени елови стъбла, където бяха седели първенците, край изсъхналата четуна и въглените на изгасналите огньове. А клонците не бяха догорели, защото тогава ги изгаси дъждът. И водоскокът равно бучеше.

Ни за десет, ни за сто дни бих могъл да ходя, да ходя, та да намеря помощ за Елиндения. Ала духът ми не седеше на едно място и през тоя първи ден се втурна да обикаля, за да дири изход или приятелска ръка.

Най-напред мисълта ми бродеше по Родопи. И тук виждах дори шишарките край пътеките, защото всяка трева беше помилвала ногата ми и всеки трън се беше забил в петите ми. И видях всред цъфналите треви вълненици и везани ризи, и не бяха това захвърлени дрипи, а мъртъвци. Видях разровени коренища не от диви свини, а от детски пръсти. Селата бяха пусти, огнищата угаснали, по праговете имаше кръв. Видях разпрани коремни на непразни жени, за да убият вътре неродените още. Видях непразни жени, които удряха с камъни коремите си, да убият чуждите деца. Видях страдания и кръв, които не са за приказване. И се уплаших, и не исках да гледам повече.

Тогава чух равно биене на тъпани и видях нещо като черен мравуняк, което пълзеше през планината. Доближих се — това беше войската на Мехмед паша. Вгледах се в лицата на войниците — празни очи, празни сърца, празни коремни. Нямах думи, които да ги напълнят.

И като изходих Родопа накръст, побягнах. Тръгнах на юг и видях морето. А по него ходеха кораби и зад тях оставаше бяла дия. Половината от хората по тях мислеха за Кандия, половината за плячка. Видях и Кандия, някаква гмеж от тела, оръжие, пръст, червеи и дим. А над гмежта видях бяла черта и то бяха бели стени. И като си спомних, че са черни от барутен дим, те почернях. По стените стояха дребни човечета и викаха нещо, навярно за помощ, ала не различих словата им.

И тръгнах на запад, и вървах през пустота, защото не знаех тия земи, докато видях нещо да се прелива от злато и блясък. Видях царя на франките как яде и пие. И защото не знаех лицата на хората, нито одеждите им, нито къщите им, виждах само позлатени мантии, чаши, бели зъби и бяла плът. И нещо бучеше като кошер и дрънчеше като торба с пари. И макар да виках, никой не ме чу, а и сам оглушах.

Тогава тръгнах на север, та изгазих цялата многострадална! българска земя. И видях сърпове, дикани, мотики, ведра, коси и черни люде, които работеха с Т5тях. И комуто викнех, той ме поглеждаше и аз избягвах от очите му. И още по по север, като минах една дълбока бяла река, а тя беше Дунав, видях степи и снегове и някъде далеч — хора с бради, облечени в кожи, които вървах след шейни. И като им викнах, викът ми стигна през виелицата до тях и те се обърнаха и тръгнаха към мене. И вървах, вървах, и идех, и ставах едва-едва по-големи, докато петите ми измръзнаха, та се повърнах назад. И влязох в лагера на султана, да падна пред него и да моля милост. И видях копия, пушки, пищови, ножове, ятагани, червени палатки, зелени знамена, жълти конници. А палатката на султана беше обиколена с колове и на тях имаше набучени хора и глави. И като влязох, той се обърна, та ме погледна и минах през тъмните му зеници навътре, та чух да бучи из главата му: „Искам да убия братята си!“

И се намерих пак на поляната, а край мене стояха наредени край сухата елова шума белите елови стъбла. Изнурен бях, отчаян бях. Тогава си спомних лицата на моите братя, колко хубави бяха те и колко силни, как ечаха гласовете им през бурята и как се ветрееха брадите им. И си казах: „Каквото можем да направим, трябва да го направим сами.“

В това време някой ме докосна по рамото и като се обърнах, видях Елица. А тя ми рече:

— Отче, задрямал си.

Гледах я. И толкова хубава беше, че усетих как гърлото ми се свива, как дъхът ми спира, а челюстите ми се сковават. И като си спомних лицето на Манол, когато я гледаше, разбрах, че не пожелание е имало в сърцето му, а болка. Защото и моето сърце ме заболя.

А тя тихо ми рече:

— Отче, нямам майка, а баща ми посреща и доброто, и злото като пратени от бога. Тежи ми нещо, а нямам пред кого да излея душата си. Чуй ме, моля ти се, и ми бъди като баща и майка.

Гледах я и хубостта ѝ заличи пътищата, по които бродех, а сърцето ме болеше и малко оставаше да прокълна и жребия си, и расото си. И тя ми каза още:

— Отраснали сме заедно с Момчил. Маноловия син. Един ден преди много години се къпахме в реката и видяхме, че сме различни. Оттогава се свенях от него и ме теглеше да го видя. Миналата пролет разбрах как идват децата на света. И оттогава исках той да е баща на децата ми. Хубаво ми беше да го посрещам във воденицата, хубаво ми беше да излизам горе, на високата планина, и да го виждам край овцете му. Когато знаех, че ще дойде, обличах най-милата си руба, когато знаех, че ме слуша, пеех най-милите си песни. А сега дойде Манол. Погледна ме и аз онемях. Той дойде при мене, както цар иде при слугинята си, приближи ме, както вълкът приближава агнето. Говореше ми, че къщата му е празна, че животът му минава, че иска да има още синове и дъщери. И аз се преклоних на рамото му. И хем той стоеше над мене и аз не можех да ида против волята му, хем стоях нависоко, а той стоеше под мене и гледаше нагоре. Бях като една, която сънува. Обич ли е това, отче, или магия?

Що можех да ѝ кажа? Що знаех аз за обичта и защо дойде тя при мене? Рекох ѝ, както би рекъл и баща ѝ:

— Всичко е от бога. Питай сърцето си.

А тя ме гледаше с отворени, ясни очи, в които нямаше срам и разкаяние. И ми рече полека:

— Знам, че е грехота, ала ако питах сърцето си, бих ги взела и двамата.

Тогава млъкна и аз видях, че отдолу идат Момчил и братът ѝ Горан. На Момчилово рамо стоеше соколът му. А Момчил беше бял като цвете. Когато спряха пред нас, той рече със задавен глас:

— Елище, вярно ли е, че до неделя ще се жениш за баща ми? А тя му рече:

— Защо ме питаш?

И той пак я попита, и ми се стори, че ще заплаче:

— Елище, кажи ми, вярно ли е?

И стояха един срещу друг, и се гледаха — все едно че нас с Горан ни нямаше. И соколът на Момчиловото рамо гледаше Елища, а очите му бяха кръгли, диви и студени. Пък после соколът стрелна встрани глава и се загледа в Момчиловите очи и аз трепнах, както неведнъж, защото все ми се струваше, че ей сега жестокото пиле ще клъвне и ще изпие черните момкови очи.

И пламна гняв в Елищините зеници, пламнаха страните и устните й, та викна тя на Момчил:

— Помниш ли, когато дойде подзиме да се прощаваме и аз бях заспала на поляната? И ризата ми беше разтворена, и вълненикът ми беше набран нагоре. А ти ми викна, та станах. Защо не се наведе?

А той само я гледаше и не вярваше, че чува такива думи. И тя пак викна:

— Помниш ли, като дойдох горе при тебе и се гонехме из гората, и ти ме настигна до една ела и лицето ми гореше, и пазвата ми гореше, и милно ти се помолих да ме пуснеш. И ти ме пусна. Защо ме пусна?

А той отвори уста и не можа да проговори. И тя все викаше, като че щеше да заплаче:

— Помниш ли, като ти казах оная нощ, когато нямаше луна, а звездите бяха два пъти повече, да дойдеш с мене до извора, та да си наляя менците? И те държах за ръката, а ти ми думаше: „Не бой се, не бой се.“ Не ти ли дойде наум, че всяка вечер без тебе ходя за вода. Защо не ме прегърна?

И чак сега той можа да рече:

— Елище, Елище, Елище...

А тя тропна с крак и му рече с омраза:

— Викай ми сега Елище, защото след неделя ще ми викаш мамо.

И като видя, че той закри лице с длани, рече му тихо:

— Кацна пилето на рамото ти, а после отлетя? И кацна на друго рамо. Защо се чудиш? Един е Манол по цялата планина.

И тъй като Момчил свали длани и я гледаше, все едно че не я познава, а и Горан я гледаше като втрещен, тя пак се ядоса и викна:

— Ей тоя камък го премести Манол от вратата дотук, да се реша на скритом. Ако сте мъже, преместете го да ви видя.

И Момчил се наведе над камъка. Преви се като лък и го обгърна, както бръшлян се извива около дънера на дъб, а белият му врат стана червен. Соколът се впи с нокти върху извития му гръб и пляскаше често с криле, и страшно крещеше. И не се разбираше помага ли му да се вдигне нагоре, или го натиска към земята. И Момчил само можа да обърне камъка. И се дръпна.

Тогава го сграби Горан и като изрева, можа да го вдигне, ала го изтърва и земята се разтърси. И като се изправи задъхан, едва проговори:

— Трябва да не е бил сам, като го е преместил. А го е преместил — преди камъкът беше до вратата. Иначе не бих повярвал.

Щом се каже „не е сам“, то се разбира, че е помагала нечиста сила, както се пее в песента: „Тая жена не е сама, тя ми й мене билки дала...“

А Елица се засмя:

— Не беше сам, аз бях при него. И мене гледаше. А ти, Момчиле, както не можа да вдигнеш камъка, не се знае дали ще можеш да имаш синове, хубави като бащините ти — защото ти си хубав момък. Ала не се знае дали ще са хубави синовете ти.

И го гледаше с омраза и тържество, па се обърна и се затича към вратата на воденицата. Момчил извади тежкия си нож и взе да дялка брезите наоколо, та хвърчаха вейки и трески. И соколът на рамото му пак пляскаше с криле и пищеше. А Елица се обърна на вратата и рече на Момчил:

— Вършите можеш да дялаш, ала камъка не вдигна.

И той, засрамен, прибра ножа си. А от воденицата излезе Манол и дойде при нас. Каза ми, без да поглежда сина си и Горан:

— Отче Алигорко, в неделя ще се женя, останни за сватбата ми. И полека взе да събира с цървула си сечените от сина си вейки.

И когато ги събра на малък зелен огън тук-там с белите пламъчета на вейките, рече, без да вдига глава:

— Зная, Момчиле. Ала не е ли все едно дали децата й ще са твои братя, или твои синове? Все твоя кръв ще са.

А Момчил му каза с несвой глас:

— Не ти ли е на тебе все едно дали ще са твои синове, или твои внуци? Все твоя кръв ще са.

И мина дълго време, преди Манол да отговори. И очите му все гледаха надолу към зеления огнец. А като проговори, каза:

— Така е. Ала ти можеш да разореш всяка нива и където и да хвърлиш зърно, ще излезе клас. А това е последната нива, в която ще нагазя, иначе никога няма да се наведе над рало. И това е последното пасбище, на което ще изкарам да пасат овцете ми, иначе никога няма да се кача на високата планина. Ти имаш планини — за мене една поляна. Ти имаш стада — за мене едно агне.

И млъкна. А Момчил втренчено го гледаше и соколът втренчено гледаше Манол, ала бащата не вдигна глава да посрещне погледите им. И чак когато отшумяха стъпките на двамата момци, които се обърнаха и потънаха в гората, чак тогава Манол вдигна глава, та едва познах промененото му лице. Нещо беше се разтворило в него, нещо беше омекнало като буца пръст, попила топъл дъжд. И той ми рече:

— Ако не бяхме ходили тогава с тебе в гробищата, нямаше да видя, че и в гробовете растат корените на тревите. Мислех, че съм изсъхнал, пък то на вейката имало още един цвят.

А помислих, че той видя и кости, и череп, ала не му го казах. И той каза:

— Може и моята жена да е била хубава като Елица. Помня ли? Не помня. Младостта гледа себе си. Младостта е лакома и ненаситна, тя не гледа какво държи в ръцете си. Младото не разбира хубавото. Младото нищо не разбира. Трябва да паднат сенки на заник, та да види човек как слънцето свети от едната страна на дънера, а от другата се събира вече мрачината. Трябва да станат по-дълги сенките, та да види и разбере човек хубавото.

И двамата тръгнахме полека надолу през гората, за към село Подвис. И ми се стори, че стъпките на Манол са по-тежки, отколкото друг път. По едно време той рече:

— Отче, знаеш ли, има една песен: „Вдовецът е тежка слана, на що падне, попарва го, момъкът е росна роса, на що падне, пониква го.“ Дали е вярно?

И той вървеше пред мене, и плещите му бяха широки, и кръстът корав. Богат беше, силен беше, защо да не му кажа истината? Защо да го щадя, щом господ му беше дал толкова много и още му притуряше?

— Маноле — рекох аз. — Песента ходи от уста на уста. Ако не беше права, все някой щеше да я премълчи.

А той се обърна и ме погледна, и в очите му имаше усмивка.

— Отче — рече той, — ти ме удари нарочно. А не трябваше. Защото има още една песен и ти я знаеш.

И Манол тихо запя:

*Кой има майка и татко,
да седи, да се наседни,
кой има рода голяма,
да ходи, да се находити,
кой има либе хубаво,
да люби, да се налюби —
дошло е време разделно.*

Забравил бях как пееше Манол. Много хубаво пееше той, все едно че говореше и свиреше на кавал, от едно гърло — двата гласа. А той, като спря да пее, пак ме погледна и повтори:

— Дошло е време разделно.

Аз казах:

— Само за това мисля. И Манол каза:

— Три дни след сватбата ми иде Караибрахимовият ден. Помниш ли, като рекоха вечерта за крайните дървета, които пазят гората? От тях съм. Като ела съм и нямам сили да извадя корените си и да тръгна нанякъде. Ако има сеч, тук ще ме отсекаат. Нека ми останат три дни. Не ми завиждай.

И тръгна, а пък аз гледах гърба му.

ОТКЪС ОСМИ

Когато Караибрахим дочу вестта, че Манол ще се жени на седмия ден от дадения срок, той сам каза:

— Аллах е взел ума му и ще го предаде в ръцете ни.

Иначе нищо не се промени в живота ни. Хората ядяха, пиеха и лежаха, а Караибрахим не ги караше да вършат нищо, само проверяваше оръжието им. Не знаех какво смята да прави Караибрахим, когато изтече десетият ден, вероятно и сам Караибрахим не бе решил. Всеки ден се фехтовахме със саби и забелязвах, че ударите му стават неточни, а погледът му не е така остър. Стори ми се недоспал и изморен. Мислех, че е замесена някаква жена, и Гюлфие ми каза, че всяка нощ се облича в овчарски дрехи и отива нанякъде. Това беше голяма смелост, защото можеха да го убият и дори да не намерим трупа му.

Дойде и денят на Маноловата сватба. Гюлфие казваше, че е редно да поканят Сюлейман ага и той трябва да изпрати богати дарове. Нито поканиха агата, нито той прати дарове.

Дойде и нощта и почна да долита отдалеч свирня на гайди. А тия нощи бяха тъмни, макар и звездни, луната изгряваше късно и слънцето я заварваше бледа и отъняла. Легнал си бях, когато ме извикаха.

Хората на Караибрахим бяха строени в един от вътрешните дворове на конака. Караибрахим, облечен в прости дрехи, без украшения и пера, ни каза:

— Тая вечер аллах ще ни предаде неверниците. На сутринта ще се събудите до хубави жени и ще дам всекому по шепя жълтици, ако ми каже, че неговата жена е била допирана от мъж. Идете и махнете по дрехите си всичко, което свети — злато, камъни или желязо. Свалете шпорите от ботушите си, а ботушите вържете с върви на шията. Ще ходите боси — после ще накарате неверниците да оближат кръвта от тръните по краката ви. Аз ще ви водя по една тайна пътека, за която научих. Проговори ли някой в гората, на сутринта ще закова езика му с нажежен гвоздей, та да мирише печеното си месо. Стреля ли някой, ще

му отсека палците на двете ръце, за да не може да хване оръжие. Вървете!

А отдалеч все идеше свирнята на гайди — българите се веселяха в село Подвис.

Измъкнахме се през една задна врата на конака и веднага потънахме в гората. Караибрахим каза, че Сюлейман ага се заклел никой да не излиза от конака, но ние оставихме на петте врати пет човека със запалени фитили, за да стрелят срещу всеки, който рече да излезе.

Пътят през гората беше труден. Освен тръне и камъни имаше и коприва. Но никой не проговори. Катерехме се, слизахме, пълзахме по някакви скали. В началото си казвах, че ще следя пътя ни. Тогава Вега беше ниско, Полярната звезда — вдясно, Скорпионът с червения Антарес — вляво. После на една поляна видях Вега над главите ни, като в дъното на кладенец, със стени от борове. Другите звезди не видях.

Заслизахме по някакво нанадолнище. И като заобиколихме огромна скала, която закриваше небето, под нас лумнаха огньове и ни заля свирня и песен. Отблясъците на огньовете играеха по лицата ни. Виждаха се и хората, черни и дребни, да се вият заловени за ръце край огньовете. Виждаха се дори и гайдарите как надуват гайдите си, ала отделни човешки гласове и свирене на кавали или гайди не се чуваха — гласовете се сливаха в едно.

Ние стояхме над тях, гледахме и слушахме. Хората бяха или хиляда, или петстотин, а можеше да има и две хиляди. И най-опитното око на военачалник не би могло да ги преброи. Мислеха, че са в безопасност, и след половин час щяха да са в ръцете ни.

Какво ли щеше да стане, ако вдигнех пищов и гръмнех нагоре?

Видях на далечния блясък на огньовете, че гладките ремъчни мускули по лицето на Караибрахим се размърдват. Зъб блесна в мустаците му. Потреперах, защото той сякаш беше прочел мислите ми и като тигър дебнеше дали ще сторя нещо.

Караибрахим каза тихо:

— Спрете тук и ме чакайте. Надолу е пътеката. Да дойдат двама души с мене.

И той потъна в тъмнината.

Дълго го чакахме и колкото повече минаваше времето, толкова повече ми се струваше, че от нашето нападение нищо няма да излезе. Все разбирах толкова от военно изкуство, за да си представя какво значеше един отряд да тича нощем през гори по нанадолнище и насреща му да има врагове, които познават всеки дънер. И огньовете ми се струваха все по-далеч от нас. Имаше само една възможност — да се обезвреди безшумно стражата.

Караибрахим се появи, без да го усетим. Гледахме го напрегнато. Той каза:

— Няма стража. Те са луди. Сиври билюкбаши се обади:

— Не може, ага. Трябва да има засада. Караибрахим повтори:

— Стража няма.

И помълча, сякаш сам не си вярваше. После заговори:

— Кеманчиджогли, ти ще вземеш тридесет души и ще минеш отдясно на огньовете. Берсенджиараб, ти ще вземеш други тридесет души и когато Кеманчиджогли спре, ще го задминеш и ще отидеш зад огньовете. Не се бойте — неверниците са ослепени от пламъците и виното, а в гората е тъмно. Застанете всеки зад едно дърво. Когато изляза всред хорото, палете фитилите на пушките си и скочете на светло — на синджир, един до друг. И помнете — преди казах, че ще режа палци. Сега, като виждам успеха тъй близо, казвам ви — ще режа глави. Сиври билюкбаши, ти ще отделиш тридесетима души с франкски пушки с кремъци, без фитил и ще вървиш подире ми.

На мене Караибрахим нищо не каза, но аз вървах до него.

С разтуптяно сърце слизах към огньовете. Забравих, че дебнех хора. Обхвана ме ловната страст, все едно че се прокрадвах към дивеч. А те, клетниците, пееха и играеха. Може само така да ми се е сторило, но имаше нещо диво и неестествено във веселбата им, в рученето и пищенето на гайдите, в свирнята на кавалите, насочени към звездите. Нещо прекалено имаше във всичко, ала нали тук преди векове голите вакханки бяха разкъсали жив Орфей?

Застанахме в полукръг около огньовете, опрени в дърветата, помня как сърцето ми тупаше върху червеносребърната кора на една ела и дървото сякаш тръпнеше от тия удари. Бузата ми беше опряна в същата гола кора и аз чувах сърцето си в дървото, а потта ми течеше по кората. Вирвода бях потен от път и от напрежение, гърлото ми беше

сухо, голите ми стъпала горяха. Дръжките на двата пищова едва не се изхлъзваха от мокрите ми пръсти.

А българите играеха хоро — черни, с гръб към нас, разтопени от пламъците насреща. На края на дългата трапеза седяха Манол и Елица, тя цялата в бяло, той с червеното си наметало, с коси до раменете, с лице бакърено от огъня. От двете им страни имаше по една бъчва и който гребнеше и пиеше, удряше пръстената паница в земята. Чуваха се немошните пукания на грънците сред пищенето и врявата.

Потреперах и замръзнах от студ, когато някой ме докосна. Караибрахим ми подаваше чалмата си. Взех я.

И той тръгна спокойно през крайнината на гората, към огньовете. Голият му череп сияеше.

Без да зная как, с чалмата в ръцете, тръгнах полека след него.

Никой не погледна към Караибрахим.

А той, щом стигна до сплетените ръце на играчите, спря се, разсече ги с един удар на дланта си и с един скок беше вече до гайдарите. Дръпна с десницата си гайдата из ръцете и устата на някакъв гайдар и я вдигна нагоре. Опря пищова в лявата ръка до надутата гайда и стреля в нея.

Гръмна. И не изведнъж, а на пресекулки, както излизаше въздухът от пробитата гайда, свирнята и песните спряха. Хорото замръзна. Ала в някакъв край на поляната още се смееха и викаха.

— Дур! — викна Караибрахим.

И хвърли на земята празния пищов.

Само в дясната му ръка имаше пищов, лявата беше свободна. И аз като лунатик минах през разкъсания пръстен на хорото и застанах до него. Той взе чалмата от ръцете ми и я сложи на главата си.

В ушите ми шумеше, бях лек и светъл. Хората ни гледаха мълчаливо, никой не мърдаше. Последният смях се стопи. Пламъците пращяха. Заплака дете. Манол полека се изправи. Ушите ми писнаха още по-силно.

Караибрахим протегна напред лявата си ръка с дланта надолу и с широко и плавно движение я завъртя наоколо. Навярно така индийските факири хипнотизират тълпите.

Изведнъж светещите точки на човешките очи, вперени в нас, изчезнаха. Хората се обърнаха без шум, без глас.

В окрайнината на гората, почти в кръг, стояха Караибрахимовите хора. В двата края като свеци светеха фитилите на мускетите, по средата нямаше фитили. Черните широки дула гледаха към нас. Нашиите на турците висяха ботуши, от двете им страни по един ботуш, сякаш всеки беше възседнат от невидим дявол.

Манол викна. Не го видях, той трябва да беше.

Това беше мигът. Омаята се пукна. Срещу нас пак светнаха очи.

И кой знае какво щеше да стане. Тогава до нас с Караибрахим застана дядо Кральо и вдигна ръка.

— Стойте! — викна и той.

Който от българите беше посегнал към пояса си, отпусна ръка. Мигът мина.

Клетнико, който спря клането на поляната. Такава била съдбата ти, аз да ти бъда палач, аз, извергът, дошъл от Париж. Защо го направи? След месец да беше се случило, ти първи щеше да скочиш срещу мускетите. Пет пъти бяхте повече от нас. А ти още вярваше в някаква справедливост, в човешки думи, кой знае в какво. Звярът вярва само на зъбите си и на ноктите си.

И мигът мина. Хората вече мислеха. Видяха, както трябва, дулата. Ако бяха пияни, изтрезняха. На всеки се стори, че щом се хвърли напред, пръв ще умре.

Караибрахим спечели. Беше по-добър играч. А ония сега се учеха.

— Ага — рече старецът.

Поне достойнство и сила бяха останали в него. За какво му бяха?

— Ага, защо си дошъл? Остават още три дни.

Без да съм усетил, казал съм това на турски. Може и да не съм го казал.

— Ще ги дочакате в конака. На гости — рече Караибрахим с жестока усмивка.

И се сви, озъби се, изръмжа и се впи с очи в българите около него, като човек, свикнал да се разправя с хората, сякаш са зверове. Сграбчи с ръка дядо Кральо и го тласна настрана:

— Гит! Първенците тука!

Трима-четирима спахии скочиха в кръга и почнаха да се вглеждат в лицата на хората.

Това може би беше вторият миг, когато българите трябваше да се нахвърлят върху нас. И пак дядо Кральо го провали.

— Хора! — викна той. — Не мърдайте, да не стане кръвнина! Кръвнина! Боже!

И като отбрани говеда от стадо спахиите отделиха първенците на една страна, при нас с Караибрахим. А някои и сами идеха, като 5 бършеха потта от лицата си, както преди миг я бършеха, хванати за хорото.

— Тоя, тоя и тоя! — сочеше Караибрахим. Той беше запомнил лицата им в конака. Минаха край дядо Галушко и баба Сребра. Ала ги отминаха.

— Сега всички мъже!

И неколцина спахии задърпаха мъжете. Развикаха се жени, писнаха деца, ала мъжете мълчаливо ги погалваха и се събираха край огньовете. Хората с мускети в плътна редица отделиха жените от мъжете, с гръб към нас. Аз виждах очите на българите.

Чак тогава Караибрахим се обърна към Манол.

А той стоеше на другия край на трапезата, прегърнал с една ръка Елица през рамото. Между него и Караибрахим се протягаше недовършената трапеза. Пламъците на огньовете бяха почти стихнали и станали по-ниски, защото никой не беше хвърлял съчки, та Манол изглеждаше по-висок и по-тъмен. Дулото на Караибрахимовия пищов сочеше през трапезата към Манол и Елица.

— Уловете го! Жив! — рече Караибрахим.

И шестима турци, боси, приведени, взеха да дебнат към Манол с увиснали напред, люлеещи се ръце, като пехливани.

Манол помилва Елица, отдели я от себе си и застана, скръстил ръце на гърдите си.

Ала когато шестте чифта ръце изведнъж се впиха в него, той потрепера сякаш от погнуса, дръпна се и се отскубна. И ръцете му вече не бяха скръстени.

Когато втори път посегнаха към него, той вдигна ръка и удари. Три пъти удари и трима души паднаха на земята. Удряше мълком, като с чук, само по един път. Не се биеше да се отскубне, не се мятеше, не се бранеше. Само вдигаше дясната си ръка и удряше. Ако побеснееше, струваше ми се, че ще убие и шестимата. А може би такъв беше гневът му, мълчалив, горд, отчаян.

Тримата останали го хванаха. Един скочи на гърба му и сложи лакът на гърлото му и коляно на кръста му. Другите двама извиха лактите му назад. Като видяха, че не се дърпа, отпуснаха се и той стоеше между тях изправен, разгърден, а дори косата му не се беше разбъркала и падаше разчесана до плещите му.

— Хаиролсун, Манол! — рече Караибрахим.

Пристъпи полека, направо по белите платна на трапезата, газеше с боси крака през печеното месо и хляба, риташе леко купите с вино и стомните. Отиде до Манол и извади от силяха му широк нож. Тогава неколцина турци влязоха между мъжете и почнаха да вадят от поясите им каквото оръжие намираха. В тихото дрънкаха пищови и ножове. И като светваха на пламъците, лягаха в купчина край огъня — купчина, мълчалива като стопаните им. А тия, които претърсваха първенците, пускаха кесиите им в пазвите си.

Щом издрънка последният пищов, Караибрахим ме посочи и рече:

— Венецианецо, машалла!

Аз тръгнах към него, все още като треснат в главата, все още с чувството, че това, което става, е недействително и се случва насън. Нещо друго трябваше да се случи, не това. Мислех, че ме вика, за да кажа нещо на Манол. И чух, като стъпвах по тревата — а тя се впиваше между пръстите ми като сплъстена коса в зъбите на гребен, — че Караибрахим казва:

— Думата си е дума. Ето тия, които са тук, с белите венци на главите, всички са девици. Тук момата си е мома. Избери пръв. Ала не пипай Елица.

Разбрах, че дарява обещаните на спахиите моми. Пред бащите им, пред майките им, пред годениците им.

Вдигнах очи и видях пред себе си девичите лица. Огньовете бяха още по-слаби. Хубави бяха, господи, хубави като самодиви, млади, ужасени, бели.

Протегнах ръка и хванах за рамото най-близката от тях. Усетих крехкото ѝ рамо. Трепета на тялото ѝ. Тя се дърпаше, ала все тъй мълчаливо, като че в тая нощ всички бяха онемели.

Тогава българите разбраха какво става, защото преди не разбраха Караибрахимовите думи. И над поляната се разнесе писък, скърцане

на зъби, продрано хъркане. Замучаха, зареваха и заблеяха животните, докарани дар за сватбата, завързани в единия ъгъл на поляната.

И както бях с гръб, чух зад мене гласа на баба Сребра: — Мъже ли сте! Кучета сте! Ръката ми замръзна на рамото на девойката. И край мене прелетя на височината на гърдите ми нещо черно и страшно. Прелетя и се залепи върху единия от спахиите, които държаха Манол. След миг човекът се търкаляше по гръб, гръклянът му изхвъркнал от врата, отворен нагоре като изгърмвал пищов, а наоколо хвърчеше кръв и клокаха мехури. И човекът викаше не през устата си, през гръкляна.

А страшният пес — защото това беше песът на Шерко — се вдигна на задни крака и без да скача, падна на раменете на другия човек, който държеше Манол. Само че той успя да прикрие с лакти гърлото си и кучето ръфаше ръката му.

Манол изчезна. Аз гледах как човекът се търкаля по поляната и кучето го дави, а в ръката ми все още стоеше вкамененото топло рамо.

Чух гласа на Караибрахим:

— Маноле, върни се! Шерко, спри кучето!

Елица лежеше прекършена през кръста върху едното коляно на Караибрахим, разпуснатата ѝ коса стигаше земята, та сякаш подпираше главата ѝ. Очите ѝ бяха затворени, а Караибрахим притискаше в кръста ѝ пищов.

Манол се обърна. Той беше до първите дървета на гората. Най-напред погледна през рамо, после се извърна с цяло тяло. До него стоеше Шерко. А по-назад, почти в гората се виждаше трети човек, блед, в расо — попът от гробището с големите каменни кръстове.

— Шаро, куш! — викна Шерко.

И кучето се дръпна от човека и отиде бавно, като ръмжеше, та легна в краката на господаря си. Докато още вървеше, тръгна и Манол, размина се с кучето и отиде в тълпата на първенците. А лицето на попа и расото ги нямаше.

— Папаза! Дръжте папаза! Човекът се беше стопил в гората.

През поляната притича Мирчо и като опря чело в хълбока на Манол, почна да плаче.

— Венецианецо, видях коя искаш. Жените ще делим на светло. Сиври билюкбаши, вържи първенците и мъжете. На първенците ръцете, на мъжете краката. Само първенците и девойките ще закараме в конака. Мъжете, жените и децата ще оставим тук.

— Господарю — рече Сиври Билюкбаши, — да им теглим ножа.

— Те са от стадото на падишаха.

— Да ги вземем всички.

— Щом първенците се пречупят, сами ще ни дойдат. Те са овчари, вървят след овните. Хайде! Обувайте ботушите си — защото ботушите им още висяха на шиите, — половината ги обувайте, другата половина да пазят!

А в това време турчинът, когото търкаля кучето, се надигна от земята. Измъкна нож и пищов и като се олюляваше и залиташе, тръгна към кучето и към Шерко.

— Върни се! — рязко викна Караибрахим. Турчинът не го чу.

Тогава Караибрахим с два скока го стигна, дръпна го за рамото, та го обърна и с един удар през лицето го прати на земята.

— Тоя човек — рече Караибрахим и посочи Шерко — ще ни отгледа псета като това проклето псе, каквито няма другаде по земята на падишаха.

После посочи падналия турчин:

— А тоя няма да хвърля жребие за жените. Каквото му остане. Хайде!

Двамина започнаха да завързват първенците, докато другите държаха мускетите и пищовите опрени до гърдите им. Някой хвана Мирко и го поведе през поляната, а момчето хапеше и се дърпаше. Беше единият ходжа, шейх Шабан Шебил. Защото и двамата бяха с нас, проклетниците, и в гората освен пищовите държаха и по един нож в устата си.

Другият, молла Сулфикар Софта, дойде при Караибрахим.

— Ага — рече той и се засмя, — ние сме свети хора, не щем жени. Дай ни момчето. Едно момче на двама ни. Ние сме бедни хора — стига ни половин момче. И без това шейхът е с едно око и с една ръка, повече от половин не му и трябва.

Караибрахим само махна с ръка. Аз усетих, че ще повърна — спомних си за кораба.

И Мирчо падна в ръцете на двамата мръсници, ходжите. Тогава Манол вдигна глава и проговори:

— Едно ще те попитам, Караибрахиме, право да ми отговориш Убит ли е моят син Момчил?

— Какво пита тоя човек? — рече Караибрахим студено и гордо.

— За сина си — преведох аз Маноловите думи.

— Той вардеше пътеката, по която трябва да сте дошли — обади се Манол.

— Кажи му, че на пътеката нямаше никакви хора. Синът му ни е чул и е побягнал.

И всички разбраха, че Момчил е напуснал определеното място. Аз си спомних мъжакамък, момичето-бреза и Момчиловото лице през оная лунна нощ. И как на другата сутрин сребърните монети играеха в извора, който не искаше да ги приеме.

Тъй Манол остана за една нощ без жена и без двамината свои синове.

Влязохме с Караибрахима в къщата на Манол, приготвена за първата нощ. Изкачихме стъпалата ѝ. Бутнахме вратата, окичена с вейки и цветя, и влязохме в горницата.

Светеше кандило. Не, две бяха. Из мрака излизаше само бялото. Бели варосани стени. Бяла постеля, без горна завивка. Бяла нощна дреха, закачена над нея. Елицината риза. Бели цветя върху пода.

Кой ли беше шетал тук. В Маноловия род нямаше жена.

И в ъгъла насреща белосребърни блясъци — Маноловите чанове.

Тук Манол щеше да доведе тая нощ Елица. А сега щеше да я отведе Караибрахим.

Караибрахим стоеше сред стаята. Стори ми се умислен. Може би заради светлината на кандилата, може би след напрежението на нощния пристъп. Беше се отпуснал. Гледаше бялата постеля и мълчеше.

Потреперах, като си помислих, че може би ще доведе Елица тук, върху постелята, приготвена от другиго и за другиго.

Караибрахим откъсна поглед от постелята и го обърна към блясъците в дъното на стаята.

— И тук камбани — рече тихо, през зъби. Тъй рече думата — камбани — на български. И повторно на турски — чанове.

Приближи се, неочаквано измъкна ятагана си и замахна. Гръмна. Оглушах.

Чановите се тръшнаха на земята, десетки наведнъж, като зрели плодове на отсечено дърво. Търкулнаха се.

Караибрахим замахна втори път сред звъна и ехото. Последният прът с чанове се удари в пода.

И в тясната стая Караибрахим започна да гони чановете. Да ги сече, да ги рита, да ги удря в стените.

Аз обезумях. Свих се в един ъгъл и затворих очи. Не посмях да избягам от стаята, всеки миг побеснелият Караибрахим можеше да ме съсече.

Няма да го забравя. Боя със сребърните чанове. Не чух стенание на пукване. Те гърмяха, ечаха, трещяха. Търкаляха се, подскачаха, удряха тавана. Звънът им летеше през стаята като птица с железни крила, удряше ме в лицето. Сякаш непрекъснато бляскаха и падаха светкавици и се забиваха гръмове. Защото аз виждах тоя звън, бляскав и ослепителен. Ятаганът на Караибрахим беше срещу него като перце на бял гълъб.

Може би Караибрахим се бори с чановете до сутринта. Може би само няколко мига. По едно време той падна — чановете го събориха и той се търкаляше сред тях.

И когато вече мислех, че наистина обезумявам, звънът полека-лека затихна. Остана да звъни тихо и приглушено самотен чан, а два-три други чана едва доловимо му пригласяха.

Отворих очи. Очаквах да видя Караибрахим проснат на земята мъртъв.

Нямаше го. Той беше избягал.

ОТКЪС ДЕВЕТИ

*Куме Богдане, Богдане!
Като ядете, пиете,
та пада ли ви на сърце?
Я излез, куме, навънка —
двора е пълен със турци.*

Слънцето изгряваше и залязваше, и падаше нощ, и после идваше нов ден. И ден след ден минаваха дните, дадени от Караибрахим за размисъл. И ден след ден идеше по-близко Маноловата сватба. Цялата Елинденя се готвеше да я празнува, защото Манол щеше да вдигне не вдовишка сватба, и сякаш се женеше за пръв път.

Защо го правеха? Да покажат, че не ги е еня за Караибрахимовите заплахи? Или да задушат страха си? Не зная, а на мене сърцето ми се стягаше и се молах този ден да дойде по-рано и да си отиде. А за всеки ден от неделята имаше по някакъв обичай и се пееха някакви песни, та хората имаше какво да гледат и какво да пеят. Ала наред с това, като виеха китки и пееха песни, деляха мъжете, които да пазят пътеките, чистеха пищовите си и остреха ножовете си. И водеха стадата по планината, и дояха овцете си. А Момчил се писа първи, да варди най-далечната пътека.

Най-после слънцето изгря и на този ден. И залезе. Сватбата почна.

И като постоях и погледах веселието на хората, не се стърпях, та тръгнах към Заград, да мина край овчарите, завардили пътя. Не можеше да зарадва сърцето ми това трескаво веселие, не бях от този край, не ги разбирах. Само се радвах, като гледах с какви очи баба Сребра милва подарените крави, овци и мулета, защото всички щяха да отидат в Момчилово. А подариха 20 крави, 20–430 овци и 40 мулета. И както говорехме с Шерко, изведнъж кучето почна да вие и ухапа червената наметка на господаря си, та го задърпа. И чак тогава се стреснахме и чухме — свирнята беше секнала и над планината лежеше тишина. И докато другите стражи се вглеждаха в мрака по пътя,

сложили длани над очите си, ние с Шерко и кучето се втурнахме към сватбата.

Излязох от гората и видях на светлината на огньовете сватбарите, а около тях турци с пушки. И в средата стоеше Караибрахим.

А към Манол вървяха шестима прегърбени пехливани. Той вдигна ръка и удари единия, та му очи из глава изпъди. Едного удари, а срещу него се хвърлиха петима. Втория удари, та му зъби на земя изсипа, а срещу него се хвърлиха четирима. Трети удари, та му надве врата прекърши, а срещу него се хвърлиха другите трима, та извиха назад ръцете му.

Тогава кучето прелетя край огньовете и скочи на десния от Маноловите стражи. Манол отърси другите двама и ето — застана до мене и Шерко. Ала се чу Караибрахимовият глас и Елица лежеше на коляното му. И Манол полека се върна. А пък аз се скрих в гората.

И като стигнах горе на пътеката, поех си дъх, та викнах.

— Момчиле, Момчиле, Момчиле!

А от гората излезе Горан и до него Севда. И Горан ме попита като човек, стреснат от хубав сън:

— Отче, защо викаш?

И аз му казах за турците. А той изведнъж се досети, че те са минали по тая пътека, докато той е бил в гората. И като хвана с две огромни ръце огромната си глава, затича надолу по пътеката. И аз му викнах:

— Върни се!

Севда все го държеше за пояса и той я влачеше след себе си. После се обърна, хвана с две ръце шията ѝ, та я притисна в земята. И като се изправи, свиваше и разпущаше страшните си пръсти пред лицето си, все едно че още я душеше. И заплака като дете, ала сякаш се смееше.

Аз го попитах:

— Къде е Момчил?

Той не ме чу, та повторих, и тогава той рече през сълзи:

— Там.

И посочи планината.

— Ела да го намерим — рекох аз, — защото може да се върне по друг път и да падне в ръцете на турците.

Тръгнахме през нощната гора. И аз все виках името на Момчил, ала никой не ми отвръщаше. Само на поляните чувах еката и подплашена птица пляскаше с криле. Викът ми се връщаше при мене, отслабнал и изнурен от лутане по гори и върхове, лягаше в краката ми и казваше „Няма го“ и „Не го намерих“. И гласът ми преградна, и ушите ми писнаха от виковете ми и от непрестанното пицнене на щурците, та рекох на Горан:

— Викни ти, да те чуе.

Той само поклати глава, защото още плачеше и гърлото му беше запушено от сълзи. Тогава Момчил нечуто изскочи пред нас и викна яростно:

— Млъкни!

И притискаше с две ръце ушите си. Приличаше на безумец. А като приближих лицето си до неговото лице, видях, че с все сила стиска клепките си, сякаш искаше да затвори всички врати към себе си и да остане сам. Викнах му:

— Клетнико! Защо избяга от пътеката?

Той ме чу, та смъкна за миг ръце надолу и рече:

— Да не чувам гайдите и кавалите. И виковете на сватбарите.

И както ми говореше, спря, послуша се и въздъхна с облекчение, като каза:

— Спрели са. Съмва ли вече?

И аз му казах, макар че вече в сърцето ми нямаше гняв, а само жалост, ала все едно, трябваше да научи:

— Турците плениха Елица и баща ти.

Помислих, че ще умре. Че както стои пред мен, тъй ще се вцепени и вкамени, и ще падне като камък на поляната. А той извади с десницата ножа си и го заби в дланта на левицата. И протегна ръка напред с дланта нагоре. Кръвта пълнеше дланта му, та преливаше между пръстите му и течеше на земята. И се чуваше как земята преглъща и я пие. А беше кръвта на светлината на звездите черна като катран.

И когато черната кръв, препълнила сърцето му, изтече на земята и земята я изпи, Момчил се обърна и загледа Горан. И дълго се гледаха двамината, и никой не продума.

Тогава Момчил отстъпи заднишком, та се стопи в гората. А после се чу как тича през планината и съчки се чупят под нозете му.

И Горан хукна на другата страна. Ала не се чуваше плачът му. От страната на Момчил вече нищо не се чуваше.

Останах сам и седнах на поляната, защото плещите ми не издържаха товара на страшните дни, които идеха, а краката ми се подкосиха пред страшния път, който ме чакаше. Мене и людете от Елинденя.

И макар изтощеното ми тяло да стоеше на поляната и да усещах под него мократа от росата трева, духът ми вече преживяваше тия бѣдни дни, а нозете ми вече вървяха по тия бѣдни пътища.

Момчил щеше да скита по планината, гонен от хората и от мислите си, докато се върнеше при своите или соколът изкълвеше мъртвите му очи някъде из пущинаците.

Караибрахим щеше да затвори първенците в конака и да ги мъчи, докато превие волята им или докато ги избие. Хората от Елинденя щяха да се прѣснат по горите, едни щяха да се заселят в Петгласец, други — другаде, трети щяха да се върнат в долината си и да навият чалми, а четвърти нямаше да се върнат и завинаги щяха да останат в своите незнайни гробове из планината.

Много пътища вървяха пред хората от Елинденя и всеки човек щеше да извърви своя път.

И моят път вървеше пред мене. А сега трябваше да се вдигна и да отида в манастира „Свети Илия“, за да разкажа на стареца игумен за злостастната Манолова сватба. За да поеме и той своя път, и с него братята от манастира. И като се скрият из пещерите, да дочакат да мине бурята или да живеят до края на дните си като диви зверове.

После трябваше да слеза долу в черното подземие на манастира и като взема в торбата си ония обковани в сребро стари книги и ония подпечатани със злато хрисовули на българските царе Иваница, Асен и Александър, да трѣгна през планината и пожарите. Трябваше да се върна в Светогорската обител, да оставя книгите и да се приготвя с другите монаси да посрещна дивия Мехмед паша, който отиваше към светия полуостров.

Вървях вече по скритите пътеки. Виждах вече долу турските станове, криех се в храсталаците и край мене отминаваше тропотът на турски коне. И за утеха четях на светлината на пожарищата изписаните с пурпурни букви слова, с които великите български царе подаряваха на родопския манастир земи и люде: „Аз, Асен Втори, син на стария

Асен, цар и самодържец на всички българи и гърци..." Тъй пишеше там, и трябваше да скрия тия слова от пламъците, които утре щяха да обхванат прастария манастир, да опушат стените му, да сринат покривите му и да разтопят камбаните му.

Ала нямаше да вървя право на юг, щях да тръгна на запад. Там, в едно село високо в планината, в което има толкова малко пръст, че хората изкачват с мулетата си кошници пръст, за да погребат мъртвците си, там има каменна къщица и в нея чака беловласа жена. А пред къщицата има стара ябълка и съм й казал: „Чакай ме, когато ябълките на това дърво почервенеят.“ И тя ден след ден е гледала как цъфтят бели цветове, как връзват зелени плодове и е чакала те да почервенеят. И е чакала своя син. Ще склоня глава на рамото й, та ще й кажа: „Мамо.“ И за ден-два няма да бъде смиреният монах Григорий, а ще стана човек като другите. Ще стана Никола, който като дете се е катерил по тая ябълка. Ще сека дърва, ще копая, ще се кача на покрива, за да наместя старите зелениясали плочи, размърдани от снеговете. Преди да надяна избелялото си расо и да метна на рамо тежката торба с книгите. И старата жена ще ме изпрати на прага и ще ми даде червена ябълка, знака на нашия обет с нея.

Нямаше да мина по тоя път. Знаех го още щом краката ми тръгнаха като насън по него. Извървах го в сърцето си, вървах дни и месеци, ала нозете ми не минаха път, дълъг дори колкото ечемичено зрънце.

Щях да остана в Елинденя. Знаех го и ми се плачеше.

ДЯЛ ТРЕТИ
МАНОЛ И НЕГОВИТЕ СТО БРАТЯ

ОТКЪС ПЪРВИ

Казвам се Слав. По-преди се казвах Абдуллах, но ме наричаха Венецианеца. Още по-преди бях граф и носех името на прочут френски род.

Благодаря на Манол, че ме научи какво е човешки живот.

Благодаря на Елица, защото без нея никога не бих познал любов.

Благодаря на баба Сребра, че ме научи да обичам песните и ми помогна да различавам отровните бурени от целебните билки и лошите хора от добрите хора.

Благодаря на Шарл, че ме научи да се бия с шпага, и на Давид, че ме научи да яздя кон.

Благодаря на оня неизвестен гребец, който ме научи български.

Благодаря на майка си и на баща си. Майка ми, щом ме роди, ме захвърли на дойките. Баща ми гледаше на мене като на средство за постигане на целите си, а не като на отделен човек. Все пак им благодаря, че ме родиха.

Благодаря, че съм живял и че още живея.

Моля съдбата само за едно — да ми помогне да посрещна смъртта така, както я посрещна Манол.

Имах богатства и ги загубих. Мога да си ги възвърна, но не искам. Срегнах големи хора, и те умряха. Бих дал живота си, колкото ми е останал, за да отворя за миг очите си.

Ето, аз гледам ръката си, която пише тия думи — кафявата ѝ кожа с черни петна и морави жили. Гледам сянката, която ръката ми хвърля върху листа. Някога ръката ми беше млада, кожата — гладка, пръстите — прави, ноктите — розови. Когато твоята ръка разтвори тия листи, моята ръка ще се стопи в земята, костите ѝ ще станат кафяви, като пръчки, каквито навярно са сега костите на Маноловата ръка. А после и те ще се стопят.

Всяка вечер се събличам и гледам тялото си. Дълга бяла брада пада върху мършавите ми гърди. Мои ли са тия щръкнали ребра, възлите на коленете, връвчиците на мускулите? Не мога да се позная. Лягам си и зная, че една нощ ще е последна. Не вярвам, че ще умра.

Но като си спомня колко хора измряха пред мене, почвам почти да вярвам, че и аз ще си отида. Сигурно ще умра в постелята си, защото сто пъти срещях смъртта по крепостни стени, по кораби, по планини и гори и тя винаги се е разминавала с мене.

Тогава защо се моря да бдя нощем пред вощеницата и да викам призраци, и не грея денем старческото си тяло на слънцето? Защо не взема да препиша еклесиаста на Соломона и да се подпиша под него? Суета на суетите, всичко е суета. Каква полза за човека от всичкия труд, който се труди под слънцето? Както на безумния, така и на мъдрия не остава вечна паметта му.

Соломон е бил сам. Аз не съм сам. А колкото до тялото ми, то телата са работа на градинарите, които торят с тях градините си. Важни са не телата, а делата на хората. Те не умират.

Всяка сутрин, преди да стана от постелята си, и всяка вечер, преди да заспя, лежа по гръб и викам със затворени очи имената на скъпите ми хора. Най-напред викам мъртвите, после викам живите. Но тъй като минаха много години, все по-неуверен ставам дали някой от живите не бива да отиде при мъртвите. И като не знам дали живите не са вече мъртви, викам мъртвите, все едно че са живи.

Елица, баба Сребра, Манол, Момчил, дядо Галушко, Горан, Морозини, де Бофор...

После повтарям имената в обратен ред, та последните стават първи. Не го правя, за да не ми се сърдят — мисля си, че всеки заслужава да е първи.

Те идват из топлия мрак под клепките ми и лицата им се надвесват над мене. Понякога се очертават бързо, понякога извайвам образите им мъчително бавно. В началото избирах да видя всеки от тях в някакъв значителен миг от живота му и се мъчех да си го спомня тъкмо в избрания миг. После разбрах, че сенките се връщат в тоя спомен, които те поискат, и аз неочаквано ги виждам такива, каквито ги бях вече забравил.

Елица носи вода, Момчил яде, Манол се усмихва. Кога се е случило това?

Рядко говоря с тях. По-често само ги извиквам и ги оставям да потънат обратно. Стига ми. Никога не съм сам.

Благодаря на поп Алигорко, който ме научи на това в оная нощ край брега на омагьосаното езеро.

Да си човек, значи да живееш с хората. Да си свързан с тях, да им дадеш най-хубавото от себе си. Най-хубавото от мене това са спомените ми. В тях ще оживеят много хора, които приживе дадоха кръвта си, а сега ще дават примера си.

Когато бях млад, мислех си, че ми е предопределено да стана велик човек, може би крал на Франция. Защото моят род е давал крале. Каквото и да се случеше, не го ценях, а чаках да падне от небето единственият неповторим миг. Виждах се начело на неизброими войски. Когато тръгнах към Кандия, мислех, че тоя миг е дошъл. А когато бях в конака, мислех, че пътят ми е водел дотам, за да убия Караибрахим.

Сега съм склонен да мисля, че целта на живота ми е била да напиша този летопис за величието и падението на долината Елиндения. Време е вече хората не само да действуват, а и да се оглеждат какво са направили. Време е хората да не повтарят по сто пъти едни и същи грешки и като гледат що става наоколо им, да се извиняват и срамуват, че са хора, а да видят делата на други хора, живели преди тях, и да се гордеят, че са човечеи.

Не зная дали съм френски благородник, който си спомня, че е бил в Родопите, или съм родопчанин, който си спомня, че е бил във Франция. Сега не съм и на двете места.

До четиринадесетата си година живях при двора на Людовик Четиринадесети и смятах, че това е същността на живота ми. Бил съм не човек, а семе за човек.

На четиридесет години тръгнах към Кандия. На два пъти французи тръгваха към Кандия като на кръстоносен поход, за да спасят крепостта от неверниците. Щяха да се бият със самия велик везир. В Кандия се събра цветът на френското рицарство. Първи дойдоха полковете под командата на граф де Фенилад с помощник граф де Тресм. После дойдоха граф Сен Пол Лонгвил, шевалие де Бандон, шевалие д'Аркур и други принцове от домовете Лотарингия и Буйон. Там бяха Дампиер, Бован, Колбер, Хастелан, маршал де Ламот Фенелон с двамата си синове, Севине и още 16 хиляди войници. Флотата се водеше от херцог де Бофор, а полковете командувахе херцог де Ноайи. Там бях и аз.

Пустите улици, осеяни с гюллета и трупове, и окървавените порутени укрепления произстудиха разгорещеното ни въображение. Но

ние бяхме французи, бяхме суетни, блестящи, храбри, дошли бяхме да се бием, а не да гледаме. Светехме от злато, брилянти и сърма, а и от въодушевление. Напразно Морозини ни заклинаше да не излизаме вън от стените на крепостта. Викаше ни, че тая война не прилича на другите, в които бяхме вадили шпагите си.

Решихме скритом да нападнем врага. Това дразнеше въображението. Искахме 300 души рицари да атакуваме 2500 турци. Това беше героично.

Излязохме призори през един прулум на стената. Грях ли би било да кажа, че хората ни бяха смели. Нещо повече — бяхме безумни. Хвърлихме се върху турците, но врагът беше предупреден. Все пак ние го притиснахме, изхвърлихме го от изкопите, гонехме го. Падна едно, второ, после още три укрепления. Морозини бясно стреляше с всички топове на крепостта, за да ни подкрепи, след като не го послушахме и излязохме навън. Кандия изригваше като вулкан, наоколо се сипеха гюлета. От крепостта излязоха нови войски. Ние ревахме и сечахме. Водеше ни францискански монах с Христовото разпятие в ръце. Херцог де Тиери и господарите на Вийамор, Фенелон и Лафонтен показваха чудеса от храброст. После разправяли, че аз съм бил най-храбрият. Нищо не си спомням.

От крепостта видели, че турците се събират в лагера си, за да ни ударят в гръб. С огромна мъка успяхме да върнем полуделите си войници. Един монах капуцинец беше възседнал някакъв топ и ни кълнеше, че изоставяме Христовото разпятие. Хукнахме назад, като оставихме на полето 500 души благородници. Удариха ме с нещо в тила и аз изгубих свят.

Съвзех се хвърлен в дъното на някакъв кораб. Там имаше много други пленници и още повече плъхове. До нас никога не достигаше светлина. От време на време някоя вълна плисваше през дъските на борда и размиваше изпражненията ни.

Три дни, а може би три години корабът непрекъснато се люшкаше и аз непрекъснато повръщах. За три дни се превърнах от човек в някакво хленчецо и хълцащо животно. Влизаха турци, гавреха се с мене, правеха с мене каквото си поискат. После си го припомнях. Тогава се люлеех, повръщах и плачех в бълвоча си.

На четвъртия ден ни изкараха на палубата и почнаха да ни набиват на колове — беше убит някакъв техен адмирал. Всичко ми

беше безразлично.

Тогава се разнесе първият нечовешки крясък. Прогледнах — и видях коловете.

Никога не бях ги виждал. Чувал бях за тях и си мислех, че са колове като колове. Тия бяха като греди, дебели колкото крака на мъж, и биха могли да бъдат мачти на кораби. Върховете им блестяха грубо подострени.

Представих си — не, усетих как тоя кол влиза в тялото ми. Усетих, че ме разчеква и разкъсва вътрешностите ми. Почнах да пищя.

Някой се надвеси над главата ми и каза да повтора някакви думи. Повторих ги. Всичко бих сторил. Тъй станах мюсюлманин.

После Караибрахим ме взе за оръженосец. Не зная дали той ме беше виждал на кораба, когато не бях човек. Не зная дали не е слизал а дъното на кораба и не се е гаврил с мене. Държеше се добре, защото го ласкаеше мисълта, че един прочут френски граф лъскаше сабята му.

Един ден Караибрахим ме извика в каютата си и там заварих един непознат клетник, слаб като скелет, със занесени очи и полуотворени уста. Познах, че е гребец на галера. Оковите още стояха на китките и глезените му.

Караибрахим каза:

— Тоя човек ще те научи на своя език.

За пръв път чух български. Турски език бях научил още във Франция, от скука и тщеславие, като чаках да тръгнем за Кандия. Искях да разпитвам пленените паши за живота в харемите.

Българинът родопчанин беше изтощен до безумие и смърт. Често заспиваше. Ала понякога почваше да пее с угаснал, пречупен глас — и тогава излизах от каютата.

После българинът изчезна. Чак в Родоп се досетих, че Караибрахим е знаел за помохамеданчването шест месеца преди да влезе в Елинденя.

ОТКЪС ВТОРИ

Изправиха ме пред три девойки. И трите русокоси и синеоки, като три еднакви плода на трилистна вейка. Първата по-хубава от втората, втората по-хубава от третата, третата по-хубава от първата. През нощта бяха забравили кое момиче бях избрал, пък и то не се обаждаше. Затова спахиите ми предлагаха да взема една от трите най-хубави пленнички.

Помислих си, че решавам съдбата на трите момичета. После ми мина през ума, че не бях по-добър от който и да е спахия. Засрамах се и посочих средната девойка. Отведоха я в одаята ми.

Целият ден мина в приготовление за нощта, която идеше. Каквото и да ставаше в сърцата на спахиите и войниците, никой не докосна нито една от девойките. Пазеха курбаните за уречения час. Караибрахим забрани да се влиза в селото, „защото всичко там принадлежи на падишаха“. Но спахиите намериха отнякъде вино и не вярвам, че билетата и агнетата върху огньовете бяха Сюлейманагови. А Сюлейман ага цял ден не се показа. Не се показа и Караибрахим.

И аз цял ден не влязох в стаята си.

Вечерта дойде. Луната щеше да изгрее късно. Лумнаха огньовете, задумкаха тъпани и тогава в конака писнаха и застенаха жените.

Няма да забравя какво се случи тая нощ. Спомням си какво съм правил и какво съм мислил. Трябва да съм бил пиан.

Тръгнах към одаята си. Письците, плаحوвете, охканията и сред тях грубите смехове, подигравки и ругатни караха сърцето ми да плаче. Побеснявах сред тая буря със светкавици, идеше ми да вия и да се тръшкам. Не можех да претърпя тая гавра с човешката воля, това чупене на ръце и на нозе, това чупене на воли. Всяка одая беше дъно на кораб.

А лицето ми го облъхваше нежност. Моята одая беше залив. Искаше ми се да милвам, бавно, с упоение, едва-едва да докосвам с длани човешка кожа, колене и шия, слепите очи, белината отвътре на китките. Искаше ми се да се отпусна на женски skut. Да забравя.

Да се скрия.

А от кръста надолу нещо ме дереше и гърчеше мускулите ми. Нещо се надигаше към гърдите ми зверско ръмжене и хъркане.

Целият приличах на море, над чиито дребни вълни лъха топъл вятър, а в чиито тъмни недра извира мътна вода и се мъчи да стигне догоре. Белите и черните сокове на тялото ми се бореха помежду си.

Отворих вратата на одаята си. За миг ми се стори, че тя е празна. И сърцето ми се изпразни. Вдигнах борината отчаян, разплакан, облекчен. В единия ъгъл имаше струпани като че ли купчина дрехи и две очи блеснаха насреща ми като очи на котка в тъмнината. Закрепих борината на една халка, едва я закрепих, защото ръцете ми трепереха. Пресякох одаята — коленете ми се свиваха и изведнъж ме хвърлиха нагоре. Коленичих пред девойката.

Тя беше подивяла. Беше грозна. Но трябваше да е сто пъти по-грозна, за да ме отблъсне. Аз виждах това, което тя криеше, сто пъти по-съблазнително, отколкото беше.

После, след тая нощ, върнах в паметта си чертите ѝ, както ги виждах тогава. Нищо не беше останало от хубостта ѝ. Всичко в нея беше изострено, вдървено, разкривено. Но аз не виждах това лице на луда. Виждах мечтата си. Срещу мене стоеше нещо топло, кръгло, меко. Имаше мрак, коси, шепот. Задъхване, примиране, отпускане.

Заговорих ѝ. Най-напред на български. Обърквах като обезумял думите, казах, че е жива. Че е другият човек.

Нямаше по-голямо щастие от това да се прегърнем с другия човек, да метнем завивката над главите си и да затоплим шепата мрак с дъха си. Да се отделим от конака, от планината, от Кандия, от цялата земя, от звездите дори. Тая жена държеше топлината и мрака в пазвата си, под дрехата си, до кожата си.

Тя съскаше като притисната котка.

Трябва да съм говорил по френски. Сигурно съм говорил. Мъчех се да я прегърна, да я целуна. Тя се влачеше покрай стената като че ли с пречупен гръбнак. Не се изправи и не затича през стаята. Не вдигна ръка да ме удари със замах. Не беше борба, а някакво напипване на слепци и паралитици. Ловях голата ѝ пета и се мъчех да я допра до лицето си. Тя пълзеше и ме риташе. Беше жалко и унижително.

Спрях задъхан и изтощен. Сърцето ми ме оглушаваше.

Навън жените пицяха и стенеха. Чух от съседната стая викове, тръшкане на тела и удари.

Това беше живот. Силен и първобитен. Моето беше позор.

Сграбчих девойката. Почнах да я треса. Да я търкалям. И усетих, че пръстите ми са на шията ѝ, а ръцете ми удрят главата ѝ в пода.!

Убивах я.

Скочих и изтичах навън. Строполих се по стълбите. Никой не пазеше конака. Ако имаше кой да поведе българите, щяха да ни изколят като овце.

А в конака жените пицяха и стенеха.

Луната изгряваше. Късна луна, намаляла след пълнолуние. Пръскаше особена, уморена и мрачна светлина, сякаш гледах света през опушено стъкло. Светлина като при затъмнение.

Вървах през гората, препъвах се, размахвах ръце и убеждавах девойката. И зад едно дърво изскочи човек. Вцепених се, потта ми замръзна и усетих, че съм целият вирвода.

Човекът се строполи в краката ми, прегърна коленете ми и почна да плаче:

— Паша! Паша! Дъщеря ми!

Изскочиха и други хора, и те налягаха по поляната. Видях на луната, че косите им са бели.

— Внучката ми!

Молеха ми се, вместо да ме убият с камъни. Сториха ми се като пришълци от друга земя, не приличаха на гордите овчари, които видях в конака и край огньовете на сватбата. Още не можеха да се събудят.

И се чуваше как в конака жените пицят и стенат.

Изтръгнах се, като ритах по ръце и лица, както мене ме ритаха в одаята. Опомних се, когато чух поток, сринах се по някакъв бряг и легнах по корем край тънката струя. Пих, измокрих се.

Полека-лека ме достраша. Чувах далечните крясъци и смехове и над тях тихото, равнодушно шуртене на ручея. Тръгнах обратно. Гората, огрята от късната месечина, сега ми приличаше на петнера, в която стълбовете лунни лъчи вдигаха бели сталактити. Димяха изпарения. Студено беше.

Излязох на широка поляна. Луната се скри зад облак. Сред мрака отвсякъде звънтяха някакви животинки — късо и рязко, сякаш се скъсваше изпъната стоманена жичка. Скръцване и звънтене. Звънтенето се стрелваше отляво, отдясно, отвсякъде, никога едновременно, и на мене ми се стори, че една и съща стоманена

мушица се стрелка около главата ми и ме омотава в сребърна паяжина, и реже мозъка ми с къси блясъци. Тревожно трепкаха мъжките блестунки — тъй наричат тук светулките, — губеха се и пак светваха, диреха нещо и не го намираха. Прорязваха кратка запалена следа и аз с мъчително нетърпение исках да отгатна накъде отиват, но в мрака те бяха изменили пътя си и светваха другаде. И в прекъснатото звънтене, и в прекъснатото блясване имаше нещо недовършено, нещо, което питаше и оставаше без отговор.

Само в мокрите от роса треви спокойно грееха със студено сияние дебели женски светулки — тежки, едри, безкрили — и чакаха да ги намерят.

Стигнах стената на конака и тръгнах покрай зида. Над мене откъм прозорците идеха вече изморени викове, стонове и пышкане.

Луната се издигаше, а лунната светлина отслабна. Бях толкова изморен, сякаш цяла нощ бях вървял пеш. Колебаех се дали да вляза, когато чух сладък женски глас над себе си:

— Къде си ходил, Венецианецо?

Не видях лицето, но познах гласа на Гюлфие. Тя стоеше зад дървената решетка на прозореца. Зарадвах ѝ се. Чух един глас като човешки глас, чужд на безумието и отвратата на тая нощ.

Мълчаливо влязох в конака. По двора имаше натъркаляни тела. Под платана беше тъмно. Огньовете догаряха, жаравата малинено червенееше.

Не се лутах, както си представях преди влизането си в конака. Търсех един човек. Имаше кого да търся. Покачих се на чардака. Той беше пуст. Скръцна врата и Гюлфие ме повика:

— Влез.

При нея беше тъмно. Тя пак ме попита.

— Къде си ходил? Отговорих ѝ:

— Далеч от конака. Жените пицяха и плачеха. — И признах тихо. — Тук не е за мене, Гюлфие.

Тя ме хвана за ръката и като приближи устни до мене в тъмното, рече ми тихо:

— Искам да отида да чуя нещо, а ме е страх. Ела с мене. Тя отвори някакъв долап и двамата заслизахме по стъпала.

Съвсем тъмно беше. Не се учудвах, защото бях вървял по много тайни ходове. Опипвах стъпалата с ходилата си. Дясната ми ръка се

опираше в грапавата стена, лявата ми ръка я държеше Гюлфие. Стената беше студена, дланта на Гюлфие — топла и мека.

Тръгнахме по равно. От двете ни страни имаше камък, над нас — дъски. Над главите ни се чуваха гласове, тропот, хъркане. Бръкнах в пояса си да измъкна огниво, за да се огледам. Гюлфие ме хвана с две ръце.

— Недей. Тоя ходник обикаля целия конак. Покрай външната стена. В някои стаи се влиза през долапите. Ако светнеш, ще видят през цепнатините между дъските.

Сетих се и попитах:

— Ходът не е ли наравно с избата и оборите? Не са ли затворени там първенците?

— Така е — отговори Гюлфие. — Затова се губи ширината му, а никой не го усеща.

— Да идем да ги чуем — помолих аз.

— Не! — отказа стреснато Гюлфие. — Стига мъки. Ела. Вървахме още. По едно време Гюлфие спря. Усетих, че се колебае. После гласът ѝ дойде из мрака:

— Запомни това място. Тук е тайният изход. Ти си добър човек, правиш каквото можеш. Тия, които го прокопаха, дойдоха и си отидоха. Знаем го само аз и агата. Ако светнеш, ще видиш, че в стената има вградена обгорена греди. Тя се дръпва.

Продължихме нататък. По едно време Гюлфие отново спря. Искях да я попитам, но тя стисна ръката ми да мълча. Ослушваше се. Беше съвсем тихо. След малко сама ми прошепна:

— Тук е стаята на Караибрахим.

Някъде над мене, съвсем близко, дишаше Елица. Не исках да мисля, не исках да си представям. Задушаваш се. Чух Гюлфие да шепне:

— И преди бях тук. Уплаших се. Да не вярваш на никоя. Гък не каза, уж вода ненапита. Поне да викаше за пред хората. Ето, и сега мълчи...

Протегнах ръка да запуша устата ѝ. Пръстите ми докоснаха нещо топло и мокро. Тя ме ухапа.

И ние се заизвивахме на студената пръст като два голи червея в мрака на подземиято. Мълчахме. Аз и Гюлфие.

И през тази нощ разбрах каква гореща и отчаяна жена е тя.

В мрака не усетихме кога е изгряло слънцето. Едва се доवлякох до стаята си.

Щом отворих вратата, видях, че вътре е тъмно. Тялото на девойката закриваше прозореца. Тя се беше обесила и висеше — дълга и проточена, — а върховете на пръстите ѝ почти докосваха пода. Стъпила беше на седлото ми.

Свалих я. Беше много тежка и вече се вкочаняваше.

В стаята стана светло. Видях в ъгъла кърпата ѝ, та я метнах върху страшното ѝ лице. Отдолу се подаваше русата ѝ коса, която аз бях разпилял през нощта.

Стоях коленичил пред нея. Гледах тялото, което ме подлудяваше преди няколко часа. Не знаех дори името ѝ.

Как се отказа тя от живота? Какво получи насреща? Какво повече имаше от живота, което аз не знаех?

Какво струваше сега тялото ѝ? Мъхът по бузите ѝ, мъхът под мишниците ѝ? Дългите клепачи над сините очи?

Благодаря ти — все едно Саваот или аллах, — че бях жив.

Тръшнах се на постелята си. Нямах сили да се обадя никому. И веднага заспах.

Събудих се, сякаш някой ме удари. Видях тялото на пода и като се препъвах, втурнах се навън. Елица! Елица и тишината в Караибрахимовата стая.

Видях Елица през клоните на платана, от другата страна на двора. Облегнала беше лакти на оградата и гледаше към мене през листата на дървото. Веднага я намразих. Стори ми се, че в стойката на тялото ѝ няма отчаяние. Двете ѝ плитки висяха от оградата надолу като две мъртви змии. Дори косата си беше заплела.

Искаше ми се да се обърна, когато слугата на Караибрахим се довлече до мене. Каза ми, като се прозяваше, търкаше с опакото на ръката си очи и вдигаше шалварите си:

— Господарят те вика да се биете със саби. Дори тази сутрин Караибрахим не искаше да се откаже от фехтовката.

Влязох да взема шпагата си и мълчаливо посочих на слугата мъртвото тяло.

Фехтовахме се под чардака, пред Елицините очи. И двамата бяхме еднакво лоши. По лицето на Караибрахим личеше, че е прекарал

безсънна нощ. Беше още по-мършав и дори изморен, нещо съвсем необичайно за него.

По едно време вдигнах поглед и видях двете дълги кестеняви плитки. Озверих се. Три пъти изтръгнах шпагата от ръцете на Караибрахим и я отпращах на десет крачки. И три пъти стоях изправен, нехайно опрял шпагата на върха на дясната си обувка, докато той отиваше, навеждаше се и вдигаше шпагата си. А Елица гледаше отгоре.

Тоя път не усетих дали Караибрахим се ядоса. Изглежда, му беше безразлично. Прав беше. Той имаше Елица.

Тръгнах си. Рязко се обърнах и почнах да се изкачвам по стълбите към Елицината страна. Едва дишах от вълнение.

По средата се дръпнах, за да мине край мене една от момите, които спаха при спахиите. Беше само по бяла риза, окъсана и окървавена, с разпуснати коси. Тя имаше очите на трупа, който тая сутрин свалих от прозореца. Мъртва беше, а ходеше.

Почаках я да отmine и отново се заизкачвах. Пак мразех Елица.

Когато тръгнах към нея, тя се обърна да ме погледне. Плитките ѝ с шумолене се плъзнаха по ръба на оградата, ала не се изхлузиха докрай и останаха извити настрана от главата ѝ, а наклоняваха леко лицето ѝ.

Отслабнала беше. По лицето ѝ видях восъчна белина. Напукани бяха устните ѝ, ала очите ѝ светеха с трескав блясък. И не приличаха на очите на клетницата, която преди миг мина край мене. А под очите ѝ имаше сини сенки. Тъй би трябвало да изглежда лице, изпито от безсънна и пълна със страсти нощ.

Хубава беше, по-хубава отпреди. Оживяла. Спотаена. Страстна. Идваше ми да я заплуя. Синината под очите ѝ ми се струваше следа от мъжки пръсти. Представях си къде ли още по бялата ѝ кожа, под дрехите ѝ стоят тия сини, позорни петна. Спомних си за Севда, сенките по лицето ѝ — мек, пипан плод с прогизнала гнилото.

Чак сега видях, че дрехите на Елица са подредени, закопчани, завързани.

Тя ме изгледа, обърна се, без да наведе глава, и бавно тръгна към Караибрахимовата стая.

Не смеех да се прибера в стаята си, за да не видя мъртвото тяло, очертано от одърпаната дреха. И синьото лице, цялото синьо, не като

синьото под Елицините очи.

На двора ме посрещнаха като герой. Научили бяха и се чудеха какво ли съм могъл да направя на една жена, та да се обеси. Техните жертви бяха ритали, бяха пищели, тръшкали се бяха, припадали, ала на сутринта бяха всички живи. Цъкаха с език и ми завиждаха.

Какво бях направил ли? Нищо не направих.

Аз я убих. Аз, подлецът, дори не можах да изнасиля една жена. Аз я убих. Тя е чакала. И това, което е чакала и виждала, било по-страшно от това, което бих могъл да й направя. Ако бях влязъл пак при нея, тя щеше да живее. Както живееше Елица.

Забравих за мъртвата чак през нощта, когато при мене дойде Гюлфие.

В тъмното не виждах колко е дебела. А тя беше много дебела, цяла пряспа от плът. Ала важно ли беше дали е дебела, или не? Умна беше, добра беше. Когато искаше, можеше да милва като майка.

С какво я надминаваше оная, мъртвата — строгата и хубавата?

С какво я надминаваше Елица?

ОТКЪС ТРЕТИ

След три дни изтече срокът, даден от Караибрахим на първенците. И Караибрахим заповяда да ги изведат от тъмницата на вътрешния двор на конака. Три дни не им дадоха да ядат и да пият. Сюлейман ага, който и трите дни не се показва на чардака, прати при Караибрахим човек да му каже, че за три дни и магаре ще умре без вода. Караибрахим попита:

— Нали в тъмницата тече вода по стените?

— Тече.

— Нека ближат стените. А за три дни никой не е умрял от глад.

На третия ден сутринта Дельо поиска и влезе в тъмницата и стражата не го спря. Той застана на вратата, запуши носа си заради вонята, която идеше отвътре, и попита с гъгнив глас:

— Колцина сте?

И като не му отговориха, принуди се да влезе в тъмницата и да мине между налягалите пленници. Преброи ги, а те излязоха шестдесет и трима.

— Нали преди бяхте шестдесет? Кои са новите трима? Дядо Кралю му отговори, защото навярно се надяваше, че ще пуснат новите хора, които преди не се бяха явявали пред Караибрахим:

— Нови има осмина, а петима от старите ги няма.

И той изброи имената им. Запомних само едно, защото той беше после измежду шестимата първи избрани от Караибрахим. Пиша го тук, да го знаят внуците му, ако тоя ръкопис стигне до тях. Старецът се казваше Волчо Крилатица.

Стоях на вратата, когато Дельо излезе и събу цървулите си, догоре изцапани с нечистотии. А дядо Кралю не се стърпя и попита отвътре:

— Защо питаш?

— Чувате ли да чука над главите ви?

И наистина от три дни откъм стаите на Сюлейман ага непрестанно се чукаше върху камък.

— Агата заповяда да се изчукат върху плоча имената ви. Прави надгробен паметник. Ако някой се отрече и приеме правата вяра, да се обади — ще изличат името му.

Дельо се изсмя беззвучно, а отвътре долетяха жалби и проклетия.

Към пладне Кара Ибрахимовите хора извадиха първенците на вътрешния двор. Последнит е десетина ги извлякоха на ръце.

Всички се събраха накуп около чешмата. А чешмата я пазеха четирима турци с извадени ятагани. Един овчар — не се познаваше млад ли е, стар ли е — все се хвърляше към водата и викаше:

— Искам да пия.

Сеймените го блъскаха назад и бършеха гнусливо ръце в дрехите си. А той падаше и пак тръгваше — ту прав, ту пълзешком, — и все повтаряше:

— Искам да пия.

Освен първенците и четиримата пазачи на чешмата нямаше никого друго на двора. Едни от първенците лежаха, други стояха прави. Някои покриваха с длани и наметала очите си, защото слънцето ги слепеше, други покриваха с наметалата ушите си, да не чуват шума на водата. А всички, които гледаха, впиваха очи в сребърната струя на чешмата.

Когато Караибрахим заслиза по стълбите, неколцина от легналите се изправиха. И се чу гласът на Манол:

— Планината ви гледа. А след него се чу:

— Искам да пия.

Планината не ги виждаше — дворът беше отвсякъде ограден с чардаци и сгради. И по-добре. Какво беше останало от гордите селяни, които преди десет дни стояха на същото място? Дрехи, потънали в нечистотии и пръст, лица, черни и зелени от лигавата влага, която бяха лизали от стените. Бради, сплъстени и чорлави, ръце, сини от ремъците.

Очите им видях, когато слязох пред тях. Гледаха мрачно, отчаяно и диво.

Караибрахим застана там, където стоеше преди десет дни. Седеше на същия рязан стол. Носеше същите дрехи. До него бях аз с двамината ходжи, едноокия и дебелия. Хасан, сина на Велко, го нямаше. Ала сега Караибрахим беше покрил долната част на лицето си

с кърпа да се пази от вонята, и гласът му излизаше глух и променен, а над кърпата светеха безпощадните му очи.

Спомних си какво беше преди десет дни. Спомних си и мислите си. Дали беше се прекъснала нишката между тях хора и планината, дали вече бяха останали сами? Течеше ли още по тях майчина кръв, или кръвта им се беше затворила в кръг и във всекиго биеше само неговото сърце?

Сиври билюкбаши до чешмата попита:

— Ага, да изведа ли и оня, с шареното псе?

— Остави го, какъв първенец е той? — отговори Караибрахим и млъкна.

Караибрахим мълчеше, мълчаха и първенците. После Караибрахим попита и аз преведох на български. Струваше ми се, че самият аз питам. Преди десет дни се усещах самотен, и сега бях сам, ала без да ща, вече се прилепвах към групата на хората с чисти дрехи и чалми. Защото ония насреща, мръсните и отчаяните, ми спомняха за преизподнята на кораба. Отблъскваха ме, исках да се махна или те да се махнат.

— Кой приказваше преди?

Напред излезе дядо Кральо, бялата му коса и бялата му брада бяха очернели, приведен и слаб.

— Старче — рече му Караибрахим, — десетте дни минаха. Дядо Кральо мълчеше.

Чу се гласът на обезумелия от жажда:

— Дайте ми да пия.

Караибрахим каза:

— Пий от извора на чистата вяра.

И аз преведох.

Тогава дядо Кральо проговори и каза:

— Проклет да си.

Караибрахим се изправи и гласът му беше все така равен и спокоен:

— Защо бяха тия три дни мъки? Защо беше тая упоритост? Ала ви прощавам. Ето пред вас огъня, чиято пепел ви показах миналия път. Посипете с пепел главите си и нека всеки от вас сложи върху пепелта ей от тия фесове и чалми.

Той най-напред посочи кръга пепел, който аз не бях забелязал досега, а после струпаните до стената фесове и чалми. И каза още:

— И стадата ви пак ще са ваши, и всеки ще отиде в дома си. И над него ще бъде благословията на аллаха.

Докато Караибрахим говореше, изправените пленници помогнаха на легналите да се изправят. И тъй като се опираха вкопчани един за други, сбъхтах се в съвсем тясна купчина и не само ръцете им изглеждаха вързани, ами и цялата тълпа беше като омотана с едно общо въже. И жадният се прилепи към тях. Приличаха на огромно животно с шестдесет глави и сто и двадесет крака. Дядо Кральо се облягаше с гръб върху тях.

Дядо Кральо отговори на Караибрахим:

— Що имаше да казваме, казахме го. Прави с нас каквото знаеш. В твоя власт сме.

И млъкна. Всички млъчаха, дори обезумелият от жажда. Чу се чукане върху камък откъм чардака и чукане върху дърво откъм портата.

Отгоре се обади:

— Ага, искат да влязат юруци. Караибрахим викна:

— Кажете на проклетия писар да спре, а на юруците да почака.

Чукането от чардака престана, ала на вратата захлопаха още по-силно. И гласът отгоре извика:

— Идва самият вожд на юруците, Исмаил бей. Караибрахим помисли малко и каза:

— Нека влезе.

Отвори портата и в двора влезе на кон Исмаил бей, юрукът, и след него седмината негови синове — и те на коне. С бърз поглед юрушкият вожд обиколи вързаните първенци и видя Манол.

А Манол срещна погледа му и тихо, като че ли със срам, рече:

— Добра среща, татко Исмаиле.

— Хаиролсун, Маноле кехая. И Манол му рече още:

— Честит си ти, татко Исмаиле, че имаш седмина синове.

— Честит си ти, синко Маноле, че имаш сто мина братя. Къде ще се меря с тебе?

После се огледа и като се обърна към слугата, който отвори вратата, попита го:

— Къде е Сюлейман ага? Защо не излиза да ме посрещне? И от чардака се чу:

— Тук съм, бей. Добре дошъл.

Всички вдигнаха погледи нагоре и за пръв път от три дни видяхме Сюлейман ага. Облечен беше в своята скъпа виолетова дреха, причесан и подстриган, но блед и отслабнал.

Тогава Вражу кехая викна към него с разтреперан глас:

— Тук сме, ага! Виж хала ни. Нали хвърляше от урвата за блудни думи? Нали уби сина ми? Виж сега дъщерите ми. Проклет да си, кръвнико!

Сюлейман ага се направи, че не го чува. А Исмаил бей, без да слиза от коня, каза на Сюлейман ага:

— Ага, тоя човек тук, вързан като убиец, на име Манол Стоте братя, син без баща, даде на мене, Исмаил бей, своите петдесет и два сребърни чана, а пък аз насреща му дадох земя за село.

Караибрахим се обади: — Къде му даде земя, бей? Къде?

Исмаил бей, който не се беше обърнал към Караибрахим и не го беше поздравил — защото гостоприемството налагаше Караибрахим да го поздрави пръв, — и сега не се обърна към него. А Караибрахим побеля от злост и обида.

— Питай него — посочи Сюлейман ага към нас. — Еничарина пред тебе, Исмаил бей. И прощавай, болен съм, не мога да слеза по стъпалата. Ако се качиш горе, ще ти се кланям до гроб.

— Как ще се кача горе, щом ти не слезе долу? — високо и с недоумение рече Исмаил бей. — Какво става тук? Ти ли си стопанинът на тоя дом, или тия непознати хора? И кой е еничаринът между тях? Не го виждам.

Никой не му отвърна.

— Тогава ти ми кажи, ти, с кичура на челото. Къде са чановете ми?

— Кой си ти? — попита Караибрахим.

— Аз съм Исмаил бей, от седемдесет и осмия оджак. Диря Маноловите чанове.

— Чановете прибрахме. Ала откъде да знаем, че са твои? Юрукът огледа двора и чардаците.

— Има ли тук някой, който да каже, че Исмаил бей не говори правдата?

— Ще ти дам чановете — каза Караибрахим.

Юрукът дръпна юздите, за да обърне коня си. Ала го спря — тъй с извита настрана глава.

— Ага, мога ли да те попитам нещо? — рече той на Караибрахим.

— Питай ме.

— Тогава питам те. Защо са вързани тук тия хора? Познавам ги. Нито един от тях не е крал или убил.

— Те стоят срещу волята на аллаха.

— Манол кехая ми каза, че Мехмед паша турчил в полето. Аз му казах. „Зелената диня, дори да превиеш опашката ѝ, пак не сладни.“ Ще кажа същото и на тебе, да го запомниш, ага. Зелена диня, силом узряла, не сладни.

Юрушкият вожд говореше спокойно, ала с някакво нехайство. По-придирчиво ухо би чуло в гласа му и презрение. Караибрахим не се стърпя:

— Бей, като влезе, чудех се, че дрехите ти са като на тия овчари, навързани по двора. (И наистина юруците носеха дрехи досущ като българите, същите навои и цървули, същите гайтанлии гащи, същите пояси, елеци и ризи. Само нямаха червени наметала.) Сега вече не се чудя. Помни, че вратата е зад гърба ти, а не пред тебе. И лесно се залоства. Защо си дошъл?

— Момко, ти залостй вратата, моите хора ще залостят проходите. Ти ще залостиш вратата с елов прът, моите хора ще залостят проходите с железни шишанета. Не ме плаши, стар съм.

Караибрахим стана на крака. Най-големият син на юрука, Юсуф, подкара коня си и се изравни с баща си. Навързаните българи зашумяха и се раздвижиха.

Напред излезе едноокият ходжа, шейхът Шабан Шебил. Измъкна от пазвата си свитък, целуна го и го повдигна нагоре към юрушкия бей. Оня не спря разигралия се кон, а с глава даде знак на ходжата да подаде свитъка на сина му. Ходжата целуна отново хартията и я сложи в ръката на юрука.

Юсуф прочете нещо и кимна на баща си. Исмаил бей усмири коня си, а в това време Юсуф целуна свитъка и го върна на ходжата. И Юсуф прошепна нещо на ухото на Исмаил бей.

Беят наведе глава, сякаш се покланяше, после я вдигна. Вдигна и ръка:

— Прощавай, Маноле кехая, прощавайте и вие, овчари. Такава била волята на аллаха.

Вдигна коня си на задни нозе, обърна го тъй и го подкара към вратата. Когато преминаваше край всеки от синовете си, оня обръщаше след него коня си. И тъкмо да потъне под тъмната пещера на входа, викна обезумелият от жажда:

— Искам да пия, Исмаил бей. Дай ми нож да разрежа жилите си.

Исмаил бей спря коня си и погледна назад. Каза нещо на сина си Юсуф — какво, не се чу. Юсуф слезе от коня — за пръв път юрук докосна с крак плочите на двора — и свали от седлото малък издут мях. Върна се към завързаните овчари и запита:

— Кой тук поиска да пие?

Из утробата на стокракото животно излезе обезумелият от жажда и отвори уста. Юрукът вдигна високо меха и го стисна. Тънка бяла струя мляко падаше и клокочеше в устата на жадния. Клокочеше и чешмата. Жадният наведе глава, като че вече загубил безумието си, като че вече засрамен. Струята за миг го удари в наведеното чело. После пресекна.

Юсуф свали меха и попита:

— Има ли друг да пие?

А всички овчари, които с луди погледи бяха следили бялата струя, наведоха глави. И жадният, наситил жаждата си, отиде, та се скри по средата им. Те мълчаливо му сториха път и пак мълчаливо сбраха рамене.

Юсуф се върна до коня си, стегна с ремък меха и се метна на седлото.

Исмаил бей викна от вратата:

— Нека никой не каже, че Исмаил бей е минал край жаден, а не го е напоил. Ако някой от вас или вашите синове, или вашите дъщери се отбие в шатрите ми, за него винаги има покрив и постеля. Аллах поне не запретява да срещнеш друг човек под покрива си.

Един след друг юрушките коне минаваха през тунела и ударите на копитата ставаха глухи, а после изчезнаха. И вратата се затвори със скриптене след тях.

А Караибрахим почака, сякаш да се изветрее и духът, който остана след тях, и рече:

— Чуйте ме, първенци, които приличате на плашила. Вие казахте своята дума и аз ще повторя моята. Няма да остане човек в тая долина, който да не начертае кръст с кръвта си и да не плюе върху него. Ще ви мъча и убивам с огън, вода, земя и въздух. С желязо, дърво и камък. С остро и тъпо. Откажете се сега, защото отсега нататък мъките, които сте претърпели, ще ви се сторят дебели колкото малкия ми пръст, а тия, които идват, ще бъдат като кръста ми. Да, обещавам ви го и ще го изпълня.

А първенците мълчаха.

Тогава Караибрахим заповяда да вкарат това стокрако животно в тъмницата, а остави само дядо Кралю. Дядото безпомощно гледаше как другарите му ги гълта черната врата.

Сами един срещу друг останаха сгърбеният дядо и силният Караибрахим. И Караибрахим се надвеси над дядото, както орел над проскубана кокошка. Дядото цял трепереше, сякаш мъжеството му си беше отишло след другите. До тях стоях, превеждах и всеки миг очаквах дядото да рече: „Пощади, ага.“

— Хайде сега, другите ги няма. Промени вярата си.

— Не мога, ага.

— Как тъй не можеш!

— Ей тъй, не мога.

— Ами ако другите я сменят?

— Ако другите я сменят? Ще видя, ага. Аз да съм последен.

— Не е ли все едно, гяур, дали ще си първи, или последен? Нали все ще смениш вярата си. Смени я първи.

— Ами другите?

— Как другите. Нали ти казах — все едно първи или последен.

— Не е все едно, ага.

Дядото стисна устни — с нож устата му няма да разтвориш.

Караибрахим сви нос и едновременно разшири ноздри. Там, където външната страна на ноздрите опираше в носа му, кожата побеля. И две бели черти се извиха около гръбнака на носа му. Караибрахим се изправи. Мислех, че ще се пръсне. Той каза на билюкбашията, който седеше до чешмата:

— Влез вътре в тъмницата и намери петимата най-стари овчари. С тоя тук да са шест. Не, няма да коля. Обръснете ги, очистете ги, дайте им да ядат каквото поискат. Нека си поискат по едно нещо. Изпълнете го. После ми се обади.

Билюкбашията стоеше с отворена уста. Караибрахим добави:

— Изведете и Вражу кехая, който викна срещу Сюлейман ага. Караибрахим си отиде и тоя ден повече не го видях. Чух само гласа му.

Същия тоя ден в конака дойде Севда, не се беше вестявала от нощта на сватбата. Гюлфие я посрещна сърдита. Севда цяла трепереше и се оглеждаше.

— Какво искаш? Защо идеш пак? — викна аговица.

— Нека се махне тоя мъж.

— Тук ще остане.

Жената изведнъж се разплака:

— Всяка вечер идва, всяка вечер си отива, аговице. Уби ме, разпра ме. Избягах.

— Кой ма?

— Иде страшен, космат, очите му светят. Почва да ме души. „Ти си виновна“... „Заради тебе... Останах без сърце“... После... И си отива чак на сутринта.

— Кой ма, никаквице?

— Горан, дядо Галушковият син. Дето съм го примамила вечерта на сватбата, че изтървал пътеката. Гледай.

И Севда запретна ръкави да покаже синините по ръцете си. Разтвори и пазвата си. Гледах аз, ала още по-жадно гледаше Гюлфие.

— Като не можеш да правиш любов — рече тя с глух глас, — като не можеш да правиш любов, защо се захващаш?

— Аз ли не мога да правя любов, аговице? Аз ли? Ала ме е страх.

Тя се досети нещо, загледа се в Гюлфие, помисли и рече:

— Страх ме е да не му родя дете. Ами ако е голямо като него? Ще умра, ще се пръсна. Ти знаеш ли, че братовото му куче която кучка качи, тя умира — такива едри са кучетата.

— И какво искаш, кучко?

— Скрий ме в конака. Иначе ще го издам. Не мога повече. Да дойдат да го хванат.

— Дума ако продумаш, ще река на агата да те побият на кол. Тогава ще се разпори и утробата ти, и мръсното ти сърце. Остани в конака.

И когато Севда се отдалечи, като люлееше стройната си снага, рече със злоба подире ѝ:

— Ялова е като мене. И тя го знае. Каза ми нарочно за детето, да ме заболи. Познавам я.

— Как можеш да познаваш, Гюлфие? — попитах аз.

— Познавам най-много по това, как гледа мъжете. Всекиго моли за дете. Не я ли виждаш каква е?

Рекох ѝ тихо, без да се срамувам от нея, но с такъв глас, който показваше, че друг е казал това преди мене:

— Три неща има, които са ненаситни, дори четири, които не казват: „Стига!“ И първите две са — преизподнята и неплодната утроба.

— Вярно е! Ах, много е вярно. А кои са другите две?

— Земята, която не се насища с вода, и огънят, който не казва: „Стига!“

— И това е вярно. Ала и друго има, ще ти го кажа аз — мъжкото око на жени и на синове.

Стоеше срещу мене огромна, кръгла, бялата ѝ кожа лъщеше като опъната на тъпан, устничките ѝ се смееха. Изведнъж видях, че от очите ѝ текат сълзи.

— Прости ми, Гюлфие — рекох ѝ трогнат аз. Съжалих, че приказвах с нея като мъж с мъж. Не исках да я загубя.

Тя изтри гневно сълзите си.

— А знаеш ли защо тая никаквица ми говореше за Горан и ми показваше пазвата си? Знае тя, че съм луда по него.

Тя пък говореше с мене като жена с жена.

— Много мъже съм срещала, три пъти е трепнала утробата ми. И то — само като ги погледнах. Сигурно тъй непразните жени усещат, че за пръв път децата им мръдват в тях. Единият мъж е Манол, другият е Горан, а третият е Караибрахим. Зная аз, че само тия мъже могат да събудят децата в мене. Ала няма как да ги примамя.

Идват черни и страшни страници. Чудя се дали да ги пиша. Обхваща ме униние. Умора налива ръката ми. Главата ми тежи, нищо не ми се прави. Как ще премина през това море от мъки и ужас?

Гледам напред и виждам купища листи, които трябва да напълня с разкази за човешко страдание. Когато си спомням, пред мене само за няколко мига преминават всичките тия мрачни дни, през които и слънцето сякаш беше потъмняло. Паметта не иска да се рови. Сърцето бяга. А почна ли да ги описвам, трябва да се напегна, за да извадя от черната вода на кладенеца отдавна удавени спомени. Дни наред ще се събуждам и ще зная, че ме чака ден на жестоки спомени.

Всичката ми мъдрост, цялото ми спокойствие, събирано през тежки години на изпитание, се разклаща, щом си спомня тия дни. Зная, зная, човек не е звяр, затова пиша и тия редове. Но има хора зверове. Тежко им, че злото ги е избрало за свои товарни животни. И все пак — защо беше нужно всичко това?

Ала трябва да почвам. Представям си, че съм ловец на бисери. Измъкнал съм купища миди от дълбините и съм ги оставил да гният. И сред разложеното месо и вонята ровя с изтръпнали пръсти, да намеря скритите бисери.

От тоя ден, в който Караибрахим извади жадните и гладни първенци на вътрешния двор, аз загубих равновесие. Стана изведнъж. Усетих, че нещо ме носи и не мога да се спра. Бях като лист в буря. Вятърът ме блъскаше ту на една страна, ту в камък, ту на друга страна, ту в дърво. Кошмар ли беше, или наяве? Не можех да се спра, да се огледам, да размисля. Удар след удар падаха върху мене и аз тутакси покривах с длан удареното място, а в това време ме удряха другаде.

Жив бях, но не се радвах. Имах само една мисъл — да изтрая. Да не се развикам, да не разкъсам дрехите си, да не попадна под колелото на страшната кола, която дрънкаше и се тресеше през Елиндения. Да не сбъркам. Знаех, че ще свърши. Понякога не вярвах, че ще свърши. Само отначало нощем можех да се отпусна при Гюлфие. Но то не беше почивка.

Затворени бяхме в конака — ние, Караибрахимовите хора, пленените жени, окованите българи. И Сюлейман ага с хората си. Целият конак беше прокълнат. Прокълнат бях да стоя с тях. Не можех да изляза, да тръгна през зелената планина, да легна на тревата. Прокълнат бях. Там ме чакаше смърт. Само можех да гледам през прозореца как слънцето изгрива и залязва. Зелените върхове на гората хвърляха върху планината покривка, под която кипеше и дебнеше друг живот, враждебен на моя.

Целия следобед главорезите на Караибрахим се занимаваха с шестимата старциовчарй. Спомних си как римските войници облекли Исуса във виолетова мантия. Подстригаха ги, измиха ги като деца. Дадеха им да ядат. Гледаха ги в устата. Дядо Кральо отказа. Вражу кехая плачеше, сълзите му капеха в чинията, ала ядеше. И другите четирима старци ядяха здраво, без да бързат. Мускулите на слепите им очи и брадите им мърдаха. Приличаха на пътници, спрели за миг, готови да станат и да тръгнат на дълъг път. Попитаха ги какво искат. Един от тях поиска да издои овца. Доведоха му крава. Той доеше с търпеливи, ловки движения, а стотина души го гледаха отстрани, сякаш правеше някакво чудо. Вражу кехая поиска да викне. Засмяха се. Той събра въздух и викна така, че водата в чешмата Спря да тече:

— Дъще, къде си?

От чардака, като от дълбока пещера, проплака женски глас:

— Тук съм, дядо!

Запушиха му устата, ала не го биха.

Трети поиска да го изведат вън от конака да погледне планината.

Четвъртият поиска да прибере хляба, който остана на трапезата.

Отидоха да питат Караибрахим, а той зверски ги изруга.

Не помня какво поиска петият.

Дядо Кральо нищо не поиска.

Щом се стъмни, дойде Сиври билюкбаши и каза, че старците трябва да се приберат при другите пленници. Вързаха ги, прибраха ги. Помислих, че Караибрахим очаква от шестимата избраници да разкажат колко хубаво е вън, на белия свят. Лъгал съм се.

Говорех с Гюлфие на чардака. Тя беше тъжна — ходила при Сюлейман ага, а той я изгонил. На двора се размърдаха хора и светлини. Палеха нови борини. Караибрахим се канеше да влезе при първенците.

Втурнах се в стаята на Гюлфие. Търсеха ме да превеждам, не ме намериха. Доведоха ходжата Хасан. Тогава се сетих, влязох в долапа и опипом се спуснах по тайния ход. Лесно разбрах къде е тъмницата. Камъните на зида нарочно бяха оставени без спойка помежду им, за да се чува какво става вътре. Сега между камъните се промъкваше светлина.

Чух гласа на Караибрахим:

— Тия шестима души, които сами избрахте днес, ще умрат първи. Всеки ден ще убивам по един, за да стигнат за цялата седмица. В петък ще почивам. Единия ще набия на кол, втория ще посека на парчета, всяко парче мравка да го носи, третия ще зароя жив в мравуняк, четвъртия ще разпна на земята, да го изядат мухите, петия ще изгоря жив, шестия ще одера жив. Казах ви — ще ви мъча със земя, огън, вода и въздух. С дърво, камък и желязо.

Ходжата Хасан, син на Велко, бавно повтори тия думи.

Първенците мълчаха. Около тежките камъни се очертаваха тесни цепнатини от светлина. Прилепил се бях цял до влажната стена, затова замръзнах и треперех.

И чух Караибрахим да казва още:

— И тъй, седмица след седмица по шестима. Маноле, къде си? Манол не отговори.

— Уплаши ли се, Маноле? Тебе ще убият последен. Разправяха ми, че преди сто години, когато паднал Кипър, както ще падне и Кандия, нашите одрали жив един венециански капитан и напълнили кожата му с пера. И му облекли дрехите. А той живял одран три дни и гледал самия себе си в собствените си дрехи. Искам да разбера дали и ти ще оживееш, за да се погледнеш отстрани.

Хасан ходжа повтори същото на български. Първенците мълчаха. Караибрахим каза:

— Само по един човек ще вижда как умира всеки от вас. За да ви разкаже после. Когато си представяте какво е било, ще ви бъде по-страшно.

И заповяда на Сиври билюкбаши:

— Развържи шестимата. Дай им тия зарове. Остави им една борина. Нека хвърлят заровете да видят кой ще умре утре.

Светлината намаля. Остана една бледа, треперлива нишка, която се люлееше, между камъните като духната паяжина.

Два пъти чух всяка дума на Караибрахим. На турски и на български. Без да искам, сам я превеждах наум.

Чу се хлопането на железата, които затвориха вратата на тъмницата. После чух гласа на дядо Кральо:

— Маноле, пощади!

И Манол проговори:

— Защо се молиш на мене? Моли се на Караибрахим. А дядото рече пак:

— Маноле, смили се!! И заплака.

Разнесе се Маноловият глас, спокоен и силен:

— Щом искаш, откажи се!

Дядо Кралъ отговори през сълзи:

— Проклет да си! Няма да се откажа!

— Защо ме проклинаш?

— Не ме гледай тъй! Не ме гледай! А Манол каза:

— Планината те гледа. Вражу кехая запищя:

— Проклет да си! Проклета да е планината! Проклета да е майка ми! Не искам, не искам!

Паяжинната светлина се скъса. Оттатък беше догоряла борината. Чаках и треперех от студ в мрака. Никой не се обади повече. Излязох от тайния ход. Блъснах Гюлфие и отидох в одаята си.

Най-напред легнах по гръб. После почнах да се мятам като побъркан. Мразех Манол.

Жив бях. А той ми пречеше да живея.

Исках да го смажа, да го превия, да го видя проснат и жалък. Тоя глупак Караибрахим знаеше само да коли и да сече!

В мене се събуждаха поколенията френски благородници, които векове поред бяха измъчвали, потискали и смазвали човешки същества и воли. Треперех като от непреодолима тайна страст, по-силна от страстта през оная нощ към обесената девойка. Борех се с изкушението, отблъсквах го, а то се надигаше от дъното. Идеше от мрака. Шепнях нещо, въртях се, охках.

Мъчех Манол. Той беше до мене. Висеше на палците си, със сто килограма на нозете. Костите му излизаха от ставите, жилите му се късаха, кожата му се пукаше. Трупът му ставаше толкова дълъг, че съединяваше пода и тавана. Обувах нозете му в мокри обуца от ремъци. Слагах го да язди на остриета. Горях го на слаб огън, вързан само за вериги за кръста, и той тичаше около стълба, а навсякъде около него имаше огън. Зарових го жив и устата му се пълнеше с пръст. И още, и още, и още.

Тоя глупак Караибрахим! Исках да скоча, да разтворя вратата му, да го вдигна от леглото, където спеше Елица с разпиляна коса.

Да му кресна как се измъчва, да грабнем борината, да се втурнем в подземиято.

Пред мене се гърчеше топло човешко тяло. И каквото му сторех, някой друг искаше да го стори на мен и сега вече се мятах и гърчех, защото се бранех. И не можех да се изскубна от страшните мисли, които ме тресяха като в треска. Виках: „Не! Не! Не!“ А нещо тъмно и неопределено идеше към мене.

Не усетих кога е влязла Гюлфие. Щом ме докосна, изкрещях. Тя запуши устата ми.

На сутринта, преди да се измъкне, тя ме погледна в очите.

— Това не си ти — каза тя и поклати глава.

Аз бях.

ОТКЪС ЧЕТВЪРТИ

*Бог да бие сива кукувица, че закука рано
преди пролет, преди пролет, рано пред Благовец,
та измами млади арамии.*

От сто години стои Сюлейманаговият конак сред Елинденя, та стените му белеят, а Елинденя чернее. Преди беше като гарваново свърталище, от което излитаха гладни сеймени да се слетят на християнските души като на мърша. Сега белее като змийско яйце, в което се люпи змей невиждан, който иска да покрие с ципести крила цялата долина.

А по околните планини като подгонени пилци се бяха пръснали хората от трите села, изгонени от гнездото си, в което сега се мътеше само бялото яйце. Стояха на планината и чакаха.

Чаках и аз. Чакахме пратениците си. Защото там долу, в конака, седяха вързани със скръб и желязо шестдесет души българи и те бяха наши пратеници, слезли в бърлогата на звяра. И нямаше ни от тях, ни за тях вест или дори слово. Не врагът ги беше пленил, та откарал, ние ги бяхме пратили, планината ги беше пратила, да покажат на Караибрахима, че никога няма да пречупи волята ни.

Всеки ден се изкачвах на върха Бялата глава, седях на порутените мраморни стени, та гледах конака. А после затварях очи и почвах да викам в паметта си лицата на първенците. Идеха те едно по едно, като огрени от месечина, както в оная нощ край воденицата. Пращах им добрите си мисли, а те си отиваха, сякаш не ме чуваха. И като отворех очи, виждах да се белее конакът и дори слънчевите лъчи отскачаха от белите му стени. И знаех, че зад зидовете му има студ и мрак и в тоя студ и мрак стояха първенците.

А ние чакахме пратениците си. Що друго можехме да сторим?

Младите се сърдеха и казваха: „Да нападнем“ — старите само клатеха глави. Че техните бащи им бяха разправяли какви камъни са

цепили и какви дървета са свличали, когато се вдигали белите стени на конака.

И като гледах конака и покривите на трите села, спомних си за мумиите, които заварихме в пещерата. И те бяха стояли тук и бяха гледали същите плочи на покривите. И те бяха чакали. И не дочакали. Затова твърде не обичах да влизам в пещерата, да не ми се привидят страшните лица и празните очи.

А в тая пещера бяха събрани двеста души, повечето жени и деца, и то най-вече жените, децата и внуците на клетниците, отведени от Караибрахим. И тъй като хората в тоя край вярват, че лястовиците зиме не отиват на юг, а се крият в пещерите или се превръщат в прилепи, казваха, щом видеха прилеп: „Защо и ние не станем като лястовици или като прилепи и да се събудим чак когато над долината дойде пролет, та споменът за Караибрахим да се стопи като сняг?“

Ала се събуждаха всяка утрин и искаха да ядат. И преди да сложат залък в устата си, затичваха се горе по стръмното, до срутените стени на езическите храмове, та да погледнат конака. А той си стоеше все там.

Тъй минаха пет дни, изпълнени с чакане и скръб. Още на първия ден се разболя от страх една девойка и викаше дружките си, отвлечени в конака. А братята ѝ изнесоха от селото сандъците, пълни с прикя, та ги сложиха върху пясъка на пещерата да ги гледа, да им се радва и да си мисли за булченските дни. И тя молеше дружките си да обличат новите ѝ руби и на която приличаха, даряваше им ги. На третия ден умря. А в същия ден се роди дете и донесоха щит на голяма костенурка, та сложиха детето в щита, и като заплачеше, люлееха го.

След като прочетях утрин молитвата на коленичилите клетници — а Четях аз горе, на високото, сред развалините от храмовете на старите богове, — тръгнах по билото, по ръба на долината Елиндения, да отида до превала Милото господи. Там сядах между големите каменни кръстове и черпех сила от покоя на планината. И първия ден, когато навлязох в гробището — ето, най-големият кръст беше изчезнал. И колкото да го търсех, не го намерих. А на втория ден изчезна втори кръст. На третия ден, когато отидох след заравянето на девойката и мислех за сестрите ѝ в конака, погледът ми беше изострен от мъката, та видях, че някой е копал и после грижливо покрил копаното с пресни чимове да не личи.

Някой скриваше кръстовете в земята. Там стоят те и досега и само те са останали, защото после турците строшиха ония, които го стърчаха по гробището. И когато над Родопа отново изгрее слънце — дано стане по-скоро, — нека хората разкопаят поляната надясно от прохода Милото господи. И ще намерят каменните кръстовете в земята.

Оная нощ се скрих в гората край гробището и брах много страхове. А посред нощ излезе между кръстовете сянка и чух удари на мотика. И като напрегнах очи, познах Момчил. Станах и го повиках, а той взе да отстъпва заднишком като пред призрак и се стопи в гората. „Момчиле“ — викнах му аз, ала той не се обади.

И през деня, когато се връщах, видях отдалеч на една поляна, че сокол се е впил в очите на една сърна, пляска с криле да я оглуши и се мъчи да изкълве очите ѝ. Сърната мятеше глава, паднала на колене, ала хищната птица не я оставяше. Тогава из гората излезе човек и птицата се вдигна. А човекът хвана сърната за предните крака и я изправи. Тя стоеше на задни крака, сложила копита на раменете му, и двамата сякаш се гледаха в очите. После сърната падна встрани и почна да вика, и си спомних, че тъй Момчил уби козела, когато Вражу кехая надви Манол. Вдигна го на задни крака, погледна го в очите и го мушна в сърцето. Затичах се надолу, а соколът изкрещя и литна насреща ми. Покрих с ръка лицето си и когато смъкнах ръка, нямаше ни Момчил, ни сокола, ни сърната.

И Момчил чакаше. Скиташе самотен по горите, прогонен от хората, и чакаше какво ще стане в конака.

Само един човек не дочака, и то беше жена. Севда всеки ден се изкачваше до пещерата и оттам до Бялата глава и все ме питаше: „Отче, видя ли нещо?“ И когато на петия ден турците излязоха, та отидоха да заровят някого жив в мравуняците над конака, а ние не можехме да познаем отдалеч кой е, тя заплака и ми рече: „Отче, благослови, ще отида в конака.“ И слезе надолу. Не беше така, не, не беше така. Отиде си още на третия ден.

А другите чакаха.

А какво ли щеше да се случи, ако дойдеше вест, че първенците са склонили глави и заплюли кръста? Дали тия хора щяха да слязат в селата си, та мъжете да навият чалми, а жените за закрият лица?

Хората чакаха. Чакаха различно, както всеки човек е различен от другия. Над планината вееше вятър и носеше плач и песен, и

развяваше черни ръченици и бели кърпи. И колкото по-силен ставаше вятърът, толкова по-силни ставаха плачовете и песните и живот и смърт вряха в един котел. Денем майките плачеха в пещерата, скрили лица в престилките си, нощем дъщерите им пълнеха гората с шепот. И ставаха сватба след сватба, без момари и празненства, и колкото идеха при мене да ги благословя, два пъти по толкова сами се венчаваха. Ала когато се връщаха утрин, хванати за ръка, най-напред питаха: „Дочакахте ли?“

А децата скитаха из горите и почваха да носят първите ягоди. И носеха кошници гъби, та варяхме чорба от сърнени рогачки, овчи нос и масловки, и пачите крачета печехме, а мечите гъби сушихме на сянка. Ала и децата, като изскочеха из гората с шапки от папрат на глава, най-напред питаха: „Дочакахте ли?“

Една нощ, когато и аз се бях прибрал в пещерата, защото на вън духаше студен вятър, детето в щита от костенурка изплака, а майка му писна. Не смеех да отворя очи, да не видя лицата на мъртвите, ала под клепките ми светна и аз погледнах. Някой беше хвърлил сухи корени в огъня и пламъкът се вдигаше, ала димът отиваше към входа и обгръщаше човека, който стоеше изправен там, затова не можахме да го познаем. А той прекрачи напред, на светлото, и видяхме Момчил. Косата му падаше по лицето и по плещите, сплъстена и пълна с тръне като гривата на подивял кон. Лицето му беше измършавяло, та вратът му изглеждаше още по-дебел и по-строен, като вратовете на хората, издълбани горе по мраморните плочи. А очите му светеха. И той ни каза:

— Разкопах гроба на Енихан баба, покорителя на Родоп. Там горе, на върха, на гроба му има теке, да ни спомня, че турският пълководец е избил дядовците ни и пленил бабите ни. Запалих огън, да освети земята и прогони духа, и разкопах гроба. А огъня не изгасих, защото исках да изгоря костите му и да пръсна пепелта по вятъра, та духът му да не може да я събере в деня на страшния съд. В гроба нямаше кости.

И повтори:

— В гроба на Енихан баба нямаше кости.

Хората се събуждаха един след друг, отмятаха халищата от лицата си и го гледаха. А той изведнъж се развива:

— Няма кости! Няма Енихан баба! Родопа няма покорител. Никой не е победил долината. А ние триста години се кланяме на Сюлейман ага и на трима турци. И на едно празно теке. Планината не е победена.

Тогава една жена първа хвърли срещу му. Хвърли срещу Момчил престилката си, а тя се разтвори над огъня и литна мълчалива като бухал. И други хвърляха срещу му и тъй като пещерата беше песъчлива, та нямаше камъни, хвърляха цървули, парчета хляб, калпаци. И един хвърли шепа пясък. Не го замеряха със сила и злоба, а сякаш искаха да го засилят, да го скрият от очите си.

И пясъкът пръсна в лицето на Момчил и той покри лице с две длани и заднишком отстъпи от огъня. И мракът го скри. А хората, все тъй без да продумат, легнаха и се завиха презглава.

На другия ден децата намериха труп на лисица в гората. Когато ловците убият лисица през зимата, одират я, а трупа ѝ закачат на някой клон. И там виси одраната мърша, докато изсъхне и почернее, защото и най-гладният звяр не пипа умряла лисица. Може и години да виси, защото е отровна. Такъв черен труп намериха децата, сложиха го в скалата и първото се наведе, взе камък и го хвърли върху трупа. И каза:

— Проклет да е Момчил.

И второто се наведе, взе камък, хвърли го и каза:

— Проклет да е Момчил.

А до вечерта купът камъни беше висок до кръста ми, защото и старите, щом минеха, хвърляха камък, само че нищо не казваха. Хванах ръката на мъдър старец и го помолих:

— Недей, той го направи от много обич. А старецът ми каза:

— Обичта е своя работа, а стражата — хорска. Нека се скита отхвърлен като кукувица. Ти знаеш ли, отче, защо е прокълнатата кукувицата? Защото една пролет закукала, преди да се е разлистила гората, та излъгала млади хайдуте. Те хванали планината, ала паднал сняг и ги уловили по стъпките. Оттогава кукувицата няма свое гнездо. Бог не е простил на една птица, и то за десетина хайдуте. Ние ли да простим на Момчил, че предаде Елинденя?

И хвърли камъка. А камъкът сякаш мене удари и остана да тежи в сърцето ми. Ала това беше петият ден и когато се изкачих до развалините, тогава видях, че турците ровят жив човек в мравуняка. И в гърдите ми лумна огън, та стопи камъка!

Ако беше вярно, че преди векове през суша жреците палели пред тия храмове огромни огньове да покажат пътя на облаците, та паднал силен дъжд, ако беше вярно, то само пламъците в моите гърди щяха да извикат такива облаци, че потоп да завлече и проклетия конак, и цялата Елинденя.

А през нощта заровеният в мравуняците възкръсна и дойде в пещерата. И това беше Вражу кехая. Мравките прегризали въжетата му, та избягал.

И вестта, че най-после дочекахме човек от конака, полетя по планината, та тръгнаха борини из мрака и се събраха на голям огън в развалините. Защото хората от трите села бяха пръснати наоколо в десет, че и двадесет различни стана и сега се събираха за пръв път от сватбата. И като хвърлихме всички борини накуп, пламъкът се вдигна и освети белите камъни и белите лица на хората. А Вражу кехая заразправя. Почна тихо, ала хората по-отзад не чуваха, пък излезе и вятър, та той трябваше да вика. И каквото разправяше, ставаше още по-страшно от викането му и срамно беше човек да говори такива неща. А вятърът раздухваше и размяташе огъня.

И като намерих сили да вдигна глава и да погледна, видях да се белеят само камъните, пък и те почервенели от огъня, и нито едно изправено чело. И ми идваше да блъсна Вражу кехая, за да млъкне. Ала не смеех да го докосна, защото беше мъченик.

Тогава из мрака изскочи Момчил, който стоял скрит и слушал, скочи до огъня и викна:

— Защо плачете, глупци? Радвайте се, че планината е родила такива мъже.

И никой не вдигна камък да го удари, макар краката им да бяха стъпили на камъни. Момчил беше син на Манол.

На другия ден Вражу кехая събра домочадието си — а това бяха много хора — и слезе в Заград. И като разбраха хората, че Караибрахим още шестдесет дни ще убива всеки ден по един човек, мнозина рекоха: „Да се върнем по къщите си, защото дотогава турците няма да ни закачат.“ Като че ли никому не дойде наум, че първенците могат да се пречупят, та всеки пресмяташе шестдесет дни по един човек.

И аз го пресмятах. И се превих до земята, като си помислих, че шестдесет дни ще гледаме от високото как умира човек, а ние не ще

можем да му помогнем. Дори името му нямаше да знаем, та да се помолим за него. И да не видехме, щяхме да го знаем, че всеки ден умира един от шестдесетте. Затова не се качих горе, а слязох към воденицата на дядо Галушко.

А той стоеше на белия камък, който Манол беше преместил, та да сресва Елица скритом косата си. Стоеше и се люлееше напред-назад, като че ли тъчеше на невидим стан. И побелялата му глава се люлееше като махало. А скокът все бучеше, хвърляше се нагоре и падаше в езерото. И скритото под воденицата колело се въртеше, та стените ѝ трепереха, ала камъните не мелеха нищо.

Дядото не ме чу. А когато го бутнах по рамото и ме погледна, сякаш не ме и позна. Пък аз трябваше да извикам на ухото му всички страшни думи, които снощи чух от Вражу кехая, да ги викам, та глухият дядо да ме чуе. И както снощи исках да бутна кехаята, тъй трябваше да се намери някой мене да блъсне в езерото, та да се удавя и да млъкна. Ала млъкнах и без това, защото заплаках от ярост и мъка. Белият дядо ме гледаше, сякаш знаеше нещо още по-страшно. Колелото тракаше и камъните трептяха, а на мене се въртеше главата, защото се бях навеждал напред-назад подир стареца.

А той спря да се полюлява и си спомних, че бях видял уловена мечка да се люлее така, не зная дали от безизходна мъка, или защото мислеше, че върви нанякъде. И дядото хвана торбата ми, ала не проговори, защото беше онемял след нощта на сватбата. Щастливи бяха, които можеха да плачат.

Сетих се, извадих псалтира. Защото дядо Галушко не можеше да пише, ала разпознаваше големите букви. Разтворих страниците на азбучната молитва и той посочваше с разтрепераната си ръка буква след буква, докато прочетох:

„Ами детето?“

И ме погледна с такива очи, и ме питаше с такава мъка, че сто пъти по-добре беше да ми каже каквото и да е. А мислех, че ме пита за Елица. Чак после разбрах, че ме е питал какво ще стане с детето на Елица и Караибрахим.

ОТКЪС ПЕТИ

Сюлейман ага разпусна хората си. На сутринта в конака бяхме останали само ние, пленничките и първенците. Караибрахим влезе при Сюлейман ага. Спахиите викаха и заплашваха агата, защото намериха трупа на един свой другар, а момата пленничка беше изчезнала.

Караибрахим излезе, на вид ядосан, но познах, че всъщност се радва.

— Ага — викна му Кеманчиджогли. — Защо не ги изклахме? Сега ще хванат горите и ще станат хайти.

Караибрахим повдигна рамене:

— Дали са петдесет повече или по-малко — все едно. Защото от стотина души хората на Сюлейман ага тогава бяха останали едва ли и петдесет — останалите се разбягаха още преди. — Те имат оръжие — упорствуваше Кеманчиджогли.

— По-добре да са в гората, отколкото в конака — рече Караибрахим и си отиде.

Сюлейман ага остана сам. С него бяха само двамината чиновници турци и трима слуги. И при Гюлфие имаше няколко жени.

Същия ден изведоха един от шестимата старци и го побиха на кол.

На другия ден в конака дойде овчар от Сюлейманаговите стада и разплакан разправи как Делъо запалил две кошари — едната с млечни овце — сегмал, — другата с агнета и овни — йоз. Двете кошари били на две планини, едната срещу другата.

— Кога агнетата блееха за майките си, черна се земя тресеше. Кога овцете блееха за агнетата си, синьо се небе цепеше — плачеше овчарят.

Имало стар хайдутски обичай да се пече на шиш живо агне. Който изтраел писъците му, оставал хайдутин. Който си запушел ушите или си отивал — връщал се на село. Делъо изгорил живи хиляда овци и хиляда агнета. Тридесет души вързали вечерта овчарите, трима души ги отвързали сутринта. Останалите не изтраяха.

До агата стоях, бях дошъл да му покажа, че за мене е все едно дали е владетел на богата долина, или е изоставен старец. Стори ми се, че устните на Сюлейман ага мърдат и той си шепне:

— Защо? Защо? А гласно каза:

— Звяр храних, редно беше да ме ухапе.

И овчарят още разказа, че половината овце на агата са откарани от самите овчари българи, а двамината турци кехаи са заклани. Агата се обърна към мене:

— За какво живях? Не жалия, че ме оставиха сеймените. Ами селяните? Овчар бях, те бяха овце. Добър овчар бях. Пазих ги от вълци, очистих камъните от пасищата им, сложих мостове над реките. Доих млякото им, стригах вълната им, пекох ги на жарава и ги ядох. Нали съм овчар? Нали са овце? Какво друго можех да правя?

А пък аз какво можех да му кажа?

Още незатихнал плачът на овчаря, който не можеше да забрави запалените кошари, и дойдоха двамина татари, качени на един кон, водени от Сюлейманагов човек. Конят избиваше искри изпод копитата си, смазан от двойния товар, а татарите махаха голи саби и заплашваха водача, че ще го колят. Агата го беше пратил да разбере какво става с Мехмед паша и ето — оня се връщаше с татарите.

Водачът отиде най-напред да се наяде и напие, ала аз мисля, че отиде при Караибрахим.

Поисках да стана да си вървя, ала агата ме спря с усмивка. А в съседната стая писарят изчукваше надписа върху камък, та ми пробиваше сякаш главата.

Водачът дойде — стар опитен човек, с хитри очи. И взе да прокліна татарите, които искали да преведат и конете си през тайната пътека, та падали и ставали три дни, а накрая все пак единият кон се ударил и татарите замалко щели да заколят водача.

Чудех се на агата как го трае да му плеще глупости и как търпеливо го чака да разправи важното.

А човекът, изглежда, чакаше агата да го попита, ала по едно време сам каза:

— Нищо не излезе, ага.

— Даваше ли, както ти казах? Щом искат чоха алена — да даваш сърма коприна? Щом искат бели грошове, да даваш жълти жълтици?

— Никой нищо не иска.ага. Всички са като зверове. Кръв искат. Пък и нямаше за какво да питам. Още като изкачиш Връшника и всичко се вижда. На север всичко гори. Тая нощ видях пожар и насам, та се уплаших да не сте пламнали и вие.

И замълча. И агата мълчеше. Тогава човекът каза:

— А тия татари идат за добро, ага. Добър хабер ти носят. И пак замълча. Почака и пак проговори:

— При Мехмед паша са братовите ти синове, щенетата на брата ти Хайредина. Ровят.

Млъкна и повече нищо не каза. Само подаде тежка торбичка.

— Ето го златото, ага. Всичко е вътре.

Агата кимна, ала не посегна и човекът трябваше по принуда да остави златото на пода. Смути се и си отиде.

— Извикай татарите — рече след него агата.

А в съседната стая проклетият писар все дълбаеше погребалния надпис, та чукаше, сякаш подкопаваше основите на къошка.

Влязоха двамината татари, кривокраки, с кожуси, и изпълниха къошка с миризма на пот и спарено. Кримски татари бяха, съюзници на султана, даваха му петдесет хилядна конница. Те държаха в шах московците и поляците, а султанът държеше тях с войските си в Кафа и Тана, водени от бейлербег.

Татарите дадоха на агата свитък с писмо и се държаха на голямо, макар иначе да изглеждаха любезни и усмихнати. Сюлейман ага каза на единия:

— Вдигни ей това от земята.

Татаринът вдигна кесията и очите му станаха тесни като срязани с бръснач, когато усети тежината ѝ.

— Отвори я! — рече агата.

Защото, разбира се, татарите никога не бяха помислили, че вътре има злато.

Татаринът я развърза и погледна, а другарят му надникна през рамото му.

— Ваша е — рече агата.

И двамата се проснаха на пода като по даден знак. И както лежах по очи, единият рече — не разбрах кой, пък и двамата си приличаха като близнаци:

— Пази се, ага. Повече не зная.

Гласът му беше тих и понеже устните му допираха пода, глух и неясен.

Станаха и си отидоха, а пък агата дълго мълчеше със свитък в ръка. И от съседната стая — ала се чуваше, сякаш е в зимника — идеше равномерно чукане на длето по надгробния камък. Мислено се поклоних пред агата, че не отвори веднага свитъка.

Агата стана и влезе през една врата. На пода кръстом стоеше не писарят, а самият Хасан ходжа и дълбаеше мраморна плоча. Веждите и брадата му бяха покрити с бял прах. Спомних си дядо Галушко Белия — къде ли беше сега клетникът — и неговите думи за зърната, които не станали класове. В прах се превръщаха имената на първенците, а какви класове можеше да избуят от семето им.

— Чети — рече му Сюлейман ага и му подаде свитъка. Ходжата остави длетото и чука, избърса изпотените си ръце в косата — беше без чалма — и пое свитъка. Разгъна го и почна да го разглежда. И агата пак не го накара да бърза.

— До кадията е — рече той. — До тебе, а написано, все едно че си кадия. От султана е.

Видях на хартията туграта на Мохамед, син на Ибрахим, винаги победоносен, ала човекът не я целуна. И зачете:

— „До най-справедливия измежду правоверните съдници, пръв между духовните сановници, изповядващи единоличието на бога; рудник на добродетел, мъдрост и справедливи решения за целия народ; наследник на знанията на пророците и божите пратеници; отличения с голямата милост на всевишния, кадията на Елиндения, нашия молла, нека се множат знанията и добродетелите му...“

— Не чети нататък — рече Сюлейман ага. — Кажи какво пише!

— Пише, че за твоята справедливост те награждават с червена чохена руба, копринен бял пояс и златен синджир — нишан — за врата. Да идеш в Одрин да си ги получиш.

— Какво ще кажеш?

— Султанът знае за това писмо, колкото покойният му баща.

— Каквато моята справедливост, такава неговата награда. Понататък.

Ходжата отново зачете:

— „В никой случай обаче не допускай да се наложи изпращането повторно на нова свещена моя заповед по същия въпрос. Така да знаеш

и на свещения мой знак да се доверяваш.“ Това е.

— И на свещения мой знак да се доверяваш... Сюлейман ага изрече думите една по една. — А това какво е, за повторната заповед? Кого канят два пъти за награда?

— Така се пише.

— Свършвай с надписа и се готви за път. Утре тръгваме. Човек не може да избяга от съдбата си. Нито от наградата си. Много ли ти остава да работиш?

— Имам да издълбая още едно име и отдолу думите: „Загубата беше голяма, но такава беше волята на бога. За спомен и утеха.“

— И без последните думи може. То се подразбира. Всичко става по божия воля. И каква утеха е надгробната плоча? А името чие е?

— На баща ми — каза ходжата. Едва задуших вика си:

— Как, ходжа, твоят баща между първенците ли е?

— Днес го набиха на кол — рече ходжата.

Още щом се свечери, слязох в тайния ход. Взех си от стаята на Гюлфие завивка и възглавница, да ми е меко на камъните.

Гюлфие подреждаше агата за път и плачеше. Заминаше ли той, тя оставаше сама и без подкрепа. Едва можех да позная хитрата, безсрамна жена, от нея течаха сълзи като от пробит мях и месата ѝ висяха.

Все през сълзи ми разказа, че една от слугините ѝ видяла Караибрахим да прегръща Севда. А после чула, че Севда се подиграва с Елица. Викала ѝ, че Караибрахим ѝ обещава конаци — само да седи и да ниже маргарит. Викала ѝ, че не бива бели ръце и бяло лице като нейните да горят по слънцето.

— Е, че какво?

Мъчно ми беше за нея и се сърдех на себе си, че гледам да избягам, но не можех да търпя такива сълзи.

— Как какво? Ами ако приеме правата вяра? Агата заминава, остава Караибрахим и с него Севда. Тя ще управлява конака.

„Там ли ти е болката?“ — помислих си аз. — Не се бой, ще вземе ли Караибрахим да замени Елица със Севда?

— Божичко, колко си бил глупав! Сякаш не си мъж. Елица е бистра вода, е Севда е руйно вино. Кой ще пие вода, когато има вино? Елица и сто години да учи, няма да научи Севдините мурафети. Оная се е родила научена.

Дали Караибрахим наистина нямаше да остави Елица? Дано. Когато си тръгнах, Гюлфие смени жалбата си със злоба. Може би това най-много я болеше.

— Трима мъже съм харесвала аз през живота си и тая кучка вече спи с двамата. Ти знаеш ли какво казала на Елица? Че ще ѝ отнеме и мъжа — Манол де. Чуваш ли? Ако го направи и спи с тримата, ще умра.

Манол беше мъж на Елица. Забравил го бях. Какъв мъж ѝ стана той, щом не я и докосна?

Слизах при Манол. Обичах Елица, ала сега не ме интересуваше, че Манол е неин мъж. Много по-важно нещо ме теглеше към Манол и първенците.

Исках да ги разбера.

Овчарите държаха една голяма тайна — как да не се страхуваме от смъртта. Аз бях достигнал до истината, че най-важното ъ да си жив, но не можеше човек да се радва както трябва на живота, ако през цялото време си спомня и трепере, че ще умре. А овчарите не се страхуваха. Иначе — как щяха да устоят? Ако узнаех тайната им, ако разбех къде се крие силата им, щях да получа сто пъти по-голямо богатство от това, което загубих.

И реших всяка нощ да слизам в тайния ход, до зида на тъмницата им, и да подслушвам какво си говорят. Те щяха да разтворят преди смъртта сърцата си — нали не знаеха, че някой ги слуша. Не бях толкова глупав да се надявам, че ей така ще получа тайната. Може би нямаше да разбера нищо. Трябваше да се търкува, да се размисля, да се търси. А може би към тях ме теглеше силата им и аз просто исках да съм до тях — големите, хубавите, непобедимите.

И тъй — легнах до зида и почнах да подслушвам.

Говореха за подпалените кошари и кълнях Делю. Не си спомнях за предишните му зулуми. Изгарянето на агнетата ги изумяваше, струваше им се някаква поличба, курбан пред бога. За такива страшни престъпления се пееше в песните, после злодейците девет години лежаха болни, трева поникваше по костите им, змия виеше гнездо в косите им, с очи гледаха, а с ръка не пипваха. Какво ли отмъщение чакаше Делю?

Слава богу, не приказваха за набития на кол Велко. После разбрах, че не говорят за убития през деня. Само човекът, който беше

пратен да види смъртта му, казваше: „Умря.“ Или: „Още се мъчи“ — и повече тоя човек не проговорваше.

От време на време се смееха. Как ли? Спокойно, сякаш си бяха вкъщи. Най-често си спомняха за стадата и близките си, мислеха какво ли правят. Имаше и такива да заплакват.

Облегнал бях глава на зида и стоях със затворени очи. Все едно беше дали гледам, или не, защото в тайния ход беше съвсем тъмно. Унасях се в думите им, не ги жалех, забравях, че са осъдени на смърт. Не знаех вече дали спя и сънувам, или наяве чувам човешки гласове. Може и да съм дремел, и да съм чувал гласове насън.

Стреснах се, защото гласовете млъкнаха. Отворих очи и видях, че между камъните се е опънала и трепере осветената паяжина. Оттатък светеше.

Чух Севдиния глас:

— Маноле кехая! Маноле! И гласа на Манол:

— Махай се!

— Маноле — повтори с трепет Севда.

— Махай се! — повтори студено Манол.

— Маноле, остави я — примолиха се няколко гласа. — Може да носи вести.

— Кой ще влезе в тая тъмница? — отговори Манол. — Само човек на Караибрахим. Какво чакате от такава като нея?

— Елица ли е по-добра? Твоята Елица ли? Горе с турците — задъха се Севда.

Чу се вик. После Манол рече с обикновения си глас:

— Върви си.

— Маноле, прости ми. Ще те спася, Маноле! Не сега. Платих на стражите. Друга вечер. Чакай, Маноле. Отлагай, чакай.

И тя объркано и страстно говореше нещо. Дали знаеше Караибрахим? Дали я беше пратил той — да отдели Манол от другите? Или наистина сама подкупваше стражата? Изведнъж светлината угасна. Чух тихи, сподавени гласове:

— Тук лягай. Тук.

После чух и дрънченето на синджирите на тъмничната врата. И пак светна. Друг беше влязъл в тъмницата. . Сюлейман ага. Той каза на Манол:

— Маноле, утре вече няма да съм в Елиндения. Искам да те пусна. Ще вземеш Елица и ще си отидеш от долината.

Манол му отговори:

— Аз ти предлагам цяло царство, а ти не се откажа от вярата си, макар тя дори да не е твоя. А искаш да се откажа от моята вяра заради една жена.

Сюлейман ага му каза:

— Не искам да се отказваш от вярата си. Остани, какъвто си искаш. Ако искаш, ще пратя стадата ти. Ако искаш, подзиме, когато овцете отидат на Бяло море, ще заповядам да отделят твоите овце и да ги закарат, където ти кажеш. Напусни Елиндения. Чух Манол да казва:

— Ами другите?

Чух Сюлейман ага да му отговаря:

— Не мога да пусна всички. Вече нямам власт и сила. За тебе мога да намеря.

А Манол го попита:

— Сюлейман ага, ти би ли напуснал другарите си? И агата дълго мълча, преди да му отговори:

— Не зная. След като убих братя си, не бих ги напуснал. Маноле, нямал съм никога другар.

Манол каза:

— Тогава няма да ме разбереш. Агата тихо заговори:

— Маноле, борината догаря. Тук никому не трябва. Излез, бори се. Повече не мога да ти кажа.

А Манол се засмя:

— Никому ли не трябва, ага? Никому? Не е така. Пратеници сме тука и планината ни чака.

— Тогава — върни се в планината.

— Чака да види какво ще направим. Мълчание. Светлината между камъните изтъня.

— Тогава — сбогом, Маноле кехая. Аз нямам сто братя. Сбърках. И ще помня оная нощ на върха.

Гласът на агата ми се стори пълен с горчивина.

— Сбогом, прощавай, Сюлейман ага. На добър път.

Манол го изпращаше със спокоен, тържествен глас.

Светлината изчезна. Синджирите издрънчаха. И се чу изведнъж неудържимият плач на Севда. През целия разговор беше лежала на

пода, в нечистотиите, между вързаните тела. И сега плачеше, вече без надежда, като всяка слаба, безпомощна жена.

— Чу ли? — рече Манол. — Стани и слушай. Намери Момчил и му кажи, че ножът, с който разрових гроба на майка му, стои скрит под крайната плоча на покрива. Отгоре с кръст. С тоя нож да отреже главата на Караибрахим. Тогава ще му простя.

Помълча и тихо добави:

— От гроба. Чу ли?

— Чух — отговори с разтреперан глас Севда. — Крайната плоча, отгоре с кръст.

— Наведи се, аз ще се обърна настрани. Снеми пръстена от ръката ми. И го върни на Елица. Сам не мога. Дърпай, дърпай силно. Махни се!

Тишина. После Манол заговори отново:

— Кажи й, че повече не съм й мъж. И не съм бил. Да се усеща свободна, да не й тежи пръстенът. Чу ли?

— Ще го върна, Маноле кехая.

Гласът на Севда вече беше успокоен, покорен.

— И ако срещнеш поп Алигорко, кажи му да намери Исмаил бей. Да го помоли да даде за един ден сребърните чанове. Когато ме изведат да мра, да ги удари горе на планината. Да ги чуя за последен път.

Когато синджирите на вратата дръннаха, станах и си отидох пипнешком, с протегнати напред ръце, като слепец. Не можех да издържа повече.

На другия ден си тръгна Сюлейман ага. Качен беше на друг кон, не на оня, огромния, с който ни посрещна. Него той подари на мене. Заедно с ръждясалия арбалет.

— Подарявам ти две неща, които за нищо не ги бива. Давам ти само спомен — какво е било. Да си спомняш, че е друго и още по-друго ще бъде. Да си спомняш, че което е минало, минало е. Яйцето е счупено и пиленето отлетяло. Помни още, каквото ти казах преди. Дошло е време разделно и всеки ще застане отляво или отдясно. Къде ще застанеш?

— По средата — отговорих аз. Той се засмя.

Освен това заповяда на писаря си да напише дарение на хората от Елиндения. Подаряваше им три планини и искаше да се разделят на толкова чопа, колкото са семействата в долината.

С него тръгваха ходжата, писарят и трима слуги турци. С тях пътуваха и двамата татари. На седлото пред агата имаше праметнати две торби с пари.

Никой не излезе да го изпрати във от конака. Нито Гюлфие, нито пък Караибрахим.

Сюлейман ага накара коня си да обиколи около платана, после го пришпори и препусна срещу черната уста на изхода. Копитата закънтяха на празно, като в бъчва.

Притичах нагоре, на прозореца, да гледам оттам. Заварих Караибрахим.

Смаях се, като видях, че в мъртвото село има хора. Малко бяха, стотина души, и стояха от двете страни на пътя. Щом агата ги видя, спря коня си и тръгна ходом. Гледахме го в гръб.

Той навлезе между хората. Глас не се чу. Видяхме, че над главата му светват снопове искри. Агата с шепи хвърляше сребърни аспри по пътя. Никой не се наведе да ги прибере.

И по целия път през селото, докато се скри на завоя, агата хвърляше пари по пътя, сякаш сееше зърно. Щях да си тръгвам, когато Караибрахим ме дръпна за ръката:

— Гледай!

Чак сега видях, че там, където пътят се виждаше да върви по склона на планината — на първата поляна и после чак горе, на превала Милото господи, до кръстовете, — имаше много хора. Скрытите из горите българи бяха наизлезли срещу агата. Долу, на поляната, имаше жени и деца, познавах ги по цвета на дрехите. Горе, на превала, само червенееше — това бяха овчарски наметала, там стояха овчарите. Сърцето ми се сви. Мъчително дълго чаках да се покаже малката група конници, а после бавно да приближи хората.

Агата мина и се загуби в гората. И още по-дълго чаках да излезе той на превала, наред с огромния каменен кръст, който се очертаваше на небето. Гледах червеното петно край кръстовете и чаках.

Агата мина и оттам. Там спря. После червенината се раздели, съедини се и се стопи в зеленината на гората.

Дочаках да видя агата да излезе и на другия връх, на билото. Там, откъдето видяхме Елиндения. Мислех, че ще спре и ще погледа, както ние гледахме тогава. Ние за пръв път, той за последен.

Конниците не спряха. Мярнаха се и изчезнаха.

После научих, че Дельо с двамина другари спрял агата, но Горан заклал Дельо.

ОТКЪС ШЕСТИ

Ясно си спомням как изкачих едно по едно стъпалата, които ме доведоха до онова страшно решение.

Дойдох в долината Елинденя и исках да се радвам, че съм жив. Не успях. Жив бях, но не се радвах на това. Разбунтувах се против хората, които ми пречеха да се отпусна в блатото си, и поисках да отида при палачите им. Не успях.

Сега търсех. Бях човек, който търси. И трябваше бързо да намеря това, което търсех, защото нямаше много време. Не можех вече да спя. Надеждата ми беше в овчарите и аз всяка нощ подслушвах разговорите им и треперех по десет пъти, като всеки път мислех, че чувам тайната им. Излезех ли на светло, сърцето ми оставаше празно. Не беше това. Не, не беше това.

И тъй, първия ден набиха човек на кол. Втория ден закопаха Вражу кехая жив в мравуняк. Горе над конака имаше огромни мравуняци — купчини пръст и сухи елови игли, почти човешки ръст високи — и в тях живееха едри черни мравки с челюсти като клещи.

На третия ден заровиха до колене в такъв мравуняк третия старец и го рязаха парче по парче — всяко парче мравка да го носи.

Тоя ден Севда прие правата вяра. Най-после в долината на Елинденя се помохамеданчи един човек — хубавата вдовица, кучката на село Подвис.

Забулиха две от слугините на Гюлфие — иначе щеше да е смешно две жени с открито лице да покриват с фередже Севда. Отрязаха ѝ дългата руса коса посред двора, направиха ѝ сколуфи. Сложиха на главата ѝ червен турски фес със сребърен наниз. Закриха лицето ѝ.

И я нарекоха Сафиде.

Караибрахим отдели пустото крило на конака за харем. Ала Сафиде все намираще за какво да мине през нашия вътрешен двор, с двете слугини по петите ѝ. Сто хубави жени имаше в конака, пък ние, мъжете, гледахме след единствената забулена жена. А Севда умееше да върви.

Гюлфие се скри в стаята си. Не ми се искаше да я срещам, ала всяка нощ минавах покрай нея, за да сляза в тайния ход. Подута беше от плач и очите ѝ светеха от ярост, че тая „разпасана кучка“ превзе нейния конак.

Дойде четвъртият ден, в който щяха да изгорят жив четвъртия старец. Но го заклаха.

В тоя ден аз направих нова крачка към голямото решение.

На сутринта турците намериха билюкбашията Берсенджиараб убит пред вратата на конака. Излязъл беше да се облекчи и стрелата го улучила право в гърлото. Лежеше със смъкнати гащи, с лице в изпражненията си.

Турците побесняха. Казвам турци, но това бяха зверове от десет народа и сто породи. Стоенето в конака им омръзваше, роптаеха и скритом псуваха Караибрахим. А пред него гледаха земята.

Сега нищо не можеше да ги спре. Отвориха вратата на конака и се втурнаха в селото. Там имаше безумци, които продължаваха да живеят в къщите си и да се надяват кой знае на какво. Към обед докараха десетина разтреперани, пребити от бой мъже, изловени из селото. Решиха да ги изколят всички.

Режеха им главите не на дръвник, а като ги слагаха да седнат с кръстосани крака сред двора. Надпреварваха се кой ще отсече най-добре с един удар човешка глава.

Гледах. Защо? За да не мога после да го забравя.

Накрая излезе един чер арапин, който бил палач в унгарския град Офен. Той накара стареца овчар да седне с кръстосани крака, но му върза ръцете отпред, така че разтворените шепи лежаха една в друга, между коленете му. Дълго наглася главата му, като че ли щеше да го бръсне, а старецът всеки път покорно стоеше така, както го оставяха.

После му каза:

— Чети сега до десет.

И старецът бавно почна да брои:

— Едно, две, три...

Палачът стоеше прав зад него и опипваше острието на широкия си ятаган.

— Шест, седем, осем...

Мислех, че старецът ще спре да брои. Защо броеше? Всички мълчаха. Чувахе се шуртенето на водата.

— Девет...

Палачът замахна. Блясъкът на острието светна в сребърна плоскост, все едно че във въздуха за миг увисна кръгло огледало. Премина през шията на човека и излезе оттатък — потъмняло.

Главата падна на коленете, в разтворените шепи, с шията надолу. И всички чуха как устните казаха:

— Десет.

Тялото все още седеше изправено. Нагоре се вдигнаха два фонтана ясна пенеста кръв, по-високо от главата на палача, и паднаха надолу.

Гръмнаха викове и пляскане на ръце. Палачът стоеше — тъп, невъзмутим, със зверско лице и кърпави очи — и се усмихваше горделиво.

Трупът се наклони, падна встрани и изчезна зад тълпата турци, които заобиколиха другаря си. А той разправяше нещо, все още тъпо засмян, сякаш не разбираше съвсем ясно какво става наоколо му.

„Ще го убия — помислих аз. — Ще го убия.“

И ми олекна. Учудих се, вслушах се в себе си. По-леко ми беше.

Това, значи, е трябвало да направя. Да дам човешка жертва на демоните, които ме мъчеха нощем. Да изкупя греха си, че стоях настрана, докато други умираха в мъки.

Тая нощ със спокойно сърце слушах разговорите на овчарите. После се прибрах и легнах.

Знаех, че ще спя. Утре, след седмица, след месец, при някакъв сгоден случай, щях да убия палача. Демоните вярваха на обещанието ми.

Заспах.

На петия ден забиха накръст четири кола в земята и завързаха за тях ръцете и краката на петата жертва. Овчарят лежеше гол, по гръб, намазан с мед — да го изядат мухите. Клепките му бяха подпрени с клечки, да гледа слънцето.

За пръв път се събудих след човешки сън. Имах сили да продължа да се боря. Проклинах се, че по-рано не се сетих да дам жертва на мъчителите си.

Караибрахим беше разбрал, че бездействието в конака дразни и освирепява хората му. Да се насочеше тая ярост против българите, да, добре. Ала тя можеше да се насочи против него. И той ги прати да

прочистят гората над конака. Да се наредят в редица и да вървят нагоре, докато стигнат до поляната. Според мене — безсмислена работа, но добре дошла. Караибрахим остана в конака. Свободен бях.

Кой знае от колко време за пръв път спокойно излизах от конака и тръгнах по поляните. Нагоре по склона се чуваха гласовете на турците, които си подвикваха един други, въпреки че всеки виждаше човека вляво и вдясно.

Съблякох ризата си, постлах я на поляната и легнах.

Лежах по корем на тревата. Слънцето ме напичаше. По мокрия си от пот корем усещах да ме бодат стръкчета трева. Вятърът шумеше горе във върховете на дърветата, а по влажната ми кожа лазеше едва-едва доловим дъх. Миришеше на много треви, най-силно на здравец, може би защото познавах неговата миризма.

Стоях по очи, притворил клепки. Виковете на турците заглъхнаха. Слушах мухите и бръмбарите. Сто гласа. Най-ниско бръмчаха стършелите — не ония жълтите, едрите, прилични на оси, а волските мухи, щръклиците със зелени очи. Най-злобно и тънко пискаха комарите. И между тях два гласа — стоте други гласа, но аз не ги разпознавах. Ето, сега се гонят две мухи, ето, с напрежение познавам, че мухата не лети спокойно, а търси нещо. Може би мене. Моето тяло я привлича сред поляната.

Отворих очи. На малкото осветено парче земя, покрито със стъбла, треви, прелитаха сенки на пеперуди.

Нещо вече кацна по мене. То лазеше по гърба ми. Замахнах — по гърба ми течеше пот. Тя съхнеше на слънцето и се събираше отдолу, на сянка.

Изведнъж почнаха да се обаждат щурци. Някои режеха жица с трион. Други търкаха по гребен. Тогава до главата ми свирна щурецточилар. Завъртя се каменното колело на точило. Ножът се опря в него. И при всяко обръщане набираше скорост, и при всяко обръщане желязото докосваше камъка, и все по-често, и все по-бързо — и над тревите ритмично свистеше металното стържене. Струваше ми се, че виждам как под ясното слънце отвсякъде пръскат искри.

Прекъсване. Непрестанно, бързо въртене. Висок звук, после тихо, слабо, последно докосване на ножа, последно доизпипване, последни искри.

Чух пчелите. На педя пред мен голяма дива пчела кацна на цвят. Черна, с оранжеви ивици по корема. Алчна, груба, тъпче с четинести крака, вре се в цвета. Лочи, задъхва се, дави се. И отлита недоволна.

И гласът на другите, питомните пчели — кротък, пълен със спокойствие, пълен с търпение и доволство.

Задряхах. И усетих как се сливам със земята, как враствам в нея, как тревите ме покриват и се люлеят над мене.

Може би в това беше силата на овчарите? Че те се сливаха с планината? Че ставаха част от нея — скала, дърво, трева.

Нещо ме бодна в ръката. Замахнах. Сега не течеше пот. Муха беше — черна и едра. Гледах я в дланта си.

И видях черен кръст върху земята. То беше тялото на разпънатия овчар. Мухите го покриваха една до друга. Ако някой приближеше, щяха да се вдигнат в черен, звънтящ облак — като черен дим.

Аз лежах и слушах гласовете на насекомите. И той ги слушаше. Те идваха да изпият кръвта му.

Не той, аз лежах разпнат на поляната.

Устните ми се напукаха от жажда. Ако не пийнех вода, щях да се развикам. Поисках да стана — не можех да мръдна. Ръцете ми и краката ми бяха приковани за земята.

Изпитвах такова отчаяние, че за пръв път поисках да умра. Не само за това, което се случваше в мига. За това, което щеше да се случи утре, вдругиден, месеци наред.

Моите мисли намериха нов начин да ме измъчват. Всеки ден заедно с поредната жертва щях да бъда разпъван, посичан, заравян жив, изгарян жив. И нямаше дори да мога да умирам.

Скочих. Как можах да допусна тая мисъл? Защо не я задуших, преди да се роди? Вече нямаше да мога да я победя. Каква изкупителна жертва щеше да ми поиска тя?

Спуснах се към реката. Проснах се по корем и потопих лице в бистрата вода. Пих, пих, докато цялото ми тяло отвътре стана студено и чисто. Обичах да пия вода.

Тоя път водата не ми се услади. Старецът лежеше на слънце и умираше от жажда. Проклетите мисли изсушиха у мене и последната сладост от живота.

Видях по склона ягоди. Времето си беше текло навън от нашия конак — и плодовете зрееха.

Ягодите висяха като червени капки под зелените трилистници. Толкова узрели, че щом ги докоснех, не усещах кога се отронват — като капка — в дланта ми. И когато са вече в устата ти, трябва да затвориш очи, да не би слънчевата светлина да заличи тънкия сладък й тръпчив вкус, който се разтопява — като капка — върху езика ти. Капка. Капка. Капка.

Разпънатият умираше от жажда.

Вечерта турците накладоха огън сред двора, където Караибрахим два пъти срещна първенците.

Застанаха в кръг и гледаха жените, които играеха. Двама надуваха зурли, двама биеха тъпани, двама пееха маане. Останалите пляскаха с ръце.

Само шейхът Шабан Шебил не пляскаше. Бях откъм здравата му ръка, та не се виждаше, че е еднорък, и страшната му неподвижност ме вледеняваше. Струваше ми се, че жените, които се кършеха, огрени от огньовете, потни, разплакани, с всички сили се мъчат да накарат само него и него да плесне с ръце. И не успяват.

Отидох откъм другата му ръка. Там беше сляпото му око. Сега един слепец се навеждаше напред като звяр, един слепец проглеждаше.

Шейхът стана и се изкачи към стаята си.

Гледах турците. Те пляскаха с ръце и пиеха забраненото от пророка вино. Усещах някаква мрачна радост, че съдбата на всеки от тях зависи от мене. Ей сега щях да избира жертвата си. Те се веселяха и не знаеха, че смъртта може да отиде, та да застане зад всеки от тях. Сигурен бях, че когото избира, ще го убия.

Зверски крясъци прекъснаха веселбата. Турците наскачаха и заизваждаха оръжието си.

Мирчо бягаше околоръст чардака, а едноокият ходжа го гонеше и ревеше.

Уловиха го. Ухапал беше ходжата по ръката, до костта.

Хвърлиха детето в тъмницата, при първенците.

Отидох в стаята си и легнах. Знаех кого ще убия. Кого щях да пожертвувам на демона си, за да ми даде една спокойна нощ.

Шейха Шабан Шебил. Едноокия, едноръкия.

Ще те убия, ходжа.

Не можах да заспя. Не можах да си купя сън и спокойна нощ. Трябваше по-голяма жертва, ако исках да живея.

Тогава дойде петият ден за погубването на старците.

Днес трябваше жив да ме одерат — щяха да дерат дядо Кральо. От вчера, когато лежах на поляната, знаех, че ще преживея всяко движение на палача. Усещах болка във върховете на пръстите си, сякаш стържех с нокти по грапав камък. Непрекъснато свивах и разпусках пръстите си.

До утре. Трябваше да изтрая до утре. Петък е утре — денят на почивката.

В одаята ми влезе Караибрахим.

— Защо не си станал още? — попита ме той.

Станах, облякох се. Не бързах. Той търпеливо ме чакаше. Накрая ми каза:

— Ти ще одереш днес стареца.

Нахлузвах ботушите си. Изправих се и го погледнах. Той гледаше право в очите.

Лъжа и глупост беше цялата игра между еничарина и френския благородник. Лъжа бяха фехтовката, язденето стреме до стреме. Глупост беше да вярвам, че уж той уважава миналото ми величие, че се държи с мене като с равен, че отношенията му с мене са като между равни.

Аз бях роб. Той беше господарят.

Той заповядваше и аз трябваше да склоня глава.

Очите му леденееха, стори ми се, че видях в тях злоба и присмех.

„Ти мислеше, че ще останеш настрана. Нали, мислеше си го? Не! Ела при нас, Венецианецо! Окървави ръцете си до лактите.“

Това казаха очите му.

Но той не разбра какво му казаха моите очи. Те казаха:

„Ще те убия.“

Той стоеше и чакаше да се дърпам, да го моля да ми прости, да се унижавам. Решил беше да стане това, което желаше, но навярно не би се отказал да ме види разтреперан и жалък.

Казах му:

— Да вървим.

И тръгнах след него. По стълбите той ме пропусна да мина пръв, може би да види дали треперя, може би защото мразеше да усеща човек зад гърба си.

Слизах по стъпалата. Едно, две, три. Надолу. Чувах гласа на Сюлейман ага: „И ти си мислеше, че ще останеш настрана! Дойде време разделно. Или вляво, или вдясно!“

Не, ага, не вляво или вдясно, а нагоре или надолу. Светът не лежеше на равно, в тепсия, в света имаше горе и долу. И аз отново различавах това.

Сбогом, дядо, ти, който четеше всяка вечер светото писание и вярваше, че съдбата ще те остави да го дочетеш. Няма да го дочетеш. Няма да се изправиш лице с лице с вечната планина, под безкрайното небе и да пратиш към тях своя слаб човешки глас.

— Свърших — казах аз на Караибрахим.

Той нищо не ми каза, но ми се стори, че видях в очите му възхищение. Само кимна с глава. Но когато си тръгнах, викна след мене:

— Вземи шпагата си и ела. Щяхме да се фехтоваме.

Защо не го убих през тоя ден? Знаех защо отлагах. Не, не исках да се прощавам със света. Не се страхувах. Исках още веднъж да чуя гласовете на овчарите. Да застана от другата страна, зад зида, не като разтреперан подлец, а като равен на тях, като техен брат, от когото ги дели само зидът между две килии.

Бихме се. И всеки път, когато защитеното от предпазителя острие на шпагата опираше до тялото на Караибрахим, виждах как то потъва в него.

Утре.

И като вдигнах глава, видях Елица.

Отново можех да ѝ се радвам. Отново при мене се върна радостта, че светът е хубав, отново можех да се възхищавам от хората, да ги усещам близки и да се влюбвам в тях.

Тя ме повика с незабележимо кимване на главата. Изкачих се по стълбата. Не треперех, както предишния път, не срещнах по стълбите обезумяла девойка. Качвах се нагоре.

Застанах срещу нея и я гледах. Устните ѝ светеха със седефения блясък на побеляла, изхапана кожа. Сините сенки правеха очите ѝ още по-големи. Не мислех за сините петна по тялото ѝ. Нямаше ги. Тя тихо каза:

— Убий го!

Аз поклатих глава. Кое движение значеше „да“ — кимването или завъртането на главата? Тя повтори:

— Убий го!

Можех да ѝ кажа какво съм решил. Можех да поискам от нея благодарност, че ще я спася. Едно обещание, една надежда, която щеше да освети последните ми часове. Щях да зная, че няма да се сбъдне, ала щях да се радвам.

Нищо не ѝ поисках. Гледах я дълго и си отидох.

Вечерта слязох в тайния ход и коленичих до зида на тъмницата. Исках да заудрям с юмруци по камъните. Да им викна:

— Братя!

Да им кажа, че утре ще убия Караибрахим. Че утре Караибрахим ще бъде мъртъв.

Нищо не казах.

Чух детски глас и се стреснах. Забравил бях, че Мирчо е при тях. Той се молеше на Манол.

— Татко, направи се, че ставаш турчин. Нека само те пуснат. А после ще избягаш в планината и ще ги избиеш. Татко, трябва да убиеш двамата ходжи.

Манол тихо му отговори:

— Сине, ти си виждал крепост. Светът е разделен от огромна 1 крепостна стена. От край до край. Вътре в крепостта седят хората, а отвън налита злото. Всеки човек стои между два зъбера и пази една крачка стена. Не зная, може да има големи хора, пълководци, които пазят сто зъбера. Може да има един голям пълководец, който знае какво става по цялата стена. Аз виждам моята крачка. И зная, че трябва нея да защитавам. Ако аз не я защита, кой ще я защити? И ти трябва да се биеш. Всеки пред себе си. Не знаеш какво става наоколо, в съседната крачка. Не виждаш. Гледаш само пред себе си и удряш ръцете и лицата на злите хора, които искат да се изкачат на стената. Може би тъкмо при твоята врата злото се надява да пробие. Ти трябва да се биеш и ни миг да не отстъпваш от зъбера си, да не се утешаваш, че след миг ще се върнеш на него. Мръднеш ли, злото ще влезе. И когато умреш, твоето тяло да заприщи вратите между двата зъбера.

Тъмницата мълчеше.

Тогава оттатък детският глас запита:

— Татко, какво е зло?

Мълчание. И после — Маноловият глас:

— Зло е това, което разделя хората. И след малко:

— Добрите хора.

Станах и си отидох. Манол ми отговори.

Отдясно камък, отляво камък и по средата — ти. Да, на вратата е застанал всеки от нас, всеки пази врата, през която може да влезе злото. Аз бях опразнил своята врата и сега се връщах на нея.

Лежах по гръб и за пръв път не се мъчех да заспя. Това беше моята последна нощ. Знаех, че с убийството на Караибрахим се осъждах на смърт. Аз, който бях разбрал, че единствената ценност в света е животът, сам се отказвах от него. Както мъдрецът Абдуллах, робът, беше заменил слепия френски благородник, така сега един безумец, третият човек, бунтовникът, щеше да замени Абдуллах.

Безсмислено беше. Абсурдно беше.

Животът отричаше сам себе си и с това отричаше всичко, защото животът беше основа на всичко и отвъд него нямаше нищо. Безсмислено беше, но не можеше другояче. По-добре живо куче, отколкото мъртъв лъв. Вярно беше, мъдро беше, но каква полза, щом лъвът не можеше да стане куче? Когато умираш, а не се превръщаш в куче? Въпреки че го искаш. Идваше разделното време, когато лъвовете трябваше да измират, а кучетата да живеят.

Жалко, че се бях родил човек, а не куче. Не можех да го променя.

На сутринта станах, огледах внимателно шпагата си — прекрасно парче стомана със знак на Андреа Ферара, — огънах я, размахих я. Нападних стената. Шпагата се подчиняваше на всяка повеля на волята ми, на всяко движение на ръката ми.

Жив бях още.

Дори острието стомана беше прекрасно. А колко прекрасно е живото човешко тяло, как чудно и страшно е направен човек. Внимателно нагласих предпазителя върху острието така, че да падне при всеки по-силен удар.

Застанах срещу Караибрахим. Наоколо нямаше никакви хора. Караибрахим забраняваше да го гледат, когато се бие. А може би все пак имаше някакъв шанс да се измъкна, след като го пробода?

Чух, че над главата ми нещо прошумоля, ала не вдигнах глава. Елица беше, аз се бях простил с нея.

Щом разменихме няколко удара, Караибрахим свали шпагата си и каза:

— Паднал е предпазителят на шпагата ти.

Още тогава можех да го убия. Прекрачих напред и само опрях голото острие до гърдите му. Той разбра. Пребледня, отстъпи и с бързо движение свали предпазителя на шпагата си.

И ние почнахме да се бием покрай стената, под чардака. А на чардака стоеше Елица и ни гледаше, както след първата нощ, прекарана с Караибрахим.

Бавно и неумолимо притисках Караибрахим до стената. Той можеше да викне за помощ — струва ми се, че веднага щях да го убия.

Изведнъж, за някаква част от секундата, сребърната завеса, изтъкана от острието на Караибрахимовата шпага, се разкъса и аз видях незащитените му гърди. Светкавичен напад — и Караибрахим щеше да лежи на земята с парче студено желязо в сърцето. Щях да видя как искрата живот изгасва в зениците му, как зениците му се вцепеняват и очите му стават стъклени.

Не го прободох. Не можах. Ръката ми не направи това единствено движение. Забави се.

Караибрахим усети, че смъртта беше до него. И побледня съвсем. Но по лицето му не се появи капчица пот.

И втори път завесата се разкъса, и втори път се забавих — а след миг завесата се затвори.

На третия път разбрах. Не можех да го убия.

Тогава пребелях аз. И се изпотих. Почнах да се защитавам. Очите на Караибрахим заблестяха. Винаги гледам очите на противника си, за да отгатна намеренията му. Никога не съм срещал такива остри, твърди очи.

Отчаян бях. Идваше ми да пусна шпагата. Бих заплакал. Не се страхувах от смъртта, а от безсилието си. Ръката ми отмая.

Отстъпих, препънах се и видях над себе си зелените листа на платан, сини петна небе между тях и лицето на Елица. Паднал бях. След миг ги покри Караибрахимовото лице. Той стоеше над мене като надвесен над кладенец, а аз лежах на дъното на кладенеца. Тялото ми омекна. Коленете ми бяха разтворени, камъните притискаха лактите ми. Не усетих хладината на желязото.

Караибрахим се отдръпна. Видях как Елица се обръща и изчезва. А плитките ѝ се плъзнаха по оградата на чардака като две змии, тръгнали след господарката си.

Чух гласа на Караибрахим:

— Стани!

Той ме гледаше с любопитство. Никой не би отгатнал по лицето му, че преди минута е бил почти мъртъв. Той извика двамина турци, посочи ме и каза:

— Затворете тоя човек в одаята до моята одая. Един да застане на вратата към чардака, другият — на вратата към моята одая. Пазете. Ще дойда.

Той отиваше на голямата петъчна молитва.

Аз тръгнах след пазачите си. Щях да остана за малко сам, за да мога да си помисля.

Напразно одрах стареца. Нечестно купих една спокойна нощ и онова лежане на поляната — нямаше да убия палача с ятагана и едноокия ходжа. Нямах право да стоя снощи до зида и да мисля, че това е зид между две килии, в които са затворени братя.

Нищо не струвах. За нищо не ме биваше. Не можах да протегна ръка и да пробода Караибрахим. Защо? Трябваше да помисля.

ОТКЪС СЕДМИ

Любили се луди млади, от мънички до големи.

Дойде време да се вземат.

И небето потъмня, та посиня и стана като натъртено. И рукна дъжд, и бели светкавици ни ослепяваха.

А ние с Момчил се скрихме под една ела, на края на широка поляна. Дъждът валеше и всяка капка беше тежка като разтопено олово и се забиваше в земята, сякаш някой със сълзи и ярост я запращаше срещу земята. Тогава заваля и град.

И както треперех от студ, и водата се прецеждаше през еловите клони, та течеше по косата и брадата ми, радвах се, че дишам въздуха на планината. Защото ни дъждът, ни градът стигаха до клетите пленници в конака.

Момчил ми рече:

— Отче, да запаля огън, та да се стоплим.

А пък аз само поклатих глава, защото за клетите пленници нямаше ни топлина, ни огън.

Градът престана и грейна слънце. Тогава поляната се ширна, цялата наводнена, като залята със сребро. И светеше толкова силно, че ме заболяха очите. Само където имаше ели, под тях оставаше тъмно петно. И не беше то от сянката на елите, ами защото под тях беше, кажи-речи, сухо.

А от мокрите дървета все още валеше. И капките падаха от клон на клон и оттам на косите ми, и от косите ми на плещите ми и се стичаха по върховете на пръстите ми, та капеха на земята. И цялата гора беше пълна с шепот, както по времето на узрелите шишарки, когато семената се сипят отгоре. Само че сега шепнеше и земята, която пиеше водните семена. И си спомних как шушнеше земята в деня, когато ние с Манол влязохме в гробището на каменните кръстове.

И Момчил каза:

— Простиха ми. Ала простиха не на Момчил, а на Маноловия син.

Той все още бягаше и се криеше от хората. А пък аз му казах:

— Гледай!

По светналата в сребро ливада ходеше жена, като че плуваше по езерото, цялата черна, защото слънцето стоеше зад нея. И Момчил, като пребледня, поиска да избяга и ми рече:

— Иде Елица.

Хванах го за ръката и се вгледах, ала нищо не можах да различа от блясъка на мокрите ливади. А жената все идеше към нас.

И Елица дойде, та застана пред Момчил под дървото. И аз държах Момчиловата ръка, а той вече не се дърпаше, само ръката му стана студена като на мъртвец. И очите, с които гледаше Елица, бяха пълни с ужас.

Елица стоеше пред нас, а в косата ѝ блестяха едри ледени зърна град, сякаш беше вплела бисери. И тя каза:

— Чиста съм. Такава съм, каквато ме е майка родила.

А под очите ѝ синееха кръгове и устните белееха нахапани. И Момчил ѝ каза:

— Махни се. И Елица каза:

— Всяка нощ Караибрахим лягаше на другата постеля, на другата страна на одаята. Лягаше по гръб и гледаше потона. И аз лежах, та го слушах как диша. Той не заспиваше. Не спях и аз. И като го чаках да стане и да дойде при мене, готвех се да умра. Ала той не идваше. И тъй минаха всичките нощи в конака.

А в очите на Момчил почна да свети ярост и омраза. И той рече:

— Млъкни!

И свирна, за да повика сокола си, който се беше скрил някъде от бурята. А Елица повтори:

— Такава съм, каквато ме е майка родила.

Бръкна в пазвата си, та извади увита бяла кърпа. И като я разгъна, видяхме, че светна нож.

— Пусна ме Севда. Тя ходила при Манол, а той ѝ казал къде е скрил ножа си. Отидох и го взех. Ако с тоя нож убиеш Караибрахим, то Манол ще ти прости.

И тя му подаде ножа. Тогава видяхме, че в бялата кърпа останаха да светят един до друг два златни пръстена, хванати с кестенява

къдрица женска коса. Момчил гледаше пръстените.

— Моят е. И Маноловият. Защото Манол ми върна пръстена. Тогава Момчил покри очите си с два свити пестника, а в десния държеше ножа на баща си. И рече тихо:

— Иди си.

А Елица още по-тихо го попита:

— Момчиле, нямаш ли ми вяра?

И той, като все още притискаше пестници до очите и челото си, отвърна:

— Не ти вярвам.

И в Елицините очи плувнаха сълзи и те цели светнаха, като облените в разтопено сребро ливади. Светнаха, та огряха отслабналото ѝ лице. И тя хвана Момчил за китката, до острието на ножа, и тихо му рече:

— Ела.

И го повлече след себе си в гората.

А когато слънцето слезе към заниз, тръгнах към пещерата. И на една наведена поляна имаше скала, която снеговете и ледовете, като се плъзгаха пролетес надолу, бяха измъкнали от леговището ѝ. Скалата се надвесваше напред, като че се готвеше да се преобърне, а зад нея оставаше дълбока яма, празното легло на скалата. И там растеше тъмнозелена, невиждана другаде трева, защото растеше направо от разтворените недра на земята.

А върху зелената трева лежеше захвърлена червеножълтата престилка на Елица. И върху тревата сякаш гореше огън.

Тук бяха запалили огън двамата млади, за да стоплят пълните си със студ сърца. А скалата се беше отместила, за да открие утробата на земята, та синът на Момчил, внукът на Манол, да бъде заченат в сърцето на планината.

И като гледах огъня на Елицината престилка, не видях кога пред мене застанаха Момчил и Елица, хванати за ръка. И в Елицините очи нямаше вече сълзи, ала те светеха по-силно отпреди.

И Момчил ми каза:

— Отче, благослови ни. Нека се съберем двама клетници. Тя — завинаги черна в очите на хората, защото никой няма да ѝ повярва, както аз ѝ повярвах. Аз — завинаги черен в очите на хората, защото от обич към нея забравих дълга си. Благослови ни.

Благослових ги. И толкова бяха щастливи и хубави, че сърцето отново ме заболя.

И заслизах надолу. А стръмната пътека по дерето се беше превърнала в поток и вода бягаше и святкаше между камъните. И тъй като гледах в нозете си и водата все течеше, пред очите ми играеха блясъци, та ми се зави свят и не знаех аз ли вървя, пътеката ли тича под краката ми, или потокът ме влече. Ала в тоя ден, пълен с блясъци, не можех да забравя блясъка на Елицините очи.

А когато пътеката стигна до реката и потокът се изсипа в нея като развята опашка на бял кон, ето — видях Горан да лови пъстърва в един вир. Вгледах се и видях, че пияната се върти отдысно наляво. На такива вирове им викат леви. Мислят ги за омагьосани и хвърлят вътре намерена магия, та чудно беше, гдето Горан ловеше пъстърва в ляв вир. Искях да мина край него, без да му се обадя, защото той не ме чу от шума на водата, ала се досетих за Елица. Нали беше негова сестра?

А като заслизах към него, той измъкна трептяща риба, откачи я от въдицата и взе да я мери с една пръчица колко е дълга. И щом го докоснах по рамото, както беше клекнал пред купа сребърни риби, опръскани с червени петна, той скочи стреснато на крака, пребеля и се зачерви. И аз му казах:

— Радвай се, Горане, сестра ти Елица се върна.

Той ме хвана за кръста, все едно че бях невръстно дете, вдигна ме нагоре от радост и ме завъртя в кръг. Ала като ме пусна, видях, че очите му са тъжни. И Горан ме попита:

— Отче, защо всички корят Момчил, че е изоставил пътеката, а мене никой не кори? Нали и аз бях на пътеката? Или не струвам колкото него? Кажи ми.

Аз му казах:

— Той го направи заради себе си, за своя обич, а тебе те подмамиха, Горане. Затова.

А той клатеше глава и рече:

— Когато Момчил избяга, да не слуша гайдите, той мислеше, че ме оставя на пътеката. Когато аз тръгнах подир Севда, видях, че пътеката остана празна.

И стоеше с наведена глава, ала аз виждах очите му, защото, макар и наведени, те бяха педя над главата ми. Много тъжни бяха очите му. Попитах го:

— Защо ловиш риба в ляв вир?

А Горан отново гъсто почервения и ми отвърна:

— Наумил съм да уловя голяма пъстърва, ей колкото тая пръчка.

И той ми показва пръчката, дълга един лакът. И добави:

— А такива пъстърви се ловят в омагьосаните вирове. Да можех да уловя стопанина на тоя вир, той щеше да ми помогне.

И като се досети, скочи чевръсто и стъкна огън, та закачи над него няколко риби. А останалите пъстърви наниза на вейка и ми ги даде, като рече:

— Седни да хапнеш, отче, гладен си. А тия риби дай на жените в пещерата.

Аз му казах:

— Ела и ги донеси.

А той поклати глава и отговори:

— Няма вече кога.

И след като ядохме от бялото месо на рибите, което вдигаше прясна пара, станах и обърсах пръстите си в надвесените вейки на една ела. А те бяха мокри. Стана след мене и Горан и щом хвана един по-висок клон, та взе да го търка между дланите си, изведнъж го пусна и заплака. Седна край угасналия огън, над който се вдигаше дим, скри глава между коленете си и плачеше.

Аз мълчех. И той ми каза:

— Отче. В деня, в който си тръгна Сюлейман ага, исках да го видя, ала далеч от другите хора. И когато се качих на Девицата, видях, че Дельо го чака на пусия с двамина други разбойници. И му казах: „Не те ли е срам, че си ял десет години хляба му.“ А той ми рече: „Овчарьо, върви си из пътя. Ако агата не беше вече близо, имам един куршум и за тебе.“ И аз му рекох: „Лесно се говори с пищов в ръка.“ А той хвърли пищова, та извади ножа си. И рече на другарите си: „Стойте и гледайте как ще заколя тоя овен.“ И се сбихме. А той скачаше като невестулка или като катерица. И ножът му беше по-дълъг, само че аз имам по-дълги ръце. И другарите му го питаха: „Дельо, да му пушнем ли?“ — а той ги псуваше. Ала като извих врата му на един дънер, викна: „Ха!“ И навярно искаше да каже „Хайде!“ — само че повече не се чу, защото му прерязах гърлото. И двамата разбойници гръмнаха връз мене, ала не ме улучиха, та побягнаха в гората. И защото ръцете ми бяха кървави, посегнах да ги обърша във вършето на

една ела. И когато усетих по пръстите си гъстата шума, спомних си как съм чистил пръстите си от мазното на чеверметата и как съм се изправял с пълно сърце над изглозганите кости. Сега чистех човешка кръв и заплаках. А оня ден, като помилвах едно куче, козината му ми се стори също като елова четуна, космите му бяха също като елови игли, та сякаш не го помилвах, ами бърших кръв о гърба му. Не мога да пипам повече ела, отче. Намразих елите, че се чистят в тях кървави пръсти. Не мога да ги пипна. А закъде е горянин без ела? Затова, като пипнах сега четуната, заплаках. И елите ми откраднаха.

И все плачеше. А трябваше да вървя, затова го помилвах по косата. И потреперах, като усетих под пръстите си коравите му косми, и рекох с разтреперан глас:

— Сбогом, Горане. Ела в пещерата.

А той не ми отвърна.

Ала когато вече бях горе на билото, чух отдолу да иде гласът му: Сбогом, отче. И вече не го видях.

ОТКЪС ОСМИ

Нищо не мислех. Стоях на прозореца и гледах навън.

Караибрахим не дойде тоя ден. Валя дъжд и отмина. Изгря слънце. Дойде вечер.

Цяла нощ не спях, втора нощ подред. Караибрахим цяла нощ не се прибра.

Съмна. И пак изгря слънцето.

Гората насреща беше огряна от слънце. Виждах светлокафявите жълти стъбла на елите, прави като изпънат конец, да пресичат тук-там зелената стена. Струваше ми се, че гората е шита със зелени вълнени конци върху груб плат, като гоблените по стените на замъците ми, и гобленът се е протрил, та се е показала тъканта и нишките на основата. Не бяха ли и стъблата основа на гората?

Гоблени. Каква глупост е предопределението. Тая сутрин бях сигурен, че съм напуснал замъците и гоблените, че съм слязъл в ада на кораба и съм приел исляма само защото ми е предопределено да убия Караибрахим. А не го убих.

След малко той щеше да дойде. Не знаех дали щеше да ме пита нещо. Не мислех какво ще му отговоря. Нищо не мислех — гледах огряната от слънце гора.

Чух гласове. Говореха под прозореца ми. Гласът на Гюлфие и мъжки глас.

Свикнал бях от стоенето в тайния ход да слушам, без да погледна. Сега надникнах от прозореца. Мъжът беше Горан, синът на дядо Галушко — оня огромен българин, който ме заведе във воденицата.

Горан молеше Гюлфие да го пусне в конака. Държеше в ръце няколко едри пъстърви — такива не бях виждал.

Гласът на Гюлфие беше сладък като шербет. Нея не можех да видя, тя говореше от съседен прозорец.

Нали Горан беше един от тримата мъже, които караха утробата й да трепва? И не беше ли Горан любовникът на Севда, който я душал всяка нощ? Ето кого търсеше момъкът.

Знаех, че Гюлфие не би пропуснала да отмъсти на Севда. Ала тя имаше и нещо друго наум.

Бързо щеше да се утеши тя, че аз ще изчезна от живота ѝ. Ялова беше нашата връзка. Наливах ведра в продънена бъчва. Съдбата се беше погрижила да не успея да се свържа със света, да си остана сам, да не оставя нищо след себе си. По-добре.

Да, Гюлфие щеше да го пусне в конака. Щеше да каже, че тя е искала рибата. Но и тя искаше нещо насреща.

— Че какво може да иска една жена, стара като мене?

Той гледаше към нея. Не я виждах, но знаех какво вижда той — гледаше я, сякаш я вижда за пръв път. И как разбра, и как се учуди най-напред, както бих се учудил аз, ако ми кажеха при първата среща с Гюлфие какво ще стане между двама ни.

Горан наведе глава.

— Тежко ми е — рече тихо той. Гюлфие пропя от прозореца:

— Ще ти мине. И хвърли каквото имаш със себе си. Пищов, нож. Иначе ще те спрат на портата.

Мръсницата.

Отново загледах като вцепенен зеления гоблен на гората.

Чу се вой на куче. Изтръпнах, защото помислих, че се обаждат псетата от Черната яма. Кучето лаеше в двора.

Изведнъж се досетих, че Горан беше брат на Шерко, затворен с кучето си Шаро в тъмницата на другия вътрешен двор. Кучето го беше усетило.

Горан беше брат на Елица. Горан можеше да не идва за Севда. Тук бяха сестра му и брат му.

Нямах много време да мисля и да се вълнувам. Чух в съседната стая гласа на Караибрахим. Той говореше с турчина, който пазеше вратата към моята стая.

Чух го, че седна на трикракото столче пред огнището — столчето изскърца. Нощем ставаше студено и в някои стаи палеха огнищата. Караибрахим нарочно не влизаше при мене — мъчеше ме.

Прилоша ми. Седнах и почнах да бърша потта от челото си. Не бях очаквал, че така ще посрещна Караибрахим: с посинели устни, разтреперан.

Оттатък гръмна Горановият глас:

— Ти ли си Караибрахим?

Горан говореше от прага на вратата към чардака.

— Ти кой си? — сухо запита Караибрахим.

— Горан, Галушковият син. Чух, че Караибрахим се изправи.

— Излез! — остро рече той.

През стаята тръгнаха стъпки. Караибрахим беше отпратил не Горан, а пазача пред моята врата. Горан избоботи:

— Тебе диря, Караибрахиме.

През Караибрахимовата стая тръгнаха тежки стъпки — откъм чардака към средата на стаята. Безшумно се плъзнах до вратата на моята стая — Горановите стъпки биха заглушили и вървежа на мечка. Дъските скърцаха, скърцаше и таванът.

Кратък вик, пълен с изумление и болка, ме отхвърли от вратата.

Нещо тежко падна оттатък. Следния миг се хвърлих напред и блъснах с рамо вратата. Тя беше отворена, аз влетях в Караибрахимовата стая и едва се задържах на крака.

Караибрахим лежеше по гръб, червена черта прорязваше плешивия му череп и лицето му. Очите му бяха пълни с ужас, устата зинали като от невероятна почуда.

Надвесеният над него Горан се изправи и се огледа наоколо. Лицето му беше безумно. Приличаше на лунатик, когото внезапно са стреснали. Не мърдах, сякаш можеше да не ме види. В ръцете си държеше голям нож. Гледаше Караибрахим, мене, прозореца с гората на него, падналата изкормена риба, в която беше крил ножа си.

Погледът му падна върху огнището. Жаравата беше червена. Той скочи към нея. И както беше с гръб към мене, видях как с две ръце замахна към гърдите си. Чу се пышкане и той падна с лице в огъня.

Караибрахим изохка и се обърна настрани, към Горан. Коленичих до него. Той легна по очи. Разтресох го за раменете.

Той прошепна с лице върху дъските:

— Жив ли е?

В стаята миришеше на изгоряло месо.

Скочих и с мъка издърпах настрана огромното тяло на Горан. Обърнах го по гръб и затворих очи. Ножът от силния удар или от падането напред беше забит до дръжката в гърдите му. Лицето му беше изгоряло.

Излязох на чардака и се развивах като побъркан.

Тропот на крака, викове, псувни. Вой и лай на псета, удари по врата. Тропаха затворниците.

Караибрахим лежеше със затворени очи. Цялото му лице беше разсечено, разсечени бяха и гърдите му. Може би береше душа.

Влетя Севда, погледна Караибрахим, погледна и Горан, олюля се и падна тежко на дъските.

Надвесен над Караибрахим, главорезът Сиври билюкбаши питаше:

— Кой беше, ага? Лицето му е изгоряло.

Разбрах защо Горан се уби върху огъня. Иначе турците щяха да отмъстят на сестра му и брата му, които бяха в ръцете им. Както беше със затворени очи, Караибрахим рече:

— Не зная.

Гюлфие свестяваше Севда. Питаше я нещо полугласно, удряше ѝ плесници, уж да я свести. После се обърна към мене и безпомощно каза:

— Непразна е. Чу ли? Тая кучка.

И заплака злобно, сякаш Севда я беше измамила.

Като ято оси, които излизат от гнездото си, когато някой го замери с камък, турците изскочиха от конака. Побеснели бяха, та забравиха, че това скъпо може да им струва. Завардиха Просойна, полетяха на коне към Заград. Стигнаха и до него. До Подвис не успяха да стигнат. Чуваха се далечни гърмежи.

Уловиха триста-четиристотин души. Смаях се, като разбрах колко безумци са останали в двете села. А като видях Вражу кехая, изтръпнах — помислих, че е възкръснал от мъртвите. Или го бяха извадили от мравуняка, или Караибрахим го беше пуснал. Затвориха пленниците в един от вътрешните дворове. Разнесоха се викове и писъци — викаха новите пленници, викаха озлочествените девойки, викаха първенците от тъмницата. Турците също викаха и стреляха с пищови.

Петима турци загинаха днес. Останалите цяла нощ не спаха. Дебелият ходжа — моллата Сулфикар Софта — час по час излизаше на чардака и казваше, че Караибрахим бере душа. Ако умреше, турците щяха да изколят всички.

На сутринта проснаха тялото на Горан върху площада пред конака и почнаха да прекарват хората край него. Човек подир човек —

старци, баби, жени с пеленачета в ръце и заловени за полите им деца. Мрачни мъже. После първенците — мръсни, миризливи, превърнали се в сенки. После девойките, утеха на палачите.

Гледаха се едни други, едва се познаваха. Хълцаха, сподавяха гласове. Ни един ясен вик не се чу на площада. Баща видя дъщеря си, превърната на дрипа от турците, дете видя баща си със завързани назад ръце. Мълчаха.

На площада, проснат по гръб, с огромни разперени ръце, лежеше Горан. С бели длани и черно лице. Ножът още стърчеше от гърдите му.

Един по един българите минаваха край него. Така се прощават живите с покойник в ковчег, на средата на църквата. Тогава всеки целува събраните му ръце, сега всеки целуваше с поглед разтворената му длан.

— Кой е?

— Не зная.

Удар. Падане на колене. Нов удар. Проснато тяло.

— Кой е?

— Не зная.

Не превеждах, всеки разбираше другия. Залитах от безсъние, главата ми се пръскаше. Вместо чалма бях вързал на главата си мокър пешкир. И тия хора. Струваше ми се, че това е един и същ човек, който минава хиляди пъти поред и казва все едно и също нещо.

Всички го познаваха. Ако някой не знаеше името му, научил го беше през нощта, когато българите шепнеха, скупчени на двора, в очакване на смъртта. Мълчаха. Мълчах и аз.

И те минаваха, минаваха един след друг и се свеждаха над черното лице.

Някъде откъм края се вдигна глъчка. Затичаха турци, българите в мълчалива редица се мъчеха да не ги пропуснат.

На площада излезе дядо Галушко. И ако досега се носеше някакво сподавено шепнене, сега всичко замълча.

Полека, стъпка по стъпка, дядото премина площада и спря пред тялото на сина си. Коленичи до него, гледа го дълго в изгорялото лице и се изправи. Разпери ръце, два-три пъти отвори уста, ала глас не излезе — тогава аз не знаех, че бил онемял.

После проговори:

— Синът ми. Горан.

И една жена приплака от ярост и болка. Мислеха, че дядото е луд. Изумяваха се, че онемелият от мъка проговори от мъка. Дядо Галушко каза.

— Извикайте всички, планината да чуе името му. Защо криете името му? Ами ако всички измрем, кой ще разкаже за него? Нека планината го помни.

Обърна се към Сиври билюкбаши и рече:

— Заведи ме при своя главатар. Пристъпих напред и казах:

— Караибрахим ми заповяда: всеки, който познае тоя човек, да отиде при него.

Караибрахим лежеше на одъра в същата одая, в която го рани Горан. Завит беше със светло халище — такива халища наричат поник слънце, защото в средата на бялата вълна са втъкани червени пламъци, които се събират в огнено кълбо. Сякаш кръвта от раната на Караибрахим беше избила през завивката. В камината пламтеше огън от елови корени, пълни със смола, та миришеше на гора. През прозореца се виждаше светлата планина. В краката на Караибрахим седеше Севда, край огъня седяха двамина ходжи, до прозореца видях Кеманчиджогли. Караибрахим лежеше с лице към стената.

Дядо Галушко тихо пристъпи напред, като че ли да не го събуди, наведе се над него и го повика:

— Страхине! Страхине!

Караибрахим трепна — едва видимо, като клепач на човек, който се преструва, че спи. Но не се обърна. Дядото отново рече:

— Страхине! Синко.

Севда се изправи, бяла и страшна. Кърпата, която държеше пред лицето си, за да го забулва, падна надолу. Тя отстъпи заднишком, като пипаше с ръка да улови нещо. Облегна се на вратата, притисна се в нея и затърси резето. Не успя да излезе, защото вратата се отваряше към тая одая, а тя не се сещаше да се отмести. И остана да гледа и слуша.

Турците още нищо не бяха разбрали, защото дядо Галушко говореше на български.

Не се изненадах. Досетил се бях, когато Караибрахим отказа да съобщи името на Горан. Нали той му го каза? Караибрахим не знаеше, че съм чул Горановите думи. Събрах един по един разчупените и пръснати късове, спомних си случки, разговори, отделни думи.

Влизането в долината, ходенето до воденицата, спасяването на Шерко. Караибрахим беше българин. Знаех, че той не е докоснал Елица.

— Страхине — рече тихо дядото.

Кеманчиджогли грубо го дръпна назад. Тогава Караибрахим се обърна. Видях лицето му. Кичурът на челото му беше избръснат. Острието се беше плъзнало по черепа и разсякло недълбока рязка, ала някакво намазано зелено лекарство я очертаваше през цялото лице — широка и страшна. Едва го познах.

Той даде знак, че иска да говори. Сложиха зад гърба му възглавница. Той каза, като се задъхваше и спираше след всяка дума:

— Кеманчиджогли, шейх Шабан Шебил, молла Сулфикар Софта. Аз съм еничарин от тая долина — Елинденя, — от село Подвис. Тоя човек е мой баща. Човекът с кучето, затворен отделно, е мой брат. Човекът, който скри ножа си в рибата и се опита да ме убие, е мой брат. И девойката, която взех от сватбата, е моя сестра.

Той спря. Притвори очи и зелената ивица през лицето му потъмня, защото той пребеля съвсем. Когато отвори очи, събра сили и рече:

— Затворете дядото и девойката при човека с кучето. Чакайте да се съвзема и да отмъстя. Не ги пипайте.

Турците се спогледаха. Кеманчиджогли рече:

— Ага, ти говориш по български.

Не бях забелязал това. През целия ни престой в долината, докато съм превеждал, Караибрахим е разбирал всяка българска дума. Спомних си, че когато влязохме в Маноловата къща, той каза „камбани“, а не „чанове“. Сега, в огъня на треската, той проговори, без да иска, на бащиния си език.

Караибрахим не можа да повтори думите си на турски и загуби сваяст.

Турците ме погледнаха. Отново бях преводачът Абдуллах. Можех ли да излъжа? Да се опитам да спася дядото и децата му? Може би Караибрахим щеше да умре, преди да се съвземе.

Той отвори очи.

Повторих на турски думите му. Той склопи клепки в знак, че е така.

Заведоха дядо Галушко при сина му Шерко. Посрещна го радостният лай на огромното шарено куче.

Търсеха Елица, ала не я намериха. Аз бях последният човек, който я беше видял да стои на чардака. Караибрахим нищо не можеше да каже, блънуваше и се мяташе.

Караибрахим лежеше в обора, до коня си. Когато се посъвзе, той накара да го пренесат там. Казваше, че в обора е по-топло. И по-тъмно, и че очите го болят от светлината. Ала аз мисля, че отиде, защото конят му остана единственото близко същество в света. Той се хвалеше със самотата си, ала навярно е треперел нощем. Щом останеше сам, той говореше на коня с променен, ласкав глас, молеше му се да протегне към него устните си, обещавахе му златно седло и сребърни подкови. А конят се плашеше от миризмата на кръв, пръхтеше, а сменяха ли превръзките на Караибрахимовата рана, цвилеше и риташе дебелия дъски на яслите. Това беше чудно, защото бойните коне свикват с кръвта.

На мене Караибрахим прости. Каза ми:

— Ти не можеш да убиеш ранен човек, щом не можеш да убиеш живия.

И се опита да се усмихне. Зелената рязка от удара — през челото, до лявото око, покрай носа, през устните и през брадата правеше усмивката му крива и страшна. Обръснат беше не само кичура на челото си, но и мустаците си.

— Не трябваше да те карам да дереш стареца — каза той. — Ние, водачите, не бива да мърсим ръцете си с дребни неща.

Искаше да ме привлече отново, да ме накара да се почувствувам равен с него. Не вярваше никому, на ни един турчин около него. А мислеше, че ще му служи вярно. Но аз помнех очите му — когато ми заповяда да одера дядото и когато се биехме с шпагите. И знаех, че щом оздравее, ще ме убие.

Държеше ме по цели дни и нощи в обора при себе си. Говореше ми за годините в еничарските училища. Караше ме да се грижа за коня му. Не ми тежеше — радвах се, че се допирях до копринената кожа и стегнатата снага на това чисто, благородно животно.

Един ден докараха Елица. Държаха я двамина турци.

Караибрахим се повдигна на лакти и успя да седне. Не се познаваше радва ли се, или се ядосва.

— Къде я хванахте? — попита той.

— Сама дойде, ага.

Караибрахим със знак отпрати турците. Мълчеше и чакаше. Елица падна на колене върху утъпканата пръст на обора:

— Братко, прости на баща ни.

Караибрахим вдигна нагоре глава, изпъна шия и почна да се смее. Ябълката върху гръкляна му играеше нагоренадолу, сякаш тежко преглъщаше и се давеше. После се закашля и се хвана за гърдите — там, където беше раната му.

— Защо брат ми не разбра, че съм негов брат? — каза той. — Защо кръвта му не се обади? И ако е разбрал, че ми е брат, нима пръв не вдигна ръка да ме убие? Или родната кръв е тъй слаба, че човек не може да познае рождения си брат, или Горан е толкова силен, че я победи? Ако е първото — човек не заслужава да я цени, ако е второто — по-слаб ли съм от Горан?

— Братко! — каза му Елица. — Ако ти не усещаше родната кръв, нямаше да ме оставиш да лежа до тебе недокосната.

— Усещах я. И трябваше да дойде тоя удар, за да пререже връвта между мене и рода ми. Всичко е писано. И да ме вземат от тая долина, и да стана еничарин, и да се върна пак в долината, за да я вкарам в правата вяра. И тоя удар е писан и премерен. Аллах сам е вдигнал ръката на брата ми, за да ме накаже, че мислех за сестри и братя, а не само за него. Тежко ме наказва, ала не ме уби. И със същия удар ми посочи, че силният човек е сам.

— Манол не е сам — гордо каза Елица. — Слаб ли е? Караибрахим отговори веднага, сякаш дълго беше мислил за това и само чакаше да го каже:

— Овчарите са овци. Толкова дълго са живели с овците си, че са станали като тях. Накъдето тръгне едната овца, подир нея вървят другите. Ти нали си отбивала овца от стадото? Лесно ли е?

Мъчно е. Какво да кажат другите — това им тежи. Допират глава до глава като овци, които пладнуват. Силният човек е сам. Забрави Манол.

— Аз не съм жена на Манол. Жена съм на сина му Момчил.

И съм непразна от него.

Караибрахим се повдигна от кръста нагоре, отдели се от възглавниците си, после пак се отпусна назад.

— Обещах на Манол — рече той — всеки човек от рода му да начертае кръст с кръвта си и да плюе върху него. Трябва да стигна до

Момчил.

И както говореше, досети се нещо и се усмихна със здравата половина на устата си:

— Роди детето си. Ще ти го оставя да го кърмиш три години. После ще го взема, ще го чакам да порасне и ще го дам в училището на аджемиогланите. Ти знаеш ли как се става еничарин? Копането по бостаните, глада, боя с пръчки, сеченето със сабя. Единствената риза в годината, единствената кърпа, която се взема в тъмната стая, та да не може да се избере? Твоят син ще стане добър еничарин.

— Ще го удуша — просто рече Елица.

— Няма да имаш сили.

— Нали съм твоя сестра? Хайде, прати ме при баща ми и братата ми. Убий ме с тях. Ала ако искаш да затриеш целия род на Горан, убий и себе си.

— Нямам род. Имам оджака на еничарите. Ти не си човек, а жена и нямаш душа. Твоята съдба е да раждаш войници. Венецианецо, заведи я в харема при Сафиде.

Когато излязохме, видях, че Елица плаче. Изпитвах жалост, нежност, желание да я докосна, да притисна главата ѝ до рамото си.

Тя вдигна към мене прекрасните си очи, плувнали в сълзи, и ми рече:

— Брат ми е, ала трябваше да го убиеш.

— Защо дойде? — попитах я аз.

— Можех ли да не дойда? — рече ми тя. — Моля ти се, не казвай на баща ми и братата ми.

Върнах се при Караибрахим и го заварих да говори на коня си. Застанах до вратата. Той ме усети и ми каза да вляза. Стори ми се весел и омекнал.

— Виж — каза ми той. — Какви греди има по тавана, какви греди подпират тавана! Двама души не могат да ги обгърнат. И стъпалата нагоре са от цели, дялани греди. Ами камъните на зида? Какви ясли, какъв простор! Слон можеш да вържеш. Когато бях дете, ден и нощ мечтаех за тоя конак. Гледах го отдолу нагоре, въртях се около него. Не можех да мина дори през вратите му. Ти не разбираш това, бил си в конака. Сега съм негов господар. Неизповедими са пътищата на аллаха.

Замълча и пак заговори:

— Видях ли ножа над главата си — а не бях готов, той ми беше брат, — помислих, че умирам. Пък ножът ме спаси. Помниш ли кичура на челото ми? Всичката коса беше окапала, а той беше останал. Тъй стоеше в мене и любовта към рода ми. Не можех да се отърва от нея. Сърцето ми се пълнеше с вяра към аллаха и омраза срещу неверниците — а баща ми и братята ми стояха настрана. Сега ги видях. И ножът отрязва кичура ми. Като прокарам ръка — и той поглади с длан гладкия си череп, — никъде не усещам нищо. Като погледна в сърцето си, виждам само вяра и омраза. Спасих се.

Изловените в селата българи бяха затворени във вътрешния двор с платана като в кошара. Изходът с тунела, стълбите и всички врати бяха запрещени с тръне и железа, по чардаците стояха стражи. Първия ден, когато им хвърлиха хляб като на кучета, хората се сбиха за къшеите, а турците се смееха. Втория ден никой не се наведе да вземе хляба. Минаха хора, събраха го и го занесоха на най-старите да го разделят. Всеки ден умираше по някой, ала труповете не ги вземахме. Те къртеха камъните и се опитваха да ги заровят. Ние стояхме по чардаците над главите им и ги гледахме, че стояха долу като в друг свят. Караибрахим беше заповядал дума да не се разменя с тях.

Вече по-рядко слизах в тайния ход, при затворените първенци. Гюлфие не ме пущаше в стаята си. Не плачеше, само гледаше пред себе си и повтаряше:

— Оная кучка Севда е непразна. Казах ти — Караибрахим или Горан. Остана Манол.

Тя отслабваше и кожата ѝ увисваше на гънки, като дрипа. Нямах нужда от нея.

Вече толкова не се нуждаех и от първенците. Турците, като се страхуваха от Караибрахим, не смееха да ги убият, ала всеки ден измъкваха десетина-двадесет души и ги пребиваха от бой. Удряха им по двадесет тояги и както казваше шейхът Шабан Шебил, „десет удрят, веднъж броят“. От тайния ход слушах как битите се редуваха да посрещат новите бити. Чувах Мирчо да плаче. И чувах Манол да казва:

— Планината ви гледа.

Разбрах, че всичко се върти около братството. Тия хора бяха братя с хората в долината и с хората по всичките български земи. Искаха да си останат техни братя и не искаха да вдигнат ръка против братята си. И като помислеше по-дълбоко, човек виждаше, че да имаш

брат, значеше да бъдеш човек. И братството — то не беше родна кръв. Караибрахим казваше, че да бъдеш сам, значело да си силен. Според мене трябваше да се каже — да станеш звяр. Човек не живее сам. Сам или двама — това беше изборът. Сам или с другите, с хората. Караибрахим се бореше да остане сам — да скъса връвта до другите хора. Овчарите се държеха, за да останат заедно. Караибрахим стигна до края на пътя си. Дали и овчарите щяха да стигнат до края на своя път?

Дойдоха нови турци. Един ден откъм планината се зачуха чести гърмежи. Изскочихме навън. Под върха на планината, там, където бяха каменните кръстове, се вдигаха тъмни облачета дим. Слизаше черна тълпа хора. Познах ги, че са турци. Те не се бранеха от овчарите, а стреляха към небето, от радост, че са дошли.

Дойдоха двеста души редовна войска и триста конници помощни войски. Както им казваха, акинджии, башибозук. Триста гладни звяра, всеки с празна торба на гърба и с въже на кръста. Дошъл да граби и да връзва. Водеше ги прочутият Караимам Хасан ходжа, разорителят на Чепино, приятел на Мехмед паша.

Караибрахим заповяда да го сложим на носилка и да го изнесем пред вратата на конака. Искаше да види как иде помощта.

Караимамът беше полубезумен човек. Не можеше да каже една дума като хората, само крещеше. Жилите по врата му винаги бяха издути, лицето му винаги пламнало, а очите му сякаш ей сега щяха да пролазят на челото. Размахваше ръце, тропаше с крака, тръшкаше се по земята! В началото мислех, че е пиян. Водеше със себе си един дервиш, който по цели часове се въртеше около себе си, и то така бързо, че полите на дрехата му стояха изправени встрани като гъба. Разправяха, че се е въртял пред самия султан.

Животът в конака почна да се върти като полите на дервишката дреха. Конакът беше тесен за толкова хора. Още същата нощ размятаха тръните и почнаха да измъкват от пленените българи жени и деца. Отидох при Караибрахим. Той ми каза:

— Моретата са дълбоки, защото приемат всички реки. И калните. Пълководците са силни, защото не отблъскват от себе си никого. И разбойника. С тия хора ще стана господар на планината. Стига съм стоял в конака. Нека полудуват. Изправя ли се на крака, ще ги озаптя. Я повикай новия ходжа.

Не зная какво говориха. Ходжата излезе поукротен. На другия ден голяма група замина за планината. Разправяха после, че са ходили до ямата с бесните кучета. Те вече не се чуваха.

— Още ръмжат и лаят, ага — рече Кеманчиджогли на Караибрахим. — Две-три са и са слаби. Хвърлихме им овца с отрова за вълци.

Най-после воят щеше да престане.

На другия ден почти целият конак се изпразни. Тръгнахме нанякъде над петстотин въоръжени хора, Караибрахим по средата, на носилка. Носеха го върху раменете си шестима носачи. Караимамът яздеше върху гърбовете на българи. Избрал си беше петима по-здрави мъже, яхаше ги, риташе ги с пети, ръгаше ги с нож в ребрата. И клетниците се катереха нагоре с черния кърлеж, впит в гърба им.

С нас бяха дядо Галушко, Шерко и вързаното шарено куче. Напредвахме бавно. Турците се пръснаха из гората, претърсваха всяко дърво и всеки храсталак. Когато се досети за какво сме тръгнали, дори дебелият ходжа пребледня и отиде при Караибрахим.

— Ага — рече му той, — ти знаеш ли, че в корана е писано: „Синът, макар и правоверен, не бива да убива баща си, макар и неверник.“

— Зная — отвърна му със стиснати зъби Караибрахим. И той беше пребледнял, може би от болките, когато го тръскаше носилката. — Ала може да направи така, че друг да го убие. Никого не мисля да убивам. Махай се!

Вървах и въпреки че вече бях сигурен къде отиваме, не ми се искаше да повярвам.

Черната яма, където се хвърляха бесните кучета, беше под високи скали. Тъмен отвор, широк пет-шест крачки, а каменната стена над него обрасла с мокър кафяв мъх. На върха на скалите имаше развалини.

Когато стигнахме там, Караибрахим прати отряд да се качи горе и каза на Караимам Хасан ходжа:

— Там ще оставим сто души. Тия скали пазят пътищата от другия край на долината. Горе има вода.

Аз отидох при дупката и надникнах вътре. Очаквах, че ще ме задуши воня. Не миришеше на нищо. Не се виждаше нищо. Само мрак.

Дупката не се спускаше надолу като кладенец, а почваше със стръмен наклон, на който не би могъл да се задържи човек. След това скалата се счупваше — и не можеше да се разбере какво има надолу. Извиках. Никой не се обади. Разбрах защо кучетата остават живи, а не се пребиват веднага. Сигурно до самото дъно имаше наклон, по-голям или по-малък. Турците се пръснаха по околните скали и каменистите поляни и в широка подкова заградиха дупката и малката група хора, които останахме около нея. На четвъртата страна се издигаха скалите. А там, по околните върхове, се виждаха други групи хора. Това бяха българите, които ни гледаха отдалеч.

Духаше вятър, небето беше като преметено, кучето виеше. Около нас се простираше голо било. Пусто и диво. Караибрахим повели да сложат носилката му на земята и като се подпря на лакът, каза на баща си и брата си:

— Откак се върнах в долината, ушите ми писнаха от приказки за братя, за българи и за вяроност. Слезте в черната дупка и останете сами с кучето. Тогава ще видим дали кучето ще ви остане вяроно. А ако го изядете, ще останете един срещу друг. Тогава ще видим дали човек човеку е брат.

И се отпусна назад на възглавницата си. Гласът му беше слаб, разпилян от вятъра.

Дядо Галушко Белия и Шерко не отговориха. Вятърът развяваше бялата брада на стареца и черната коса на сина. Караимама Хасан ходжа каза:

— Приемете правата вяра. Те пак не продумаха.

Тогава Караибрахим даде знак. Двама души с пръти, с чатали на края, притиснаха от две страни шията на кучето и почнаха да го бутат към ръба на Черната дупка. Кучето се мъчеше да извие глава и да захапне коловете, ръмжеше, виеше, стържеше с четири лапи по скалата, пълно със сили и ярост.

Когато главата му се надвеси над пещерата, то изскимтя от ужас. Остро квичене, вой и — кучето изчезна. Чуваше се как тялото му се удря в скалите. Квичеше, пищеше, лаеше, гласът му потъвеше все по-надълбоко. Рев, удар, писък, удар. И накрая се чу отчаян, пронизителен, безпомощен вой. От дъното.

За пръв път чухме гласа на Шерко. Той пристъпи напред, както беше с вързани на гърба ръце, надвеси се над отвора и викна:

— Ида, Шаро!

Вятърът изправяше нагоре косата му, сякаш откъм пещерата идеше дъх на великан. Жалко скимтене смени воя. Долу вече не седеше огромният шарен звяр, а се луташе дребно пале.

Шерко стоеше на ръба на пропастта и гледаше надолу. Зад гърба му с тихи, крадливи стъпки приближаваха двамина палачи.

Не го блъснаха вътре. Вързаха го под мишниците и почнаха да го спускат надолу. Огромният куп навити въжета се размотаваше и намаляваше. А гласът на Шерко, който най-напред кънтеше, после отслабна, ала все още се чуваше как ободрява кучето. И човекът стигна дъното. Въжето беше двойно. Отпуснаха единия край и почнаха да дърпат. Сега бялата нишка, която се източваше из мрака, идеше към нас. Безкрайно дълга, безкрайно дълго време. Не трепваше, не се изопваше, не се разклащаше. Сякаш долу, на края и, нямаше нищо. Или имаше труп. Кучето мълчеше.

Край ямата остана само дядо Галушко. Дребен, побелял, прегърбен, сложил вързаните си ръце отзад на кръста, сякаш да се привдигне. Над него се извишаваха скалите, увенчани с белите развалини. Оттам надничаха турци.

Тия скали ли ми показваше той оня щастлив ден във воденицата, когато ядох слънце и мед? И казваше: „Тече, тече.“ И говореше за боговете на измрелите хора, построили срутените храмове на боговете си с кози крака. Нашите богове имаха лапи.

Краят на въжето се източи и легна върху скалата.

Караимамът излезе напред и пак рече:

— Приеми правата вяра.

Изрече го без желание, само защото тъй трябваше, уверен, че няма да чуе ответ. Дори не го и чакаше. И побърза да се дръпне подалеч от разтворената паст на планината.

Дядо Галушко не трепна. Спомних си, беше пооглушал от тракането на воденицата и бученето на водоскока. Казах на Караибрахим:

— Той е глух.

Вятърът се засилваше. Дебелият ходжа тръгна към дядото, но като приближи ръба, приклепна и взе да лепи длани по гладката скала. Стигна до дядо Галушко, изправи се — огромна топка до тънкото старче и викна на ухото му:

— Приеми правата вяра. И веднага клекна.

Дядо Галушко гледаше в пропастта с тревожен, безпомощен израз, който се вижда по лицата на глухите, щом се мъчат с все сила да чуят нещо. Той трепна, ала не видя никого. Дебелият го дръпна за крака. Дядото наведе поглед и видя в краката си клекналия дебелан. Разбра и само поклати глава.

Моллата Сулфикар Софта пропъзля обратно на лакти и колене.

Мълчахме. Вятърът свиреше в скалите.

Караибрахим каза:

— Спуснете го.

И като видя, че двамината палачи вдигнаха края на въжето, добави:

— Развържете ръцете му. И му дайте нож.

Дядото взе ножа. Гледаше го и не знаеше какво да прави с него. Бялата му дреха трепереше по тялото му, развята и опъвана от вятъра.

— Не искам кучето да го изяде — рече глухо Караибрахим. И дядо Галушко Белия, певецът на планината, слезе в долната земя, както преди векове беше слязъл друг един певец на Родоп, наречен Орфей, по времето, когато ония камъни на върха са били събрани в стройни бели храмове. И въжето се върна обратно.

Ослушвахме се. Гледах към черния отвор със същото лице, каквото имаше преди миг изчезналият старец. Виждах го още на ръба на пропастта.

Нищо. Вятърът пишцеше.

Екнаха гърмежи, слаби и разпилени. Докато всички гледаха към ямата, българите се бяха приближили току зад гърба на турците. Направили го бяха не да ни нападнат, а привлечени от страшното дело край ямата. Дори не гръмнаха в отговор. Обърнаха гърбове и хукнаха нагоре по склоновете. И се загубиха.

Тъй бързо се отдалечавахме от ямата, че и ние сякаш бягахме. Вятърът ни пресрещаше, та ни караше да се прегъваме и да обръщаме лица настрани. Не се гледахме в очите. Приличахме на мълчаливата тълпа, която се връща от гробищата, след като е чула пръстта да трака по ковчега. Ала в гроба остава мъртвец, а в пещерата оставаха живи хора. Те живееха долу, в недрата на планината, в черния мрак, сред разложените трупове. Колко ли щяха да живеят?

Жив бях, но не се радвах.

И когато влизахме вече в конака, вятърът донесе до нас
проточения, отчаян вой на куче.

Турците горе на скалата нямаше да прекарат весела нощ.

ОТКЪС ДЕВЕТИ

Тоя ден над планината грееше слънце. Ала не беше слънце като слънце, а слънчева буря и вихрушка. Гористите склонове, които стояха срещу слънцето, та лъчите падаха върху тях, бяха смачкани, засипани, изравнени от светлината. Не се виждаше ни падина, ни сянка и дърветата се изправяха като зелена измазана стена. А тия склонове, които стояха отстрани, та лъчите летяха над тях, приличаха на навееани зелени преспи, със светложелени гребени, нагънати от сините сенки по върховете на елите. Тъй бурята навява и нагъва преспи през зимата, та засипва планината. Само тук-таме по поляните се виждаха ясносините сенки на гората — от тая страна, която беше откъм слънцето, а от другата страна гората се сливаше с поляната. И цялата планина беше посипана със златен прах, и златен прах се носеше над горите, сякаш валеше слънчев сняг.

В тия дни избиха първенците от долината Елиндения. Изкараха ги от тъмницата и те се мъчеха да държат очите си отворени, за да видят слънцето, а клепките им сами падаха, да се запазят от светлината. Попитаха ги ще приемат ли правата вяра. Те мълчаха. Попитаха ги какво ще пожелаят, преди да умрат. Те казаха:

— Убийте ни пред конака, а не между четири стени. Убийте ни на площада пред планината.

И Караибрахим каза:

— Тъй да бъде.

Вече не превеждах, защото той говореше на български. Стоях отстрани и гледах. А Караибрахим беше решил да ги изколи на площада, та да видят българите от планината и дори им беше пратил хабер. Петстотин турци стояха в крайните къщи на Елиндения с пушки, насочени към гората, за да пресрещат смелчаците, които биха се опитали да попречат на клането.

Шестдесет души джелати от вчера точеха черни ножове на черен камък. Отсякоха самотната ела, която стърчеше сред площада, та изравниха дънера и за дръвник. И дори изкопаха вада, да се стича кръвта.

Първенците излязоха със завързани на гърба ръце, а Караибрахим заповяда да хванат с по един ремък ръцете на всеки двама, та те вървяха по двойки и се обръщаха малко с гръб един към друг, защото не можеха да извият съвсем ръцете си. Само Мирчо беше завързан отделно и вървеше до баща си, както телето подтичва към кланицата, вързано само за рогата, след големия бик, целия във въжа и синджири.

А когато минаваха през тъмната пещера на изхода, за да излязат на площада, Караимам Хасан ходжа каза на овчаря до Манол:

— Промени вярата си и след половин сахат ще ядеш пилаф, а след години душата ти ще отиде в рая. А другите ще се търкалят без глави.

Овчарят му отговори:

— Когато ей тая вода спре да тече, тогава ще спра да се наричам българин и ще стана турчин.

А той не можеше вече да вижда чешмата, която шуртеше сред вътрешния двор, ала чуваше песента и.

Караибрахим лежеше на носилката си покрай двойната редица осъдени на смърт, та чу думите му. И заповяда на Кеманчиджогли, който стоеше до мене, до носилката:

— Докато слънцето залезе, тая чешма да е зазидана. А от тъмното дойде кълтящият глас на овчаря:

— Чешмата ще зазидаш, ала изворите в планината няма да зазидаш.

Наредиха ги в средата на площада в една окъсана, прежълтяла, окървавена редица. Някои едва се държаха, пребити от бой. Но нозете им бяха рани, лицата им бяха рани, ръцете им бяха рани.

Отстрани застанаха шестдесетте джелати с черни ножове в ръце. Гледаха към първенците и всеки сякаш избираше жертвата си.

Из вратата излезе Караибрахим на носилка върху раменете на шестима голи до кръста пехливани. Сложиха носилката му на скована скеля, да вижда отвисоко.

Караибрахим мълчеше, облегнат на лакът и на червена възглавница. Зелената ивица на раната пресичаше лицето му от чалмата до яката на дрехата му.

От конака излязоха двама души и държаха от двете страни голяма мраморна плоча.

Караибрахим каза:

— На тая плоча Сюлейман ага издълба имената ви.

И като се обърна към полуголия пехливан, застанал до скелята, заповяда му:

— Вземи чук и счупи плочата.

Пехливанът плю на ръцете си и вдигна тежък чук. И три пъти удари, преди да пропука белия камък.

И три пъти ехото върна звънящия удар. Вдигнах очи да погледна планината, която отговаряше на ударите, сякаш чукуът биеше по мраморните и недра.

Границите на горите над ливадите край Просойна бяха поръбени от хора. Българи имаше на поляните сред гората, българи чернееха до кръстовете горе на Превала. Стори ми се, че има хора и на дърветата по билата. Никога не съм и помислял, че в Елинденя са живеели толкова много хора. Навярно бяха дошли и от другаде. Между мълчаливите тълпи и крайните къщи на селото се простираха окосените от слънцето ливади, към които се насочваха турските пушки. Отдолу добре виждах наредените по високото българи. Отгоре и те виждаха площада като на длан.

Сто пъти удари пехливанът върху надгробния камък, докато го строши на парчета. И колкото повече го трошеше, толкова повече ставаха пресните, чисти късове мрамор, които отразяваха лудото слънце, та толкова по-силно блестеше белият куп от отломъци в сред площада.

Три пъти спира да чука пехливанът. Целият му гръб лъщеше от пот. И три пъти Караибрахим казваше:

— Още.

Когато ударите взеха да не кънтят, а да хрущят, сякаш силен звяр чупеше кости между зъбите си, Караибрахим каза:

— Стига.

Пехливанът отпусна чука и изтри челото си. Караибрахим му каза:

— Наведи се, вземи в шепи камъните и праха, та ги пръсни пред краката на овчарите.

Пехливанът пръсна пред босите нозе на осъдените на смърт парчетата и праха на плочата, върху която бяха написани имената им.

И Мирчо падна на колене, скрит зад гърба на баща си, и облегна глава върху завързаните му ръце.

Караибрахим каза:

— Маноле, излез напред. Редицата не мръдна. Караибрахим каза още:

— Маноле, няма да те одера жив. Ще те заколя с другите, защото ти дължа голяма благодарност.

И като се поизправи на носилката, бавно рече:

— Благодаря ти, Маноле. Имам да ти благодаря за едно голямо добро. Ако баща ми беше дал тебе за еничарин, на тебе щеше да се падне добрият дял — славата и оръжието. А пък аз щях да ходя подир овцете и да мириша на вълна и на сирене.

Тогава Манол се обади и му отговори:

— Благодаря ти и аз, Страхине, че ти отиде вместо мене еничарин. На мене се падна добрият дял — да ходя подир овцете и да мириша на вълна и на сирене. Благодаря ти, Страхине, че ти стана Караибрахим, а не аз.

Той млъкна и тогава аз казах в сърцето си:

„Благодаря ти, Маноле, че те срещнах на пътя си. Та по ръста ти разбрах колко трябва да бъде висок един човек. И като се мъчех да застана до тебе, изправих изкривения си гръб и изкривената си душа. Ти ми показа, че освен живота има и живот човешки. Благо даря ти, Маноле, че ме направи отново човек.“

В това време Манол се приведе към рамото си и каза нещо на коленичилиия зад него Мирчо. И детето, навярно ободрено от гласа на баща си, стана и се изправи наред с него.

Напред пристъпи Караимам Хасан ходжа, чепинският звяр, който яздеше хора, и отвори уста. Искаше още веднъж да подкани първенците да се откажат. Ала Караибрахим му махна с ръка и той се повърна назад.

А Караибрахим погледна към джелатите. Те взеха да къса! косми от брадите си и да опитват с тях ножовете си колко са остри. Тогава Манол се обади още веднъж.

— Страхине — рече той. — Ела да ти кажа нещо. Ала никой да не чуе.

Между събраните турци мина шепот. Някои от първенците вдигнаха глави — защото още от началото гледаха само пръстта, която

щеше да ги приеме. А шумяха турците не заради друго, не защото помислиха, че Манол се уплаши, ами защото до един знаеха историята на Маноловия побашим, разбойника, и си рекоха, че сега Манол ще издаде някое голямо съкровище, та да се откупи. И всички загледаха Караибрахим.

Караибрахим отговори:

— Не мога да стана, Маноле, а ти няма да чакаш да оздравея. Кажи го на Венецианеца, той ще го каже на мене.

И аз пристъпих няколко крачки, ала Манол поклати глава и тихо попита нещо сина си. А детето му отговори и аз видях, че от устата му тече кръв. И тъй като бях вече близо до Манол, чух Мирчовите думи:

— Едноокият.

А Манол пак поклати глава и чух думите му:

— Той е с една ръка. После високо каза:

— Да дойде оня, дебелият ходжа.

Край мене се претърколи шишкото молла Сулфикар Софта, разтреперан от алчност. Спря пред Манол, ала тъпчеше нетърпеливо на едно място.

Манол го гледаше в очите. После изведнъж вдигна лявата си ръка и я сложи на рамото на ходжата. Докато коленичеше зад него, Мирчо беше прегризал вървите на едната му ръка.

И с лявата си ръка Манол притисна ходжата надолу. Коленете на ходжата се подгънаха и той падна по гръб. Манол вдигна окървавената си пета и я сложи на гърлото му. Ала не натисна веднага — наведе се и тихо заговори на ходжата. Стори ми се, че казваше име след име.

Няколко мига никой не мръдна. После екна зверски рев и край мене прелетяха разпенени хора с ножове в ръце. А насреща им се хвърлиха завързаните първенци, сякаш щяха да се бият. Те искаха да запазят Манол от ножовете. И на пет крачки пред мене турците почнаха да секат беззащитните българи.

Затворих очи. Стиснах клепки. Все едно че ги държах отворени. Всичко виждах. А може би те бяха отворени?

Видях как над гъмжилото хора засвяткаха ножове. Видях как кръвта угаси блясъка им. Видях как над разлюляната гора от тела нагоре към слънцето избухнаха струи кръв, като че лумнаха червени пламъци. И българите умираха под нейното разгънато, размятано сякаш от буря червено знаме.

Стисках клепки. А ми се стори, че с отворени очи влизам под червеното покривало, че пълзя между крака, ръце, ножове и трупове и стигам до лицето на ходжата с изскочили очи, и виждам как мърдат Маноловите устни. Окървавената пета притискаше тлъстото гърло, а отгоре идеха словата: „За Мирчо. За Елица. За дядо Галушко. За Шерко. За Горан...“ И петата слизаше по-надолу.

Виждах. И слушах.

Над цялата планина ечеше един проточен, страшен вик:

— Ааааа!

Планината сякаш гореше от викове. Викаха българите по околните склонове и ехото ме оглушаваше.

После заечаха чанове като сребърна лавина, която се срина по планината. По-страшно, отколкото в оная нощ, когато Караибрахим се бранеше от тях. Биеха Маноловите чанове.

После чести гърмежи пронизаха като светкавици гъстите облаци от викове и звън. Българите нападаха Просойна.

И над всичко, измежду всичко, всред виковете, звъна, ехото и гърмежите, чувах злоещото тракане на ножовете. Удар на желязо в желязо, удар в месо, чупене на кост, като че се чупи дърво. И шуртенето на кръвта.

Преживях го.

Виковете затихнаха. Звънът отзвъня. Гърмежите престанаха. Само отдалеч идеше пречистеното, светло биене на манастирската камбана. Тя биеше на умряло.

На площада лежаха натъркаляни един върху други избитите българи. Не чувах дали някой охка. Оглушал бях, в очите ми светлееше, усещах се като станал след тежка болест, от смъртна постеля.

Джелатите почнаха да дърпат труповете, за да режат главите им. Караибрахим искаше да ги изпрати на Мехмед паша. Изтеглиха настрана дебелия ходжа с пречупен врат. Тогава сред мъртвите се изправи Мирчо със завързани отзад ръце и се огледа като безумен. Дръпнаха трупа на бащата и отдолу излезе детето, защото Манол беше легнал върху сина си, та го защитил от ударите.

Като газеше през труповете, към него тръгна с нож в ръка едноокият ходжа.

Чу се гласът на Караибрахим:

— Назат, нека е от мене!

Коего ще рече — нека е простен. Ходжата спря. Караибрахим каза:

— Ако искаш, вземи го отново.

Едноокият се обърна и плю. Някой преряза вървите върху детските ръце. Изритаха Мирчо извън хармана на трупове. А той стоеше отстрани, гледаше и не мърдаше. Караибрахим викна от своята скеля:

— Доведете го при мене. И му рече:

— Обещах на баща ти, че всеки от неговия род ще начертае кръст с кръвта си и ще плюе върху него. Хайде!

Детето обърса устата си, окървавена от гризането на вървите, а може би и от бащината кръв, и начерта кръст върху прашната земя.

Опита се да преглътне, ала не успя. Гърлото му беше пресъхнало.

И плюна кръв на земята.

ОТКЪС ДЕСЕТИ

Само Манол, пусти Манол, само Манол попрекара, една ръка си отвърза, та си хвана Селим ходжа, Селим ходжа за гърлото и го долу в дол притисна, и му каза крайна дума: — Лежи тука, изеднико, с тебе барем ведно да мрем.

Дойде ли вестта, че Караибрахим ще коли пред конака пленените първенци, отидох при юрука Исмаил и като му казах последните думи на Манол, помолих го да ми даде чановете. А той ми каза:

— Сам ще дойда.

И го направи не защото се страхуваше, че чановете му ще се затрият. Искаше да види смъртта на Манол. А с него тръгнаха и мнозина други юруци.

Застанахме в окрайнината на гората и закачихме между две млади ели Маноловите сребърни чанове. Отгоре площадът се виждаше като кръгла сребърна тепсия, сложена в краката ни. А слънцето отскачаше от белия калдъръм и от варосания конак, и от покривите на къщите, та ни ослепяваше.

Ала видяхме как излязоха клетите пленници, как се наредиха по площада и как срещу тях застанаха палачите им. А отгоре се виждаше, че в крайните къщи лежат турци и се крият зад каменните стобори, и стволовете на пушките им светеха на слънцето. Ала пламъците на фитилите, кажи-речи, не се виждаха, защото имаше голямо слънце.

И познах Манол, макар да не беше близо, и видях детето Мирчо до него. А после вече не го различавах, ами виждах само една верига от хора, защото очите ми се напълниха със сълзи. И целият свят стана сребърен, сякаш пред мене се люлееха сребърни чанове.

Та си казах: „Попе, трябва да удариш чановете, когато почнат да колят първия човек, защото може да изтървеш Манол.“ А не беше ли все едно кой долу е Манол и не бяха ли останалите първенци само неколцина от неговите хиляда братя?

Пък наоколо хората зашумяха и като плачех, попитах ги какво става, а те ми отговориха, че долу отива човек при Манол, ала нищо не разбирах. Тогава видях — по-добре да бях ослепял — как ято черни

врани се нахвърли върху първенците. И на площада се простря червеното халище на хорска кръв.

И ударих чановете. И тресях елите, като че ли бяха стълбовете на порта към спасението, и удрях сребърните звънци с окървавено чело. А те биеха, биеха и аз пак станах дете, и минах през мрака на майчината си утроба. И Елиндения вече не беше долина, а сребърно езеро. И все се връщах надире, до първия ден, когато земята беше пуста и неустроена и божият дух се носеше над водите. И познах, че тоя дух беше звън на родопски чан.

А някой ме хвана за рамото и ми рече:

— Отче, спри. Убиха ги.

Събудих се, чух вик, планински ек и гърмежи. Нищо не виждах, защото плачех. И чух, че и хората до мене плачат.

Тъй всички първенци умряха като хора. И да имаше всеки от тях грях, и дори да имаше голям грях, блясъкът на тая смърт не дава да се видят петната по предишното им битие. И светлината на тоя им последен ден е така ярка, че не можем да различим петната по предишните им дни. И за тях не се помнеше вече нищо, само се помнеше и се казваше: „Той умря на камъните на Просойна, до дясната ръка на Манол.“

Защото наистина само тогава може да се каже какво струва човек, когато се види как умира. Всекиго можеш да излъжеш, само смъртта — не.

А на урвата, където захвърлиха обезглавените им тела, там, където тече кръвта им и се стопиха месата им, на другата година избуя тъмнозелена трева. Тревата наоколо беше светлозелена и светлееше още повече от жълти цветя, а върху тъмнозелената трева над гробовете не израсна ни едно цвете. Дори когато подзиме другата трева отмаля, изсъхна и премина, тревата над гробовете остана свежа и сочна. И се виждаше отдалеч като тъмна сянка по склоновете. Докато я покри сняг.

ОТКЪС ЕДИНАДЕСЕТИ

Дойдоха нова група турци, тоя път по-малко — около стотина души. С тях се върна и ходжата Хасан, синът на Велко. Той държеше раненото си рамо и час по час гледаше дланта си и кръвта по нея. И все повтаряше:

— Стойко беше, Стойко. И ме позна. Мене целеше.

Не му се вярваше, че човек от долината ще стреля в него, ходжата на Сюлейман ага. Не разбираше, че е минал отдысно, както казваше агата. Когато яздели край скалата Девицата, нападнала ги чета българи и десетина души се строполили с конете си в пропастта.

Сюлейман ага умрял. Ала най-напред видял Маноловата глава. За смъртта на агата и за последната му среща с Манол ми разказа ходжата:

„Когато стигнахме със Сюлейман ага във Филибе, казаха ни да отидем в Одрин. А него ден престолонаследникът принц Мустафа, син на Мохамед, щеше да получи първия си урок. Сюлейман ага беше поканен на празненството, което беше чест преголяма и неочаквана.

Събраха се в мястото за Дивана мюфтията, каймакамът, любимецът везир, нишанджията, дефтердарят, шейхът Вани, кадиаскерите и други светила на султанската власт. Там беше и Сюлейман ага, а с него и аз. Когато престолонаследникът Мустафа влезе, султанът стана, отиде насреща му и като го целуна по двете очи, сложи го да седне до себе си. Проповедникът Вани прочете свещените слова: «В името на бога, всеблагия и всеопрощаващия.» Принц Мустафа каза първите четири букви от азбуката. И с това свърши неговият първи урок. А султанът почна да награждава наред придворните си, особено учените, и със собствената си ръка закачи на сина си, принца, украшение с пера и скъпоценни камъни. Тоя ден Сюлейман ага не получи дар. На излизане всички вървяха след принца, а пътят беше постлан със златни и сребърни пари. Имаше голямо угощение, след което султанът говорил в градината на шадраваните с близки придворни за корана и пророците. И толкова се развълнувал, че свалил дрехата от гърба си и я подарил на мюфтията. А шейхът Вани

така го трогнал, че султанът забранил на хората си да пускат конете си в нивите на селяните, както правели досега. Другите придворни пък ходеха нагоренадолу без работа и тълкуваха, че щом султанката Ребия Гюлнуш — пролетният венец от рози, гъркинята — произлиза от Кандия, а султанът я обладава, то това е добър знак и редно е султанът да обладае и самата Кандия. Ние със Сюлейман ага говорехме за Елинденя.

На другия ден султанът беше на лов във от Одрин. На третия ден прие в палатката си Сюлейман ага заедно с други спахии. С нас имаше и мнозина пратеници на далечни страни. Минахме край четиридесет и двата коня на султана, всеки със златно седло, и край бостанджиите, стражите на градините, опрени на тояги, с червени шапки, които падаха на гърбовете им.

Пред палатката на султана имаше малък площад, обиколен от знамена и от колове със забити на тях човешки глави.

Султанът седеше ограден от неми и джуджета. Престолът му беше направен така, че можеше да лежи, а краката си слагаше на пурпурна възглавница. Пък самият престол стоеше върху възвишение, прилично на софа, високо до кръста на мъж. Султанът носеше червенозлатна дреха, закопчана с диаманти на гърдите, на тюрбана му имаше три украшения с пера и скъпоценни камъни, двете нагоре, а средното легнало назад. Диамантите хвърляха такива блясъци по лицето му, че той едва се виждаше, както гората не се вижда, когато лежи откъм слънцето. Даваха му книги и дарове и всяко нещо го поемаше секретарят, та го подаваше на каймакама, а той го подаваше на любимеца везир. Везирът слагаше подаръците на софрата, върху която лежеше престолът. Султанът не се докосна до нищо.

Тогава дойде редът на Сюлейман ага и султанът милостиво благоволи да го познае. Дори се оживи и заразпитва за Родоп, за дивеча и най-вече за мечките. И каза, че на път за Лариса ще мине през Родоп. А шейхът Вани се осмели и му каза нещо, което не чух. После султанът подари на Сюлейман ага скъп кафтан.

Когато султанът излизаше от палатката си, ето пристъпиха напред черни роби, та изсипаха пред краката му от козиняви торби четиридесет и три човешки глави. И един пратеник каза, че везирът Мехмед паша — да е прокълнато семето му — изпраща на своя повелител главите на враговете му.

А Сюлейман ага и аз веднага познахме главата на Манол, тъй като тя лежеше тъкмо пред краката на султана. Очите на Манол стояха отворени. И други глави познахме, макар да бяха изпосечени и оголени.

Тогава султанът каза:

— Нека човекът, който убие невинен, да е отговорен и на тоя, и на оня свят.

А историкът Абди веднага записа думите му. И султанът каза още:

— Не искам моите хора да задоволяват своите страсти, като държат в ръце дадената от мене власт.

Абди записа и това. И го каза султанът, застанал лице с лице срещу Манол. И всеки може да прочете тия думи в летописа на Абди. Тогава Сюлейман ага го погледна и рече:

— Тия глави тук са всички на невинни хора. И никой от убийците няма да бъде наказан.

Султанът не каза нищо. И Абди нищо не записа. А Сюлейман ага клекна пред главите и като ги гледаше, полугласно казваше имената на мъртвите първенци. И щом свитата на султана поотмина, казах му:

— Безумецо!

А той ми отговори:

— Глупецо! Нима мислиш, че са ме извикали да ме дарят с кафтан? Каквото е писано, ще стане.

И през нощта в палатката ни влязоха двама джелати, циганин и евреин, и като стегнаха с каиш шията на Сюлейман ага, дърпаха от двете страни, докато го удушиха. Агата седеше на колене, държеше с две ръце каиша и ме гледаше. Аз стоях на одъра си насреща. А когато агата умря, хвърлиха го въвн от лагера, да го изядат кучетата. И на него беше подареният от султана кафтан.

На другия ден поисках да видя султана, ала той се беше затворил с Абди. Султанът разгръщаше наслуки страници от летописите на отоманската история и Абди му четеше за подвизите на прадедите му.

Върнах се във Филибе, ала дълго не успях да сляза в долината, защото ми казаха, че българите вардят проходите.“

Когато свърши, Хасан ходжа ме помоли да развия чалмата от челото му. Дясната му ръка беше ранена.

Попитах го:

— Какво мислиш да сториш, безумецо!

Той не ми отговори, стоеше с непокрита глава и слушаше. Погледнахме от чардака и видяхме, че изхвърлят покъщнина от стаите на Гюлфие. Тя стоеше коленичила на чардака, удряше чело в дъските и плачеше.

— Няма ли мъж, който да ми направи синове? Защо нямам синове?

Дошли бяха братовите синове на Сюлейман ага, Хайрединовите щенета, и я пъдеха в една тясна стаичка на долния кат.

Хасан ходжа се обърна към мене и ми каза:

— Стар съм и не мога да се върна вече към бога на бащите ми. А не искам да служа на един бог, който кара хората да се гризат като кучета. Отивам при Караибрахим и при Караимама, да им го кажа.

Обесиха го на платана.

ДЯЛ ЧЕТВЪРТИ
ДОШЛО Е ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО

ОТКЪС ПЪРВИ

*Не сади лозе голямо, не гради къща висока,
не води жена гиздава, не храни чеда хубави — да
ти е мирна главата, да си не наидеш белята.*

Живееше в едно село под Пирин планина човек и неговото име беше Добрин. Той беше търговец и имаше трима синове. Най-малкият му син се казваше Никола. Това бях аз.

И когато станах на двадесет години, етър, една вечер чакахме баща ни да се върне! И кучето почна страховито да вие, та излязохме на портата. Срещу ни идеше по пътя човек, разпнат и завързан с вериги за дървен кръст. А кръстът не допираше до земята, та човекът можеше да движи пръстите на краката си. И тъй пръст по пръст той ходеше по пътя и всяка негова крачка беше колкото ширината на палец. Тоя човек беше баща ми. А зад него, в дъното на пътя, светеха факли и се смееше еничаринът на селото Хафуз бей.

И баща ни видя, че идем, та изгуби сили и падна като отсечен на камъните и ръцете му бяха разперени и завързани за кръста. Веригите му страшно издрънчаха. Заслепиха ме сълзи и се хвърлих към пламъците на факлите. Ала двамина ми братя ме повалиха и като нямаха с какво да ме вържат, вързаха ме с веригите, снети от баща ни. А те още бяха горещи.

Турците червили черни вериги, та ги качили по баща ми. Белезите от нажежените вериги го обвиваха от плещите до коленете, крепко споени звено до звено, сякаш все още веригите висяха по него. И от тоя ден той късаше дрехата си и оставаше гол, та се мъчеше с нокти да изкърти страшните белези. И въпиеше:

— Махнете веригите! Махнете веригите!

И всичко това, защото с труда си и с труда на синовете си беше вдигнал къща на два ката.

А ние, тримата негови синове, цял ден и цяла нощ слушахме виковете на безумеца и като не можехме да изтраем от жалост и срам,

напуснахме тая къща. При баща ни остана почернената ни майчица. И безумецът викаше:

— Махнете веригите! Махнете веригите!

И тя с кърпи и билки се мъчеше да изтрие страшните белези. Ала веригите оставаха.

Първият ми брат тръгна по течението на реката. Той стана търговец и взе да се гърчее. Вторият ми брат излезе на брега. Той стана игумен на манастир. Третият брат, а това бях аз, тръгнах срещу течението на реката. Тръгнах да отмъстя на Хафуз бей.

А беят разплакваше селата по Места, като влизаше във всяко село и вземаше момчетата, за да ги направи еничари. И аз ходех след него и по кървавите му дири из селата.

И видях страдания и ужас, та ме досрамя да разправам за моята мъка. Защото веригите, които ме овързваха, бяха белези, а същите вериги горяха месата на хората.

Един мъж ми каза:

— Взеха зърното ми до шепа и сега децата ми умират от глад. Една мома ми каза:

— Двамина седнаха на ръцете ми, трети седна на главата ми. И четвърти разтвори коленете ми.

Една баба ми каза:

— Имах трима синове и три дъщери. И шестимата ги продадоха роби. И отваряха устата на синовете ми, за видят дали са здрави зъбите им, и мушкаха с пръст дъщерите ми да видят дали е кораво месото им.

Тогава ушите ми писнаха и аз разбрах първата своя правда.

А тя беше, че навред по българските земи всеки, който говори български, страда и пышка под петата на турците.

И като се отчаях, отидох в манастира при брата си.

В манастира намерих стари книги и хрисовули и прочетох за стари векове и битки. И видях по златните печати глави на страшни царе, с бради и корони.

И като тръгнах от манастир на манастир, навсякъде изравях из паяжините и праха стари спомени и стара слава.

Един монах ми каза:

— Ето с тоя пергамент цар Асен подарил на нашия манастир три планини, три реки и три села.

А пергаментът беше целият окъсан. Втори монах ми каза:

— Ето, с тоя меч цар Симеон е гонил гърците до Цариград. А мечът беше ръждясал.

Трети монах ми каза.

— Ето, това е костницата с костите на воините, които срещнали турците пред нашите земи.

А костите бяха огромна грамада.

Тогава ушите ми писнаха, та разбрах втората своя правда.

А тЯ беше, че сега може да страдаме и да сме роби, ала и българите са имали някога царство и са били свободни, та силни.

И като пламна кръвта ми, спомних си за бея и тръгнах да го диря.

Събрахме вярна дружина и хванахме гората. Ала ни стигна силна потеря и улови войводата ни Горан.

Когато го поведоха към бесилото, слязох и аз в село, та се размесих със селяните. И видях до бесилото моя бей, качен на кон и целия в злато.

И Горан крачеше по бяла риза към бесилото и пееше:

Откога се, мила моя майно ле, зора зазорила, оттогаз е, мила моя майно ле, войска завървяла.

За войска пееше, а крачеше сам и вързан. И наоколо селяните мълчаха.

Огледах се и видях хиляда българина и десетина турци. И помислих, че българската войска е тук, само че няма коне и копия.

Викнах с все сила:

— Братя, ние сме много, а турците малко. Да отървем войводата.

А народът се отдръпна от мене, както калта се отдръпва от хвърления камък и както се бяга от чумав. И аз останах сам и с отпуснати ръце в средата на площада.

И над мене се надвеси беят от коня си и сабята му падна като мълния върху главата ми.

Горана обесиха, а пък аз оживях. И от тоя ден освен невидимите белези на вериги по тялото нося и един белег от сабя, скрит в косата ми.

Когато сабята падаше върху ми, ушите ми отново писнаха и аз разбрах третата своя правда.

А тя беше, че може да страдаме и да сме роби и може да сме били свободни и да сме имали царство, ала още не сме се събудили и не сме узрели за свобода.

И брат ми калугерът ми каза:

— Пипни главата си и признай, че народът е кал. И стой в манастира.

Казах му:

— Човекът е направен от кал. И Горан преди е бил сред тия същите люде. Нима няма да дойде ден, когато всички ще станат горановци?

Той ми каза:

— Безумецо! Аз му казах:

— Беглецо!

И той ме изгони от манастира. Тъй останах без единия свой брат.

Отидох при другия, а къщата му беше богата, ала в нея говореха на гръцки. Щом брат ми излезе, жена му и детето му проговориха с мене на български. А жена му беше Цвета, която навремето бе дала на мене, не на брата ми, своята китка. После детето излезе и Цвета заплака, та ми каза:

— Никола, детето ми става грък и забравя езика ни. Оставих и една от свещените книги, която носех със себе си.

Книгата беше писана на български. И разбрах, че съм останал без братя.

От тоя ден всяка зима стоях в манастира и преписвах свещени книги, а и разни други истории на нашия език. И когато чукнеше пролетта, тръгвах по красната, изстрадала българска земя, та оставях на селските свещеници и на манастирите книгите на нашия език. И се връщах с торба, пълна с грошове.

Само веднъж още видях братята си, и то беше над смъртния одър на баща ми. Двадесет години бяха минали, откак напуснахме...; бащината къща, и двадесет години безумецът беше повтарял:

— Махнете веригите!

И клетата ми майка триеше белезите, а те не се махаха.

Спогледахме се над трупа с белезите от веригите тримата братя, вече израсли мъже. И вече не бяхме братя. Чужденци бяхме един за друг. Прости ме, боже — бяхме врагове.

А в конака чакаше остарелият бей Хафуз, който помнеше, че един от синовете на Добрин някога вдигна глава против него.

Първи влезе търговецът, даде шепа жълтици и каза:

— Не съм аз. Аз гледам златото. Брат ми е. Втори влезе игуменът, и той остави шепа жълтици и рече:

— Не съм аз. Аз гледам бога. Брат ми е.

Трети влязох аз. Беят седеше пред софра и ме гледаше. А беше оставил ятагана си нарочно настрана, така че да мога да го достигна. Пък аз стиснах с все сила торбата си.

Беят рече:

— Чест ли е за мене да мъстя на един калугер, който дори вече не е мъж? Дай ми торбата си.

И взе шепата грошове от нея, а книгите на български език остави. Глупецът, той не знаеше, че те ще подпалят един ден покрива, му.

Излязох и видях, че грее слънце. А Пирин се вдигаше над селото и снегът белееше по върховете му. И в нашия двор белееше цветът на старата ябълка.

Майка ми рече — а белееше и нейната сведена глава:

— Синко, свали торбата си и остани при мене. И макар сърцето ми да плачеше, отвърнах й:

— Майко, в тая торба е семето. Браздите ме чакат.

И тя ми рече:

— Синко, сеяч ли си ти? Или жътвар?

Що трябваше да отвърна? Далече беше жътвата. Ала преди пълните хамбари има земя и зърно. И знаех аз, че едни щяха да бъдат тия, които щяха да сеят с плач, а други — които с радост щяха да пожънат. Да, тия, които излизаха с плач, като носеха мярата семе, нямаше да са ония, които с радост щяха да се върнат, като носят снопите си. И помислих, че дори не съм измежду сеячите.

Казах на майка си:

— Майко, пазач съм на мярата семе. И тя ми рече:

— Пази го.

Благослови ме и ми даде клонче цъфнала ябълка. И се помоли:

— Когато узрее ябълката, мини край село.

И майката остана накрай село до пътя, а синът замина и се стопи като семе в черните ниви, в планината, в небето.

И синът разнасяше семето по красната, скръбна българска земя. Защото в книгите живееше българското слово, а докато има родно слово, има народ и семе за свобода.

Много пъти писвах ушите ми и много истини научавах. Научих ги от прости орачи и копачи, от изстрадали майки и невръстни деца. И станах от монаха Григорий на поп Алигорко. А друга награда не ми трябваше.

Едни целуваха ръцете ми и казваха:

— Благодарим ти, че нахрани душите ни. Други хвърляха книгите в лицето ми и викаха:

— Не искаме книги, дай ни хляб. А като им казвах:

— Търпение. Те казваха:

— Нима го нямаме? Не искаме утехата ти.

Тъй минаваха годините, докато съдбата ме прати да видя разорението и славата на долината Елинденя. И тогава пътят ми стана толкова стръмен, че загубих не само душата си, ами и името си. И сега, като виждам пред себе си гроба и като искам да ти се помоля — на теб, който идеш подире ми, — не зная дори с какво име да се нарека.

Спомени с добра мисъл писах на тия редове.

ОТКЪС ВТОРИ

Стоян пред нея излезе като сиво-бяло орленце и със крила я гладеше. Мама му не го познала и му крилата изскуба.

Тъй свърши времето на чакането и дойде времето на делата. И велика гордост, и велика скръб изпълниха хората, които стояха около долината на Елинденя. Храбрите се радваха, като видяха отговора на първенците, а страхливите униваха, като разбраха, че няма друг път пред тях освен търпение и страдание. И наистина, кой би минал през телата на първенците, за да слезе при Караибрахим и да плюе върху кръста?

Изпратихме пратеници, чакахме ги — и ето, те ни отвърнаха. Не се чу гласът ни на един от петдесетте, ала ответът им се чу все едно че го бяха извикали от върха Първенец.

После дотича Мирчо, облян в кръв и сълзи, та ни разправи за последните мигове на Манол. И всички плачеха и се удивяваха, и тоя разказ взе живота на сто души млади овчари. И много хора слушаха Мирчо, защото отделните огнища на бежанците се бяха събрали само на две места — в пещерата под светилището на траките и в гората над превала с кръстовете. Мирчо дойде на превала.

Тогава дойде Момчил, който скиташе около конака, а лицето му беше още повече измършавяло и подивяло. И хората се дръпнаха настрана, едни да оставят сами двамата братя, други, защото още не можеха да простят на Момчил.

И двамата братя застанаха един срещу друг, а не се бяха виждали от вечерта на Маноловата сватба.

И рече Момчил:

— Ти ли си, Мирчо? А Мирчо попита:

— Ти ли си, брате Момчиле?

Рече му „брате“, а не „бате“, сякаш за тия дни в конака беше се изравнил с него.

И му разказа за смъртта на баща им. И за прегризаната връв, и за това, как се счупили зъбите му и как прошепнал на баща си: „Само

лявата.“ А Манол му отвърнал: „Стани! За тия стига и една ръка.“ И как тежкото тяло на баща му го затиснало, та загубил сваят.

И като свърши, помълча и добави:

— Плюх върху кръста.

А Момчил му рече:

— Разкажи втори път.

И момчето пак каза за кръвта, за гордите Манолови думи и за удушването на ходжата. И пак накрая добави:

— Плюх върху кръста.

И като помълчаха и се гледаха в очите, Момчил глухо помоли:

— Разкажи трети път.

А когато Мирчо отново свърши с плюенето върху кръста, Момчил го попита:

— Не чу ли баща ми да казва нещо?

Мирчо затвори очи, разтрепера се, сякаш отново седеше в редицата на чедата на смъртта, и рече като насън:

— Сложи ли пета върху гърлото на дебелия ходжа, говореше имена. Каза и твойто име. Падна ли върху ми, стори ми се, че продума само една дума. Рече: „Чановете.“ А може и да не е казал нищо, пък аз да съм чул да бият чанове. Не помня.

Момчил каза:

— Ти помниш ли, че изрече и моето име? А името на Елица? Не беше ли Елициното име последно на устата му?

Мирчо трепереше все по-силно и стискаше с все сила клепки и като разтвори широко уста, изрече през плач.

— Викаше те. Викаше и тебе, и мене, и Елица. И другите, които умираха наоколо. А накрая не викаше Елица. Рече само: „Чановете.“

И като се стресна изведнъж, отвори очи, огледа се като безумен и заплака, и покри лице с длани. Ала не притисна глава ни в мене, ни в брата си, плачеше самотен, изправен сред поляната. Прегърнах го през раменете, а те бяха твърди и не омекнаха. И рекох на Момчил:

— Остави го.

А Момчил ми каза:

— Чу ли, отче? Някога Елица ми каза, че няма втори като Манол по цялата планина. Така е. Ако живееше, все бих се надявал, че ще го стигна. Ала той умря, та избяга нависоко, чак в небесата. Живота му не

можах да надмина, а мога ли да надмина такава смърт? Толкова нависоко е той, че дори не мога да повдигна глава да го погледна.

После ми рече още:

— Той и Елица ми даде. Ако не беше я освободил, тя цял живот щеше да е негова. Кой би оставил Манол заради Момчил? Не дойде Елица сама при мене, той ми я прати.

А пък аз твърде не го слушах и не разбирах мъката му, защото наоколо по поляните и по гората плачеше, та се късаше мъка, сто пъти по-голяма от неговата.

Защото беше свършило времето на чакането и беше дошло времето на делата. Сто души млади овчари се сговориха и заклеха да сторят чета и да отмъстят за Манол. Мнозина от елинденчани тръгнаха към Петгласец, други поеха кой знае накъде през горите, трети се щураха като слепци, нагоренадолу, и не знаеха какво да сторят. А имаше много жени без мъже, много деца без бащи и много девойки без либета. Къде можеха да отидат те? И останаха на доляната да чакат кой знае какво, само да могат да гледат от високо покривите на домовете си. А може би ей тъй, отведнъж, турците щяха да си отидат, преди да падне сняг?

Ами стадата? Белите и черните дойни овци, отрасналите шилета, виторогите овни? Еркичите със сребърни чанове, кафявите крави с черни хлопки, яките магарета? Млякото на овцете пресъхна, трябваше да се съберат мъжките и женските стада, та да се оплодят празните утроби. А после стадата трябваше да тръгнат на юг, щом паднат първите дъждове и покара новата трева край Бяло море. Кой ще поведе стадата? Кой ще слезе от планината, та ще остави тук жена и деца? Да тръгне с тях? Нали долу, на равното, горят пожари и чакат турци! Ако пък дочакат първия сняг, ще легнат милите стада, белите стада, черните стада върху тоя прокълнат сняг и ще станат леш за вълци, орли и гарвани.

Кой ще седне да слуша Момчиловата мъка? Видях, че все повече и повече хора се губят в гората и всеки мисли за себе си, затова се изправих на края на пътеката и рекох:

— Братя, спомнете си за людете в пещерата.

Защото, откак турците се изкачиха на развалините над пещерата, жените и децата вътре не можеха вече да излизат освен нощем, и то само в гората наоколо, а пътеката нагоре по скалите се вардеше от

турците. Дошъл бях при хората от превала да искам храна и тая вечер трябваше да се прибера. Не се досетих в залисията да се примоля на юрука Исмаил бей да отвори торбите си и той незабелязано бе заминал с чановете. Добра година се случи година за юруците. Сега стадата им щяха да станат двойни, без да са раждали овцете им. Защото много бяха тия, които продаваха! брава за шепа зърно или се главяха роби при бея, с кучетата и пушките си, и щяха да пазят своите стада, станали вече бейови, само и само да има кой да закриля челядта им.

И тъй, заставах на края на гората, та просех за клетниците в пещерата. И някои даваха корав къшей, буца сирене или парче месо, а други нищо не даваха. Ала и тия, които се навеждаха да оставят нещо пред мене, и ония, които отминаваха, не вдигаха очи да ме погледнат. Можех ли да им се гневя аз, дето нямах ни дете, ни коте, щом тия люде утре щяха сами да подлагат ръка и да просят за децата си?

И ми се стори, че попът на Просойна ходи между хората и нещо им шепне. Стори ми се още, че ги придумва да не дават нищо. Дали не мислеше, че ще побягна с хляба? Дано не е вярно, иначе би било голям грях.

И като напълних цял чувал, седнах да събера сили, а и да дочакам залезслънце, та по здрач да се опитам да сляза незабелязано към пещерата. Досами мене пицеше и плачеше пеленаче, до него пицеше и плачеше майка му. Родило се беше клетото тук, в планината, и трябваше да умре, преди да разбере какво е да имаш покрив над главата си. Нямаше да види опушени греди, гледаше само зелени клони, преди да го засипе черната пръст. Попитах майка му:

— Къде е мъжът ти?

А тя през сълзи ми отговори:

— Отиде с четата.

И като нямах сили да стана и да се преместя, рекох да умиря малкото и му говорех, и пеех, и го галех. А то беше останало само една отворена уста, пицеше с все сила и макар да нямаше още перушина по малката глава, от очите му течаха сълзи. Друго ако нямаше, то сълзи имаше по това време по Родопа, колкото ручей и потоци текат в нея. И детето се задъхваше и примираше, цялото черно и червено.

А от гората излезе Момчил, без да го усетя, и дойде, та коленичи при детето. И ми рече:

— Ще му посвирия.

Посегна и извади от пояса си кавал. Познах го, железният кавал на баща му беше, издълбан от страшната пушка на разбойника Караманол. И Момчил кръстоса крака, та засвири.

Стори ми се, че гълчавата по поляната затихна, стори ми се, че и гората се смълча. И стоях все така на колене и лакти, надвесен над детето, защото не смеех ни да седна, ни да се изправа. И слушах кавала.

И детето го чу, затвори уста и отвори очи. И се огледа с черни, мъдри очи на старец, и полека търсеше с поглед песента. А кръвта се дръпна от личицето му, омекнаха и се изправиха бръчките, та личицето се избистри и разхубави. И върху розовите устица грейна усмивка като кротките лъчи на слънцето, които едва догаряха по върховете на елите. И детето затвори очи, а по лицето му се разля покой. Не спеше, слушаше песента.

А Момчил свиреше.

Изведнъж майката изкрещя, та ме вкамени, пусна детето на поляната и отскочи назад като звяр, на четири крака, а погледът ѝ светеше като на луда. И викаше:

— Умряло е! Умряло е!

Скочи и Момчил и като се опита да счупи железния кавал на коляно, само го изкриви и го удари в земята. И викна:

— За това ме бива, да уморявам деца. И се хвърли в гората.

И поех към пещерата с тежкия чувал на рамо, и вече виждах лицата на децата, които щяха да го разтворят и да бръкнат вътре, сякаш дядо Мраз им носеше дарове. Стъмваше се, когато на една поляна изневиделица изскочи соколът на Момчил. Познах го, и полетя към лицето ми. Като си спомних за ослепената сърна, изтървах чувала, та покрих с длани очите си. И видях под дланите си, че по земята се разсипаха къшеи хляб и бяло сирене. Най-напред ме заболя, а после се разгневих. А птицата все се хвърляше към мене, отлиташе, връщаше се и крещеше злокобно. От време на време кацаше на някой клон, ала пак пляскаше с криле и подскачаше. Струваше ми се, че е обезумяла или е бясна.

И макар и да не ме докосна, и дори не ме одраска, бесът на сокол преля в мене, та се наведох, взех откършен клон и почнах да го дебна. Суха беше устата ми и потни ръцете ми, а в сърцето ми гореше жажда за убийство. На много кръв се нагледах, исках и аз да убия. И когато

соколът отново полетя към мене, замахнах с клона и сетих как дървото удари в меко, сякаш в зрял плод. И птицата жаловито изпищя и падна на земята, та перпелеше с криле и се въртеше като заклана кокошка. Прекрачих да я натисна с пета и да я смажа, и да усетя как тялото ѝ става на пита. И в здрача видях по перушината ѝ кръв.

Тогава ме заслепи червена кърпа. И си спомних как преди години смазах главата на пепелянка и като видях кръвта и гърчовете ѝ, побягнах. А после на тясна пътека срещнах човек и ръцете ми поискаха да го бутнат надолу, та да видя как главата му се смазва о камъните.

И соколът успя да стъпи на крака и да се помъкне през поляната. Тръгнах подире му, да го убия, ала като минах през разпиления чувал, видях хляба и ме досрамя. Спрях се. И соколът се спря. Пък аз се удивих защо не бяга да се спаси, а се обръща, гледа ме и крещи.

И тръгнеш ли към него, провлачваше се и той. Спрех ли, и той спираше и като извъръщаше разтворен клюн, почернял от кръв, пищеше и ме викаше.

Тогава разбрах, че птицата ме водеше нанякъде, а когато излязохме от гората, та пред нас се ширна още светлата камениста поляна, разбрах накъде ме води. Насреща ми се вдигаха скалите и развалините с турската стража на върха, а под тия скали беше Темната дупка.

И като се наведох, грабнах ранения сокол и го пхнах под расото си, та усетих как бият две сърца, неговото и моето, а по гърдите ми потече соколовата кръв. Птицата усети, че съм разбрал накъде да вървя, подаде глава от пазвата ми и тревожно, нетърпеливо и жаловито пищеше.

Вече тичах по камънаците, а вечният вятър на тия върхове мятеше расото ми. Забравил бях за турските пушки и за ужаса си от дупката. Тичах и плачех.

И когато пред мене зина страшният кладенец, където лудият Караибрахим потопа баща си и брата си, спрях се. И видях въже да се губи в мрака на бездната, а крайт му се увиваше около една скала. Момчил беше слязъл в дупката да търси дядо Галушко и Шерко.

Черен и зловонен облак виси над тая дупка, като че ли в нея живее и диша страшен змей. И името на тоя облак е страх и ужас. Казват, че в тая дупка живее Бесът. Казват още, че там живее Чумата.

Казват, че през нея влязъл Орфей, за да отиде в ада да търси жена си. И откак се помни долината Елиндения, и откак в тая пещера се хвърлят бесни псета, не се помни да е слизал друг в нея освен прапрадядото на Сюлейман ага.

А тоя прапрадядо бил беден овчар и единственото му богатство било едно куче. Ала лош съсед хвърлил кучето в ямата. Тогава овчарят убил съседа си, запалил къщата му и своята къща, та се заселил на устието на ямата. И като си направил колиба, с брадва в ръка не давал да се приближат към ямата, да не би да хвърлят вътре бясно куче. Скитал из гората, биел дивеч и хвърлял на кучето. Дъждовете го перели, вятърът го сушел, косата му стигнала до кръста. Три пъти го връзвали и хвърляли звяр в ямата, да умори кучето му, та разсъдъкът му да се върне. И първият път хвърлили бясно куче, а кучето на овчаря го убило. И втория път хвърлили вълк единак, а кучето го разкъсало. И когато на третия път хвърлили мечка, а после се чул само воят на псето, селяните махнали с ръка и пуснали безумеца. Рекли, че за такова куче заслужава да подлудее човек.

И като минали години, може би три, може би пет, може и седем, един ден безумецът вързал въже и се спуснал в дупката. Стигнал дъното и видял кучето си, и в мрака отляво видял купища кости, в мрака отдясно — купища злато. А из мрака отпреде му светели сто очи и се чувало ръмжене. Овчарят им хвърлил кокал от торбата си, очите угаснали, та се чуло сбиване и вой, и скърцане на зъби. И овчарят минал, като пътем напълнил торбата си със злато. Скитал се из безкрайни пещери, в които падали потоци и бродели сенки, и накрая стигнал до друг кладенец, а на дъното му имало два овена, единият бял, а другият черен. Щом някой паднел върху белия овен, оня го извеждал на белия свят, паднел ли на черния овен, отивал в преизподнята. А овчарят дори и да скочел, нямало как да се задържи за руното — в едната си ръка държел торбата със злато, в другата — вярното куче.

Тогава той блъснал кучето в кладенеца, а то вкопчало зъби във врата на черния овен. И докато черният овен падал с кучето към ада, белият овен стоял сам и овчарят скочил на руното му. И белият овен го извел на белия свят, а било това в ждрелото на Струилица, до дупката, от която излиза реката. А пък че реката ходи дълго под земята, когато се изгуби в Дяволската дупка на Петгласец, това се знае от всички,

защото влезе ли мътна в дупката, излиза мътна чак след един ден в ждрелото. А пък че ходи в тайни места, се знае, защото влече черепи и златни пари, та преди да я нарекат Струилица, казвали й Мъртвешница.

Тъй прапрадядото на Сюлейман ага, като пожертвувал вярната душа, спечелил богатството си, та станал български болярин, а посетне и мюсюлманин. И след него не се беше намерил човек да слезе в Черната дупка, макар че долу го чакаха купища злато. Ала слезе Момчил, и то не за злато, а от любов към бащата на жена си. А може би и заради нещо друго.

И аз се хванах за въжето и въжето се обтягаше като струна. Дръпнах го и усетих, че на края му има завързано нещо тежко. Събрах сили и смелост, та като се вкопчях в скалата, понаведох се над бездната и надникнах. И макар наоколо да беше паднал мрак, все пак мракът на дупката беше два пъти по-черен. И друг. Извиках. И ми отговори такова ехо, че едва не паднах в дупката. Тогава притиснах ранения сокол в гърдите си, да усетя, че до мене лежи друго живо сърце, и взех да дърпам въжето. Какво ли имаше завързано на края му? Торба злато, глава на ламя или човешки труп?

И не разбрах, защото, както и да се трудех, не смогвах да изтегля товара. Само отдолу дойде такова стенание, което полази по гъмните сводове, че силата ми съвсем ме напусна. И хукнах към гората, към другите хора. А соколът, щом разбра, че бягам от дупката, взе да ме кълве с кървав клон, та го оставих да крещи над пропастта.

Как събрах четирима души, как се върнахме без борина назад и как хванахме въжето — само аз зная. Сокола го нямаше.

И като дърпахме и дърпахме, извадихме Момчил, завързан под мишниците, а главата му клюмнала над гърдите. На рамото му пляскаше с криле раненият сокол, слязъл надолу в мрака при господаря си. Помислихме, че Момчил е умрял. Ала само единият му крак беше зле счупен, а главата — пукната.

Докато четиримата мъже носеха Момчил на върше върху раменете си, той се свести и попита къде е соколът. А сокола аз притиснах до гърдите си.

На поляната горяха борини. И когато положиха Момчил на земята, забучиха борини около постелята. И от мрака взеха да излизат

лица, да се наклоняват над него и пак да се губят в мрака. А той не разбираше защо идват толкова хора и мълчат.

Тогава белобрад старец рече:

— На такъв баща — такъв син.

И Момчил разбра, че му се кланят. И рече, и в гласа му имаше мъка и горчивина:

— Защо ме гледате? Нищо не съм направил, никога нищо не съм направил. Прокълнат съм. Ако беше Манол, то знайте всички, Манол щеше да слезе.

А старецът му рече:

— Ако беше слязъл, щяхме да разберем, че можело да се слезе. Каква смелост е то да се стори нещо, което може да се стори. А ти се опита да сториш нещо, що не може да се изпълни. Затова ти се кланяме.

И като плачех, аз се върнах в гората да събирам разсипания хляб.

ОТКЪС ТРЕТИ

Жива съм, на мъка съм — с тежки окови на нозе, със дребен синджир на гърло, със белезници на ръце, — че сакат да ме потурчат.

И както седяхме в пещерата край огъня, влезе при нас един момък, който беше седмият син на Вражу кехая, и носеше на плещи заклан овен. А какво е заклан овен на сто и петдесет гладни гърла? И като падна до огъня, момъкът каза:

— Минах покрай Темната дупка. И от нея излезе стара жена, Изсъхнала като захвърлена агнешка кожа, с червени очи и пръсти като орлови нокти. И познах, че това е Чумата. А тя ме спря, та ме попита: „Къде отиваш?“ Не ѝ отвърнах, защото знаех, че ще тръгне по мене. А тя се засмя и ми рече: „Върви напреде ми.“ И аз тръгнах, и чувах след себе си стъпките ѝ. Все едно че вървеше звяр с копита. А когато стигнахме на вратата на пещерата, тя ме хвана за рамото, та ме спря и загледа навътре. Гледаше мършавите деца, невестите без гърди, костените баби. И като заплака с кървави сълзи, обърна се, та изчезна в гората.

И всички край огъня почнаха да плачат и да скубят коси. И думаха:

— Боже, Чумата ни пожали. Кога ще ни пожалиш и ти, господи?

И гледаха към мене, защото бях слуга на бога. Чакаха да им кажа добра дума, сякаш можех да говоря с господаря си. А пък аз ги гледах и виждах зад гърбовете им да клечат изсъхналите мъртъвци с белите зъби и изтеклите очи.

Попитах овчаря:

— Тръгнаха ли стадата? А той ми отвърна:

— Повечето заминаха. И свалиха чановете на еркичите си, та да не се чуе звън над планината. Не се бояха да ги не чуят турци, ами думаха: „Не бива сега над планината да се носи песен.“ Там, където имаше петима овчари, сега има един, а на пет овце е останала една,

другите са в стадата на Исмаил бей. Ала горе по върховете още бродят десетина стада и чакат. И те нямат чанове. Отче, ти виждал ли си стадо без чанове? Като мъртво е. Попитах го:

— Ами Исмаил бей окачи ли Маноловите чанове? И овчарят, като поклати глава, отвърна ми:

— Чакахме да ги чуем, ала не се чуха. Казваха, че ги заровил в земята.

И аз го гледах — получовек, полукозел, с навита на пръстени коса, с уста, бърза като муцуна на заек — и помирисах мириса му на вълна и мляко. Нему, не мене се беше явила Чумата. И го попитах, него — чедото на планината:

— Кажи още нещо.

А той разбра, че го питам какво да сторим, та ми отвърна:

— Търпете.

И като се прекръсти, излезе от пещерата. А пък аз останах с още сто и петдесет жени, деца и старци. И всички ме гледаха в устата и ръцете, като че ли можех да направя нещо. Винаги съм стоял, в средата, между другите хора, не съм повеждал и дори пръв не съм проговарял. Ала паднаха крайните дървета, та вятърът опря до дърветата в средата на гората. И като погледнех напред, не виждах чужд гръб, а вятърът ме биеше в лицето. И усещах в гърба си дишането на сто и петдесет уста. Нямаше го Манол, нямаше ги дядо Глушко и дядо Кральо, нямаше ги дори Момчил и Горан. Ала и да бяха тук, все ми се струваше, че и те нищо не биха могли да сторят.

Над главите ни високо на скалите стояха турци, та завардваха единствената пътека нагоре, към пасищата. Пред нас стоеше гората, ала и през нея често викаха и стреляха турци, защото подушваха, че има скрити хора. Колкото и да не вярвахме, че ще намерят пещерата, все губехме и последните свои сили от страх и очакване.

Ала по-страшна от турците беше зимата. Далеч беше тя, а ето — като излязох една утрин от пещерата, видях насреца на склона да гори червената шума на осеново дърво. Като че беше стъпал огнен звяр, та оставил диря. Дошла беше подзима. И дъхът ѝ почна да разпалва ту тук, ту там огньовете в тъмните гори, червени огньовете на осенови дърве, портокалени огньовете на кленове, жълти пожарища от папратови поляни. А после пламнаха и букаците с кафяви, червени и жълти пламъци, всяко дърво като китка цвете. И шумата на останалите

дървета посветля и се избистри като восъчно лице на човек, който се кани да умира. През лятото не се виждаше къде сред боровете и елите се крият дърветата с шума, а сега подзима ги подпали и те загоряха като тревожни стражеви знаци. И викаха: „Иде зимата!“

Ала къде можехме да бягаме ние?

Пойните птички побягнаха и в гората сега се чуваха гласове на птици, които или писукаха като сирачета, или плачеха като овдовели. А пък може и само ние тъй да ги чувахме. По поляните светна кърпикожухчето. Ала какви кожуси имахме ние, та да ги кърпим?

Все по-дълги и по-черни падаха сенките над планината. И веднъж на пладне, колкото и да се мъчеше да подскочи, слънцето не успя да надникне над стръмния северен склон пред нас. Тогава стогодишен старец каза:

— Остане ли в сянка до пролетес Черна падина, очаквай дъжд. А гладните деца заподскачаха:

— Ще идем за гъби.

А пък аз си мислех какво ли ни чака, когато слънцето се скрие зад облаци. Досега нощем мръзняхме в ледената пещера, ала през деня слънцето ни съживяваше. Грееше то по-ярко и от лете, та пареше лицата и дланите. И ако човек може да погледне лятно слънце, то това слънце не ти дава да повдигнеш клепки срещу му. Ала падне ли върху тебе дори сянката на дръвце, тънко колкото палеца на мъж, то тая сянка хладнее по снагата ти и те разрязва, все едно че до тебе опира студен нож. Ами като паднеше сянка навред?

И тя падна. Спуснаха се ниски облаци, та разтопиха и потопиха върховете. Струваше ми се, че планината достига до небето. И ми се искаше да тръгна нагоре и да се потопя, та да изчезна и аз. Из долищата срещу облаците се вдигаха мъгли, после облаци и мъгла се събраха, та планината изчезна. И заваля дъжд.

Жените, децата и старците ме погледнаха и аз не им казах нищо.

Планината мълчеше, приспивана от дъжда. Всичко се вцепени, задряма и засънува посред бял ден. А ние дори нощем не спяхме, да чуем стъпките на овчари, които да ни донесат комат хляб. И чувахме как над света вали дъжд.

Нощем долиташе песента на далечен, самотен кавал. Знаех, че свири Момчил. Излизах пред пещерата и слушах сладката жалба, а

студените капки течаха по лицето ми като сълзи. Иначе нищо не се чуваше. Планината беше онемяла като чан с изтръгнат език.

Тогава чанът зазвъня. Заехтяха гърмежи, един след друг, много гърмежи, и цялата планина се залюля. Бяхме забравили, че планината подзиме е като сребърна и човек чува ек на такива места, където през лятото никой не му отвръща. Гърмежите идеха отдалеч, ала затова пък бяха чисти и леки, та нямаше в тях заплаха, а само радост. И всичко изскочи навън, та се заслуша в далечния ек и ми се стори, че земята под краката ми трепере. Три дни ехтя планината. После гърмежите заглъхнаха. После екна последен гръм и дълго броди над планината, ала друг не се чу да го посрещне. Чакахме и чувахме само дъжда.

През нощта, която идеше след третия ден, дойдоха стъпки. Шестима окървавени овчари донесоха трима ранени овчари и ни разказаха за битката при Висяк.

Преди триста години, кажи-речи, по същото време на годината, от десетия ден преди Димитровден до четвъртия ден след него, върху скалите на Висяк се срещнали последните защитници на Родопа с турските войски на султанския зет Ибрахим паша. Четиринадесет дни се държали българите, извити в железен обръч, а от три страни налитали турците. В средата на обръча стояли десет хиляди жени и деца. Не ехтели тогава гърмежи, защото хората още нямали пушки, чувал се само звън на желязо, свист на стрели и човешки писък. На четиринадесетия ден паднал убит самият турски пълководец, султанският зет Ибрахим паша. И на същия ден турците се качили на Висяк. Пленените юнаци заедно с пленените жени и деца били събрани на поляната, където се сливат двете реки, що разсичат с дълбоките си прудоми сивите чуки на Висяк. Там било изклано всичко мъжко, което препасвало пояс, а жените и децата пуснали — жените с турско семе в утробите, децата с позор на челата.

Ибрахимовата вдовица, султанската щерка Айше Султание, вдигнала джамия на гроба на турския пълководец и триста години оттогава двадесет турски войници, всеки от които трябвало да има три рани на снагата си, ден и нощ пазели джамията и Ибрахимовия гроб.

Тая джамия запалили стоте овчари, които се заклеха в деня на Маноловата смърт. Избили турците и побили байрак на Висяк. Омръзнало им да скитат по гори и върхове. А турците плъзнали към тях от три страни — от Посечище, Клокотник и Преслуп, — та три дни

се катерили по каменните сипеи и се сривали с камъните надолу. На третия ден барутът се свършил. После свършили и стрелите. После се пречупили ножовете. От сто души млади овчари деветима избягали от Висяк през Бърце, Добрите, Дубакан и Капник. Шестима носели тримата. Донесоха ги в нашата пещера.

И заглъхнаха стъпките на шестимата овчари, които бързаха да намерят живи и ранени другари, и вече не чухме други човешки стъпки.

Дойде гладът, ала той стъпва безшумно. Из пещерата ходеше, та се молеше млада жена и питаше:

— Няма ли някой да ми даде коричка хляб да я сложа под главата на детето си? Болно е.

Защото под възглавето на болен се слага кора хляб, да падне върху него благословията на хляба. А по-добре беше детето да сложи хляба в устата си.

После почнаха да дирят златни пари, да ги сложат в устата на мъртвите пеленачета, некръстените деца, та като идат на небето, да си купят рай. И който имаше, даваше жълтица на клетите майки, защото знаеше, че и торба злато да има, пак не би купил и шепа зърно.

И нощем не спяхме, а скитахме из гората да дирим шипки, къпини, червени боровинки и глог. И всеки се радваше, когато в мрака тръне раздираха протегнатите му напред длани, защото тръне имаха къпините, шипките и глогът. Децата напипваха в тъмното гъби.

Два-три пъти намерихме гнезда на катерички, пълни с лешници, а лещаците бяха вече пожълтели и обрани. И да имаше под тях някой лешник, той излизаше кух, защото катеричките и мишките го бяха захвърлили. Слагахме в тъмното примки, ала в тях не се хващаше нищо, сякаш животът беше избягал от леса. И всичко на тъмно, все нощем. Защото денем можехме да стоим само при отвора на пещерата, закриляни от надвисналите скали.

Тогава почнахме да ядем смолата на елите и боровете. От всеки издълбан в дърветата кръст беше потекла смола. И ние чупехме жълтата, вкоравена вече кръв на дървото или дълбаехме с ножове пенестата бяла смола на пресните рани, или обирахме с пръсти новия светъл сок. А някои направо опираха устни в кората, сякаш целуваха светия кръст. Когато обрахме кръстовете, почнахме сами да белим и режем кората на дърветата, за да събираме смола.

А тя беше горчива, тая студена кръв на свещения лес. Толкова горчива беше, че горчивината вече не изчезваше от устата ни и дори да хапнехме нещо друго, и то ни се струваше горчиво. И горчивината попи в сърцето ми, и дори кратките ми сънища станаха горчиви. А сънувах кокошки, които кудкудякаха над снесено яйце. И стопани, които вадеха от кошерите пити мед. И масло, което се топеше на огъня. Сън ли беше това? Не бяха ли яйцата, медът и маслото ей там долу, през гората, и не можехме ли да се спуснем през тая гора и да отидем при тях? И млякото на майките щеше да се върне, и децата щяха да зачервят устни, и старците щяха да се поизправят. И сънувах, че хората искат да тръгнат, пък аз ги спирам.

Изведнъж един ден светна слънце. Небето се ширна ясно и чисто, над планината плуваше бял облак. И ние всички се събрахме пред пещерата, да се огреем на слънцето. А долу, в краката ни, зад заповедната гора, светнаха мокрите покриви на село Подвис. И хората ги гледаха и мнозина можаха да познаят своя дом.

И си спомних утрото, когато за пръв път излязохме от пещерата, след нощното сближище на първенците. И си спомних клетвата да траем докрай. Обърнах се към тъмната паст на пещерата и ми се стори, че виждам отвътре да идват изсъхналите мъртъвци и да застават зад нас живите, за да се погреят и те на слънцето. Колко пъти бяха излизали те пред пещерата, за да погледат тия блеснали покриви, които някога са били техни домове?

Видях ги, излизаха от тъмното, ала не мигаха от светлото като нас, защото очите им бяха изтекли. И не плачеха като нас, защото очите им бяха изтекли.

Погледнах отново към Подвис. И си спомних онова утро, когато помислих за облака и дъгата. Тогава над Подвис имаше дъга.

А сега дъга нямаше. Дошъл беше облакът, а в него нямаше дъга, макар бог да беше обещал, че в облака ще има дъга и това ще бъде неговият завет, че няма да изстреби всичко живо. Нямаше дъга.

Бог беше с тия, които скитаха в пустинни пътища, гладни и жадни. И като извикваха към бога, той ги избавяше от притесненията им, та ги завеждаше на правия път. За да славословят господа за неговата благост и за чудесните му дела към човешките чада. Защото насища жадна душа и гладна душа изпълня с блага.

Тъй пееше псалмът на Давида. И ние бяхме гладни и жадни.

Други седяха в тъмнина и в мрачна сянка, защото се разбунтуваха против божите слова, та паднаха и нямаше кой да им помогне. И като извикаха към господа в бедствието си, той ги изведе от тъмнината и мрачната сянка и разкъса оковите им.

И ние стояхме в тъмнина и мрачна сянка. Макар да не се разбунтувахме против бога, ами вървахме според словата му. Защо той не ни избавяше?

Господ избавя безумните, той отървава тия, които слизат на морето в кораби. Той превръща пустиня във водни езера и сухи земи във водни извори и там заселява гладните, за да си основат градове за живеене и сеят ниви, и садят лозя, и си добиват плодове а рожби.

Защо не ни даваше — не ниви и лозя, а само шепа зърно и чепка грозде? И защо оставяше да умират рожбите, които бяхме вече добили и отгледали?

И като се стреснах, озърнах се и видях, че в мене са вперени окъпаните във влага очи на хората от пещерата, и разбрах, че съм проговорил в замаята си. А зад тях видях изтеклите очи на мъртъвците. И една баба ме попита:

— Отче, бог не вижда ли?

Какво можех да ѝ отвърна? Какво искаха от мене тия хора?

И се спуснах, по стръмнината и коленичих пред една огромна ела, върху която имаше издълбан кръст, та почнах да се моля за прошка, че се промъкнаха нечестиви мисли в душата ми. А се молах на дървото, защото всяко дърво е храм божи. И като вдигнах глава, видях как от кръглото дебело стъбло излизат на всички страни тънките клони на елата, като спици на колело. И ми се стори, че колелото на елата се завъртва, и чух вечните дядо Галушкови слова: „Тече... тече...“ И разбрах, че светът върви и се върти, и едно умира, а друго се ражда, и тежко томува, който падне под колелото. А елата все се въртеше и разбрах, че в тоя дълъг път и в тая река бог не се грижи за всяко живо същество, а то се грижи за себе си, пък бог се грижи за пътя и за реката и един само той знае накъде се върти колелото и къде се вливат водите. И може би още щях да видя в омаята си от глад и откровение, ако не бях чул човешки глас да ме зове.

А ме викнаха, защото една жена береше душа. Умираще тя, макар и млада, че всеки свой залък даваше на детето си, което сега се

биеше на гърдите ѝ. И какво беше спечелила? Два-три дни видело за своя син. След два-три дни и той щеше да умре.

И тя лежеше пред мене, жив скелет, и от черепа ѝ извираше, та падаше като водопад лъскава, богата, черна коса, всеки косъм светнал на слънцето. Тъй над гробовете расте най-буйната трева.

И като стоях надвесен над нея и гледах косата ѝ, усетих, че се радвам. Тя умираше, ала аз оставах жив. Наоколо светеше слънце, камъните се затопляха, небето беше синьо, въздухът — бистър. Тя умираше, ала слънцето пак светеше и небето синееше. Тя се разтопяваше в бистрата утрин, ала аз оставах, събран в живо тяло, и можех да се греея на слънце, да гледам небето и да пия въздух. И усетих такова ликуване, че затворих очи, за да не видят хората блясъка им.

Когато ги отворих, видях срещу мене склона на планината. Никога не е той толкова хубав, както подзиме, при смъртта на шумата. И като косата на мъртвата всеки умиращ лист светеше, лъщеше и се заливаше в багра. Само боровите стояха тъмни и зелени, недокоснати от тлен и зима. Ала хората не бяха борове.

През нощта избягах от пещерата. Избягах не да спася своя живот, а защото мислех, че никой не може да помогне на хората от пещерата. И като съм пред гроба и нямам кого да лъжа, ни хората, ни себе си, казвам и пиша, че ако можех да сторя нещо за тях, щях да остана в пещерата. Възгордял се бях, та се смятах за водач на тия хора и ми се струваше, че аз ги държа в пещерата и расото ми, а без мене биха потърсили пътища за спасение. И да бях един от тия, които имаха други пред себе си, бих останал.

Ала да бягах за себе си или да бягах да ги отърва от себе си, все едно, бягах.

А тъй като сърцето ми в ония дни не беше тъй смело, не ри признавах, че бягам, и в себе си и се заклев, че отивам при владиката в Ксанти, да го моля за помощ.

ОТКЪС ЧЕТВЪРТИ

*Вярата дадох, джанъм, вярата дадох, език
не дадох, джанъм, език не дадох.*

И като срещнах мъртвец, а до него лежеше огромният му кожух, взех кожуха, та скрих под него расото си. А тежестта на кожуха, защото той целият беше потънал във вода, едва не ме прегърби и студът му ме прониза до костите. Ала топлината на новото тяло го стопли.

И стъпка по стъпка, приведен под кожуха, който топлеше, ала и тежеше, изкачих върха Първенец и погледнах от него. Грееше слънце, в долините лежеше мъгла и само билата се извиваха около мене. И ми се стори, че Родопа е като разцъфнала роза. А трябваше като дребно животинче да изпълзя из нея, да изкача всеки лист на нейния цвят и да сляза в тъмнината между всеки лист, докато стигна до морето, което миеше стъблото ѝ.

Тогава тръгнах през Родопа. Ала не тръгнах по пътищата, които познавах, защото те водеха през Висяк, а мене ме беше страх да срещна труповете на избитите овчари и да видя отворените им очи.

Най-напред вървах през оная Родопа, която прилича на мека и топла жена. И всяка бърчина, и всеки дол се вият като извивка на женска снага и навярно по тия поляни тичали някога голи девойки и Орфей е свирил на кавала си. А сега широките поляни бяха пусти и само едно псе ме следеше цял ден, на десет крачки зад мене, и нито лаеше, нито изоставаше. И като спирах, спираше и то. Цял ден, докато вървах, чувах стъпките му зад гърба си. А над главата ми се виеше орел.

После влязох в безкрайни лесове, и те израсли върху извити полегати бърда. И между дърветата растеше трева, не като лесовете на Елинденя, където в мрака лежат само сухи борови игли.

А дърветата бяха огромни и стари и между тях нямаше дребни и тънки младоци. И преминавах бавно край мене, всяко прилично на

другото, докато взе да ми се струва, че те вървят, а пък аз стоя на едно място. Ала не, аз вървах, а те оставах на местата си и в сърцето си им се молах да изтръгнат корените си и да тръгнат наред с мене. Защото, ако поискаха, те можеха да го сторят, като хора бяха застанали край пътеката и сякаш виждах очите им с полуспуснати клепки, спокойни и тъмни очи. Дали Манол не ми рече някога, че не може да изтръгне корените си, та да тръгне да бяга?

И нищо живо не трепваше в леса. Само веднъж видях да се гонят над една поляна бели перушини и помислих, че са пеперуди, ала то бяха глухарчета.

Късах и ядох шипки, а те бяха червени като кръв. Намирах червени боровинки, и те чернени като кръв. Пълнех шепите си с глог, и той червен като кръв. само веднъж видях дива круша и светли плодове по нея, ала като приближих, то бяха посветлели листа.

Когато слънцето слезе на заник, откъм изток заприиждаха тежки облаци, като черни валма дим. И мръкна изведнъж, а тъкмо влизах в тъмен заспал лес и не виждах края му. Паднали дървета запречваха пътя ми, дебел мъх поглъщаше шума на стъпките ми. И в душата ми се промъкна страх, и сега се молах след мен да тича мълчаливото псе, за да не бъда сам. Тогава краката ми напипаха пътечка. Нека бъдат благословени нозете, които са я утъпкали. И разбрах, че няма пустош в Родоп, където да не е стъпил човешки крак, защото тя беше планина, направена за хората.

И пътеката ме изведе на поляна, която макар да беше нощ, светеше като отворена черупка на мида. И вдигнах с благодарност очи нагоре. И през мъглата се виждаха бледи звезди, а по челото ми ръмеше дъжд.

Изведнъж ми се стори, че съм сбъркал пътя в тъмнината и вече се връщам назад към пълната с клетници пещера. И сърцето ми се изпълни с безумна радост. И като се строполих на поляната, за да не вървя повече наникъде, почнах да плача. Ала плачех без глас, защото наоколо беше тишина.

Никога вече нямаше да видя бледите лица на осъдените на смърт. И почнах да викам едно след друго тия лица и говорех с всяко, и ги милвах, и ги утешавах. Припомнях си ги така, както се припомнят лица на мъртъвци. И знаех, че не съм сбъркал пътя, а все съм вървял на юг, по-далеч и по-далеч от пещерата.

И над мене, откъм небето, долетяха печалните викове на дивигъски, като прощален зов на изгубени души. И птиците летяха на юг.

А на сутринта навлязох в другата Родопа, която прилича на горд и мрачен мъж. И където непристъпни и страховити пруломи разсичат стръмни и голи чукари. А упорити борове растат по чукарите и в дъното на прулومیте текат тесни и дълбоки реки.

Мъглата, която се влачеше долу в прулومیте, взе да се повдига, като тесто в нощви, и заля планината. Вече нищо не се виждаше, ни дълбините долу, ни висовете горе, само две крачки мокра пътека.

Тогава чух удари на брадва. Тъй като треперех по тънката пътека, надвесена над невидимата пропаст, чух удари на брадва да идват някъде отвисоко. И като оставих пътеката катерих се през мъглата към невидимия човек.

Горе на поляната видях човешка сянка да сече високо дърво. Ударите на брадвата секнаха и чух, че сърцето ми бие, та гърми. И като усетих, че тичам, забавих крачките си и полека приближих към човека. А той, щом ме видя, отпусна брадвата на земята и се подпря на нея с две ръце. И лицето му полека излезе из мъглата, все едно че изплува от млечна вода. И му казах:

— Добра среща.

А той се засмя тъй, че зъбите му светнаха, и като хвърли брадвата настрана, тръгна насреща ми. И ми рече:

— Добре дошъл.

И аз извадих ръцете си изпод мокрия кожух, за да види, че не държа оръжие. И човекът ме попита:

— Откъде идеш? Отговорих му:

— От север и отивам в Ксанти.

А той ме огледа целия и видя, че не нося ни торба, ни оръжие. И ми рече:

— На дълъг път си тръгнал и ще загубиш пътя в мъглата. Стори ми чест и се отбий да починеш в нашето село.

И като се съгласих, той отвърза магарето си и събра въжата, пръснати по поляната. Попитах го:

— Защо не довърши работата си? А той ми отговори:

— Намислил бях да свърша друга работа днес, ала се отказах. И като те видях, разбрах, че съм сбъркал.

И видях, че дървото, което досичаше, беше от Маноловите крайни дървета, крепители на гората. И не се сдържах, та му казах:

— Човече, защо сечеш крайните дървета? Нали вятърът ще се вмъкне и ще събори цялата гора?

А той пак се засмя и ми рече:

— Влез в гората!

И като видя, че пристъпям, спря ме с ръка и ми рече още:

— Недей! Няма да можеш да влезеш. Нашата гора е тъй гъста, че и да отсечеш в нея дърво, то не пада на земята. Другите му братя дървета го държат изправено с плещите си, докато изгние.

Спомних си за пещерата. И мълчах по целия път. А пътеката беше тясна и мокра.

И тогава из мъглата излязоха първите каменни къщи на селото. А селото беше пръснато по стръмна падина, та пътеката се виеше нагоре и спираше пред всяка врата, като дете, което пита за нещо и не го намира. Човекът ми каза:

— Нашето село е малко, нямаме ачик одая. Почети моята къща.

И ние се изкачвахме нагоре, а под краката ни течеше мътна струя вода. Попитах го:

— Защо сте построили тук селото си? Човекът ми отвърна:

— Ние сме преселници. Когато се заселвало селото, очите на хората били замъглени от сълзи не гледали къде слагат основи на къщите си.

И си помислих, че са бягали от чума, та са се скрили в тия долове..

Когато влязохме в къщата му, там нямаше никого. Ала в огнището по средата на одаята имаше живи въглени. Човекът каза:

— Жените и децата са по къра. Седни, докато разпаля огъня. А пламна ли огънят, хвърлих чуждия кожух от плещите си, та останах по расо. Човекът ме погледна, ала нищо не каза. И като взе от полицата гърне с булгур, наля ми купа с бърканица и ми ги даде. А после сложи върху огъня гладка плоча и ми рече:

— Ще забъркаме каша да си опечем марудник.

И седна срещу ми на трикрако столче, и ме загледа през огъня. А пък аз ядях като гладен. И човекът ми каза:

— Прости ми, страннико, че те питам, защото гост се не пита. Ала как те казват и от кое село идеш?

Отвърнах му:

— Името ми е Никола и дойдох от Елинденя.

И целият изтръпнах, като произнесох мирското си име, което трябваше да стои покрито от расото ми. А човекът ме попита:

— Като ходиш навред из планината, не си ли минал през село Стража и не си ли срещнал там човек от рода Сакаловци? И дали има в селото турци?

И щом видя, че поклатих глава за отказ, човекът въздъхна и каза:

— Тая утрин трябваше да тръгна към Стража.

А в това време вратата се отвори и на прага застана жена с бял ръченик и черна дреха. И като ме видя, изпищя, та вдигна края на бялата кърпа и покри лицето си до очите.

Гърнето падна от коленете ми и залъкът ми преседна в гърлото. Разбрах, че съм влязъл в мюсюлманско село. И станах на крака, и изтърсих трохите от полата си.

Откъде можех да разбера, че съм срещнал мюсюлманин? Гологлав беше, говореше български, носеше българска дреха. И къщата му беше българска. Ако е имало джамия, не съм я видял в мъглата. Можех да ям, да пия и да си отида, без да разбера, че съм бил в къща на мюсюлманин.

А човекът вдигна обърнатото гърне и като разравяше огъня, рече ми, без да повдигне глава:

— Защо стана? Или моят хляб ти горчи? И не говоря ли български, както ти говориш?

И аз, стоях все още прав, та човекът рече:

— Цялото село е пълно с християни, избягали от турците. И моята къща утре ще се напълни. В селото освен тебе има още двама попове. Седни и яж.

Седнах и взех гърнето от ръцете му. А той седна срещу ми и заговори, и жената влезе със забулено лице, задрънка със съдини по полиците. Човекът ми рече:

— Името ми е Ахмед Сакал. Затова те питах за рода Сакал в село Стража. Те са мой род. Някога, по времето на султан Селим Свирепи, горе на равното имало голямо село, думали му Патлейно. Когато султанът почнал да събаря черквите по българските земи и турските войски влезли в Патлейно, от рода на Сакал останали само двама братя — Ясен и Спасен. И Ясен приел правата вяра и се заселил в нашето

село, което се нарича Плешак, и приел Ясен името Хасан. А Спасен избягал и се заселил вдън горите в новото село Стража. И от Патлейно останали само основите, а сега на тая могила й думаме Черковището. Ала и двамата братя запазили името на рода си и се наричали хората от рода Сакал, макар едните да били мюсюлмани, а другите — християни. И се тачели, и си ходели на гости, и по сватби и по кръщевки.

И човекът посочи с ръка към ъгъла, където лежеше пълен чувал. И ме попита:

— Виждаш ли тоя чувал? Отговорих му:

— Виждам.

И не разбрах накъде клони. А човекът ми каза.

— Нивите на рода Сакал останали в земята на нашето село Плешак. И двамата братя ги разделили, и първият Хасан платил пълна цена за половината на Спасен. Ала в средата на нивата имало млада ябълка. А ти, щом си ходил по Родопа, трябва да знаеш, че земята може да се дели, ала дървото върху тая земя не се дели. И дървото остава общо и плодът му е общ. Всяка година мюсюлманите от рода Сакал обират плода на дървото и го разделят надве. И като напълнят чували с половината плод, носят го в село Стража, на роднините от същия род Сакал.

Попитах го:

— И колко време е минало от делитбата на селото? А той ми отвърна:

— Век и половина. Сто и петдесет години.

Все едно че ми рече „вчера“. Сто и петдесет лета мюсюлманите Сакаловци бяха минавали по една и съща пътека, да занесат общия плод от общото дърво на християните Сакаловци. Отдавна бяха изгнили ръцете на първия Хасан, които първи посегнали към тоя плод, и дори копитата не са останали от мулето, на което той е метнал торбите с ябълки. А нозете не са забравили пътеката.

Тогава поклатих глава и рекох:

— Ябълката скоро ще падне, защото е много стара. И вече няма да има общ плод.

А човекът пак се засмя, по своему, тъй че блеснаха всичките му зъби. И ми отвърна през усмивката си:

— Още моят дядо е засадил нова ябълка. И моят баща е засадил. И аз засадох. Новите дървета вече дават плод. Ала старата ябълка още седи. И да падне — що от това? В чувала вече има плод от четири дървета.

Казах му:

— Трите от тях не са общи. Той ми отвърна:

— Аз не съм ли син на баща си? Баща ми не е ли син на дядо ми? Всички сме една кръв. И дърветата са от един корен, затова са общи.

И като се изправи, поклони ми се и рече:

— Прости ми, че ще те оставя, ала и Сакал от Стража може да тръгне по гората без торба и кора хляб. Преди седмица оттука мина турска войска, водена от бея на Пашмакли. Той искаше от нас да тръгнем с него да обръщаме българските села в правата вяра. А нашите му отвърнаха:

— Как ще вдигнем нож над човек, който ни се моли на наш език? И дали няма да заколим, без да знаем, чадата на братята на бащите ни? Дори ходжата не тръгна с бея. Ни един човек от Плешак не излезе от селото, та да тръгне да бастисва християнски села. А мнозина отидоха, та доведоха в къщите си роднини и познати християни, докато мине бурята. И аз се канех да отида, ала твърде не се плаших, защото Стража е вдън горите. Видях ли те, повече не мога да трая. Тръгвам към Стража.

И като ми напълни шарена торба с хляб, изпроводи ме до плевника, където е по-сладко да се спи, сред мириса на прясното сено и песента на дъжда върху каменните плочи. Аз го помолих и ми даде една от ябълките на общото дърво. И като хванах гладкия топъл плод, видях ми се същият, като ябълките на нашето дърво. И нашите ябълки бяха вече узрели, а майка ми ги гледаше и чакаше да се върна, та да ги оберат.

Цяла нощ лежах в плевника и не мигнах. И макар да бях на затворено, бях като сред планината, посред омалелия и сладък мирис на горските треви, а с мене беше и песента на планината, защото дъждът цяла нощ не престана. Чух още загубения из мъглата глас на мюезина, който пееше: „Аллах ил аллах.“ И той дойде до мене, както идеше гласът на дядо Кральо отвърх високата планина. И най-напред ми се стори дядо Кралювият глас, а после ми се стори, че викам самият аз. И чух още как треперлив момински глас запя оттатък зида:

„Бяла съм, бяла, юначе, цяла съм света огряла...“ И си спомних, че Манол караше чановете да пеят същата песен през оная нощ, когато Мирчо се кле над майчините си кости. А друг женски глас сгълча момичето и му рече: „Мълчи, отгатък спи божият човек.“

Не спях.

Земята се делеше, а плодът на дървото оставаше общ. И го ядяха и християни, и мюсюлмани. Плодът на планината не се делеше, тя кърмеше еднакво всички.

И когато срещнах човека, не познах дали е мюсюлманин, или християнин. Разбрах, че е българин. Говореше български език, носеше българска дреха, кладеше огън в българска къща.

А когато турците го повели да бастисва българските села, човекът ми не тръгнал, защото се боял да не заколи брата си. Защото усещал, че вярата не е променила кръвта и братът си оставал брат.

Ябълката оставаше обща.

И като стисках гладкия топъл плод в дланта си, струваше ми се, че стискам ответа на моите тревоги и питання. Защото с ябълка бях направил завет с майка си, че всяка подзима ще се връщам при нея. И тая ябълка не се делеше, а свързваше мюсюлмани и християни, защото всички оставаха българи. И Родопа оставаше българска планина.

Какво казваше Манол? Че не иска да стане еничарин, който да заколи баща си. Че не иска да вдигне ръка срещу брата си. Тия хора бяха приели турската вяра и не станали еничари, и не вдигнали ръка срещу братята си. И момичето пееше същата песен, която пееше и Манол.

Господи, господи, къде остава тогава твоето име? И не ти ли е все едно дали те наричат аллах или Христос, и не си ли ти не само в сърцето на всеки човек, бил той мюсюлманин или християнин, ами и във всяко дърво, във всяка тревица? И не си ли ти, боже, господ на живите, а не на мъртвите? И дали ми каза вярно колелото на елата, като ми каза, че ти гледаш посоката на пътя, а не извивките му, и гледаш къде се влива реката, а не през къде тече водата й?

Защо умряха тогава Манол и другите? Нима всички трябваше да заплуют кръста, щом си остават българи? И нима турците се грижеха много за аллаха, като искаха овчарски псета и войници на султана?

Планината не беше двор, ограден със зид, а българска твърдина с девет реда стени. И като заплюваха кръста, хората се оттегляха от

първата стена, та отстъпваха назад. И до сърцето на планината имаше една стена по-малко, ала оставаха още осем стени. Като умряха на първата крепостна стена, Манол и другите задържаха врага и ни показаха как се мре, ала трябваше да останат живи защитници, та да се повърнат и да бранят останалите осем стени. И ако първата стена се казваше честен кръст, то втората се казваше общо дърво, третата — обща песен, четвъртата — обща дреха, петата — общо минало, шестата — общ език. А не бяха ли стените не девет, а сто? И най-навътре, зад сто черупки, стоеше ядката, от която все изникваше българска Родоп, и колкото и да я сечаха, от ядката все никнеше българско дърво.

И си спомних боровете на планинския склон срещу пещерата, които подзима не може да запали, а те оставаха зелени, докато ги изпепелеше пожар. Спомних си и дърветата с широки листа, които почервенияха, ала напролет щяха да се разлистят и да се раззеленеят отново. И ако Манол и другите бяха като борове, то аз щях да стана като бук. По-добре да ни почервени подзима, защото след зимата иде пролет, отколкото да ни изпепели пожар, защото след пожара никне само трева.

И дълго-дълго се борих с моя бог, комуто бях служил досега, и борбата на Якова, който се борил с бога и му надвил, беше като борба на деца пред моята борба, докато надвих бога в сърцето си и му рекох аллах, а не Исусе. И му го рекох през плач, който кълтеше над цялата планина, та ме оглушаваше, ала по-добре плач и сълзи от живи очи, отколкото изтеклите очи на мъртвците под пещерата.

И тръгнах на утринта назад към пещерата, като стисках в ръка ябълката от общото дърво, знака за обета, че вярата няма да раздели брат от брата и мюсюлманина от християнина, а всички ще ядем плода от една и съща планина и ще се наричаме българи.

Мъглата се беше вдигнала и над света грееше слънце.

И за един ден взех тоя път, който бях вървял един ден и една нощ, ала на раменете ми не тежеше мокрият кожух. А в гората под Темната дупка срещнах стадо сърни и глутница вълци, които тичаха насреща ми.

И като се изкачих на поляната, ето — срещна ме вечният вятър. Ала сега не захрих лице с ръка да се пазя от него, а ми се стори, че е вярно куче, което се гали от радост в коленете на върналия се

стопанин, та развява расото ми. Вгледах се и видях, че горе в Светилището няма турци.

И застанах на скалите над свещения лес с кръстовете, където не биваше да се чува брадва.

Гората я нямаше. Гората беше опожарена и от планината се вдигаше пушекът на хиляди огромни дънери, които догаряха като огньовете на хиляди жертвеници. А пепелта между дънерите беше! бяла и дънерите бяха черни, и се вдигаше тънък дим от всеки дънер. И пламъци не се виждаха, защото след пожара беше паднал дъжд, сякаш жреците на измрелите траки отново бяха запалили своите клади, та да извикат облаците.

Тръгнах през пепелището и краката ми потъваха в пепелта, и струите дим се виеха около мене като стъблата на призрачна гора. И виждах между тия стъбла от дим надалеч, надалеч, защото по-рано елите запречваха всеки взор. Нямаше ни път, ни пътека и всичко изглеждаше друго и страшно. И от време на време ногата ми настъпваше жив въглен, ала не ме заболяваше, защото сърцето ме болеше по-силно. Намерих пещерата трудно и с лутане из пожарището.

Отворът на пещерата беше зазидан и пред него лежеше огромна могила от сива пепел. И като се изкачвах по могилата, потъвах до колене в пепелта, а тя пареше нозете ми, защото надвесената скала не беше пустила водата да слезе върху кладата. И ако пепелта в пожарището беше втвърдена и набраздена от дъжда, то пепелта пред пещерата беше топла и пухкава като детска ръчица.

Пред отвора се вдигаше стена от камъни, цялата червена от огъня. И като ударих с нож, ето червената кора се отчупи и отвът зидът беше бял като вар. С нокти и зъби откъртих един топъл камък. И когато камъкът тупна без шум в пепелта под краката ми зейна черна дупка. А в дупката видях жълта ръка и по ноктите видях кръв. И като протегнах пръсти, хванах ръката.

Студена беше.

ОТКЪС ПЕТИ

Лятото се прекърши. В планината дойде есен.

Слънцето светеше с ярка и бистра светлина, от която бързо ме заболяваха очите, а после ме заболяваше и глава. Долината Елинденя приличаше на ония украшения, които се правят от цветно стъкло и се заливат с кристал. Въздухът беше толкова чист, че ако протегнех ръка, можех да докосна планината. Там, където имаше две багри, загоряха десет багри; на слънце стана два пъти по-светло, в сенките — два пъти по-тъмно; на чардаците — по-топло, а в одаите — по-студено.

Над планината паднаха дълги, черни, непознати сенки, които не обръбваха като по-рано краищата на гората, а лежаха и тежаха върху нея. И те не бяха меки и топли като дългите сенки на летен залез, а бяха рязко очертани и катранени, като сенките в лунна нощ.

Синьочерната стомана на боровите гори поръждавя тук-там от почервенелите букаци. Но само в низините. Горе, по върховете, тъмната стена се вдигаше недокосната от есен и тлен. А тъй като слънцето не се вдигаше достатъчно високо, за да огрее стръмните северни склонове, горите по тях и на пладне не отмятаха виолетовочерната дреха на сянката.

Гледах планината и мислех за Елица.

Гледах планината и примижавах, като подлагах лицето си на лъчите на слънцето. Челото ми и устните ми горяха. Искях да забравя клетниците, затворени във вътрешния двор на конака. Караибрахим още се бавеше, та не определяше деня на влизането им в правата вяра. Чакаше нещо.

До мене застана Гюлфие. Загърнат беше с кърпа до очите, та ми изглеждаше съвсем непозната. Чудно наистина как успяват да се отчуждят хората, които са сливали телата си. Бях проникнал до сърцето на тая жена, а сега, ако някой ми го кажеше, нямаше да го повярвам.

— Виждаш ли тия планини? — рече ми Гюлфие. — Сега имат сто цвята, а утре ще имат един. Бял. Падне ли снегът, и планината ще се заключи.

Потреперах и си помислих, че снегът може да затрупа и Елица.

— Защо не си отидеш? — рече ми Гюлфие. — Нали помниш къде е тайният изход? Овчарите ще те доведат до морето, рибарите ще те пренесат на някой венециански остров. Тук не е за тебе.

Стори ми се, че ме пъди. Не само се бяхме отчуждили, ами помежду ни имаше и враждебност. Погледнах я в очите. Пак бяха жизнени и светли, ала в тях проблясваше твърдост. Унижили я бяха и сега тя се бореше да излезе отгоре.

— Какво ти преча? — рекох аз.

Тя поклати глава. В ъглите на очите ѝ се събраха бръчици и аз знаех, че сега под кърпата по пълните ѝ бузи цъфтят трапчинки.

— Ще изпъдя тия псета от конака — и да те няма, и да те има. Тя говореше за синовете на Сюлейманаговия брат Хайредин.

— И ще си родя свои синове — рече Гюлфие.

Може би тя ме захвърляше като ненужна вещ, защото не бях изпълнил надеждите и. Рекох и:

— Манол и Горан умряха. А тя ми отвърна:

— Караибрахим е брат на Горан.

Спомних си как се смях в деня, в който си представих един до друг голата Гюлфие и голия Караибрахим. Сега не се засмях.

— Ако ти се надяваш да вземеш Караибрахим, защо аз да не взема Елица?

Гюлфие поклати глава:

— Караибрахим не е същият, а Елица е същата.

Тя си оставаше умна и наблюдателна, тая дебелана, макар преди мъдростта ѝ да беше уста, която се смееше, а сега хапеше. Доядя ме:

— Момчил е жив, ала и Севда е жива.

Гюлфие ме погледна с високомерие и изненада, сякаш не беше очаквала от мене такава глупост.

— И Севда не е същата. Пак хлопа чехли и звънка с гривни пред конака, а не е същата. Преди беше жена, кажеш ли ѝ: „Добър вечер“ — тя ти казва: „Утре вечер.“ Сега ти казва: „Лека нощ“ — и гледа къде да легне, та да заспи.

— Когато Караибрахим се вдигне от леглото, тогава ще говорим.

— Когато Караибрахим се вдигне от леглото, Севда ще има корем като телна крава. Горановият син сигурно ще е едър като баща си.

— Може да не е син на Горан, а на Караибрахим — казах аз.

— Не е — рече ми тя.

Ала усетих, че в гласа ѝ няма увереност. И това мигновено колебание отново ме сближи с нея, та я попитах тихо и човешки:

— Гюлфие, да не би Севда да е болна? И тя ми отговори с друг, променен глас:

— Вечно ще си оставаш сляп, Венецианецо. И други са слепи. Ала не те виня. Когато отсекат високия бор в гората и той се тръшне на поляната, та земята потрепере, кой поглежда младата еличка, една педя висока, що борът е смазал с трупа си? Манол падна и смаза Севда. Тя се е надявала той да отвори утробата ѝ, а сега него го няма.

— Гюлфие, защо ми приказваш само за утроба и оплождане? Ако е за дете, Севда вече го носи. Излиза, че няма за какво Манол да я смазва.

— Като казвам утроба — рече Гюлфие и сведе надолу клепки, — като казвам утроба, мисля си и сърце.

И се обърна, та си влезе в конака. Вцепених се. Тя се въртеше около Караибрахим не само от сметка, тя го обичаше. Може би преди той да я беше вълнувал, сега тя вече обикваше новия Караибрахим. Там, където аз виждах само пукнатина в мраморното изваяние, женската любов като семе на ела виждаше пролука в скалата и се надяваше да пусне в нея корен.

Имаше една хубава родопска стомна, зелена като гущер. В нея наливах вино за Караибрахим. Изведнъж сутрин взех да намирам червена локвичка около стомната. Обърнах я отляво, отдясно, здрава беше. И държеше вино. Помислих, че се стичат капките по нея. А тя все сълзеше. Една вечер чукнах купата о нея. И тогава чух, че изкънтя фалшиво, като пукната. Отново я разгледах. И видях горе, под гърлото ѝ, едва видима пукнатина.

Не я захвърлих. Чукнах я с пръст и се радвах, като я слушах как сломено, кухо ми отвърща. Наливах я само до пукнатината, за да не пуца вино.

Караибрахим беше като тая стомна. Той самият може би не го знаеше. Знаех го аз, знаеше го и Гюлфие. За мене белегът от раната върху лицето му беше пукнатина в мраморния лик. За Гюлфие — място да пусне корен.

Единственото нещо, което преди ме караше да изпитвам уважение и дори страхопочитание към Караибрахим, това беше, че виждах човек, издялан от един-единствен мраморен отломък. Жесток беше, сух беше, ала беше от мрамор. Нямаше в него ни страх, ни сметка, ни разни други дребни чувства. Усещах го по-силен и по-горе от себе си. Сега мраморът се пропука.

Страх от смъртта ли беше? За смъртта ли мислеше той от мига, в който тя го докосна с върха на братовия нож?

Когато минаха два-три дни от пускането на дядо Галушко, Шерко и кучето в Темната дупка и отгоре не се чуваше никакъв звук, Караибрахим заповяда да се хвърлят в ямата десет гладни овчарски псета. Отново над планината се понесе страшният отчаян вой на кучетата, които се разкъсваха едно друго. За да не ги чувам, нощно време пълнех ушите си с восък. После Караибрахим заповяда да хвърлят отрова на кучетата, та те най-после млъкнаха.

И когато говорех веднъж с него, той ми отговаряше разсеяно и объркано. Мислех си, че е от болестта му. По едно време ме хвана за ръката и рече:

— Чуваш ли? Нищо не се чуваше.

— Кучетата — рече Караибрахим.

Тогава разбрах че е оглушал, защото ушите му още бяха пълни с восък, както моите вчера. Той запушваше ушите си, за да не чува вой на псетата, които може би разкъсваха трупа на баща му. И страхът му отмъщаваше с това, че го караше да чува този вой дори когато беше изчезнал. Да, мраморът се пропука и Караибрахим напразно се мъчеше да запуши цепнатината с восък.

Сега десетина въоръжени войници ден и нощ вардеха Караибрахим. Не пущаха, кажи-речи, никого при него в стаята му. Под възглавницата му имаше готови пищови и той пред мене сто пъти ги е проверявал дали са в ред. Щом излезеше навън с носилката, стражите тичаха наоколо с голи ятагани и претърсваха всяко храсталаче. Новият Караибрахим взе да прави сметки. Може би Гюлфие наистина да го обичаше и женското ѝ сърце да се пълнеше с жалост, като гледаше как лежи ранен силният мъж, ала тя не би могла да проникне до леглото на Караибрахим, ако той не си правеше някои сметки.

Какво беше спечелил досега Караибрахим? Пълководците му го ценяха за желязната ръка и желязното сърце, ала що имаше той

насреща? Ето — мушнаха го и можеха да го оставят сакат за цял живот. Досега той струваше колкото струваше сабята му. Не можеше ли вече да я вдига за слава на аллаха, можеше само да я продаде, а с нея и коня си, и позлатеното седло. И щеше да получи шепа жълтици, за да живее, колкото да не умре от глад.

А оженеше ли се за Гюлфие, щеше да получи конака, златото, планините и стадата. Щеше да стане втори Сюлейман ага. Затова Гюлфие превързваше раните му и гледаше да се наведе по-ниско над него, а той се правеше, че не забелязва.

Преди го почитах и му се удивлявах, сега го презирах. Глупак бях аз, глупак, който се пулех пред уж силните мъже, защото бях слаб като жена. Без гладката лъскава повърхност на мраморното изваяние — с това фалшиво, кухо кънтене на пукнато — жестокостта и безсърдечието превръщаха Караибрахим в обикновен разбойник. Наистина, защо не го убих?

Не само заради Елица стоях аз в конака. Стоях и заради списъка на тия хора, които се заклех да убия. Сега и Караибрахимовото име стоеше в него след името на едноокия, шейха Шабан Шебил. Името на главореза с ятагана, предишния палач в Унгария, беше вече зачеркнато. Убих го в гората, когато веднъж търсехме бегълци и отнякъде почнаха да стрелят, та се хвърлихме на закрито, между дърветата. Прицелих се в лъскавото му теме — чалмата му се търкаляше до него — и му теглих куршума. Когато го вдигаха, устата му беше пълна със сухи листа, а краката му разораваха земята, сякаш свиня беше дирила трюфели.

Дебнех едноокия и чаках Караибрахим да оздравее. И търсех да срещна Елица. Не зная на какво се надявах. Исках да бъда около нея и да я виждам.

Виждах я всеки ден, когато излизаше на чардака. Пак изглеждаше тъжна и строга, ала не беше убита от скръб, а горда и изправена. Носеше черна кърпа за баща си и брата си и кърпата ограждаше лицето ѝ, та го правеше по-хубаво и по-бяло. Сега често говорех с нея и успявах да скрия вълнението си и лудото тупане на сърцето си. Никога не говореше за Караибрахим или за убитите. Само веднъж спомена, че очаква дете.

Попитал я бях как има сили да се държи тъй горда и изправена. Тя ми отвърна:

— Ти си чужденец и не знаеш. Има една песен: „Два са бора ред по редом расли, помежду им ела тънковита. Бори расли горе, нависоко, закриляли елицасестрица...“

Не пееше, ала изричаше думите напевно и странно, та сякаш чувах песен. Главата ми се замая. А тя беше унесена в скръб и спомени и не забеляза погледа ми.

— Отсякоха боровете, остана сама елицасестрица. Срещу зли бури и студени ветрове.

А като помълча, добави:

— И за него трябва да мисля. И сложи ръка под сърцето си.

За Момчил нито веднъж не каза ни дума. Не каза: „Не е ли в пещерата?“ — когато турците запалиха гората над Подвис, та издушиха нещастните бежанци в Челевещница. Не каза: „Не е ли на Висяк?“ — когато три дни чувахме да ехтят гърмежите над планината, а после турците донесоха сто глави, набити на върлини. Защо да каже Момчиловото име пред мене, пред чужденеца? Навярно ден и нощ е мислила за него. Чувала е, че Момчил огън не го гори и куршум не го стига.

Ние всички вярвахме, че е така.

Нямаше друго име да се споменава тъй често като Момчиловото.

За пръв път се заговори за него ето кога и как:

Когато сменяхме стражата сред развалините на тракийското светилище, винаги се намираше някоя пушка, скрита из скалите, да пукне насреща ни. Не че улучваше често, ала не е много приятно да вървиш и да очакваш изневиделица да свирне куршум. Затова почнахме да сменяме стражите нощем. Вече вървахме по скритите пътеки не по-зле от овчарите, защото ги бяхме извървели по сто пъти.

И една нощ, както вървахме из гората, от човек на човек дойде тихата вест, че първите съгледвачи намерили на поляната забита разцепена тояга и в нея писмо. Ние с Кеманчиджогли вървахме в средата на отряда, та избързахме напред. Кеманчиджогли беше един от билюкбашиите, дясната Карайбрахимова ръка, и не можеше да ме търпи. Мразех го и аз, както мразя всички тъпи, жестоки и алчни хора. Стигнахме поляната и измъкнахме парчето хартия от тоягата.

— Чети! — рече Кеманчиджогли.

— Запалете борина — рекох аз. Борината пламна и аз прочетох на листа: „Тук ще умре Кеманчиджогли.“

И отдолу: „Момчил.“

— Гасете! — викнах аз.

Лицето на Кеманчиджогли беше пред моето. Чух пушката, после свирването на куршума. Сред челото на Кеманчиджогли зейна черна дупка. Не чух удар на куршума — гледах очите на човека. И те ме гледаха, воднистосини, пълни с бяс. После спряха да гледат. Стояха все тъй пред мене, на педя от моите очи, отворени, втренчени, а вече не гледаха. Празни бяха. Мъртви.

Не можех да мръдна. Борината угасна, очите изчезнаха й аз се хвърлих на земята. А миг след това върху мене падна трупът на Кеманчиджогли.

След тая страшна нощ често намираха трупове на турци. Върху някои имаше положен осланен кленов лист, жълточервен, а кленовият лист прилича на следа от окървавена ръка. Никъде вече не чухме Момчиловото име, ала турците упорито повтаряха:

— Момчил е.

И когато през нощта над конака почна да се чува песента на кавал, пак всички казаха:

— Момчил е.

Издърпаха неколцина от селяните в кошарата сред конака — искаха да чуят кавала и да кажат кой свири. А те рекоха на Караибрахим:

— Чуваме го вече три нощи. Маноловият кавал е, направен от цевница на пушка. Железен кавал е, не е дърво. Навярно свири Маноловият син.

— И какво свири?

— Пее жалбата по изгубена овчица. Моли я да се върне. Плаче, че вълци са я изяли.

Не зная дали Караибрахим отново запуши ушите си с восък. Ала мразеше песента на кавала повече, отколкото преди мразеше воя на псетата. Кавалът го вбесяваше, не можеше да спи нощем, заспиваше към сутринта. Даваше шепи злато на смелчака, който се реши да тръгне през гората и да накара кавала да млъкне. Никой не се намираше, а се съмнявам дали и Караибрахим, ако беше здрав, щеше да тръгне.

Невидимият кавал, може би без сам да иска, подлудяваше турците и се подиграваше с тях. Ако Караибрахим беше силен, както

преди, можеше и да надвие кавала. Ала само силният претърпява поражението с усмивка и признава, че е победен. По устата на слабия излиза пяна. Караибрахим не искаше да признае безсилието си. Дълбаехме дупки и слагахме капани из гората, като че ли кавалджията беше вълк. Напусто. И против волята си, против разума си всяка нощ чакахме кавалът да засвири.

А бяха ясни есенни дни и бистри нощи и вейка не трепваше в гората. Всеки глас се носеше като освободена птица. Струваше ми се, че ако викна, ще ме чуят до морето. И песента на кавала омагьосваше цялата планина.

Веднъж, както слушах кавала, чух предсмъртен човешки писък. Пред вратата на конака намериха пазача убит с нож. На гърдите му беше паднал разперен кленов лист. А песента на кавала не секваше.

Казах на Караибрахим:

— Или Момчил убива, или свири на кавала. Не може да има двама Момчиловци. Да не би Манол да има сто синове, както имаше сто души братя?

А Караибрахим ме погледна и тихо каза:

— Защо да няма?

Заваляха дъждове, паднаха мъгли. Вятър все не духваше. Сутрин мъглите се вдигаха и се откъсваха от доловете, та висваха на парцали над планината, под облаците, като грозде от асма или вимета на бели крави. Нощно време зъзнехме от студ. Есента изгаряше последните широки листа на дърветата. Оставаше само настръхналата сурова четуна на боровете, смърчовите и елите. В конака запламтяха огньове.

В двора на конака пленените българи започнаха да измират. Трупите заравяха на самия двор, като къртеха калдъръма и дълбаеха земята с нокти, защото няхаха дори един нож.

Попитах Караибрахим:

— Какво чакаме? Ще измрат. Той ми посочи планината.

— Всички наведнъж. Празник трябва да стане, голям празник. Когато падне сняг по върховете, бегълците сами ще слязат в село.

Те не дочакаха снега. Не помня кой викна пръв, ала след миг всичко живо се струпа на площада пред конака.

От планината, по пътя откъм поляната с каменните кръстове, слизаше тълпа хора. Българите се предаваха на Караибрахим. Коленичеха и приемаха правата вяра.

Мнозина от турците скочиха на конете и се втурнаха да ги посрещнат.

И ето — те се зададоха по нанагорнището, дълга редица окъсани, изтощени, прежълтели хора. Начело вървяха двама свещеници. Единият беше попът, когото срещнах оня първи ден в Елиндения, застанал до Манол. Попът, който се появи в края на гората през нощта на Маноловата сватба и после изчезна. Тоя поп, който с отворени очи изглеждаше млад, а затвореше ли ги — ставаше старец.

Никога не съм мразил тъй много Караибрахим. Лицето му беше надменно, клепките — полуспуснати. Сега вече едното му око не беше присвито, сякаш се прицелваше. Дивечът лежеше устрелен в краката му.

— Защо идеш, попе? — рече той, когато дългата редица изви и спря пред носилката му.

Караибрахим лежеше на една страна и гризеше ноктите си.

— Идем да се поклоним на бога — рече попът.

— На кой бог, куче? Мери думите си.

— На аллаха. Важното е да вярваш в бога.

— Къде е Момчил?

— Остана в планината.

Затвориха ги в кошарата, в същия вътрешен двор, където стояха предишните пленници. И се вдигна такъв писък и плач, че стражите по чардаците взеха да гърмят и да наплюват с олово дъските на тавана.

— Млък, необрязани!

Гърмяха в таваните, не в хората. Все пак това бяха утрешни поданици на аллаха.

Излязох от конака. Гледах планината, потънала в мъгли. Плачеше ми се. Никога не ми се е виждала толкова тъжна и осиротяла. И преди беше няма тя, отдавна бяха млъкнали чановете и птиците, но знаех, че из нея бродят живи смели люде.

Тогава видях черквата. Прекрачих напред, направих една, две, десет крачки. Не спрях. Ако днес не влезех в нея, никога нямаше да вляза. Утре щяха да я съборят. Изтичаше последният миг, който не биваше да изтърва. Знаех, че не го ли направя, цял живот ще се чувствам подлец.

Отворих вратата. Черквата нямаше прозорци, светлина влизаше само през вратата.

Черквата тънеше в полумрак. И в дъното, над портите на олтара, изплува като из мъгла Тайната вечеря. Избледняла, мека, сияеща. Не, имаше и друга светлина. Невидим прорез в лявата стена хвърляше пред стенописа завеса от светлина.

Христос и апостолите вечеряха. Наистина вечеряха. Тесните прозорци, изписани зад гърба им, бяха отворени и светли — открити към света. Гледаха някъде навън от черквата и от тях струеха лъчи. Истински прозорци. И хората около трапезата бяха живи, с овчарски дрехи и червени наметала, и пред тях имаше хляб и лук. И Христос носеше червено овчарско наметало. Знаех, че в купите няма вино, а мляко.

На другия ден Христос щеше да бъде разпнат. Апостолите щяха да се пръснат по света. Очакваха ги тегла и смърт. А всички ядяха съсредоточено, спокойно, вглъбени в себе си, и от прозорците зад тях извираше тиха светлина.

Притворих бавно вратата, сякаш да не събудя никого. Сърцето ми беше препълнено с мир.

Вечерта Караибрахим ми каза:

— Ти си бил в черквата.

— Влизах. Исках да я видя, преди да я съборят. Повече не говорихме. Турците пируваха и пееха.

А посред нощ кавалът засвири. И когато един от пияните строши решетката на прозореца, та викна и размаха юмруци срещу планината, тогава куршум го удари в гърлото и убитият увисна на прозореца.

Кавалът не престана да плаче.

ОТКЪС ШЕСТИ

*Да ме бе, мамо, погребала, жива във гроба
да вляза, ти ме ма, майко, затисни със тежки,
едри камъни...*

И когато видях зазиданата пещера и разбрах, че хората вътре са мъртви, минах отново през пожарището и главата ми се завъртя, както се въртяха стъблата на гората от пушеци. И светът се виеше пред очите ми. още повече, като го гледах през сълзи.

Отидох при хората от Превала.

А после научихме как турците намерили пещерата, която се нарича сега Челевещница. Една жена, като обезумяла от глад, тръгнала с двегодишното си дете да дири гъби и турците я хванали, биели я да каже къде е пещерата, а тя само плачела. Тогава съблекли детето ѝ голо. Като допрели до него два голи ножа. А тя не тръгвала, само съвсем загубила разум и викала за помощ. И хората от Челевещница, като чули гласа ѝ, та го и познали, помислили, че е срещнала звяр, и излезли на помощ. Турците видели къде е пещерата, обградили я и викнали на хората да се предадат. А тримата ранени овчари имали още шепа барут, та гръмнали отвътре и убили първия турчин. И турците натрупали елови клони и ги запалили, и димът теглел навътре, ала се чували само писъци и никой не излизал. Тогава зазидали пещерата и хората чували как тракат камъните и плачели, и никой не излязъл. А турците наклали огромен огън пред пещерата и безумната майка с двегодишното дете се хвърлила в него, като искала да влезе вътре при другите. И вече не се чували писъци, защото огънят се вдигнал до небето. Дали турците побеснели от пламъците, та турили огън на гората, за да изгорят кръстовете по дърветата, или огънят пред пещерата прехвърквал от дърво на дърво, не се разбрало, ала турците едва се измъкнали от пламналата гора. Тъй загинали сто и петдесет невинни души в пещерата Челевещница.

Когато хората от Превала ме видяха да излизам от гората, помислиха, че виждат призрак, защото ме знаеха в пещерата. И очите им още бяха червени от плач, като че ли сами бяха опушени от огъня. Те бяха гледали пожара от Превала. И като ме пипаха, радваха ми се и викаха:

— Ти ли си, отче? Къде беше?

И аз им казах:

— Бях вдън горите, та видях знамение. И сам бог ми каза: „Идете, предайте се на турците и приежете тяхната вяра. Защото е все едно дали ми викат аллах, или Исус. Само имайте бог.“

И се вдигна глъчка, и едни искаха да ме убият, а други ме бранеха. И Момчил, който лежеше под едно дърво, рече да стане; ала се тръшна заради счупения си крак и викаше с все сила:

— Дръпнете се да го устреля!

И когато хората се дръпнаха, видях го в дъното на улея от две човешки стени да лежи на една страна. Опираше се на левия лакът . а в десницата си държеше пищов. И хубав беше Момчил, като ангелотмъстител с огнени очи, хлътнали под прави вежди — със стисната широка уста и с мършави бузи, хлътнали с две прави черти върху лицето му. И двете жили на силния му врат тупаха, а от превръзката на главата му капеше кръв.

И му рекох:

— Убий ме, ала пусни хората да слязат в селата. Всеки бог е бог на живите и тия, които слизат в гроба, не славословят никой бог.

А двете му черни очи ме пронизаха, и черното око на пищова ме гледаше в челото. После и трите очи се затвориха и Момчил удари пищова в земята, та заплака. И викаше:

— Защо ме извади от Дупката? И после ми се молеше:

— Отче! Баща ми! Отче! Другите! Рекох му:

— Слава на Манол и другите, ала някои трябва да останат живи, за да разправят за делата им и да тачат паметта им.

И хората отново се нахвърлиха от двете ми страни, едните с отворени длани, другите с ножове. Спаси ме попът на Просойна, като викаше:

— Стойте! Нима ще тръгнете против волята божия? Това е свят човек.

А виждах го, че трепере и иска да спаси клетия си живот.

И след нас, двамата попове, тръгнаха двеста души от стана над Превала, а стотина ни изпратиха с плачове и клетви. И брат се делеше от брата, и син от баща си. Аз водех отстъпниците. И един от Превала стреля, та уби последния от редицата. Мене не можа да убие, защото вървах първи.

И като се люшкахме по пътя надолу, гледахме земята. И погледът ми тръгна по правите борове, и духът ми тръгна след погледа ми, гърбът ми се изправи и вече вървах изправен като бор. А хората, като видяха това, ободриха се, защото си рекоха, че човек не може да върви към позор с изправено чело.

И като гледах борове, на едно високо дърво пред поляната над Просойна видях издълбан кръст, като кръстовете в свещената гора на Челевещница. И се отбих от пътя, та залепих устни в кръста, все едно че смучех смолата на бора. Ала хората ме разбраха и всеки мина и се прости с кръста, и майките подвигнаха нагоре невръстните си деца.

Оттогава не съм целувал кръст.

ОТКЪС СЕДМИ

Дойде разделното време. Дойде времето на раждането, на разкъсването и кръвта, на писъка и на гърчовете. Времето и на смъртта, защото, където има раждане, там и смъртта стои наблизно.

Прераждаха се не само тия петстотин души, затворени в конака. С тях се раждаха и десетки поколения, които щяха да тръгнат по пътя, избран от прародителя. Или умираха десетки поколения.

Всеки трябваше да мине отляво или отдясно. Никой не остана по средата. В средата като скала стоеше Караибрахим и те като река идеха насреща му и се разделяха на две течения — лявото отиваше към дръвника, а дясното — към чалмите и фереджетата.

През цялото време, докато пишех летописа, все си мислех, че ще трябва да опиша и тоя ден. Пъдех го от ума си, не исках да идва предварително при мене. Може би трябваше да напиша историята му още първия път, когато се върна в спомените ми, а не да го пъдя от спомените си. И като пишех за ужасите в конака, трябваше да оставя сили и за него.

Сега хващам перото и виждам, че тоя ден стои пред мене избледнял и уморен. Сърцето ми отказва да се върне на площада, сред двете течения на реката, сред писъците на раждането. Разделният ден стои пред мене като гора в ясен слънчев ден — толкова силно свети слънцето, че гората е като покрита с було от мъгла. И защо да се приближавам, та да влизам в тъмния лес?

Разделният ден беше слънчев и хубав. От тия слънчеви дни, когато небето е толкова ясно, че ти се иска да има поне един облак. И нощта преди него беше ясна, с нова, тънка месечина. Сутринта гората и поляните сребрееха от слана. А щом изгря слънцето, от стрехите на конака запяха капчуци, като че ли беше дошла пролет. Топеше се сланата.

Хванах и откъснах един зелен лист от цветята, които Гюлфие някога беше сложила на прозореца ми. Сребърен скреж покриваше целия лист. Не пролет идваше — идваше зима и скоро щеше да завали сняг.

На средата на площада вдигнаха скеля от греди и сложиха отгоре носилката на Караибрахим. Най-отпред застанаха двамата ходжи, отстрани на скелята стояха редици от турци с голи ятагани в ръце. И площадът беше опасан от ятагани. Завесите от прозорците на конака се люлееха — оттам скритом надничаха кадъни. Откъм Просойна се трупаха жените и децата на башибозука.

Погледнах планината. По поляните не се виждаше ни един човек. Склонът в сянка искреше от тънко сребро, склонът на слънце гореше от есенни багри.

Тогава вратата на конака се отвори и оттам заизлизаха българите — окъсани, мръсни, бледи сред искрящата бистрина на утрото.

Първи минаха отдясно двамата попове. Не си спомням как ги вкараха в правата вяра. Може би съм гледал настрана.

После пред турската скала застана Вражу кехая. Гледах го.

Той беше дребен и слабичък, още повече отслабнал в конака. Двамината ходжи, бесният Караимам Хасан ходжа и змията шейхът Шабан Шебил, стояха изправени пред него и го гледаха.

Вражу кехая взе да се смалява. Смаляваше се пред очите ми, сякаш беше направен от скреж, та без да ща, погледнах към цървулите му, да няма под него локва. Виждах съм и друг път да се топи човек пред мене — това беше един осъден на смърт, когато чу присъдата си.

Караимам Хасан ходжа каза:

— Повтори след мене — аллах е велик и Мохамед е негов пророк.

Вражу кехая повтори:

— Аллах е велик и Мохамед е негов пророк.

Караимам Хасан ходжа каза:

— От днес нататък името ти е Абдуллах, или раб божи. Мини отдясно.

Вражу кехая погледна наляво, където стояха облежани на ятаганите си палачите, съблечени до кръста. Пред тях прясно белееше дръвникът, отсечен още за първенците. Ала тъй като тях ги изклаха на крак, не бе легала глава на дръвника.

И Вражу кехая мина надясно, където се вдигаше червен куп фесове, бял куп чалми и черен куп фереджета — всичко, докарано на катъри от Караимам Хасан ходжа.

А след Вражу кехая тръгна родът му — синове, дъщери, снахи, внуци. Ръцете на жените бяха свободни и те мъкнеха пеленачета и невръстни деца. Ръцете на мъжете бяха вързани. И връзките им падаха чак след като кажеха вълшебните слова:

— Аллах е един.

После неколцина засмени турци с ножици за стригане на овце грабваха замаяните мъже и режеха косите им и брадите им. Туряха фесове и завиваха чалми. Ала никой не се смееше, като гледаше надве натри изрязаните им бради и лицата им, които приличаха на гърба на краставо магаре напролет. Защото на шутовските им лица имаше очи.

А жените оставяха настрана децата си или си ги подаваха една на друга, та надяваха черните фереджета. И катранена сянка лягаше върху чудните багрени сукмани и престилки, върху цветните ливади, зелените гори и потоците, върху есенната планина.

Вдигнах очи и погледнах планината. Очаквах и върху нея да е паднала сянка. А тя сияеше в скреж и ослепителни блясъци — стоцветна и силна. Върху нея нямаше сянка. И през бистрия въздух над площада летяха и трепкаха, подети от невидим лъх, бели люспести семена и аз не знаех цвете или бурен ще изникне напролет от тях.

А жените вдигаха краищата на белите кърпи, та пребраждаха лицата си. Никога вече нямаше да ги види слънце. Никога вече хората нямаше да се радват на хубостта им. И от многото различни лица те се превръщаха в едно лице. И като гледаше лицата, човек забравяше, че имат сини, черни и кафяви очи. Защото, както върху лицата на мъжете, виждаш върху женските лица само погледите им.

Децата не разбираха какво става и искаха да дръпнат кърпите от лицата на майките си. Клетите, те не знаеха, че в тоя миг бащите слагат чалми и върху челата на момчетата, а майките пребраждат кърпи и върху лицата на момичетата.

Аз гледах вратата на конака. Чаках да излезе Елица.

Чух, че един от полуголите палачи казва:

— Метни аба отгоре ми. Студено е. Чух, че едноокият подигравателно казва:

— Той. е онемял от премного радост.

И Караимам Хасан викна:

— Кажи — аллах е един.

Пред двамината ходжи стоеше със завързани назад ръце най-малкият син на Вражу кехая. И мълчеше. Очите му бяха тъмни и огромни.

Към него приближи Вражу кехая, целият разтреперан от ужасно предчувствие. И му рече:

— Сине, кажи — аллах е един. Кажи, сине. Не говореше, а плачеше.

— Синът му изви полека глава към него и го загледа. И го заплю.

Да заплюеш някого преди смъртта, това е велико мъжество, защото на всички устата пресъхват. Да викат могат мнозина, да плюят — малцина.

Целият площад ахна като из едни гърди. А Вражу кехая падна на калдъръма и взе да се гърчи, сякаш го ухапа усойница.

Момъкът обърна бяло лице към ходжите. Преглъщаше, все едно че сбираше плюнка да заплюе и тях. Ходжите отстъпиха крачка назад. Долната устна на момъка се пукна и върху гърдите му закапах едри и ясни капки кръв.

Караимам Хасан ходжа викна радостно:

— На дръвника!

И момъкът беше първият, който тръгна на лявата страна, към дръвника. Тръгна самичък, макар двама турци да го хванаха под мишниците.

Вражу кехая се опита по колене да мине между ходжите и да настигне сина си, ала не можа да прескочи невидимата черта, която разделяше площада на ляво и дясно. Ходжите свирепο го сритаха, синовете му го издърпаха настрани. А той викаше:

— За тебе го направих, за тебе!

И се чу късото ахване на палача, както дъхът излиза от гърдите на дърваря, щом замахне с брадвата. После светна нечовешки крясък, но се прекъсна и увисна над площада. После нищо не се чуваше, защото цялата долина заехтя от викове и ридания. Кой знае защо, викаха и дрънкаха с оръжията си и турците. Вдигнах очи и видях, че и Караибрахим е отворил уста и вика. Не чувах вика му.

Аз мълчах.

И отсега нататък това, което ставаше на площада, ставаше сред един непрекъснат вик и плач, който ту затихваше, ту избухваше с нова

сила, ала не преставаше. Всеки би полудял, не само аз. Защо ставаше това? Къде ставаше? Ставаше ли, или пък беше сън?

Лицата идеха насреща ми, река от лица. И тъкмо щяха да се сблъскат в скалата, на която стоях аз, и се разделяха на две реки. Едната тръгваше наляво, другата — надясно. Понякога десетима плуваха един след друг по дясната река, понякога трима тръгваха един след друг по лявата река. Не ги познавах. Преди, когато изведоха на сеч първенците, гледах лицата им и се мъчех да позная кое лице кой глас носи и кого съм чул да говори в тъмното. Тия хора не ги познавах. Ала търсех по лицата им отдалеч кой по коя река ще отплува.

Не успях да позная. Може би самите те не знаеха, че реката ще ги повлече наляво. А на брега стояха близките им и ги зовяха, заклинаха, проклинаха. Напразно.

Ти, който четеш тия редове, излез на многолюден път, по който идват много хора. Нека се връщат от тържество, от пазар, от работа. Но да идват всички срещу тебе и ти да разделяш с гърди потока им. И който мине откъм сърцето ти, да знаеш, че след миг ще бъде опозорен, а тоя, който мине от дясната ти страна, него след миг ще тръшнат на земята и ще го заколят. Може да не разбираш какво е клане. Помисли си.

Гледай лицата им, клепките им, устните им. Искриците в зениците, бръчките в ъглите на очите, мъха по върховете на ушите. Гледай жените, лицата им и телата им. След миг тялото ще се скрие под фереджето, а лицето — под бяла кърпа. И ти никога повече няма да го видиш. А тия лица, които тръгват наляво, след миг те ще се отделят от телата си и ще се превърнат в пръст.

Гледай лицата, които идват насреща ти, и ги обичай.

И аз гледах. И обичах тия, които минаваха надясно, защото това беше моят път, а повече обичах тия, които минаваха наляво, защото аз няхах сили да мина по тоя път.

И тогава усетих, че почвам да се размърдвам, като парче лед, което досега е стояло здраво сраснало за брега и сега ледоходът го увлича. Усетих, че нещо се размърдва в мене, онова нещо, което кара напролет питомните патици да пляскат с криле и да се опитват да полетят, когато чуят да иде от небето волният и печален зов на дивите им събратя.

Молах се с все сила. Молах се на разума си, на сърцето си, на краката си:

„Спрете! Лудост е! Не мърдайте! Стойте!“

А те искаха да заплуват по лявата река.

Не гледах вече лицата, които голямата река довличаше до скалата. Загледах към тия, които бяха изхвърлени от вълните вдясно.

Единият поп, когото не познавах, коленичеше на калдъръма и се молеше. Сигурно се молеше на стария си бог, ала кой го поглеждаше в тая лудница! Гледах лицето му и се чудех как не е дошъл още първия ден. Страхливец беше и чревоугодник. Неговите хора го бяха държали за расото, защото са мислили, че е свещено, а той се е дърпал да избяга. И е мислил, че ги води подире си.

Другият поп, попът от горното гробище, водачът на новопристигналите, приличаше на внезапно събуден мъртвец. Той беше довел тия хора и щом те бяха слезли от планината, значи, бяха съгласни да се открекат от вярата си. А сега пред дръвника се отказваха, дърпаха се и тръгваха по лявата река. Той е мислил, че те са стадо овце, които бляят след него, и ще отидат, където ги поведе, щом той поеме греха им. А те тръгваха по своя път, отделяха се от стадото. Раждаха се за втори път, наистина, за да умрат веднага, ала за тия десет крачки до дръвника ставаха отделни хора, не овце, а човеци.

И виждах как той се готви да пристъпи напред, да прекрачи чертата и да мине вляво. Казах си. Заклех се:

„Ако попът мине вляво, ще мина и аз.“

Попът остана на дясната страна. Нему дължа живота си. А реката довличаше все нови и нови глави и лица. И все се Намираше кой да мине отляво.

Караимам Хасан ходжа викаше като побеснял: — Аллах е един!

После се обърна към изпотените палачи и писна:

— Бройте главите! Бройте главите! Това са Маноловите братя. Нали Манол имаше сто мина братя. Бройте до сто, и няма да има вече.

Ала Маноловите братя не се свършваха. Едни оставяха реката да ги носи — спокойни, съсредоточени, силни. Други предварително бяха мъртви и това, което щеше да стане на дръвника, много не ги засягаше. Трети плачеха, тръшкаха се, мъчеха се със зъби да се заловят за земята. Дори скачаха от дръвника и писваха: „Аллах е един“ — а после

коленичеха и подлагаха врата си на ятагана. Не знам колцина бяха, ала последните газеха между трупове и глави, за да стигнат до дръвника.

Накрая се изправи една прегърбена баба. Разкъса пазвата си, га извади сухата си гърда. И пропя:

— Единадесет сина съм кърмила, ти всички ги изби. С единадесет мъртви гърла те проклинам и моето — дванадесето.

И като протегна жълтата си гърда към Караимам Хасан ходжа, прокле го:

— На кол да те набият, за водица да писнеш. Водица да пиеш, тя по кола да тече.

Отрязаха и нейната глава. Караимамът само рече:

— Не знаех, че Манол имал и сестри.

Ала виждах, че е уплашен. Аз запомних думите на бабата.

Вратата на конака стоеше черна и зинала. Никой вече не излизаше от нея. Елица не излезе. През същата врата вкараха обратно миналите от дясната страна. Отделиха мъжете да ги обрязват. Телата и главите останаха на площада.

И слънцето светеше все тъй бистро и ослепително.

ОТКЪС ОСМИ

*Накладе четири огньове, та си ми събра и
набра на девет сина орала, на девет снахи
фурчици и на внучета люлчици — та че си викна
заплака: — Горете гиди, пущини, та да ви веке не
гледам и да ми мъка не пада.*

Тъй станах вместо поп Алигорко само Али.

А на другия ден, след като бяхме обрязани, Караибрахим ни събра и ни каза:

— Ето сега сте вече като нас. Вземете и съборете със своите си ръце храма на стария си бог, та изравнете основите му.

И Караимам Хасан ходжа каза:

— Двеста и осемнадесет черкви видях да събарят новите мюсюлмани със своите си ръце. Да, и сега ще видя да събарят двеста и деветнадесетата. А който не посегне и не свали със своя ръка камък от зида ѝ, то значи, че е приел аллаха само на думи, а в сърцето си е на страната на стария бог. Затова ще го посека.

И се събрахме около пет стотици новообърнати мюсюлмани мъже и жени около голямата каменна черква, която беше под Сюлейманаговия конак. Застанахме в кръг около нея, като стадо чакали около слон, и не смеехме да я захапем и да я разкъсаме. А беше това черква голяма и каменна и основите ѝ личат и досега.

Тогава излязох напред и като казах в себе си: „Нека грехът падне на моята глава, защото нямам потомство след мене“ — гласно казах:

— Дайде ми стълба.

И двама души с разтреперани ръце опряха стълба в покрива и се отдръпнаха назад. И се качих по стълбата, та стъпих на каменните плочи, които покриваха черквата. Чаках покрива да се продъни и земята да ме погълне. Ала той не се продъни.

И видях, че под стряхата има лястовичи гнезда, макар и пусти, и ми дойде наум, че пролетес лястовиците няма да намерят гнездата си.

И си спомних словата от псалма: „И лястовиците намират подслон за себе си под стряхата на твоя дом, боже на силите.“

И като погледнах отгоре, видях широк кръг от жълти лица, повдигнати към мене, и ми приличаха на мъртъвци, излезли от гробовете си. А ми се стори, че чакат чудо.

На билото на черквата стояха на равни крачки три каменни кръстчета, две в краищата и едно в средата. Минах по плочите, които кънтяха под стъпките ми, и три пъти се наведох, та вдигнах трите каменни кръстчета. И за да не ги изтърва, притиснах ги към гърдите си. Щом вдигнах и третото, застанах на ръба на покрива и ги хвърлих и трите в краката на българите, които стояха около черквата. Кръстовете паднаха на меко и не се строшиха, защото земята беше кипнала от дъждовете. И никой не се наведе да ги строши, а всички гледаха към мене.

Чак тогава погледът ми прескочи над хорото от жълти лица, та видях хорото на турците, извито във втори венец с тръне от ятагани и брадви. Караибрахим полулежеше на носилка, а четирима манафи я държаха на раменете си. За да може извергът да гледа мръсното ми дело.

И както бях застанал нависоко, видях, че до мене достига върхът на ябълково дърво и на върха стои червена ябълка. Всички ябълки бяха обрулени, само тая беше останала, защото стоеше на върха. Още вчера я видях, ала тогава стоеше много нависоко, а сега червенееше току до ръката ми. И протегнах ръка да я откъсна, защото стомахът ме болеше, като че не бях хапвал от година, и ми се струваше толкова празен, че не бих могъл да го напълня. Щом протегнах ръка, и усетих на гърдите си твърдината на другата ябълка, оная, която ми беше дал българинът мюсюлманин, ябълката от общото дърво. Нея извадих и я ухапах. И с пълни уста се наведох, та вкопчах пръсти в краищата на първата плоча. А това бяха плочи огромни и тежки, целите зеленявали и обрасли в мъх. И от годините сякаш бяха залепнали една в друга като люспи на риба. И като напрегнах сили, отлепих плочата. А тя беше много, много тежка. Сякаш не повдигнах плоча от покрива на една черква, ами вдигнах плоча от сто черкви, от всички черкви по Родопа, в които съм влизал да запаля свещ и да се помоля. Сто черкви развалях аз и на стотите се молах да ми простят.

И видях как жълто паяче затича по влажната следа на вдигнатата плоча, та се спусна по паяжина в отворената дупка. И защото грееше слънце, паячето изведнъж светна като прозрачна жълта капка. Погледнах подире му.

И видях под мене олтара на черквата. И лъч отгоре пробиваше като ръка полумрака, та падаше върху изображенията на светиите от Тайната вечеря. Никога до днес лъч не беше падал върху лицата им, само сияния на свещи, защото светлина влизаше в черквата откъм вратата, а прозорци встрани нямаше. Дори незнайният им майстор ги беше изписвал на вощеница. А сега лъчът падаше върху тях, завесата беше разкъсана и тъмната кръв на тайнството, затворена с четирите стени и покрива, изтичаше през свежата рана.

Плочата не можах да вдигна, само я обърнах и тя полетя от покрива. И падна на камъни, та се разтроши на късове. И като се наведох да отлепя втора плоча, а пред очите ми светеше и ми се виеше свят, видях до гредите, които крепяха плочите, свитък пожълтял пергамент. И без дори да помисля, взех го и го скрих в пазвата си, там, където преди лежеше ябълката от общото дърво.

И след втората плоча паднах от изнемога на колене и казах:

— Нека се качат и други хора, защото плочите са тежки.

И се изкачиха още мъже, та скоро остана само почернелият гредоред като скелет на изядена риба.

И слязохме от пбокрива. А в това време четирима мъже откачиха дъбовата врата на черквата, обкована цялата с гвоздеи, и едва я отместиха. И тя тежеше още повече, защото цялата беше пълна с оловните куршуми на агаряните, които дни наред бяха стреляли да я пробият. Нито един куршум не беше минавал през дървото. И същите четирима с чукове почнаха да разбиват каменната рамка на вратата, а пък аз стоях настрана и се молах, не знам кому — на въздуха, на слънцето, на планината, — да остана на крака и да не падна сред това множество хора, най-вече пред турците. И видях, че ръцете ми са потни и жълти, ала никой не ме поглеждаше, защото всички бяха прежълтели като отровени с биле.

Тогава цялата четвърта стена на църквата зина съборена и оставаха двете странични крила и олтарът. И тъкмо хората посегнаха да събарят двете стени, а тръгнаха вече повече хора, тъй като се отвори място, и се чу гласът на Караимам Хасан ходжа:

— Спрете!

После рече на носачите на Караибрахим:

— Донесете агата ей тука.

И Караибрахим застана тъкмо срещу черквата. А Караимам Хасан ходжа ме повика и като се засмя, сякаш озъбен звяр, каза ми:

— Робе на аллаха, иди и изкърти тия образи, пред които си коленичил.

И ми посочи стенописите на черквата. А те покриваха и двете стени, и олтара.

Полека минах през черквата и се огледах наоколо. Едната стена беше огряна от слънцето, само че насечена от сенките на гредоредата, сякаш светиите гледаха през решетка на затвор, а другата стена тънеше в сянка. Ала не можех да позная ни едно лице, макар с часове да съм седял в тая черква и да съм спирал с вощеница в ръка пред всеки образ. Преди се чудех и благоговеех пред умението на отдавна мъртвия иконописец, сега неговото умение ме убиваше. Защото от стените ме гледаха не лица на светии, а живи хора. Не, не бяха живи хора. Сенки на мъртъвци бяха и ми се стори, че познах дядо Кралъо и другите първенци, застанали като оная нощ край воденицата.

Сега не ме гледаха хиляди чифта очи, както на покрива, само десетина турци запречваха съборената стена зад гърба ми, а ми се струваше, че сега ме гледат повече хора.

И минах през цялата черква. И спрях пред олтара.

А там от едната страна стоеше Христос. И брадата му чернееше като Маноловата, и веждите му се въсеха като Маноловите, а косата му падаше като овчарски чумбас до раменете. Червено овчарско наметало обгръщаше широките му плещи и жилестата му десница се вдигаше гола до лакътя. Не бих изтърпял погледа му, ама пак добре, че беше извил глава наляво.

От другата страна на олтара седеше архангел Михаил, душевадецът, защото черквата носеше неговото име.

И като не смеех да посегна на бога, залових се за светеца. А той имаше прави вежди, като Момчиловите, червени крила и червени ботуши, а дрехата му беше зелена. И покрих с лявата си ръка очите му, сякаш се облегнах на стената, а с дясната поисках да раздера дрехата на гърдите му. И очаквах ръката ми да изсъхне. Не изсъхна.

Ала мазилката, макар багрите да изглеждаха пребледнели и стари, не отстъпи на пръстите ми, само под ноктите ми излезе зелено, като че ли бях драскал диня.

Тогава отново бавно преминах през черквата и отидох при турците. А те ме гледаха, както вълците гледат агне, и чакаха знак на неподчинение. И видях, че се радваха.

Казах им:

— Дайте ми нож.

И Караимам Хасан ходжа ми подаде ятагана си. Ала аз не го взех, защото си спомних за стотиците невинни души, чиято кръв тоя ятаган беше изпил. И черният турски поп щеше да ме съсече със същия ятаган, ако Караибрахим не се беше надвесил от носилката си, та ми подаде своя нож. И ми рече:

— Върви!

А ножът му беше тънък и остър като език на змия и имаше не два, а три ръба.

С тоя нож почнах да къртя стенописите на черквата. Най-напред избодох очите на архангела, после оставих ножа и почнах да къртя с пръсти. И мазилката се къртеше като кора на бор.

Тогава изпод пръстите ми видях да се втренчват в мене две нови очи. Под образа на архангела имаше стари стенописи. Изкъртих и тях. Показа се мъжка ръка, която държеше меч. Изкъртих и нея. Излезе нов меч, червен и огънат като пламък. Под меча се усмихна детска уста.

Стенописите бяха безсмъртни. Грабнах ножа, почнах да мушкам. Сипеше се мазилка, вдигна се пушек. И гърдите ми се задушаваха, и очите ми се напълваха с парлив прах, и коленете ми се подгънаха. Още един удар, и щях да хукна, за да избягам.

Тогава изведнъж се откърти широко парче от стенописа. Преди се ронеше на люспи, сега падна като плоча над съкровищница. И слънцето светна върху бял мраморен камък, на който имаше издълбана гола жена. На прекрасното ѝ лице искреше тайнствена усмивка, а с две ръце стискаше високата си гърд. И от зърното на гърдата ѝ църкаше мляко, и като се извиваше на струйка по мраморната плоча, падаше в широко отворената уста на коленичил гол мъж. А мъжът имаше кози крака, вълчи зъби и остри космати уши.

Това беше Родопа, която кърмеше зверове и хора, събрани в едно тяло.

И като си поех дъх, паднах напред върху плочата, а острието на ножа удари в гърдите на жената и се счупи. И острието тропна в краката ми и блесна като мъртъв бръмбар, та се зарови в купищата мазилка.

И облегнал чело в студения камък, видях в краката си дрипи от мантии, късове от очи, клепки и пръсти, парчета от мечове и чаши, видях целия куп изкъртена стенопис. Аз я изкъртих. Ала не можах да понижа мраморната плоча.

Тогава се изправих и усетих, че твърдостта се връща в коленете ми. Хиляди такива плочи бяха пръснати из планината. И тия, които са заровени в пръстта, един ден ще видят слънце. Те са безсмъртни. Защото никой не може да заличи образа на планината. И ако аз, червеят, успях да прегризя едно дърво, то ще растат други дървета. И ако лицата на тия хора лежат на късове в краката ми, то ще се родят нови хора с техните лица и лицата им ще бъдат по-прекрасни.

И като се върнах при Караибрахим, протегнах му остатъка от ножа и му рекох:

— Ага, ножът ти се счупи.

И той нито ми отговори, нито ми стори нещо.

И докато гледах как другите къртят стенописа и скритом бършат пот и сълзи, уж че са изморени и уж че варта им влиза в очите, стоях на слънце и събирах сили, защото до сърцето на българската твърдина имаше още осем стени и за тях трябваша защитници.

Когато хората почнаха да събарят каменните стени на черквата, Караимам Хасан ходжа заповяда всеки камък да се подава от ръка на ръка и последният от редицата да хвърля камъка в реката. Затова долу под конака на реката Елиндения има яз и се въдят най-едрият пьстърви. А когато основите слязоха до земята и през мястото, където беше черквата, се виждаше насрещната гора, Караимам Хасан ходжа мина край всеки от нас и погледна ръцете му дали са изцапани с вар. И ни рече: „Тая вар е като кръвта на жертвения бик, който давате на аллах.“

Моите длани не погледна. А исках те да са червени от неговата кръв.

Тъй съборихме черквата на Просойна на връх Света Неделя, та личат само основите. Ала като почнахме да събаряме подпорния зид, който я крепеше откъм стръмния бряг на реката, катурнахме само три камъка и спряхме. Защото камъните бяха по-едри от волове. И всички

се чудеха как са могли навремето да градят с такива камъни. А Караибрахим милостиво ни разреши да спрем.

И слънцето залезе, всички очакваха, че ще ги пуснат да идат по къщите си, а аз чаках какво ще се случи по-нататък с мене. Ала ни затвориха във вътрешния двор на конака.

А на другия ден на чардака изнесоха Караибрахим на носилка. И като събра сили, той се вкопча за дървената ограда, та се приповдигна. И ни рече:

— В село Просойна ще се заселят турци, та да ви помагат, докато по-твърдо усвоите правата вяра.

И се вдигна плач до бога, защото мнозина от хората бяха от Просойна.

Караибрахим каза още:

— А хората от селата Заград и Подвис сега ще отидат и всеки със своите си ръце и с ръцете на децата си и снахите си ще събори своята къща. Нека камък върху камък не остане от тия огнища, край които сте грешили ден и нощ против аллаха. После ще си вдигнете нови къщи, в едно село, ала да го лови поглед от конака.

И като спря да говори, плаحوвете стихнаха, защото хората онемяха от мъка. Преди плакаха, сега мълчаха. Само мене не ме смаза страшната вест — едно, че нямам свой дом, и, друго, спомних си словата на моя българин мюсюлманин за разорението на село Патлейно и основаването на двете нови села Стража и Плешак. И чак когато тръгнахме в една страшна редица по пътя към Заград и Подвис, чак тогава се отпушиха устата и очите на клетниците, та от устата им рукнаха ридания, а от очите им — сълзи. А просойчани, които бяха плакали по-напред, сега думаха: „По-добре под покрива ми да има турчин, отколкото да го съборя.“

И почнахме най-напред да събаряме Подвис. А пък аз си спомних за мокрите покриви, които гледахме от пещерата Челевецница, и вдигнах очи към скалите. Те бяха дошли току над селото и се издигаха още по-високо, защото нямаше огромните ели да ги закриват до половината. И в пожарището тук-там се вдигаше дим като от кандилница.

А Караибрахим и Караимам Хасан ходжа, и много други турци дойдоха с нас, Караибрахим на носилка, а Караимам Хасан ходжа на

гърба на клетник, уловен снощи пред конака. И като видяха най-личната и най-голяма къща, турците спряха и Караибрахим попита:

— Чия е?

Отговори му Вражу кехая, станал дребен като сдъвкан залък. Заплака и му рече:

— Моя е, ага.

А Караибрахим му посочи къщата и повели:

— Почвай.

И като видя, че мнозина прекрачиха напред, Караибрахим ги спря и рече:

— Той сам.

А хората отвърнаха:

— Ние сме синове, дъщери, снахи и внуци на кехаята.

И Караибрахим разреши да събарят къщата. А бяха това три къщи на един двор и тъй като стояха нависоко и дворът имаше нисък плет, ние от пътя гледахме какво става.

Кехаята тежко се изкачи нагоре и сред двора се спъна, та падна и остана на колене. И пропъди жените, и рече нещо на синовете си. А те заизнасяха от трите големи къщи.

И струпаха пред Вражу кехая три клади. На едната на девет синове ралата, на втората на девет снахи становете, на третата на четиридесет внучета люлките. И кехаята взе борина, та запали три огъня. И като лумнаха трите огъня, просна се по лице на двора, та заплака.

И тъй, къща по къща, съборихме тридесет къщи в село Подвис. А на всеки три, че и на четири къщи само едната събаряхме, защото на другите от хората им не бяха останали между нас — някои забягнал:, други избити. После и техните къщи съборихме. И всеки изнасяше от къщата си каквото можеше да носи.

Вечерта пак се прибрахме в конака и за пръв път хората се завиха в халища, ала ни беше тясно от покъщнината. А турците, макар че бяхме вече една вяра с тях, вземаха каквото им харесваше, та го мъкнеха в Просойна. Просойчани, то се знае, нищо не изнесоха от своите къщи.

На третия ден съборихме село Заград. А когато на четвъртия ден Караимам Хасан ходжа поведе хората да събарят манастира „Свети Илия“, аз му рекох:

— Ага, дай ми двама стражи и ме пусни да походя наоколо да диря място за ново село.

А той се засмя и отвърна:

— Силното дърво пуска корени и на камък. Пък вие сте силни с вярата си.

Рекох му:

— В хубавото село има и кокошки, и овци, и крави, ага. Като ни дойдеш на гости, да има с какво да те почетом. А в лошото село само гладни псета вият.

И той ме пусна.

Три дни хората събаряха манастира „Свети Илия“, защото той беше голям като крепост, и три дни аз бродех по околните планини. Ала накъдето погледнех, трябваше да виждам конака на Сюлейман ага. А дирех хубаво и грижливо и все изтривах сълзите си от очите си, защото си спомнях думите на моя човек от Плешак: „Селото е такова, че хората не могли да се огледат от сълзи.“ Не можах да избира по-хубаво място от старото гробище с каменните кръстове, тях нашите хора натрошиха с чукове. И на завет бе, и слънце го грееше, и се виждаше конакът. А под краката ни щяха да бъдат костите на прадедите ни и ония три огромни кръста, заровени от Момчил.

И когато хората се върнаха с изранени ръце и ми рекоха, че вече няма да се чуе камбаната на манастира, поведох ги към полянки .а с гробището. Камък не бях положил за своя колиба, а животът ми тръгна тъй, че основах две села — едното в Петгласец, а другото над Елинденя.

А заставах ли на поляната и зад мене смълчаното човешко множество, ръцете ми увиснаха като пречупени, защото не можех да взема китка и да благословя селото. Ала си спомних как заклехме гората за бранище и рекох:

— Има ли черен котел?

И котел се намери. И пак тръгнахме покрай огромните дървега, сякаш край черква, и пак чух старите слова:

— Черен да почернее като този котел всеки, който почерни гората.

Мюсюлмани бяхме, а казвахме старите слова. И щяхме да основем село като бежанците, само че вместо място за черква, щяхме

да търсим място за джамия. И щяхме да се раждаме и да умираме тук, в нашето село, както християните се раждаха и умираха в Петгласец.

И пламнаха огньове, както в оная паметна нощ, само най-напред никой не говореше, защото ги беше страх, че са до старо гробище.

Казах им:

— Цялата планина е гробище и всеки ден вървите по гробове. Тук са живели толкова люде и всички са измрели. И като не стъпвате на кост, пак стъпвате на мъртвец, макар станал на пръст и трева. Не е ли все едно дали мъртвецът е умрял вчера, или преди хиляда години? И не е ли все едно дали е оставил кръст, или плоча, или ела над гроба си?

И все пак хората гледаха да са по-близо до мене. Хората не говореха много и заради това, че не знаеха как да се повикат. Защото имаха нови, турски имена и никой не знаеше чуждото име, та и своето ново име забравяше. И питаше:

— Видуле, как се казваш? А оня отвръщаше:

— Мехмед. А другият му викаше:

— Метко, донеси дърва за огън.

И турците, които ни пазеха, биеха по главата, щом чуеха българско име.

А пък аз гледах да избягам настрана и все се бутах по пазвата, където криех свитъка пергамент, намерен под покрива на черквата.

Седмица оттогава и все не можех да остана сам, да видя какво съм намерил.

И като наидох сгода, запалих борина и се вмъкнах в гората. Тъкмо извадих свитъка, ето — изскочи от тъмното Вражу и с него един от синовете му. Проклех го наум, а той дойде при мене и ми подаде тежка торба. И ми рече:

— Отче, вътре са светите съдини на манастира „Свети Илия“ — чаши, кадилници, подноси. Само от злато и сребро са. Ти по-добре знаеш какво да ги правим.

Не дочака да проговоря, а се обърна и се скри в тъмното. Наведох глава над свитъка и усетих, че има някой до мене. Вдигнах очи — пак Вражу кехая беше. Каза ми:

— Отче, тогава не мравките прегризаха вървите, ами Караибрахим ме пусна. Искаше да върна хората в село. Отче, дали бог ще ми прости?

Гледах го. Не го мразех. Попитах:

— Кой бог искаш да ти прости? Старият или новият?

А той се хвана с две ръце за главата, олюля се и си отиде. Ала чух да иде от мрака неговият глас. И Вражу каза:

— Сине, ще отидеш при баща си Иглавина и ще му кажеш да вземе тоя еркич, с който надвих Манола, бог да го прости. Вземи още три овена. И като ги закарате до съборения манастир, ще дойдеш да ми обадиш.

И синът попита:

— Защо ти е еркичът, татко?

А Вражу рече тихо, та едва го чух:

— Ще го сторя курбан сред камъните. Тогава синът заплака и се замоли:

— Тате, тате, не го коли. Втори такъв еркич няма по цялата планина.

А Вражу кехая викна:

— Млъкни, куче, син на куче. Тебе щях да заколя, както Аврам е заклал сина си, ама еркичът ми е по-мил от тебе. Затова го коля.

И както викаше, взе да плаче и само повтаряше:

— Боже, боже, боже... Докато вече не чувах гласа му.

А моята борина догаряше, та си запалих огън. И на светлината на огъня видях какво богатство съм отървал от черквата.

Защото това бяха летописите на манастира „Свети Георги“, за който се знае, че е бил над дълбоката пропаст при Джиневра и чиито камбани още се чуват в бурни нощи, та предупреждават хората за пропастта. А манастирът е бил разорен преди век и половина, когато по времето на султан Селим Свирепия турците налагали с огън и меч своята вяра.

Двадесет и седем души монаси, някои от които не бяха оставили имената си, триста години бяха записвали това, що е ставало из Родопата — от времето на Иванко, убиеца на Асена, който е вдигал крепости по тия места, и от времето на Слав, болярин на Калояна, до разорението на манастира. А бяха написани само сто листа, всеки монах по три-четири листа. И сърцето ми плачеше, като искаше да знае по-добре какво е ставало из Родопата и какви хора са живели тук.

И в тая нощ, край огъня, реших аз да бъда двадесет и осмият монах. И реших да напиша пространна повест за разорението на

Елинденя, та които идват след нас, да знаят какви хора живееха по Родопа в ония дни и да не забравят делата им и смъртта им.

ОТКЪС ДЕВЕТИ

*Всичко от земя излиза, всичко е цвете
цъфнало — и бял, и червен трендафил, и ранен
зелен босилек, — пък аз ще в земя да ида...*

А тъй като нямаше кога да се къртят камъни и да се градят зидове, хвърлихме се да сечем гората и да вдигаме колиби. Жените пък дълбаеха земята за землянки и често вадеха човешки кости. И някои от скелетите нямаха черепи.

Още първата нощ кучетата лавнаха и разбрах, че в стана идват хора, ала никой не ме потърси. После разбрах, че са идвали хайдутите на Момчил и са донесли одран овен. А сърцето ми се сви, защото за мене не попитали, та нямаше надежда да се отърва от тия мъки и терзания. Пък може и да е за добре, защото щях да имам време да напиша повестта за разорението на Елинденя.

На сутринта дойдоха турци на коне, извиха ръцете ми назад, а на врата ми метнаха въже. И като завързаха въжето за опашката на един кон, поведоха ме при Караибрахим.

И преди да вляза при него, три пъти опипвах с кървавите си ръце дрехите ми, та треперех от погнуса. Добре, че оставих пергамента горе на поляната, иначе щяха да го намерят, защото дори и игла биха намерили. И щом се увериха, че не нося оръжие, рекоха ми:

— Влез при агата.

А Караибрахим лежеше на постеля и до главата му стоеше Караимам Хасан ходжа, прокълнатият, пък до краката му шейхът Шабан Шебил, едноокият.

И Караибрахим ми каза:

— Снощи в новото село е идвал Момчил. Отвърнах му:

— Момчил лежи със счупена нога в планината.

А Караибрахим и Караимам Хасан ходжа, и шейхът Шабан Шебил отвориха уста, та се разсмяха и като се смяха дълго и страшно, Караибрахим се озъби насреща ми и викна:

— Млък, папаз, не те ли е страх от въжето? Аз мислех да те правя кадия на селото, а ти ме лъжеш. Снощи Момчил уби един от хората ни.

Повторих му:

— Момчил не може и да ходи.

И той втренчи змийския си поглед в мене, а белегът от удара на Горан кривеше устата му в зла усмивка. И просъска:

— Снощи Момчил е бил във вашето село. Накъде отиде? Разбрах, че няма полза да го убеждавам, та му рекох:

— И да е идвал, не съм усетил. А на мене той няма да се обади, ами ще влезе с нож в ръка при мене, защото доведох хората в конака.

И тримата вълци опряха глава в глава и нещо си проговориха. Повярвах ми. И Караибрахим се изправи от кръста нагоре, спусна нозе на земята и ми рече:

— Слушай, папаз. След три дни си тръгвам и не знам кога ще се върна. И преди да тръгна, извързвам глава назад и гледам какво съм свършил. За каквото дойдох в Елинденя, сторих го. Отсега нататък над долината няма да се чува чан, а ще пее мюезин. Само едно не можах да сторя, признавам го — да уловя Момчил. Както бълха подскача по гърба на лъв, тъй подскача Момчил по моя гръб. А трябва да знаеш, че и лъвът вдига лапа да убие бълха. Силен съм, затова си признавам — искам да уловя Момчил.

И като спря да говори, кимна с глава на едноокия, а оня му подаде зелена купа. Познах, че вътре има вино. И разбрах по сръчността на едноокия и по треперенето на Караибрахимовите пръсти, че купата често се вдига до устата. Караибрахим пи и рече още:

— Иди при Момчил и му кажи, че си отивам. Ако дойде сам при мене, ще пусна Елица и с нея детето му в нейната утроба. Нека майка му го откърми, както си ще — с Мохамед или с кръста. Иначе ще взема Елица със себе си и ще направя сина му еничарин. И двадесет години да минат, ще го насъскам да дойде в Родопи и да убие баща си. Пък ако е умрял, да оскверни костите му. Ако не иска, ти кажи пред хората от дружината му, че който ми донесе главата на Момчил, същата торба, в която ми я донесе, ще я напълня със злато. И ще му дам Елица за жена.

Гледах го в лицето и видях, че очите му по краищата са червени и пълни с кървави жили. И си помислих, че виното или ще го умори,

или ще го накара да побеснее. И му рекох:

— Ами ако не отида, ага? А той се засмя и ми рече:

— Гледам те и виждам през тебе като през облак. Папаз, по тия планини някога живеели хора като тебе. И когато враговете им ги победили, поискали им петдесет деца за залог, че няма да нарушат мира. А твоите хора отговорили: „Нека ви дадем сто мъже.“ Страх ги било врагът да не развали децата им. Гледам те и виждам, че мислиш: „По-добре Момчил да умре, отколкото син да убие баща си.“ Може да се случи дори така, ти да донесеш Момчиловата глава. Хайде, върви.

И аз излязох от одаята, и чух Караибрахим да вика след мене:

— Кажи на дружината му, че който убие Момчил, ще му дам коня си.

А двамата ходжи викнаха от смайване и мъка:

— Аман! Аман!

(Това са все думи на поп Алигорко, ала той говори за себе си, сякаш гледа отстрани.)

Момчил лежеше на тревата, отдолу идеше поп Алигорко. А Момчил държеше в ръце ранения сокол и ногата му беше вързана о прясно одялана борова тояга. Наоколо стояха десетина души хайдути, всички наметнати с черни ямурлуци, с рунтави вълчи калпаци и свъсени вежди. Облягаха се на дълги пушки и голи саби и го гледаха. До Момчил стоеше на колене братчето му Мирчо.

И ставаше това на върха Първенец, дето пролет хайдутите сиях стягат, клетва правят, дето лете овчарите с кавал свирят, юди любят, дето подзиме ветровете силно духат, дърве къртят, дето зиме снеговете се белеят и блещят, дето нощем вълковете зъби тракат, страшно вият. Не беше пролет, а на върха стояха хайдути. Подзима беше, ала не духаше вятър. И скоро щеше да дойде зимата, та да се бялнат и блеснат снегове.

Когато попът мълчаливо спря пред Момчил, она му рече:

— Лъжливи попе, ако идваш да умреш, върви си. Попът му каза:

— Прати ме Караибрахим да ти кажа, че след три дни си отива.

И Момчил пусна сокола и хвана с две ръце главата си. И само рече:

— Отива си.

А соколът грачеше и се мъчеше да плесне с криле. Момчил свали ръце и промълви:

— Говори нататък. И попът му каза:

— Ако сам слезеш при Караибрахим, той ще пусне Елица да отгледа детето си българче.

А той се опита да стане и дори сам се изправи, ала рухна на земята. И падна прав, като отсечен бор, защото не можеше да превие счупения си крак. И с лице в тревата викаше:

— Имам Син! Имам син!

А Мирчо взе соколовото пиле в ръце, та го притисна до гърдите си.

Попът му каза:

— Нямаш, ала ще имаш. Слушай по-нататък.

И другарите му го вдигнаха като дете и го сложиха да седне. И лицето му беше лице на луд от радост. Попът говореше:

— Ако не се предадеш, Караибрахим ще направи сина ти еничарин. И дори двадесет години да мина!, ще го насъска против тебе, да те гони навред по Родопа.

Тогава Момчил цял пребеля и взе да трепере, а хайдутите около него заскърцаха със зъби. И викнаха в един глас:

— Момчиле, всички ще дадем главите си, ала ще стигнем до Караибрахим. Само на една ръка място да стигнем до него и в тая ръка да има нож, пък после нека живи ни насекат.

Момчил мълчеше и попът им каза:

— По-лесно камила ще мине през иглени уши, отколкото игла да влезе в конака. Не нож, ами игла няма да занесете до Караибрахим. Сто души го пазят и три пъти ще те съблекат, докато видите лицето на Караибрахим.

Те замълчаха и попът им каза още:

— А Караибрахим заръча да ви кажа, че който занесе главата на Момчил, ще напълни торбата с Момчиловата глава със злато. И ще му даде Елица за жена. И отгоре ще му даде коня си.

И те се опитаха да се засмеят, само че сякаш плачеха. А Момчил мислеше нещо и попита попа, и попът усети в гласа му недоверие и подозрение:

— Кажи ми, отче... (Боже, върни му в рая за това, че отново ме нарече „татко“!).... Кажи ми, отче, защо Караибрахим дава дори коня си за моята глава?

Попът знаеше, че ще го попита, и реши да му каже. И му го каза:

— Защото за всеки турчин, когото намерят убит, думат, че е убит от Момчил, и не вярват, че лежиш ранен в планината.

А Момчил полека огледа хайдутите около него и те един след друг спряха да се смеят и сведоха глави. Сега Момчил почна да се смее. И неговият смях най-много приличаше на плач.

— Прокълнат съм — викаше той. — Прокълнат съм нищо да не сторя. И в ямата не влязох, и турчин не съм убил. Само свиря на кавал. А вие ме безчестите и викате по планината, че Момчил мъсти на турците. Защо ме безчестите? Защо се подигравате със сакатите ми нозе?

И най-старият от хайдутите, чиито слепи очи бяха вече осланени, наведе глава над Момчил, та му каза:

— Прости ни, Момчиле. Ала всеки от нас сторва това, което всеки би сторил. А ти стори това, което никой не е сторвал. Затова избрахме твоето име. И по-добре хората да мислят, че един човек мъсти, защото едно име лесно се помни, а сто имена се забравят. И когато сто души се съберат в един, челото му допира до облаците.

Момчил мълчеше и всички мълчаха, и накрая Момчил им каза:

— Идете в гората и когато сянката на Голямата скала покрие Малката скала, качете се при мене.

И те си тръгнаха, и попът понечи да тръгне след тях, ала Момчил му рече:

— Отче, ти остани.

Когато другите отминаха, той каза на попа и на Мирчо:

— Дайте, да метна ръце на раменете ви, та да ме изнесете до Голямата скала на Първенец.

И те го изнесоха. И той легна по корем на ниската трева, та се загледа напред, в ширналата се планина.

А отдолу, по наведената поляна, полека се изкачи човек. И като приближи, видяха, че е овчарче. А то се примоли на Момчил:

— Бате Момчиле, отиваме на юг. Нека прекарам стадото покрай тебе.

И Момчил се усмихна и му каза:

— Защо ме питаш? Нека мине. А после му каза:

— Ти последното стадо ли водиш? И момчето отговори:

— Последното. След три дни ще падне сняг.

То гледаше Момчил с големи, светли очи и се виждаше, че не вярва на раната му. И навярно мислеше, че щом падне мрак, Момчил скача на крака, а може би и се превръща в сив вълк, та се спуска в долината да къса турци.

И стадото тръгна под тях, под Голямата скала. И като видя, че Момчил затвори очи, и попът ги затвори.

И стадото минаваше в мрака като дъждовен облак, и тропотът на дребните копитца беше като удари на тежки дъждовни капки, а тресенето на гъстите руна — като шумолене на листа под дъжд. И от време на време се чуваше блеене, ала чан не се чу.

Попът чу Момчил да говори:

— Дъжд вали отгоре и всичко се вдига насреща му. Всичко от земя излиза, всичко е цвете цъфнало: и бял, и червен трендафил, и ранен зелен босилек. Пък аз ще в земя да ида.

И попът се стресна, та отвори очи и чакаше да види цъфнали ливади. А стадото течеше под него като бяла река и земя не се виждаше, и белите гърбове се люлееха като вълни. И всичко се залюля пред очите му, та му се стори, че река и мъгла, и облак тече под тях, а после му се стори, че вълните стоят на едно място, пък скалата се люлее и носи нанякъде като кораб. И попът се хвана за големия камък, който стои подпрян с два по-малки камъка на самата скала.

И каза на Момчил:

— Момчиле, ти говориш за пролет, а иде зима.

И попът погледна наоколо тъмните гори и жълтите поляни на папратите, и червените поляни на букаците, кленовете и осените. А Момчил не отвори очи и му рече:

— Зима ли е, пролет ли е — живот е.

Последните овце отминаваха, та ударите на копитата се чуваха още по-ясно и миришеше на трева и прах като след дъжд. И овцете отминаха. Чу се гласът на овчарчето:

— Сбогом, бати Момчиле! До пролет! Чак сега пролая куче.

Момчил отвори очи и му викна тихо:

— Сбогом, овчарче!

И като се огледа, видя попа и Мирчо до себе си, та им рече:

— Вие тук ли сте? Слезте долу и елате със сянката.

А Мирчо още държеше в ръце ранения сокол. И соколът пропляска с криле, та падна върху Момчил. Закрепи се с криви нокти

на дясното му рамо и взе да гледа и той към ширналата се планина, над която никога вече нямаше да полети.

Тъй останаха на връх Първенец раненият Момчил и раненият сокол.

А когато сянката на Голямата скала падна върху Малката скала, тръгнаха попът, Мирчо и десетимата хайдути, та се изкачиха при Момчил. И видяха отдалеч, че той се вдига на длани и лакти и се тътре около себе си, та гледа на всички страни, като че търси нещо. Не го виждаха добре, защото ниското слънце се падаше откъм него и го разтопяваше. Ала виждаха, че с все сила се отделя от земята и вдига глава, а земята го теглеше към себе си.

И го завариха легнал по очи, с лице върху земята. Като чу стъпките им, каза им:

— На хубаво мирише земята.

А хайдутите го сложиха да седне и облегнаха гърба му на камъка.

И стояха те — попът с Мирчо и десетимата хайдути, всичко дванадесет, а Момчил по средата — тринадесетият. Момчил каза:

— Утре един от вас ще вземе главата ми и ще я занесе на Караибрахим. И в същата торба ще сложи моя нож.

А всички стояха като вкаменени и още не го разбираха. Момчил каза още:

— Само така ще влезе нож в прокълнатия конак. И когато Караибрахим се вдигне да се порадва на главата ми, забийте моя нож в гърдите му. И тогава не той, а аз ще остана победител.

И чак сега правдата светна в очите им, та ги ослепи. И те всички вдигнаха ръце и прикриха лицата си, сякаш вместо Момчил тях блесна слънце и сякаш на мястото на Момчил гръмна и светна слънце, та ги ослепи. А Момчил каза:

— Идете в гората и когато пукне зора, хвърлете жребий кой ще вземе главата ми и ще убие Караибрахим. Вярвам на всички ви.

И пак всички тръгнаха, без дума да продумат, и се препъваха по равната поляна като слепци. И Момчил пак рече на попа:

— Отче, ти остани!

И като сне пръстена от ръката си, а това беше същият пръстен, който Манол върна на Елица, та тя го даде на Момчил, протегна ръка към попа и рече:

— Отче, вземи тоя пръстен и го върни на Елица. Кажи й, че е свободна като птичка небесна.

Каза същите думи, които беше казал Манол. Ала ги каза със свой глас. И за пръв път на попа се видя, че изравни ръст с баща си. Само добави още:

— И да гледа детето ми.

И попът помисли: „Нека Манол ми прости, ала никога той не е бил хубав, колкото Момчил в тоя миг.“

Черната му коса се ветрееше, черните му очи грееха, а двете прави жили на лебедовия му врат биеха, биеха, като две сърца. Защо беше тая хубост, боже, щом щеше да отиде в земята?

И попът му рече:

— Момчиле, дори Караибрахим да умре, ти няма да си там да видиш. И няма да си при нас да видиш радостта ни.

А той го погледна и му рече:

— Откъде знаеш, че няма да съм там? И откъде знаеш, че няма да съм при вас?

И попът чу зад камъка плач, и се досети, че там се е сврял Мирчо и плаче. И като искаше да стори нещо за Момчил, помоли му се:

— Момчиле, дай да те преместя встрани, та слънцето да те огрее.

А той се засмя и рече:

— Слънцето се върти и сянката сама ще се махне. Преди да залезе, ще ме огрее за последен път.

И попът изведнъж разбра и повярва. И усети, че времето лети. И слънцето се въртеше, и времето летеше и изтичаше — като стадо, като река, като облак. Щеше да дойде нов ден и Момчил нямаше да го има.

Цяла нощ Момчил свири на кавал. И цяла нощ Мирчо плака на рамото ми. Ала на сутринта съм задрямал и като отворих очи от студ — ето, зората пукваше. И падаше такава гъста мъгла, че не виждах дървото насреща си.

И както в оня паметен ден, когато разбрах великата правда за общото дърво, пак тръгнах да се лутам из мъглата. А може би истината се ражда от слепота и мъгла и затова и в днешния ден трябваше да падне мъгла.

Намерих поляната на хайдутите.

Огънят беше изгаснал и пепел покриваше въглените. А на две крачки от пепелта тревата полека се изправяше. И като сложих ръка на

земята, усетих, че земята беше още топла от тялото на последния хайдутин, който, бе станал в нощта, а не изтраял пукването на зората и първия зрак.

И се върнах при Мирчо, и двамата намерихме дървото, под което седеше Момчил. И го заварихме с отворени очи, със заспалия сокол на ръце. И рекох на Момчил:

— Хора са.

А той поклати хубавата си глава и рече:

— Не им се гневя.

И в мъглата изглеждаше друг, хубав, ала и страшен и ликът му се топеше в полумрака. Видях, че волевите му черни очи ме пронизват.

И като отстъпих назад, казах му:

— Не мога.

Тогава напред пристъпи Мирчо и каза:

— Брате, аз ще занеса главата ти на Караибрахим и ще го убия.

И го загледахме, аз и Момчил, а той стоеше изправен в полумрака и мъглата. Момче беше — дългокрак, та щъркокрак, висок, та слабичък. И като видях, че мълчим, Мирчо каза още:

— С тоя нож, който ще ми дадеш, нашият баща изрови костите на майка ми. И аз съм се клел над него.

Момчил му каза:

— Брате, благословен да си. После ми рече:

— Отче, и ти, Мирчо, изведете ме на Първенец. Цяла нощ над мене се надвесваше това дърво с широка шума и се люшкаше, та не виждах звездите. Трябваше да ме положите под ела. Да, отче, погребете ме под голямата ела в Петгласец, където всяко слово се чува пет пъти.

И за един миг преживях дългата нощ, когато над Момчил се е надвесвала черната шума и е шепнела, и се е мятала, и се е вълнувала като паднал черен облак, а той не е можел да се потътре встрани и да избяга от нея. И като погледнах дървото, видях, че шумата му не е черна, ами червена, като че попарена от горещ дъх.

И застанахме на скалата на върха Първенец. И все едно беше къде сме, в най-дълбоката долина или на най-високия връх. Защото наоколо беше мъгла и нищо не се виждаше.

Момчил каза:

— По-добре, че ногата ми е счупена. Иначе щях да тръгна да ходя през планината. Мога ли да я изходя за един ден? А така ще затворя очи и накъдето обърна главата си — на изток, на запад, на север и на юг, — накъдето обърна главата си, натам ще тръгне и сърцето ми. И сърцето има нозе, та ще извърви планината на изток, на запад, на север и на юг — накръст — и ще отида там, където съм бил, и там, където съм искал да бъда.

Момчил каза още:

— По-добре, че е паднала мъгла. Иначе щях да гледам и какво можех да видя? А така ще затворя очи и ще видя планината и пролетес, ѝ лете, и подзиме, и зиме. Ще я видя нощем и денем, в буря и слънце, в сняг и зеленина.

И млъкна.

И ние стояхме на скалата, сами сред света, и наоколо имаше само мъгла.

Дете ли бях, стар ли бях, или бях вече мъртъв? Кое време беше — преди хиляда години, днес или след хиляда години?

Мъглата почна да се движи, та протече и се понесе край скалата. И сякаш не мъглата течеше като вълни на река или море, а скалата плуваше през нея като ладия и я пореше, и отиваше все по-далеч и по-далеч.

И не помня колко време мина, а ладията все летеше напред. И аз прекрачих, та слязох от ладията и мъглата ме погълна като бездна. А ладията отмина нататък в мъглата.

Сега в нея имаше само двамина.

И щеше да дойде време, когато втори човек щеше да слезе от ладията, с човешка глава на ръце. И в ладията щеше да остане само един човек, и тя щеше да плува с него — напред, напред, през мъгли и времена, во веки веков.

И ръцете ми сами се протегнаха, та да хвана ръба на тоя приказан кораб.

Ала той беше далече.

Тук свършват думите на монаха Григорий, наричан поп Алигорко, а по-сетне само Али. Много написах, още повече пропуснах. И дано ме простят тия, за които не съм казал добра дума, защото в ония дни добрите бяха хиляди. Един да тръгне по стъпките им, и трудът ми не ще е отишъл напразно.

ОТКЪС ДЕСЕТИ

Тоя ден сутринта беше паднала гъста мъгла, ала после изгря слънце. Отново над планината блесна ярка, бистра светлина и есента като че ли никога нямаше да свърши. И пак се протегнаха черните лунни сенки над сигочерните, жълтите и червени скути на горите.

Лъгал се бях, като мислех преди, че родопчанките са гледали цветните ливади, за да извезат своите зелено-червено-жълти престилки. И напразно дирех ония цветя с портокаленожълта багра и с пурпурно-огнена червенина. Жените бяха гледали есенната гора.

Гледах и планината ми приличаше на Елициното лице — пребрадено с тъмна кърпа, със сенки под очите, цялото отслабнало от строга и спотаена скръб. Ала можеше ли скръбта да почерни лешниковите коси и сърнените очи? И строгата, скръбна Елица беше дори по-хубава от предишната радостна девойка, както есенната, потънала в сенки гора беше по-красива от лятната зелена гора.

Толкова хубава беше, че не можех да понасям дълго красотата ѝ, та се прибрах в хладния конак. Като гледах планината, струваше ми се, че гледам Елица, че Елица е моя и винаги ще мога да я гледам. А тая мисъл беше непоносима. Кой знае защо, отидох при Караибрахим и заварих там двамината ходжи — Караимам Хасан ходжа и шейхът Шабан Шебил. И чухме викове, сякаш конакът гореше. Турците викаха:

— Главата на Момчил! Главата на Момчил!

Лицето на Караибрахим стана страшно. И за пръв път, откак беше легнал, той впи ръце в ръба на постелята и се изправи. И преди ходжите да го подкрепят, залитна през одаята, а после през чардака и падна върху дървената ограда.

Вън на двора турците се трупаха като вълци върху пресен труп около нещо, което не се виждаше. А Караибрахим изкрещя тъй нечовешки, че те се пръснаха.

В средата на двора, под платана, стоеше Мирчо — бледен, слабичък, изоставен — и притискаше до гърдите си козинява торба.

Караибрахим се изкашля, въздъхна и попита:

— Главата ли е?

Стори ми се, че в гласа му има ужас.

Мирчо само кимна и се огледа, сякаш турците всеки миг можеха да се нахвърлят върху му и да грабнат страшния му товар. А те протягаха към него ръце и отваряха и затваряха пръсти.

Караибрахим се преобрази. Изправи се, изпъна се и се огледа като безумец, който мисли, че владее целия свят. С безкрайно високомерие и презрение той викна на хората си:

— Кучета, дръпнете се.

И кимна на Мирчо да се качи горе. А когато ходжите поискаха да го хванат под мишниците, бясно им махна да го оставят и сам се върна в одаята. Гърчеше лице от болка на всяка стъпка — друго такова лице, разкривено от дяволско ликуване и от болка, не съм виждал и дано вече не видя.

Караибрахим седна на постелята. Чухме, че по стълбите се изкачва тропотът на стотици нозе.

Караибрахим отново се изкашля и дрезгаво каза:

— Шейх, върни псетата.

Не искаше да дели радостта и славата си. Погледна и нас, дали да ни изпъди, ала навярно му се искаше все пак да има кой да види тая радост. После изведнъж се досети и ми рече:

— Иди и доведи Елица.

И аз тичах и исках да се върна, ала намерих сили да ѝ кажа, когато тя вдигна сърнените си очи към мене и ме попита с поглед защо я дия:

— Донесоха главата на Момчил. И не ѝ казах, че я донесе Мирчо.

Тя стана и залитна, ала щом протегнах към нея ръце, повелително направи знак с ръка да се дръпна. И сама тръгна с твърди стъпки към Караибрахимовата одая. Стотици турски очи я гледаха отдолу, от двора, как бърза по чардака. А глас не се чу.

В одаята пак стояха само четиримата — Мирчо, Караибрахим и двамата ходжи. И четиримата стояха прави. Мирчо притискаше торбата до гърдите си и гледаше като подлудял.

И Караибрахим ми се видя подлудял. Той обикаляше в кръг около Мирчо — и детето се въртеше, та да остане с лице към него, —

обикаляше превит надве от болки, охкаше през зъби и ту протягаше ръка, ту я отдръпваше. И викаше:

— Брат му го уби! Брат му!

Когато видя Елица на вратата, той спря. Искаше му се сам да ѝ покаже главата, ала кой знае как, се сдържа, та ѝ рече:

— Извади я.

И посочи с брада торбата.

А Мирчо не подаде торбата дори на Елица, само ѝ позволи да бръкне вътре.

Елица извади Момчиловата глава. И като коленичи, а после седна на пода, сложи главата на коленете си. И пречупи шия, и сведе лице, ала не покри главата.

Момчиловата глава лежеше като дете в скута ѝ, лицето гледаше нагоре. Гледаше, защото Момчиловите очи бяха отворени.

Караибрахим коленичи пред главата, ала не посегна към нея. От двете му страни коленичиха двамата ходжи с гръб към мене. Чувах, че Караибрахим бърбре като безумец:

— Брат му...Брат му...

Тогава видях, че Мирчо израства над сведените гърбове и в ръката му светва нож. Няколко мига като че ли се колеба над гърба на едноокия, после с все сила заби ножа в гърба на Караибрахим.

И Караибрахим падна напред, без дори да извика, с протегнати ръце, сякаш искаше да сграбчи главата.

Елица с писък скочи на крака и притисна главата към гърдите си. Кракът ѝ блъсна гущеровозелената стомна с Караибрахимовото вино. Пукнатата стомна се счупи, виното плисна и потече по пода. Тъмната струя се плъзна до жаравата в огнището, заля я. Огънят засъска, вдигна се бял дим.

Мирчо се хвърли към вратата на чардака, след него се втурнаха двамата ходжи. Когато едноокият мина край мене, впих ръка в рамото му и го обърнах с лице към мене.

Единственото му око се разтвори като дуло на пищов и той посегна към ножа в пояса си. Стоях пред него с отпуснати ръце.

Някой ме докосна. Елица ми подаваше шпагата, която висеше на стената, същата шпага, с която не посмях да понижа Караибрахим.

Ала пронизах едноокия. И го мушнах още веднъж, когато падна по гръб, мушнах го с такъв бяс, че острието се заби в дъските и се

счупи.

Измъкнах пречупената шпага.

Отвън по чардака ехтеше тропотът на безброй крака, петият конак се тресеше като от земетресение. От тавана падаше прах.

И чух Мирчо да вика:

— Убих го! Убих го!

Огледах се. Хванах Елица за ръка и скочих на чардака. В другата си ръка държах пречупеното острие, с другата си ръка Елица притискаше главата до себе си. Турците се трупаха един върху друг и върху нещо невидимо. Купчината преля оградата, счупи я и сплетените тела се изсипаха на двора.

Елица се дръпна към гмежта и крясъците, аз я дръпнах настрани.

Спомних си за тайния изход.

Прелетях през стаята на Гюлфие, като теглех Елица след мене. Не видях има ли някой вътре и отворих с луди ръце дървената врата.

Паднахме по стъпалата, строполихме се на влажната земя. Напипах Елица и я затеглих след себе си.

Над главите ни тропаше и ехтеше, сякаш ни гонеха дяволи и думкаха, без да могат да ни достигнат.

Тъмно беше, ала аз знаех пътя. В тоя мрак бях се спотайвал да чуя откровението на овчарите. На тая пръст бях обладал Гюлфие.

Ръката ми хлътна в страничен отвор. Това беше пътят към гората. Тук не бях минавал. Спъвах се и падах, и след мене сто пъти падна Елица, защото аз я държах за едната ръка, а с другата тя притискаше главата.

Шумът затихна и заглъхна. Видях светлина.

Излязохме под хладната сянка на гората. Видях Елициното лице, обляно в сълзи, кално, отчаяно.

Видях и окаляната, страшна глава на Момчил в ръцете й.

Очите му още бяха отворени и ме гледаха.

Погребахме Момчил под Старата ела в долината Петгласец. Мъжете изкопаха гроба му с ножовете си, за да не събудят ехото.

Елица положи Момчиловата глава до тялото му. После минаха всички бежанци от Петгласец и всеки хвърли шепа пръст. Дълго минаваха, защото Петгласец имаше вече хиляда души бежанци. Последна мина баба Сребра и като хвърли шепата пръст, първа изрече дума, откак дойдохме при гроба. А рече тя:

— Нека това село насреща отсега нататък се нарича Момчилово.

Тогава дойде юрукът Исмаил бей, а с него седмината негови синове. Те носеха сребърните Манолови чанове. Езиците на чановите бяха завързани. Исмаил бей спря пред гроба и каза:

— Исках да имам най-хубавите чанове в цялата Родоп. Ала неговата глава е чан, който, щом заговори, ще се чува от море до море. Нека чановите на бащата говорят на гроба с чана на сина.

Хайдутите на Момчил се качиха на елата и окачиха чановите по клоните ѝ. Най-големия чан, който приличаше на черковна камбана, покачиха на върха. Чак тогава отвързаха сребърните езици.

Не се чуваше ни глас, ни звън. Слънцето залязваше, над долината тихо сияеше покой.

И вятърът повя. Чановите се обадиха. Най-напред един, подире му втори и трети. Най-напред плахо, подире звънко и могъщо. Ехото повтаряше звъна им.

Задуха вятър, петдесетте чана запяха. Плиснаха сребърни водопади и ни отвлякоха. Чух сред пороя на чановите треперещия глас на баба Сребра. Тя пееше:

Де се е чуло, чуло и видяло!...

Тъй се роди песента за Момчил.

И до ден днешен, когато буря залюлее Старата ела, песента на чановите се носи от връх на връх по Родоп планина.

ПОСЛЕСЛОВИЕ

СЛЕД ГОДИНА Елица умря.

Тя беше моя жена, макар че аз нито веднъж не влязох нощем при нея.

След като погребяхме Момчил, Елица остана сама. Тя отиде при баба Сребра, която живееше при свой сродник. И колкото и да не беше лош човекът, свидеше му се да отдели от залъка на децата си, за да храни две жени. А баба Сребра беше много стара и Елица непразна. И идеше зима.

Тогава аз си вдигнах колиба с помощта на другите хора и намерих Елица и баба Сребра да събират дърва в гората. И казах на Елица, че я искам за жена.

Елица ми отговори:

— Имало три стада овце, един извор и една ливада. Първото стадо, Венецианецо, дето вървеше най-напред, то бистра вода пиеше и зелена трева пасеше. Второто стадо, Венецианецо, дето вървеше поподир, то мътна вода пиеше и кална трева пасеше. Третото стадо, Венецианецо, дето вървеше най-подир, за него нищо нямаше. Нито вода, Венецианецо, нито трева.

Аз ѝ казах:

— Ела в къщата ми.

И като взех товара дърва от раменете ѝ, прехвърлих го на моите рамене. Вечерта и двете жени спаха под моя покрив.

Докато вееше вятър и валяха дъждове, в колибата беше студено. Нощем през пролуките нахлуваше студен дъх и с него идваше песента на чановете. И колкото и да беше храбър човек, потреперваше, без да ще, като си представяше самотното дърво, което звънеше сред долината. Кому? Сякаш биеше часовник в изоставена къща. Наоколо беше пусто. И ехото отвърщаше на чановете.

Чувах, че Елица плаче по цели нощи.

После падна сняг и затрупа колибата ми. Вече не влизаше вятър, вътре стана топло и чановете не се чуваха. Студът ги вледени. И Елица

спря да плаче.

Никога не съм гледал къща. Ала до каквото се докоснех, всичко ми спореше. Стрелях добре, храбър бях и не се боях ни от виелици, ни от вълци. Гонех зверовете там, където другите ловци оставяха дирята. Струваше ми се, че съдбата не би посмяла да прекъсне сега пътя ми, когато въщи ме чакаха две жени, а едно малко човече се канеше да дойде на бял свят. Скоро хората се дръпваха встрани, в дълбокия сняг, щом ме видеха да идвам по пъртината. Месото от лова ми отиваше не само в моята къща, ами и по къщите на съседите. Носеше го баба Сребра. Виждах, че не се връща с празни ръце, а винаги крие нещо под престилката си. Не ѝ се сърдех, макар че аз бих дал месото даром. Нека Елица бъде добре.

Беден бях, зле живеях, устните ми се пукаха от студ, спях понякога заврян в снега като мечка. Но бях щастлив. Като се обърна назад и погледна, виждам, че това са били най-щастливите дни в живота ми. Готов бях да изтърпя всичко, само да видя как Елица ще стане на крака, за да ме посрещне, щом чуе, че изтупвам пред прага цървулите си от снега. И ще ме погледне.

Усещах, че иде към мене като плаха сърна. И веднъж, когато бях легнал от треска, тя стана през нощта и ме помилва по челото. Мислеше, че спя.

После дойде пролет. Запяха капчуците. След тях запяха и чановете. Но Елица вече не плачеше.

Сварвах я често да стои с ръце на скута си и да гледа със светли очи някъде пред себе си. Лицето ѝ сияеше избистрено, беше станала още по-хубава. Чакаше нещо.

Попитах я:

— Какво чакаш?

Тя се стресваше и ми отвръщаше със свенлива усмивка:

— Чакам детето да трепне в мене. Понякога казваше:

— Когато бягахме, притисках Момчиловата глава до сърцето си.

Дано детето да прилича на Момчил.

Не ѝ казах, ала аз мислех, че то ще прилича на дядо си — на Манол.

После заваляха дъждове и Елица се замъчи да роди. Мъчи се три дни и три нощи. Мислех, че ще полудея. Много дъщери са се носили

достойно, но тя надмина всичките. Намираше сили дори да ни се усмихне с изхапаните си устни.

Плачех като дете и не се срамувах от сълзите си.

Елица роди Манол и умря. Чу как момчето проплака и затвори очи. Само косата ѝ оста да свети на светлината на борината. Седях до мъртвото ѝ тяло. Защо бяха мъките и? Защо съдбата ме доведе тук? Не беше ли по-добре да ме убие в конака? Защо ми даваше такива обещания в светлите зимни дни, а сега не ги изпълни?

Валеше дъжд, капките биеха по плочите на покрива. Духаше силен вятър и чановете пееха. Дали тя ги чу, преди да умре?

Някой ме докосна по рамото. Събудих се. Баба Сребра ми подаде нещо, завито в шарена родопска престилка, и ми рече:

— Това е твоят син.

Поех детето. То мръдна в ръцете ми. Само това оставаше от Елица. И може би в него беше смисълът на всичко, което стана досега.

Елица имаше трима мъже, а само един от тях се докосна веднъж до нея. И тя роди тоя син. Съдбата не пожела да запази съда, в който узря тоя жив плод — Манол, син на Момчил, внук на Манол. И счупи калъпа, за да не се роди втори като него. А може би искаше и него да го кърмят сто майки, та да има сто братя, като своя велик дядо.

Тогава не мислех за това. Знаех само едно — че Елица я няма.

Взех дървени лъжици, с които вече бяхме яли вкъщи, изтрити дървени лъжици, хиляда пъти целувани от човешки уста. Лъжиците бяха седем и на всяка от тях написах по едно име. Имената на Манол, на Момчил, на Горан, на Шерко, на дядо Галушко, на дядо Кральо. Написах и своето име.

Валеше дъжд.

Отидох при дупката, в която падаше река Струилица, за да излезе от Петгласец. Реката идеше срещу мене и се провираше между скалите, наедряла от дъждовете. После изчезваше в Дяволския пад.

Легнах по корем и се надвесих над страшния кладенец. Дъното не се виждаше. Мрак. И в мрака пада вода. Мъгла като вледенен дъх се кълбеше и идеше някъде от много дълбоко, от мрака.

Влажни скали заграждаха пещерата. Капките по тях се тресяха от тътена на падащата вода. Скали и по средата — нищо. Бездната и мракът ме теглеха надолу. Оглушах и се омаях.

Елица я нямаше.

Водата падаше, бърза и силна, и изчезваше.

Можех само леко да отпусна ръка.

Там някъде долу беше Темната дупка с псетата и труповете на дядо Галушко и Шерко. Там някъде беше пещерата Челевещница с живо зазиданите и задушените. Нямах да бъда сам в долната земя.

Дланта ми се плъзна по мократа скала. Пред мене зееше черният кладенец. Мрак. И в мрака тътен на падащи води.

Гърдите ми опираха студения камък. Ала усетих до гърдите ми да се притиска и мърда нещо топло. И живо.

Елица я нямаше, ала тя ми остави детето си.

С мъка се изправих, като внимавах да не се подхлъзна, и обърнах гръб на Дяволския пад. А скалата под краката ми трепереше и главата ми още се маеше от рева на бездната.

Застанах на мъхната скала, надвесена над бързите струи, които светеха в тесния жлеб. И видях да плуват към мене дървените лъжици. Когато първата дойде под мене, сграбих я и я дръпнах от водата. А другите лъжици, с другите имена, след миг изчезнаха в черната бездна, от която нищо не се връщаше.

На първата лъжица пишеше: „Манол.“

Баба Сребра стопли вода в голям черен котел и сложи в него ранен босилек и масло от кандилото. После потопи три пъти детето в котела и казваше:

— Боже и света Богородице. Това дете поганче се роди, християнче да стане. Грудка се роди, планина да стане. Камен да хване, на сребро да стане. На младост да играе, на старост да трае.

И като потапяше детето третия път, разплака се и викна през сълзи:

— Манол те кръщавам.

Избърса го с бяла вълнена дреха, прекръсти го по челото, по гърдите, по ръчичките и по крачетата и го пови в пелени. И ми го подаде.

— Поганче ми даде, християнче ти го връщам.

А наоколо стояха най-старите хора на Момчилово — мъжете със свалени калпаци, жените с насълзени очи. И всички казаха в един глас:

— Амин!

И детето заплака.

Баба Сребра протегна огромната си набръчкана ръка и докосна челцето на детето. И добави тихо, макар тия думи да ги нямаше в наричанията на бабитекръщелници:

— Българин се роди, българин да умреш.

В Момчилово дойде Маноловият поп, оня, който спаси живота ми в разделния ден. Да беше пристъпил наляво — и тоя летопис нямаше да е написан.

Едно дете ме повика от гората и ми каза, че ме дири непознат човек. А човекът не влязъл в Петгласец, ами стоял пред пещерата. Пролет беше, стопляше се и потта ми замръзна, когато минах през пещерата, та влязох в страшното ждрело на Струилица.

Там ме чакаше попът. И както ме прониза и смрази внезапният студ на пропастта, тъй ме смрази лицето на попа. Все едно че ме посрещна смъртта. Ако не светеха същите очи на лицето му, нямаше да го позная. Ако не бяха тия очи, лицето му щеше да е чист череп.

— Болен ли си? — попитах аз.

И видях, че в краката му лежат черен котел и пъстра торба. Той махна с ръка и рече с глух глас:

— Нали ти си Венецианеца, мъжът на Елица?

Само кимнах с глава, защото мъртвешкото му лице и Елициното име ме натъжиха. И треперех от студ.

— Трябва да ми помогнеш — рече глухо попът.

Вече не беше поп, а в овчарски дрехи и на главата с чалма.

— Влез в Петгласец — рекох аз и се наведох да му помогна да пренесе товара си.

Той сложи крак върху котела, после го дръпна уплашено и коленичи пред него.

— В Петгласец няма да вляза — тихо рече той, сложил ръце върху черния котел.

— Тогава защо ме викаш? — рекох аз.

— Тръгнах сам на път, ала сили не ми достигнаха да пренеса товара си.

И като ме гледаше със сияйните си очи тъй, че ми стана постудено, рече ми:

— В тоя котел са златните и сребърните съдини от манастира „Свети Илия“. А в тая торба има стари летописи.

Загледах го и аз и го попитах:

— Защо идеш при мене? Защо мене избра? Той ми отговори:

— Елица те избра.

Ала виждах, че не казва всичко. И пак го попитах:

— Защо мене? Той ми каза:

— Защото и ти като мене продаде своя бог.

Отидох в Петгласец, взех си дреха и хляб и се върнах при попа. Той все още коленичеше пред котела и държеше ръцете си положени върху него. И отново помислих, че тоя човек скоро ще умре. Подадох му дрехата си и му рекох:

— Отче, не ти ли е студено?

Той ме погледна и се засмя, та изведнъж се подмлади. И ми рече:

— Благодаря ти, че ми рече „отче“. В гроба е по-студено. Аз нарах котела, той — торбата и тръгнахме. А котелът тежеше, та ми скъса рамото. Чудех се как попът го е домъкнал до Петгласец.

Пътят беше лесен за запомняне. Тръгнахме нагоре по дерето на някаква река, която се вливаше в Струилица. Вървахме по него, докато излязохме на едни ливади, втори такива не съм срещал по Родопи. Толкова обширни и хубави бяха, че човек не можеше да ги обходи, та му се искаше да има криле. Ограждаше ги чернозелен венец от гористи върхове. Горите не почваха от ливадите, а се вдигаха зад невидими дълбоки пропасти, в които течаха реки. Тия пропасти, които не се виждаха, но се усещаха, това отделяне на околните планини от поляните правеше поляните още по-широки. Никъде другаде в Родопите не съм видял толкова високо в планината да има езера. А тук светеха сини езера, обрасли в тръстика. И те правеха поляните по-широки.

Тръгнахме през ливадите и вървахме, вървахме, а те нямаха край. Стъмняваше се. Най-после опряхме до гората в дъното на безкрайното пасище. Стана студено. Слънцето зачерви последните петна сняг по околните планини. Още нямаше стада, наоколо беше пусто, широко и хладно.

Попът ми каза:

— Да влезем в гората.

Аз погледнах гората и поклатих глава:

— Не се е родил човекът, който да мине през тая гора. Попът ми рече:

— Човек минава навсякъде. Някъде по-леко, някъде по-трудно. Ала минава.

Не знам дали другаде по света има такава гора. Казват ѝ Шейтаница, което ще рече Дяволската. Земята под тази гора тече като кал или като тесто и се гъне, ала не може да свали от гърба си вековните борове. Дърветата се наклоняват, хвърлят се едно срещу друго, чупят стъблата и клоните си. Борят се едно друго за място, а се прегръщат. Там, където земята е спряла, наклонените дървета почват да растат нагоре, та се извиват към небето като гигантски змии, готови да нападнат. Обвиват ги други тънки змии, жилави и дълги стъбла на непознати растения, нито треви, нито дървета, прилични на лиани, на лози, на повет и на бръшлян.

Попът диреше нещо. Коленичи и тръгна по корем под сплетените дървета. Повлякох се и аз след него, като търкалях котела пред себе си. Какво не бих дал да спра дрънкането на златото в него — страх ме беше да нарушавам тишината и покоя на невижданата гора.

Провлачвахме се през застояли, черни мочурища. Чувах около нас земята да мляска, все едно че беше огромен звяр с меки устни. И макар да беше нощ, усещах, че все пак държим някаква пътека. Кой беше ходил преди нас? Зверове или хора?

Попът спря и ми рече:

— Тук ще спим.

Трябваше да каже — тук ще спрем. Ни той, ни аз не спяхме. Огън не запалихме, защото нямаше сухи съчки, а и не посмахме. Цяла нощ си говорихме и аз съжалявах, че човек с такъв ум и такава сърце трябва скоро да умре.

Тая нощ сред гората Шейтаница поп Алигорко ме научи да викам всеки ден хората, които съм обичал и обичам, да моля бог за тях и да се съветвам с тях. И живите, и умрелите. Оттогава никога вече не оставам сам.

На утрото станахме и тръгнахме прави. Вървахме из огромен лес, всяко дърво с дънер като камбанария и с връх до небето и всяко дърво далече от другите, та да се вижда силата и хубостта му. Слабите бяха измрели, свалени долу, и бяха вече изгнили. Останали бяха само силните, които спрели с корените си дори пътя на земята. Ние ходехме между тях като загубените деца в някоя стара приказка.

Изведнъж в гората пред нас излезе езеро.

Поп Алигорко шепотом каза:

— Самодивското око.

Погледнах нагоре и проследих огромните дървета, докато тилът опря в гърба ми. Те се бяха разстъпили и сторили кръг, а езерото стоеше между тях като дъното на кладенец.

Странно и страшно езеро е това. Наоколо всичко живее, умира и гние. Огромни стъбла на паднали дървета, зелени от плесени, мъхове и треви слизат в ледените води и се стопяват. Дебел и сочен мъх покрива скалите наоколо, та не се вижда гол камък и не се чува стъпка. Брадати, влажни лишей висят от клоните на дърветата. Тръстики и незнайни зелени треви растат в средата на ледените и неподвижни води.

Видях някаква черна сянка бавно да се плъзга над невидимото дъно. Хванах попа за ръката.

Той каза:

— Пъстърва е.

— Ако е пъстърва — рекох аз, — трябва да е царицата на пъстървите.

— Така е — рече попът, — тук всяко нещо е цар или царица.

Изпод краката ми излезе саламандър — черен, с жълти петна — и потъна безшумно във водата. От водата полека излезе огромна водна змия с две жълти петна на главата и безшумно се плъзна между скалите.

Дърветата слизаха във водата, мъхът растеше дори по камъните на дъното. Водата капеше от скалите на брега, вода се просмукваше по надвисналия мъх. Дърветата, тревите, камъните — всичко беше просмукано от влага. Планината и водата се смесваха и проникваха една в друга.

Изведнъж се досетих защо всичко наоколо ме караше да затаям дъх, да мълча и да треперя. Езерото изглеждаше като излязло от някаква приказка.

Наоколо нямаше дървета, камъни, риби и змии, а омагьосани живи същества, превърнати в дървета, камъни и риби. Те живееха, дишаха, те пълнеха въздуха със стаения си дъх, но не можеха да говорят. А може би вечер пъстървата се превръщаше в русалка, змията — в змей-горянин, дърветата — във великани и камъните — в зверове?

— Отче — рекох аз, — да си вървим.

— Прекръсти се — рече той — и вземи котела.

Не разбрах дали ме караше да се прекръстя заради езерото, или заради светите съдини в котела.

А той ме заведе на стотина крачки встрани. Там имаше друго езеро — не, само кладенец сред скалите. Зелена ципа покриваше водите, зелена не като трева или жабуняк, а с друга, бяла, фосфорна зеленина. Нощем езерото цялото светеше. Тук дърветата бяха толкова близо, че до дъното на кладенеца не слизаше слънце, а владееше вечен мрак, хлад и влага.

Попът се наведе, взе отчупен клон и го хвърли в езерото. Пелената се отвори, черна вода клокна за миг, после погълна клона и се затвори. Той не изплува, толкова беше пропит от вода.

— Издълбай на тия две ели кръстове — рече попът. — Трябва знак.

Издълбах. И както бях с нож в ръката, обърнах се. Видях попа зад гърба ми, безшумно дошъл по мъха до стръмния бряг. Гледаше водата и очите му светеха.

Ако ме бутнеше вътре, зелената ципа щеше да се затвори над мене. Никой никога не би намерил трупа ми.

Обля ме горещ срам. И разбрах, че попът сам искаше да скочи в езерото. Хванах го за ръката и той се стресна.

— Отче — рекох му аз, — да се връщаме. Самичък никога не бих намерил пътя назад.

И той пак стана пастир, който имаше да води, макар и само една душа.

Бавно спуснахме котела в зеленото езеро. Фосфорната пелена го покри. А летописите скрихме в една пещера, която е в скалите над езерото, тъй високо над гората, че я огрява слънце.

Попът каза:

— Влез ти. Аз не влизам в пещери.

Когато излязохме от Дяволската гора и стъпихме на поляните, аз се обърнах към омагьосаното царство.

Дали някой някога щеше да извади златото от езерото и летописите от пещерата? И ако ги извадеше, какво щеше да намери в котела и торбата? Тук нямаше дървета, скали, пъстърви и змии, а великани, зверове, самодиви и змейове.

Църковните чаши и кандилници в котела щяха да станат на златни корони, мечове и щитове.

А летописите от пещерата ще се превърнат в легенда.

Валяха незапомнени дъждове. А земята под Старата ела, където положихме Елица, все още беше суха.

Баба Сребра гледаше небето и думаше:

— Преди сто години, когато съм се раждала, пак валели такива дъждове.

Тая година тя стана стогодишна.

Гласът на водите все се вдигаше нагоре, докато заприлича на воя на буря. Планината пиеше вода, горите пиеха вода, ала не смогваха да я изпият. И реките се надигнаха от леглата си. В Петгласец вече не можеше ни да се влезе, ни да се излезе — Струилица изпълни тясното ждрело и пътеката остана под водата. Пещерата още беше суха, ала страшно беше да се мине през нея и да се покаже човек в ждрелото. Водата се биеше между отвесните, високи до възбог скали, виеше като бясна и търкаляше огромни камъни по дъното.

Хората от Елиндения не изтраяха и пратиха трима смели мъже да минат през горите и да видят какво става с долината им. На петия ден пратениците се върнаха и мъжът, който беше от Подвис, падна по очи пред събраното множество и завика: — Водата завлече Подвис!

Нямало я заветната гора да спре пороите. Мътната вълна се Спуснала от скалите над Челевецница. прелетяла пожарището и връхлетяла върху Подвис.

От Маноловия дом, където гой мислеше да въведе Елица и да отгледа децата си, не остана и помен.

Подвисчани плачеха, макар къщите им и преди да бяха само голи зидове. Разбрах, че до тоя миг са се надявали все някога да се върнат в Подвис. Сега пороят изтръгна и последните им корени.

Когато водите спаднаха, отидох да видя какво е станало със Самодивското езеро и пещерата в скалите.

Сам минах гората Шейтаница, сам отидох до езерото. И се гордея с това повече, отколкото с всичките си бойни подвизи.

Езерото си стоеше, все едно че не е валяло. Потопих ръка в ледената вода на зеленото око и като треперех до корените на косите си, напипах котела. Не го извадих.

Намерих и пещерата с летописите. Ала тук не се сдържах и бръкнах в шарената торба. Седнах пред пещерата и зачетох. Чудна и страшна затече пред мене историята на Родопа. А накрая прочетох и летописите на поп Алигорко. Спрях, когато вече не можех да различавам писмената. Вечер беше. Не можех да изляза през Дяволската гора, затова прекарах нощта в пещерата. Много чух и много видях през тая нощ, а още повече мислих.

Трябваше и аз да опиша разорението на Елинденя. Попът я беше видял само от една страна — откъм българите, — аз я знаех и от друга — откъм турците. Само тъй историята щеше да е пълна. Не ми се връщаше през страшните дни в конака, ала трябваше. Дълги години носих решението си, преди да седна да пиша. Сега вече няма за кога да отлагам. Тъй се родиха тия записки, които сега са пред тебе, и те са втората половина от черупката на ореха. Дано, като го счупиш, да е останало нещо от ядката му, която ние с поп Алигорко се помъчихме да спасим от червеи и тлен.

Кандия падна.

Преживях го като тежък удар. После разбрах, че целият Запад потреперал от страшната вест.

Завърши втората велика обсада на крепост в историята на хората след обсадата на Троя. И Кандия като Троя стоеше край морето. И при обсадата на Кандия като при обсадата на Троя и на обсадени, и на обсадители идваше помощ от целия свят. Дори мюсюлманските пиратски държави в Северна Африка даваха кораби и хора на Кюпрюли, дори християните пирати забравяха, че са тръгнали на грабеж, и умираха за гола слава в защита на кръста. Първата разлика между Троя и Кандия е тая, че може би никога не е имало обсада на Троя, а все още са живи хиляди хора, които носят куршуми, получени при Кандия. Втората разлика е, че Троя имала късмет да я възпее Омир, а Кандия не е възпята от никого. А самият аз познавах хора, защитници на Кандия, които биха могли да застанат до Ахил и Хектор и да не изглеждат по-ниски с една глава от тях.

И тъй, Кандия падна. Големият кръст, забит в окървавения насип, кръстът, към който умиращите християни обръщаха последен поглед, а турците, щом го погледнеха, и побесняваха, тоя кръст бе повален. Султана загуби 108000 души и най-храбрите си паши. Венеция загуби милиони дукати, най-добрите си кораби, най-доблестните си войници.

Това беше последната голяма победа на турците и последното поражение на Венеция, защото след това тя не можа да се съвземе.

Мисля и казвам, че Кандия можеше да не падне. След двадесет и пет години пред Виена светът видя, че Турция вече не е същата. Проклинам глупците и предателите, които проляха кръвта на 25000 души избити християни в ненужна жертва.

Нашите храбри французи, дошли за слава, а не за работа, избягали едни от първите. След изчезването на херцог де Бофор и смъртта на 600 рицари и 1000 оръженосци херцог де Ноай повел нашите към корабите. Страшни ридания и писъци ги следвали до самия бряг. Каква полза от това, че четиринадесетият Людовик наказал херцога?

В Кандия останали 300 французи и 3000 италианци. Кюпрюли имал навярно 40000 души.

Морозини събрал военачалниците и казал: „Кандия е купчина камъни и ние защитаваме само един насип от земя, примесена с кръв и трупове.“ Със сълзи на очи военачалниците решили да бранят Кандия.

Веднага след събирането папският капитан Роспльози се оттеглил със своите хора.

На Морозини не оставало нищо друго, освен да предаде Кандия. През цялото време на преговорите Кюпрюли всеки ден изпращал на Морозини плодове и разхладителни напитки. А на пратеника, който му дал осемдесет и трите ключа на крепостта, Кюпрюли подарил кесия злато.

Морозини преминал с последните защитници на крепостта през лагера на турците, изпратен с дълбока почит и възхищение. Кюпрюли влязъл в Кандия, посрещнат от един грък, един евреин и един циганин. В крепостта нямало друга жива душа.

Майката на Кюпрюли, която прекарала с него обсадата, приветствувала сина си пред цялата войска. Когато Кюпрюли се върнал в Турция, султан Мохамед Четвърти му дал собствената си сабя и казал:

— Благославям хляба и солта, която той и баща му са изяли за сметка на падишаха. Те двамата са украшение на исляма и стълбове на закона.

След като вестта за падането на Кандия стигна до турското село, на което хората все си думаха Просойна, турците станаха нетърпими. Може би вестта само съвпада с развилняването им, а те тъй и тъй щяха да тръгнат да грабят, ала хората помислиха, че падането на Кандия ги доподлуди. Доведеният от Караимама Хасан ходжа и дошъл отпосле башибозук не седна да копае българските ниви и да храни българските овци, ами го удари на грабеж. И наистина по-лесно е да заколиш човека и да му вземеш имота, отколкото кол по кол и камък по камък да събираш имот. И по-лесно е да събориш на земята чуждата жена и да ѝ направиш дете, отколкото ден по ден да храниш и гледаш това дете, докато стане човек.

Планината около Елиндения пропищя от турското село. Нивите и ливадите наоколо запустяха, но затова пък нови пътеки тръгнаха през пущинаците и нови гробове никнеха отстрани на пътищата. Просойна стана свърталище на разбойници.

Какво можеха да сторят българите? По планината бродеха български чети, ала не бяха слънце да огреят навсякъде. А да запалят гнездото на осите не можеха, защото в средата на селото се вдигаше прокълнатият конаккрепост.

Седях настрани от хорските работи, отделен от скръбта си, докато един ден прогледнах и се досетих как да пропъдим турците.

И четата на Петгласец побि червен байрак на върха Първенец. Цяла неделя един след друг идеха войводите с четите си или пращаха пратеници да питат за байрака. И като чуваха за какво ги събираме, оставаха под Първенец. Дойдоха Мирчо воевода и Дойчин воевода от Райково, Дойчин воевода от Езерово, Димо воевода от Устово, Стоян воевода от Очиново, Вълкан воевода от Пещера, Велко воевода от Левочево, Витан воевода от Кутлово, Чило воевода от Петково и Дельо воевода от Беловидово. Нашите хора от Момчилово ги водеше старият Гордьо воевода. Събрахме се повече от двеста души мъже, всеки с нож и пушка.

Така се случи, че мене избраха да водя едната половина от хайдутите. Стана това не защото го заслужавах, а защото аз единствен знаех тайния ход за конака.

И, един петък, когато турците се събраха на голямата петъчна молитва в новата джамия на Просойна — тя беше досами развалините на черквата, — четите се спуснаха мълком през горите на Елиндения.

Докато аз влизах с моите хора в тайния проход и се молах дъждовете да не са го продънили, другите хайдути начело с Гордьо воевода легнаха на пусия в края на Просойна.

Минахме през тайния проход и аз блъснах дървената врата към стаята на Гюлфие. Нямахте милост в сърцето ми — само гняв, защото си спомних как бягах с Елица и Момчиловата глава през мрака и тътена.

Гюлфие беше в стаята. Запуших устата ѝ. Тя ме ухапа и ме гледаше с бесни очи, пълни с омраза. Аз бях на лявата страна, тя — на дясната. Не знаех какво е мислила да прави след смъртта на Караибрахим, но очите ѝ святкаха. Може би е искала да омотае Караимама Хасан ходжа.

Когато стаята се препълни с въоръжени мъже, един излезе на чардака и гръмна с пищов във въздуха. Това беше знак за хората от засадата да обградят джамията.

И огново конакът затътна и затрепера от тропот на крака и хорски викове и от тавана взе да пада прах — както в оня ден, в който Мирчо уби Караибрахим и турците го разкъсаха. Блъснах Гюлфие и скочих на чардака.

Изловихме всички турци, и тия в конака, и другите в джамията. Стотина турци бяха изклани в суматохата, ала останалите стояха вързани на площада, до черния от хорска кръв дръвник. Дъждовете не бяха го измили.

Жените и децата на башибозука натикахме в един от вътрешните дворове на конака. Вдигна се плач и олелия, ала в сърцето ми нямаше милост. Това беше същият двор, където преди страдаха и умираха българите.

Минах край навързаните турци и най-напред видях Караимама Хасан ходжа. Той гледаше мрачно, ала от беса му нямаше ни следа. Останали бяха и неколцина от спахиите на Караибрахим. И други турци бях виждал — палачи, крадци, пладнешки обирджии.

На площада пред турците се наредиха воеводите на четите. А по средата седеше на бял камък баба Сребра, която двамата момци бяха донесли на върха на планината, да гледа пристъпа срещу Просойна. Воеводите стояха прави и гледаха на кръв, защото в сблъскването бе убит единият Дойчин, тоя от Райково.

Грееше слънце, както в оня разделен ден, когато турците изклаха върху черния дръвник стоте братя на Манол.

Двамина хайдути доведоха Севда и поп Алигорко, сега Али. Попът ме видя и се усмихна със светлите си очи. Все тъй мъртвешки мършав беше, ала главата му беше изправена.

Севда държеше дете на ръце, момиченце. Все още беше хубава, ала очите ѝ тъмнееха безжизнени, а гласът ѝ звучеше глухо. Като я гледах, спомних си за оная девойка, жив мъртвец, която срещнах по стълбите след нощта на Маноловата сватба. Спомних си и за девойката, която се обеси в стаята ми.

И се дръпнах по-настрана от страшните съдии, приготвили се да съдят първата жена, която по своя воля даде вярата си, и първия човек, който слезе от планината, та се предаде на Караибрахим.

Вдигнах поглед нагоре и видях под Превала вместо каменни кръстове нови каменни къщи. Това беше селото на българите мюсюлмани. Поляната чернееше от народ, ала никой от хайдутите не се качи горе и никой от новите мюсюлмани не слезе долу. Доведоха само предишния поп. Баба Сребра каза:

— Кажете, воеводи, какво да сторим на тая жена, която първа продаде вярата си? И хлопаше с чехли и звънеше с гривни, когато другите плачеха?

Воеводите мълчаха. Тогава аз се обадох отстрани:

— Това дете на гърдите ѝ може да е на Горан. Мислех за малкия Манол.

Баба Сребра каза:

— Кажи, Севдо, чие е детето, на Горан или на Караибрахим? Севда глухо рече:

— Не зная.

И наведе хубавата си глава над главицата на детето. Баба Сребра каза:

— Ако това дете е на Горан, ние трябва цял живот да го носим на ръце. Ако е дъщеря на Караибрахим, трябва да го убием — него и майка му.

Аз казах:

— Горан и Караибрахим бяха братя. Бабата ме погледна накриво и рече на Севда:

— Кажи, че детето е Горанова дъщеря, и ще имаш хляб през всичките дни на живота си, а дъщеря ти ще вземе най-достойния мъж на планината.

Севда все тъй глухо повтори:

— Не зная.

Воеводите мълчаха.

Полека и тихо проговори баба Сребра:

— Човек не е цвете, та по листата му да разбереш дали има отровен корен, или е целебна билка. Човек се познава по делата си.

Дядо Гордьо каза:

— Да чакаме детето да порасне. Баба Сребра рече на Севда:

— Дръпни се и чакай. После каза на попа:

— Ела ти, който ме посрещна и благослови земята на Момчилово. Защо слезе от планината и доведе хората при Караибрахим? Защо предаде своята вяра?

Попа запита:

— На какъв език ти говоря, та ме разбираш? Бабата отвърна:

— На български.

— Ето, затова го направих. Защото знаех, че с кръста или без кръста все ще говорим на един език.

Бабата мълчеше. Обадох се аз:

— Майко, ти каза, че човек се познава по делата си. Недей съди тогава тоя човек по думите му. А по делата му разбери дали е сторил добро, или зло. Ти основа едно село, той основа друго. От тях съди за него. А селото е като дете.

Бабата се обърна към мене:

— Защо стоиш настрани, мъдрецо? Или влез при турците, или ела при българите.

Мислех си, че иска да ми запуши устата. Мислех си още: „Когато ме срещна за пръв път, ти ме прокълна, че съм продал вярата си. Разсъди сега тоя човек, мъдра бабо.“

Злорадствувах, ала не за дълго. Видях, че воеводите мълком разделят плещите си, да ми сторят място. Пристъпих с разгуптяно сърце и свито гърло и усетих как раменете ми опират в раменете на прославените воеводи, покрити с белези от рани, пропити с мириса на кръв и барут.

Сега гледах попа не отстрани, а в лицето. И той отново незабележимо ми се усмихна, само със зениците си. Чух бабата да казва:

— Нека тоя човек, за когото не знаем дали е сторил добро, или зло, да стане баща на това дете. за което не знаем дали е дъщеря на доброто, или на злото. Нека тия, които останат живи, да видят по делата на детето дали то е добро, или лошо. И нека планината гледа новото село и делата на спасените или погубените от тоя човек, за да разбере дали е сторил добро, или лошо. Ако не днес, то утре или след хиляда години ще се разбере дали е било по-добре хората да измрат, или е било по-добре, че са останали живи.

И добави:

— Воеводи, съгласни ли сте?

И обходи всички с поглед, а за да види мене, извърна нагоре глава, защото стоях зад гърба ѝ. Видях в очите ѝ детска гордост, че тъй мъдро отсъди. Видях също, че не ми се гневи, а ми се присмива.

Воеводите отговориха:

— Съгласни сме.

И по път, и Севда се отдръпнаха настрана.

Сега тълпата от навързани турци остана лице с лице с нас — бабата и воеводите. И полека-лека наведоха глави, докато не остана дори чифт очи срещу нас, ами само чалми и бръснати темета.

И над стихналия площад се разнесе гласът на баба Сребра:

— Злото трябва да дойде на света, ала тежко томува, чрез когото идва.

Турците не разбраха нито дума. Пристъпих напред и отново се превърнах на човек, който превежда думи от един език на друг и не влага нищо свое. Ала нямаше много за превеждане.

Баба Сребра каза:

— Те спаха сред стени, които не са зидали. Жънаха ниви, които не са орали. Яздеха коне, които не са хранили. Убиваха и палеха. Каква трябва да е участта им?

Воеводите викнаха:

— Да се избият.

Баба Сребра каза:

— А жените и децата да се пуснат, защото са дошли тук, водени от мъжете си.

Забравих, че съм преводач, и реших да се обадя, защото между турците имаше и невинни, увлечени от общия порой. Казах на баба Сребра:

— Майко, между тия мъже има и такива, които не дойдоха по своя воля, ами ги доведоха Караибрахим, Караимама и други главатари. Щом пускаш жените и децата, защо да не пуснеш и тях?

Бабата гневно викна:

— Мълчи! Все едно че чувам дядо Галушко Белия, бог да го прости. Вие бихте снели греха и от сина, който убива баща си. Що знам, знам го.

И воеводите не ме слушаха, а дядо Гордьо каза:

— Как да ги избием? Да ги изколим ли, да ги избесим ли, или да им отредим друга смърт?

Едни казваха:

— Да ги изколим, както те клаха. Други казваха:

— Сто смърти за тия, всекиму отделна, както те убиваха с разни смърти мъчениците първенци.

Ала Мирчо воевода, другият воевода от Райково, каза:

— Да ги избесим на платана, на който са увиснали толкова християнски души.

И го послушаха, защото той беше загубил побратима си, Дойчин воевода.

Тогава трябваше пак да се обадя и тоя път не за да сторя добро. Тъй трябваше да бъде.

— Воеводи — рекох аз и посочих Караимам Хасан ходжа. — Тоя човек трябва да се побие на кол.

И разправих за клетвата на старицата с единадесетте синове. И попът се обади:

— Тъй беше.

И клетвата се сбъдна. Той пищеше и плачеше за вода, а когато му даваха да пие, водата се стичаше по кола.

Останалите турци избесихме на платана. Ала толкова много примки виснаха по клоните му и обесените така го тресяха с гърчовите си, че вековното дърво не издържа и шестте му клона се пречупиха наведнъж, с трясък. И дънерът му се разцепи на три, до корените, а сред клоните мърдаха полуживи турци.

В разделения дънер пламна най-напред огънят, който изпепели конака, сякаш върху него беше паднал гръм небесен. И от конака останаха само четири черни стени. Изгоряха чардаците, вратите и долапите с резба като вземо по дърво, гредите на таваните и избите. Покривът падна в пламъците и плочите затиснаха това, което огънят беше пощадил.

Преди това изведохме конете от оборите. Аз взех арабския жребец на Караибрахим, защото никой не искаше такъв кон за планината, а огромния кон, подаръка на Сюлейман ага, върнах на Гюлфие. Тя ме заплю, но взе коня.

Видях я да изкачва пътеката към Превала, дебела жена на дебел кон. Не плачеше и аз не я жалех. Струваше ми се вечна, все щеше да намери къде да пусне корени. След Гюлфие се изнизаха и останалите жени с цели сюрии деца, боси и гладни, както бяха дошли.

Когато олелията и плаحوвете затихнаха зад Превала, воеводите пратиха хора да кажат на българите мюсюлмани от новото село, че тия, които са били от Просойна, могат да слязат и да вземат своето от старите си къщи. Хората, слязоха, взеха това-онова и се качиха в новото си село. Хайдутите изнесоха от къщите това, което щеше да им свърши работа.

Тогава викна един мъж от Петгласец, чиято стара къща стоеше в Просойна:

— Искам със своите ръце да запаля своята къща.

И Просойна пламна. Третото, последното оцеляло село на Елинденя изчезна в пламъците.

Тъкмо на върха на Превала, на същото място, от което преди година за пръв път видях Елинденя, обърнах коня си и я погледнах отново.

Само една година измина, а се случиха толкова работи. Нямаше го Манол, нямаше го Момчил. Нямаше я Елица.

И се роди новият Манол.

Нямаше я Елинденя.

Отново планината и горите тънеха в пълен покой. Отново дъх не раздвижваше тънките върхове на елите, очертани на вечерното небе.

Долу, в долината, Просойна димеше. И димът не се вдигаше, а бавно се стелеше и обвиваше селото. То сякаш тънеше в гъста мъгла, зидовете на къщите приличаха на мухи, омотани в паяжина, отдавна

мъртви и изсмукани. В дъното чернееше пометеното от пороя пожарище на Подвис. А над тъмните склонове на долината висяха облаци — сивосини, мастило с мляко, съвсем неподвижни, като истински планини. И тая нова планина над черносините гористи планини продължаваше и извишаваше Родопа до небесата и правеше призрачното мъртво село в дъното на долината още по-малко и още по-мъртво.

Тук свършва повестта за разорението на долината Елинденя.

Елинденя я нямаше.

А Човешки крак нямаше да слезе по калдъръмения друм, бурени и коприва щяха да го покрият. Пътеките щяха да я заобиколят. Дори ловците нямаше да гонят зверовете, които щяха да се крият в развалините ѝ.

Долината Елинденя загина. Но под Превала пушеха комините на ново село и то дори още нямаше свое име. Пътят водеше в друго село, в Момчилово, сред долината Петгласец. Елинденя роди две села и макар в едното да пееше мюезин, а в другото да биеше камбана, те бяха деца от една майка.

Обърнах се и никога вече не видях Елинденя.

НЕПОЗНАТИ ДУМИ И ЗАБЕЛЕЖКИ

НЕПОЗНАТИ ДУМИ

акче (тур.) — дребна сребърна монета

арнаутин (тур.) — албанец

аспра — бяла пара, дребна сребърна монета. Съдържала около 2,5 грама сребро.

бастисвам (тур.) — нападам, обграждам за грабеж билюкбашия (тур.) — главатар на дружина, на билюк буюр (тур.) — заповядай
бърканица — напитка от бутано кисело мляко

вакъф (тур.) — имот, завещан за благотворителни цели или на джамия

гит (тур.) — Върви!

дервиш (тур.) — мохамедански калугер

дизия (тур.) — наниз, връв. В случая — комплект чанове от всички гласове,

дукат — златна монета с различни стойности, според държавата и според владетеля. При Мохамед IV равен на 10 аспри.

дур (тур.) — Стой!

евала (тур.) — благородство; поклон, хвала. В случая — знак за подчинение.

еллия (тур.) — петдесет

елчия — водачът еркич, който върви най-отпред на тържественото шествие от чанове и носи голяма хлопка

еркич — козел, който се отглежда нарочно за носене на чан заради тържествения си размерен вървеж

забитлик (тур.-араб.) — управление по своя воля.

Забитин — управник на едно място, сановник.

имам — мохамедански свещеник

Кандия — град на остров Крит, по онова време силна крепост

кебе (перс.) — дебела вълнена дреха, завивка

марудник — тънки питки от рядко тесто, печени на плоча и намазани с мед и масло

Мисир — Египет

мюезин — мохамедански свещенослужител, който изпълнява молитвите от минарето на джамията

ока — мярка за тежина, равна на 1280 грама

папаз (тур.) — свещеник, поп

пиастри (ит.) — монети, равни на две трети от дуката

спахия (тур.) — конник, притежател на феодално владение

тапия (тур.) — владало, акт за владение на недвижим имот

Трабулос — Триполи тюмбелек (тур.) — хлопка

хаинлар (тур.) — предатели

халище — дебела черга за завиване или постилане; китеник, козяк

хане (тур.) — къща

ходжа (тур.-араб.) — мохамедански вероучител

чан (тур.) — звънец, хлопатар; камбана. Родопските чанове се изливат на дизии от девет гласа. Освен каба чановите имат джирици — една октава по-горе. Чановите са стигали до 6 кг тежина.

чоп (тур.) — жребие, дял

шейх (араб.) — в случая — проповедник, духовна титла щене (диал.) — малко кученце или вълче

юруци (тур.) — турско номадско племе

ЗАБЕЛЕЖКИ

Стр. 5 — предговора — Авторът на записките за помохамеданчването на долината Елиндения, монахът Григорий, не бива да се бърка с историческия поп Григорко, живял сто години по-късно.

Стр. 61 — Разказът на баба Сребра дума по дума повтаря част от летописния разказ на поп Методий Драгинов от село Корова.

Стр. 78 — Тия имена и споменатите по-нататък в книгата имена се срещат в родопските летописи и официални документи — данъчни регистри, тапии, съдебни решения и др.

Стр. 115 — Разказът на попа смоленчанин е записан в „Исторически бележник, в който се записват важните случаи, станали

над това и от това население в Кръстогорската област“. Историческият бележник е паметник, писан през XVIII век от светогорски монаси, обслужвали Родопите.

Стр. 315 — Същите имена на воеводи са изредени във връзка със събитие, станало през 1720 година. Обединените чети нападнали село Райково и отмъстили на турците за избитите преди това българи, които отказали да приемат исляма.

ЧАСТ ОТ ОТЗИВИТЕ ЗА РОМАНА „ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО“, ПУБЛИКУВАНИ В ЧУЖДЕСТРАННИЯ ПЕЧАТ

Откъсите са преведени и отпечатани, без да се посочва къде в текста има пропуснати изречения. Подредени са по азбучен ред на държавите, в които са публикувани.

АВСТРИЯ

Днешната българска литература е малко позната в областта на немския говор — затова още по-радостно е да срещнем един български роман, който дълбоко да ни въздействува и едновременно да ни подбужда към размисли.

Формално изобразяването на три столетия стара история е навсякъде реалистично, начинът на изложение е хронологичен и традиционален — книгата удовлетворява една прастара потребност на човека: тя разказва и възвишава. „Това е една стара история, но тя остава вечно нова...“

РАДИО ВИЕНА — „ИЗ КНИГИТЕ“

Един западен читател винаги може да се наслади на напрежението в този исторически роман, на героизма и на несломимите идеали като вяра, родина и мъжество, които тук са литературно заверени.

ДИ ЦУКУНФТ — ВИЕНА

Източната и югоизточната европейска история, която на Запад далеч не е позната, обещава на литературата още широки и пълни с багри килими от неизчерпаеми мотиви, един завладяващ хоризонт от нови сюжети, исторически полета на напрежение и народни предания. Хърватинът Иво Андрич беше за нас първооткривател на тия

балкански теми. Сега към него се присъедини и българинът Антон Дончев.

Това е едно майсторско произведение с епичен народен стил...

ЕРВАКСЕНЕНБИЛДУНГ ИН ЙОСТЕРРАЙХ

АНГЛИЯ

Голям, правещ дълбоко впечатление роман от XVII век за потурчването на Балканите с огън и меч и за раждането на един мит за героична съпротива от мащаба на епоса за крал Артур и рицарите на кръглата маса.

ОБЗЪРВЪР РИВЮ

„Време разделно“ е като голяма грубо обработена мечка кожа, просната пред огнището, която дъхти на мъченически героизъм и романтика. Това е могъща плът, изтъкана от позорна жестокост и пламтяща смелост, от лай на кучета и грандиозни пейзажи, в която се преплитат народни митове и суеверия с история. Анатомията на една легенда се оформя така, както се е оформила в сърцата и преданията на непросветените, самотни планинци.

ГУАРДИЪН

Описанията на пейзажите и битките са грандиозни... книгата успява да пресъздаде една епоха и едно място на действие, които би трябвало да бъдат далечни и мъчно разбираеми за средния читател. Антон Дончев създава чувство за близост с неспокойната левантийска история, от която и до днес, три века по-късно, светът продължава да се интересува.

НЮ СТЕЙТСМЪН

Издирванията на автора са широки и задълбочени, темата му грабва, и тези, които обичат историческите книги, ще бъдат не само информирани, но и очаровани.

СПЕКТЕЙТЪР

Това е документална история за действията на хората и за събития, които без съмнение авторът е проучил задълбочено.

Но той успява да плени нашето внимание и с друго — като живо пресъздава личните отношения между своите герои, разяждани от любов и страст. Чудесно изваян е и суровият пейзаж на планинската област, където се развива действието.

МОРНИНГ СТАР

Единият разказвач — местен български свещеник, израства до разбирането, че българското национално чувство може да бъде също толкова здрава преграда за чуждия поробител, както и кръстът. Привидната му слабост да поведе хората си, за да приемат чуждата вяра, всъщност е постъпка на мъжествено себеотрицание в името на по-висшето благо.

Изпълненият с насилие и ярки багри сюжет е използван, за да се разискват големи теми. Белег на истинско мъжество ли е да можеш да убиеш брата си, когато

политически или идеологически обстоятелства изискват това? Какво лежи в корена на идеологическата тъждественост — верую или култура? Как могат синовете на, героични бащи да докажат, че са мъже?

ТАЙМЗ, ЛИТ. ПРИЛОЖЕНИЕ

Великолепни описания, поетична проза — сурово платно, в което брат убива брата, за да може да бъде погубен на свой ред ненавистният потисник.

ЛЪНДЪН ЛУК

АРМЕНСКА ССР

Антон Дончев е български писател, прекрасен писател. И ако прочетеш тази книга, ти ще обикнеш и него, и българския народ, който го е родил. Дончев е голям майстор, творец. Той така прекрасно пресъздава същността на човешкия характер, че ти го осезаваш, сливаш се с него. Чувствуващ болките на трудовия народ... виждаш праха на земята, кървавите пламъци, дело на човешките ръце. Книгата е обогатена от неповторимите черти на българския народ — народ трудолюбив и героичен. Какъв могъщ писателски дар обладава Дончев! Като че ли усещаш диханието на Шекспир. Поразява ме

майсторството, с което Дончев — с вяра и правдивост — предава непресъхващата сила на своя народ, неговата жизненост. Трябва дапомним, че подобна книга ние, в нашата арменска литература, нямаме. Остава да поздравим българския народ за това, че е създал тази забележителна книга и този писател.

СОВЕТАКАН ГРОХ, ЕРЕВАН

Серо Ханзадян

Родопчаните на Дончев — обикновени селяни, хора на гората и планината, клети и безписмени — се възвисяват, като показват безгранично душевно богатство и безрезервна самоотверженост. Не можеш да не помислиш, че родолюбието е и свещен запас от мъдрост, които се даряват на истинските хора по рождение.

Не си спомням друга книга, която с такава сила, толкова вярно и ярко да разголва насието...

Прието е да се казва, че най-добрите творби на националното изкуство и литература влизат в общочовешката съкровищница и стават достояние на всеки цивилизован народ. Това явление често се нуждае от известни уговорки. Но в случая с книгата на Антон Дончев уговорки няма. Тя принадлежи на всички народи, които са се борили срещу насието, имали са мечти за свобода, за самостоятелен и мирен живот.

ГРАКАН ТЕРТ проф. д-р Пакрал Улубабян

ГФР

Дончев владее две класически добродетели. Той разбира добре от единството на време, място и действие и извлича пълните със страст дела на своите герои изцяло от техните характери. Той знае своя Лесинг.

Дончев преодолява по един великолепен начин една великолепна материя.

ФРАНКФУРТЕР НОЙЕ ПРЕСЕ

Дончев превръща своята прастара и вечно млада приказна тема в метафора.

ФРАНКФУРТЕР АЛГЕМАЙНЕ ЦАЙТУНГ

Начинът, по който Дончев разказва, придава напрежение на драматичното действие и превръща историята във великолепна колоритна картина.

НОЙЕ ОСНАБРЮКЕР ЦАЙТУНГ

В центъра на повествованието се изправя овчарят Манол, който въплъщава духовната съпротива срещу нашествениците и със своята смърт дава пример за несломима воля да си остане християнин и българин. Срещу него е Караибрахим, който крие зад дяволските си черти една дълбока човешка трагика.

БЮХЕРАЙ УНД БИЛДУНГ

Пред читателя израства една наситена с багри картина от една кървава епоха.

ОФЕНБАХ ПОСТ

Авторът ни дава една необикновено пластична картина от миналото на своя народ. Страданията и героизма на неговата нация и безчовечността на чуждите завоеватели той описва с ярки, контрастни багри.

ДИ НОЙЕ БЮХЕРАЙ — МЮНХЕН

Благодарение на двете противоположни гледни точки лицата и епизодите се отразяват двойно. Така те печелят откъм интензивност и драматичното действие довежда историята до завършеността на една богата с багри живопис.

ЗИГЕНЕР ЦАЙТУНГ

Богатият на действие разказ достига ранга на героичен епос — едно удивително постижение за нашата съвременност.

ДЕР ЕВАНГЕЛИШЕ БУХБЕРАТЕР — ГЪОТИНГЕН 328

Незабравимо е шествието на столетницата баба Сребра, незабравими са сцените, в които села и черкви падат жертва на страшния поробител... Двете повествования се преплитат в една история от високо ниво.

ОСТДОЙЧЕР КУЛТУРРАТ

Хората нищо не са научили. Насилие и несправедливост, въпреки целия външен напредък, отново и отново избуяват като бурен...

Стилът на Дончев е динамичен, действието — пълно с напрежение, настроение

и тъга.

ДПА — ДОЙЧЕ ПРЕСЕ АГЕНТУР

ИТАЛИЯ

За книгата на Антон Дончев „Време разделно“ могат да се кажат много неща, но преди всичко трябва да се отбележи, че е рядко днес да се намери модерен исторически роман, който да съдържа в себе си тази мощ на израза и това дихание на героизъм, както творбата на българския писател. Творба, която възкресява една епоха, един климат, една цивилизация — вече изчезнали. Това е епопея — велика и ужасна, пресъздадена с наистина забележително изкуство, доминирана от няколко незабравими образа, възвишени и в доброто, и в злото, на свой ред превъзхождани от постоянното присъствие на почти одушевената Родопска, великата българска планина.

Трибуна политика

Изключително трудно е било да се построи убедителен роман върху базата на предложените от историята факти, защото се рискува или да се държи тонът на сух разказ, или да се изпадне в идеализация на един исторически момент. Или във всеки случай да се възхвали религията като триумф на духа над материята и грубата сила. А всъщност именно тази упорита вяра е, която възвишава дори най-ужасните сцени и най-впечатляващите описания, като им придава библейска величавост. Смъртта и унищожението придобиват почти ведрина, разсечените тела и реките кръв падат на земята, без да я оскверняват, в едно мъчително, но естествено възвръщане.

„Време разделно“ трябва да бъде определен като поетична творба в проза. Със стил на живо и състрадателно участие и едновременно на обективност, с ясно изразен вкус към картината като израз преди всичко на душевно състояние.

ЛЕТТУРЕ — РИМ

Една красива и мъчителна история за любов се вплита в политическата и религиозна драма — в страници, където дълбокият, но не и прекален лиризм помага да се почувствува поезията на любовта наред с величието на историческия момент.

ИДЕА — РИМ

Странен, първобитен и пълен с чар е историческият роман „Време разделно“. Ярки герои, любов, драматични избори, сблъсък между жестоките мюсюлмански потисници и бунтовното християнско население, което защитава вяра, традиция и свобода — всичко е описано на фона на изумителните планини, гори и долини.

ЛА ВОЧЕ РЕПУБЛИКАНА

Исторически роман, който, вярваме, е необходимо да отбележим за неговите изключителни качества. Българският автор със забележителна способност е успял да слее реалистичния стил и психологическата изтънченост на модерния роман с примитивния, но сложен ритъм на народната песен, която всъщност вдъхновява този роман.

Една творба с неоспоримо ниво.

АНИКА

Книгата се изгражда като непрекъснат сблъсък на различни гледни точки, които налагат да се променят формата и същността на нещата. Поп Алигорко и Венецианеца, двамата идеологически противопоставени свидетели, които се срещат, разделени от вековна омраза, накрая се научават да преценяват и уважават взаимно особеностите на чуждата цивилизация.

ИТАЛИАНСКА ТЕЛЕВИЗИЯ

Това е една въздействаща история, изтъкана от насилие и болка. Борбата на двете религии е описана от автора със знание и изкуство и той успява от началото до края да издържи романа в реалистичен психологичен стил, който покорява читателя и го прави изцяло съучастник и във вътрешните борби на героите, и в поезията на

суровата и недокосната природа, сред която героите се борят, умират или преживяват.

НУОВЕ ПЕРСПЕКТИВЕ — МИЛАНО

Жестока и правдива история. Упорита борба с исляма, постъпките на тези силни хора са разказвани с несравнимо майсторство в този голям епически роман.

АРЕНА — ВЕРОНА

Трябва да отделим и да подчертаем изключителното умение на автора да оживи пред нас хора, епоха, нрави. Това е познание за движението, една изтънчена поетичност, която не пресеква на петстотинте страници на романа. Това е история в движение. Книга, която не се забравя и за която един ден ще почувствуваме необходимостта да я препрочетем.

КОРИЕРЕ ДЕЛ ТИЧИНО

Целта на тази книга е изложена най-добре и преди всичко от двамата разказвачи — да не позволят да се изтрият от паметта на идните поколения животът и постъпките на силните хора, живели преди триста години по великата Родопска.

ДИАЛОГО — КАТАНИЯ

В този изключителен исторически роман поражда преди всичко майсторството

на Дончев...

СЕТТИМАНА ТВ

Като чета великолепно „Време разделно“... Кръвта, жестокостта, зеления мрак на родопските лесе — Дончев не ги описва, той ги усеща изначално, в тяхната същност, физически. Думите в една негова страница се връщат властни и чисти като новородени.

Вярно е, че изкуството на Дончев, далеч от всяка софистична дестилация, представлява щедър извор на истински земни сокове. Но тънко поднесената суровост и варварската непосредственост на това повествование го държат високо над всякакви банални определения.

Романът на Дончев в края на краищата е завладяващ кондензат на случки и чувства в тяхното чисто състояние: тук омразата, отмъщението, вярата, любовта имат своя първичен вкус.

РЕСТО ДЕЛ КАРЛИНО

Дончев е автор с проверена и заслужена слава, известен както в своята страна, така и в чужбина с публикуването на три романа. Последният роман „Време разделно“ достига в България тираж от 200 000 екземпляра и десет (вече петнадесет) издания в други страни. Този роман заслужи за Дончев една премия за най-добрия исторически роман в САЩ, издаден през годината. (Забележка. Става дума за наградата „Ървинг и Джейн Стоун“, която се присъжда на най-добрия исторически роман, издаден през годината в САЩ. Комитетът специално е поискал да бъде включен и разгледан и романът „Време разделно“, въпреки че е предвидено награда да се дава само на американски автори. В последна сметка се е приело, че трябва

да бъде награден американски писател.)

МЕСАДЖЕРО

КАНАДА

Епичният стил на балканските народи може да не се хареса веднага на повечето модерни американци, но рецензентът поне в крайна сметка беше завладян от него, както завладява ритъмът на неспокойните барабани.

Наистина това не е книга за всеки, но тя представлява необичайна награда върху рафтовете на по-големите библиотеки — да дойде и да я вземе подходящият читател. И когато той направи това, ще я оцени високо.

ИСТЙОРК ПЪБЛИК ЛИБРЪРИ, ТОРОНТО

Вивийън Нюмън

Въпреки сцените на насилие и жестокост основното звучене на романа е пълно с личност и със светла надежда за помирение.

АМЕРИКЪН НЮЗ

КУБА

Това произведение бележи една нова концепция за романа в България — магическия реализъм. Не става дума за една магическа реалност, създадена от автора, която ние приемаме за действителна... неговият магически реализъм възниква от събитията, които чрез своята значителност променят курса на историята.

Тук се смесват в една жизнена простота действията на хората: овчари, свещеници, войници — с едно тракийско минало и с едно настояще, едновременно българско и турско. И пред тях има само два пътя — борба независимо от цената, или асимиляция, окончателно откъсване от народа и неговата култура, за да станат чужди, дори врагове на земята, на която живеят. Тези герои — силни, доблестни, честни, плахи, дръзки, амбициозни, са добре описани, различни един от друг, монолитни и многолики в едно и също време.

Хосе Мартинес Матос

С удоволствие прочетох последната българска книга, преведена на испански език — „Време разделно“ от Антон Дончев. Това е чудесна книга. Тя има много общи неща с литературата, която тук определяме като магически реализъм. Красивото си е красиво, написано на всички езици, а книгата е поетична повест. Мисля, че това е една от най-хубавите книги, които съм чел в последните години. Такава книга трябва да бъде прочетена непременно още един път.

ТЕЛЕВИЗИОННО ИНТЕРВЮ

Онелио Хорхе Кардосо

Това е една изключителна творба. Сигурен съм, че тази книга ще допадне на кубинските читатели, и мисля, че интересът към нея ще нараства, а това е и моето желание.

ТЕЛЕВИЗИОННО ИНТЕРВЮ професор Буено

ПОЛША

... Без съмнение в съвременната българска литература историческият роман на младия писател Антон Дончев представлява ново явление по форма и по съдържание... В този поетичен разказ, в който има нещо от атмосферата на балада за стари, забравени вече събития, авторът излага със силен и точен израз мотивите и

основанията както на тези, които са дошли в долината Елиндения с меч в ръка, така и на онези, които не искат да се поддадат на насилието... Дончев е изградил твърде оригинално конструкцията на своето произведение... Това е и разказ за любовта и смъртта — два проблема, които засягат човека все едно дали е живял през 17 век, или днес.

КУЛТУРА

РУМЪНИЯ

Историческа интелигентност, осъществена с голям финес: наблюдателност, почти кинематографичното разнообразие на ъглите за представяне на действителността, проекцията на образите на фона на митове и легенди — всичко разкрива един голям талант, подпомогнат от упоритостта и усърдието на превъзходен историк и филолог. Авторът се изравнява и надминава своите учители, като изминава неизходени пътища в българския исторически роман — изостря ъгъла на изследване дълбочините на човешката душа, придава на детайла значения със стойността на символ, разширява проблемното и философското пространство.

Освен като стилистичен успех романът привлича и с топлия хуманизъм, с който е пропит, с човечната правдивост, с тоталното отхвърляне на войната, на насилието и на трагизма в един свят, в който физическото и моралното потисничество бяха изместили правата и свободата.

Михаил Маджари

САЩ

От безпощадната и безизходна борба, от поривите и упоритостта Антон Дончев е създал епическа проза с невероятна красота.

Стилистичният триумф на автора се крие в умението му да претопи в единна сплав реалистичната и психологически изтънчена форма на съвременния роман с епическата примитивна тъкан на народните песни и приказки. Резултатът е тонално великолепен — страница след страница на действие със странен величествен ритъм —

едно богатство, което може да се сравни с това на Толкийн или с музиката на Сибелиус.

Вариациите, които Антон Дончев изтъква върху мита за Орфей, задълбочават духовните измерения на неговия роман с едно майсторство толкова изтънчено като това на Джойс или на Томас Ман.

НЮ ЙОРК ТАЙМЗ Гай Давънпорт

Това е една ужасна книга, забележителна и мъчителна. Забележителна поради силата на разказа и поради факта, че успява да възкреси героизма, страданията и примитивния живот на едно далечно място и време, както и една малко известна историческа трагедия.

САТЪРДЕЙ РИВЮ Орвил Прескот

Разказът разтърсва, а разказването радва. И действие, и декор излъчват поезия. Това е хубавият Стар свят в цялата си сила. Романът наистина извънредно много ми харесва.

Джеймс Мерил лауреат на национална награда 1966 г.

Появата на романа „Време разделно“ в САЩ трябва да се смята литературно събитие от най-голяма величина. Борбата между българското население и нашествениците турци се води всъщност не само за религията, а и за братството.

И все пак — въпреки цялата жестокост, на която, както Дончев показва, хората са способни — преобладаващото настроение в романа с неговия безусловно превъзходен и поетичен език това е настроение на лирична надежда и помирение.

Във „Време разделно“ е втъкана и една от най-необикновените и трогателни любовни истории в цялата съвременна белетристика.

БУК НЮЗ

Това произведение — първо преведено в САЩ — носи със себе си една красота, твърде рядка за съвременните романи. Езикът е толкова превъзходен в превод, че човек може само да съжалява, че не е в състояние да го прочете в оригинал.

Макар че действието се развива през XVII век, то има вечно значение за всички хора. Дали читателят би го избрал като един превъзходен исторически роман, или ще предпочете да разкрие всички

изводи за човека и за неговия дълг към човечеството, това е все едно — романът е творба с изключителни достойнства.

НЮ ОРЛЕАН СТЕЙСТСМЪН

Сюзън Уелс

Един от най-хубавите романи за годината — „Време разделно“ от българина Антон Дончев, който възпява както борбите на човешкия дух, така и борбите на, човешката плът.

Голяма част от разказа като че ли извира от стари предания, това е техният стил, но прост и естествен. Това е сказание — и сказанието е пълно с красота и поезия.

УАКО НЮЗ ТРИБЮН, ТЕКСАС

Гънтер Куил

Този роман е едно забележително постижение. Въпреки че действието се развива в 1668 година, „Време разделно“ е извън времето по своето умение, с което извиква в съзнанието ни страната и планината на драмата, по своя сетивен анализ на психологията на човешките подбуди за действие.

„Епичен“ е може би прекалено употребяван термин в речника на критиците, обаче това е единствената дума, способна да изрази стремителния размах и импулсивното въздействие на романа на Дончев.

Това, което романът утвърждава, е запазването на човека като личност и колективно като нация. „Веруюто и школите“ на Уитмън тук са преведени като любов към земята и човека независимо от вярата — християнска или мюсюлманска, която ги различава.

„Време разделно“ е богат и ценен роман, който победно утвърждава достойнството на човека.

Аз съм уверен, че написаното от Дончев надвишава и преминава всички изкуствени межди, които човек е издигнал срещу своите събратя.

БЕСТСЕЛЪРЗ РИВЮ

Николъс Лопрет

Това е едно огромно шествие от първични образи, които ни карат да се замислим за единството и безсмъртието на всичко живо и за

безкрайното възраждане на човечеството чрез вярата, която преминава отвъд смъртта.

Чрез изтънчено детайлираните страдания и грижливо планираните ужаси на разказа Антон Дончев като че ли изтъква едно неодобрение на всички войни, независимо от герба на светостта.

ЧИКАГО СЪН ТАЙМЗ

Бевърли Хилз

„Време разделно“ е един изключителен исторически роман от българския писател Антон Дончев. Още от пръв поглед романът е пълен с възмущение и лирична красота...

Някой може да намери езика на тези откровения за дръзко романтичен, но той не бива да забравя, че литературната основа, върху която гради Дончев, не е тази на западните мандарини на културата. Като българин той е хиляда години по-близо — отколкото вероятно би могъл да бъде средният западен интелектуалец — до устно предаваната епическа поезия на една бардическа култура, която предшества модерния способ да се пише, за да се чете. Естествената форма на изказа на Дончев дължи много на традиционната устна риторика и в неговия роман свещеникът прави песен от своите открития.

ДЪ НЮ — ЙОРКЪР

Ентън Уест

Историческият роман от дълго време не ни е представил нито един литературен факт, който да е над средното ниво. За пръв път това прави „Време разделно“ — първият роман, публикуван в САЩ. Историческите събития, разказвани в романа, са достойни за епос — и са разказани по епичен начин.

ХЕРАЛД, ХЪНТИНГТЪН

Ден Хетфилд

Романът поражда с авторското умение да борава с многобройни сложни и пълни с живот характери — включително и на насилниците турци, — и то в рамките на едно народно сказание, почти притча, която придобива вечни, несвързани с времето хуманистични качества.

НЮЗ ТРИБЮН

Епичният роман е почти загинало изкуство — последното голямо произведение от този род беше „Тарас Булба“. Затова всяко ново усилие в областта на романа, което успява да постигне същото въздействие, трябва да се смята за значително щ постижение, какъвто е случаят с тая смела и тържествена книга — романа на Антон Дончев „Време разделно“.

Действителната сила на романа се крие в способността на автора да раздвижи голям брой живо описани герои в рамките на една народна легенда, която има несвързани с времето хуманни качества и в която намираме множество поразителни сцени.

СПИСАНИЕ КИРКУС

СССР

Художествената тъкан на романа, напомняща многоцветна родопска шевица, поетическата възвишеност, дълбокият психологизъм — всичко това хармонично се слива с изяществото на повествованието. Нашата съвременност помага на автора да вникне в същността на историческите събития, да се издигне над тях, да ги обхване в цялата им дълбочина и да ги осмисли от позицията на настоящето.

ИНОСТРАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

В романа „Време разделно“ няма безстрастно или гладко написани страници, защото той сякаш е пронизан от остър, пронизителен лъч на гнева, който осветява страданията и борбата на българския народ в черните като нощ години на турското владичество.

Антон Дончев е реалист, неговите краски понякога са мрачни и сурови, както го изисква самото време, описвано с подробностите на строг свидетел. Навсякъде

по страниците на неговия роман диша неутолимата любов към многострадалния народ. И даже в трагичните часове през гъстите рембрандовски краски сияе и пронизва тази дълбока нежност, тази очарованост от родната земя, от нейните благоухания, реки и лесове, която неразривно съединява реалността на неунищожимата като вечността природа с непресъхващата сила на народния дух.

Читателят с неотслабващ интерес се потопява в потока на събитията, в сочния колорит на романа, в живописността, в живота и борбата на българския народ — като узнава, радва се, скърби и се възхищава.

Юрий Бондарев

Едно от главните постижения на автора на „Време разделно“ се проявява в синтеза на субективното и обективното, на психологизма и епичността. Разрушение и жизнеутвърждаване, любов и ненавист вървят заедно, преплитат се тясно, по житейски многолико. И какъвто и персонаж да ни рисува авторът, неговата нравствена оценка се определя от това, какво начало доминира в този характер — разрушителното или жизнеутвърждаващото.

Човекът е показан във „Време разделно“ и в единение с природата. В единението на българина с природата се отразява неговата философия на свободен, естествен човек, който вижда в нейно лице приятел и защитник. Антон Дончев не само умее да наблюдава природата, но и да забелязва такива подробности, които отекват в подтекста с основния патос на произведението, предават трагическия разрыв между красотата на живота и силите, които го разрушават.

МЛАДА ГВАРДИЯ

М. Каназирска

УНГАРИЯ

Книгата на Дончев „Време разделно“ разказва за най-съкровенията сърцевина на българщината.

Цялата книга звучи като народна балада и това я прави трикратно правдоподобна и достоверна: първо — тя съхранява фактите на народните спомени, второ — тя оформя народната мъдрост. Българският народ, преминал в отбрана против агресията на турското насилие и мохамеданската вяра, къде с борба, къде с примирение слага върху всяко свое действие печата на българщината.

Словото на Дончев е баладично-народно, изключително богато.

ЖИВОТ И ЛИТЕРАТУРА

ЧЕХОСЛОВАКИЯ

Рядко българската литература ни предоставя произведения като този роман. Историческата творба на писателя е тясно свързана с локалната история на една

българска област, но надхвърля нейните граници и придобива характера на обобщение.

Действието на книгата е твърде просто, трагично и дълбоко човешко. Чрез съпоставяне на историческите факти авторът подчертава и високо издига моралните качества на обикновения човек, който с цената на живота си защитава своето национално (а в случая и религиозно) съзнание.

„Време разделно“ е по-скоро „жесток“ роман. Но той е — а за съжаление и ще бъде — актуален за нашата съвременност, тъй като действията и случките, описани в него, са живи и до днес и, както изглежда, ще живеят още дълго време. Романът е добър. Написан е от писател, който очевидно добре е ориентиран в съвременната действителност, знае да анализира фактите и знае (което е особено важно) да пише умело и интересно.

НОВЕ СЛОВО

Милан Расутик

Антон Дончев достига с „Време разделно“ върха в своето художествено творчество. В чешките преводи на българска литература с историческа тематика романът представлява действителен принос. Авторът дава най-обективен израз на страшните исторически събития, разглежда тази историческа епоха в широк европейски аспект и едновременно изгражда изразително индивидуализирани образи на българи и турци.

Романът „Време разделно“ е едно от най-интересните произведения на българската проза през последните години.

РУДЕ ПРАВО

Злата Куфнерова

Не е чудно, че тази книга е наградена с Държавна награда. За това са допринесли нейните безспорни художествени качества, с които понякога се доближава до „Тихият Дон“ на Шолохов или „Делба“ на

Чосич. Не история, а живот, не пергамент (макар в началото авторът да ги посочва като измислен източник на произведението си), а пулсиращата кръв на първичното планинско население с неговото омировски ясно отношение към любовта и смъртта лежат в основите на тази книга. Читателят, който вече познава „Тютюн“ на Димитър Димов, остава с впечатление, че тази книга продължава успешната линия на българския роман.

СЛОВЕНСКЕ ПОХЛЯДИ

Милан Ферко

Първото издание на тази забележителна творба на българския писател излезе преди осем години. (В Чехословакия романът има две издания на чешки език и издание на словашки език.)

Тук не става дума просто за тази или онази вяра, а за запазване на морални добродетели, за това, което сплотява хората и дава смисъл на живота. Тук става дума за тази човешка същност, която живите трябва да пазят, докато са живи, въпреки че тя понякога се заплаща със смърт.

Баладичната постройка на целия разказ осигурява на романа едновременно земна жизнена монументалност и нежна поетичност, присъща на народната поезия. Творбата е модерно възприета и модерно написана пленителна проза, която буди възторг не само с художествено изградения интересен сюжет, но и със своята философска същност, произтичаща от известни исторически факти, но разгледани от съвременен аспект. Романът принадлежи към забележителните произведения на съвременната българска литература.

НОВИ КНИГИ

Хана Райнерова

ШВЕЙЦАРИЯ

Дори романът да беше само хроника на кървав епизод от разцвета на Отоманската империя, той би бил едно заслужаващо внимание начинание, но не непременно едно произведение на изкуството. Книгата на Дончев обаче безсъмнено е такова произведение на изкуството — авторът умее да разказва, той тъче нишките на случките и възлите на човешките съдби все по-изкусно с

хода на разказа, той вплита багрите на природата в човешките дела и стремежи и извиква на бял свят скрити взаимоотношения и съответствия.

НОЙЕ ЦЮРИХЕР ЦАЙТУНГ

Една богата на багри картина от българската история. Едно необикновено напрегнато и завладяващо произведение.

КОСМОПРЕС — ЖЕНЕВА

Сега за първи път от тази комунистическа страна (България), която традиционно се грижи за своите писатели и ги цени с високо уважение като свои духовни водачи, излиза в немски превод един голям роман.

Авторът с пламенна убедителност разказва за ужасната съдба, която преди триста години сполетява една мирна долина в Родопите.

Долината на Елинденя със своите характерни герои, със своите песни и фолклор, със своите страхотни изпитания остава за читателя на създаденото от Антон Дончев черно-бяло пано завинаги незабравима.

ДАС БЮХЕРБЛАТ — ЦЮРИХ

ШВЕЦИЯ

Български роман, достоен за Нобелова награда. Би трябвало Антон Дончев да получи Нобелова награда за литература. Той отговаря на две от най-важните условия — напълно е неизвестен в Швеция и е много, много талантлив. Този, който гака красиво, поетично и в същото време брутално може да опише усилията на турците да направят българите последователи на правата вяра, на аллах, не може да бъде обикновен писател.

Разказът на Дончев е изпълнен с поезия — и когато възпява природата, и когато описва хората. Той изобилствува с кръв и насилие, а създава впечатление за нещо всекидневно, нещо почти красиво, благодарение на изпълненото с гордост държание на планинските жители при тяхното безпощадно унищожаване. „Време разделно“ е блестящ разказ за героичната борба на един народ за запазване на своята самобитност и вяра.

ФАЛУ КУРИРЕН
Бенгт Акселсон

„Време разделно“ разказва как обикновените овчари се вдигат на бунт против своите поробители. От този бунт се ражда едно ново общество — и Дончев създава химн на българската нация, оцветен с оттенъците на пацифизъм. Един американски критик нарече романа „анатомия на една легенда“ и това е вярно до голяма степен, тъй като в романа се преплитат реалистичният метод на разказване с психологическия анализ. Но никъде фолклорните елементи не се превръщат в орнамент. Обратното — резултатът е един грандиозен исторически роман, който носи едновременно документални и художествени стойности.

СВЕНСКА ДАГБЛАДЕТ
Ричард Шварц

Това е една пълна с живот, кошмарно жестока и красива сага. Тя понякога звучи като народна песен от Балканите — една самотна флейта, тъжно очарователна, тъй драматична, почти сладникаво романтична — и внезапно така разголена, сурова — и отново тъй тъжно очарователна. Това е голям, обширен и силен роман, който би възбудил ограничен интерес, ако нямаше едно особено качество — човек нерядко остава поразен от поетичните описания, които създават главозамайващо чувство, че долината Елиндения се намира наблизо, ей там, зад ъгъла, до горичката, зад следващия завой на пътя (и това е така).

И става така, че този роман с мистичните изразни средства на сагата срива преградите на време и място... и се превръща в едно преживяване на читателя, което ще се опитам да обрисувам с малък затворен кръг: „Аз живея, аз чета, аз пътувам — аз живея.“ Понякога Дончев успява да накара читателя да достигне до това преживяване — а това е голямо нещо.

АФТОНБЛАДЕТ
Бернт Розенгрен

Дончев се представя като прекрасен разказвач с епическа широта, която въпреки размера на романа поддържа интереса на

читателя от началото до края на това вълнуващо произведение. Жестокостите по време на война са неизбежни и писателят не отстъпва дори пред тях, но богатият език и житейската мъдрост на хората

от романа ни карат да четем този епос с удоволствие. Без да познаваме предишното творчество на Дончев, можем без съмнение да кажем, че писателят — и дори издателството — заслужава поздравление за публикуването му в Швеция.

ХУФОНДСТАДСБЛАДЕТ

Улф Ерик Слоте

От мрачните извори на горчивите спомени Дончев изважда много блестящи детайли. Неговият епос има интрига и темпо на роман за развлечение. Но той ни държи в напрежение и с трагичните съдби, и с могъщите страсти на своите герои.

КВЕЛСПОСТЕН

Кай Нейдеман

Дончев е преди всичко изискан майстор на природните описания с високи поетически качества. Неговите многобройни и подробни разкази за българските планинци са изпълнени с богати детайли и умело се преплитат с описанията на събитията. Той използва диалектна техника на разказа по много майсторски начин.

ХЕЛЗИНТБОРС ДАГБЛАД

Йохан Фалк

Ако „Време разделно“ не се възприема преди всичко като исторически роман, той положително ще въздействува като вълнуващо занимание за хора, които обичат да четат за страсти, любов и кръв и за отдавна отминали времена. И несъмнено романът ще има своите верни почитатели.

АРБЕТАБЛАДЕТ

Андерш Норбори

Струва си книгата да се прочете — това е епос за силата на мечтата за мир и разбирателство между хората, разказан понякога с жесток реализъм, но преплетен с остра и очароваща поезия. Това е

паметник за хората, които са живели преди три века и са вярвали, борили се и умирали в планините на България.

СКОНСКА ДАГБЛАДЕТ Г.А.

Антон Дончев не е превеждан досега на шведски, за което трябва да съжаляваме, тъй като той е много силен и интересен писател с талант на народен разказвач, който далеч надминава обикновеното срещано ниво. Той описва живота на народа с тънко чувство за детайлите, в което се промъква фина поетическа жилка. Това е книга, която заслужава висока оценка, с рядко срещани качества.

ОСКАРХАМНО НЮХЕТЕРНА

Tare Апел

„Време разделно“ е вълнуващ и грабващ разказ за съдбата на шепа хора, покосени от превъзхождащ ги по сила враг, защото са защитили правото си да изживеят живота си по свой начин.

ГАУДЕАМУС

Ролф Херцман

Въпреки че крайт всъщност е трагичен, това не е песимистична книга. Надеждата и вярата в едно бъдеще без терор пролива историята.

ЮСТАД АЛЕХАДНА

Стиг Хансен

Не можем да преценим дали Дончев е разказал правдиво историята, но трябва да признаем, че книгата му е пленяваща.

БОРЛЕНГЕ ТИДНИНГ

Книгата на Дончев е исторически епос, който вълнува и възбужда истински интерес. Дано тя получи приема, който заслужава, сред читателите в нашата страна!

БАРОМЕТЪР

Барбро Густавсон

Издателство „Форум“ би трябвало да получи похвала за това, че смело е заложило на романа „Време разделно“.

СВЕНСКА ДАГБЛАДЕТ

Роже Гюлин

Романът описва — с богати краски и богати изразни средства — помохамеданчването на планинците в една откъсната долина. Хуманистичният патос на писателят е преплетен с трагични детайли и с готическата романтика на ужаса.

СЮДОВЕНСКА ДАГБЛАДЕТ

Богатството на детайли се използва преди всичко, за да ни покаже страданията на хората и красотата на природата. Този контраст придава на книгата нейното въздействащо, едновременно мрачно и светло звучене.

УПСАЛА НЮА ТИДНИНГ

Кнут Лагруп

Източник: <http://dubina.dir.bg>

Издание:

Антон Дончев, ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО, Десето издание

Редактор Теодора Димитриева. Художник Асен Старейшински.
Художествен редактор Петър Тончев. Технически редактор Веселина
Балабина. Коректор Янка Василева.

Издателство „Български писател“; ДП „Георги Димитров“,
София, 1986 г.

Цена 2,93 лв.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.